

ИСА КАПАЕВ

ҚОҢ ПТОПЛАМАДЫ ШЫҒАРМА

ИСА КАПАЕВ

КОЫП ТОПЛАМАЛЫ
ШЫҒАРМА

ИСА КАПАЕВ

*Кобн топламалы
шыгарма*

МОСКВА
«ГОЛОС-ПРЕСС»
2016

ИСА КАПАЕВ

Ногай хикаялар
Таварыхлар
Энъгимелер
Ырымлар

МОСКВА
«ГОЛОС-ПРЕСС»
2016

Оформление и компьютерный дизайн

А. Я. Алимовой

**Автор благодарит издательство
«Голос-Пресс» за оказанное содействие
в издании собрания сочинений.**

*Собрание сочинений в четырёх томах.
В четвертый том вошли повести «Золотая пуля», «Хота и Мария»,
«Утопленница Янсурат», написанные на
основе народных преданий. В том вклю-
чена и широко известная научная работа
о погайской мифологии
«Я погаец с душою Небесного волка».
В этом исследовании особый интерес вы-
зывают погайские мифы и легенды
в пересказе автора.*

Таварых хикаялар

АЛТЫН ЯДЫРА

Куьн кавыспага асыкты. Шангылы йол ман куьймели арба (фаэтон, пайтон) барады. Онынъ ишинде орта ясындагы киси олтырган: басында — калыплы ак фуражке, устинде — язгы енъил костюм, оьзи ол — ер оьлшевши. Ол тоьгерек ягына шатланып карайды. Туьзликтен, оьктемли коьтерилген бес тав, ярасыклы, болып коьринеди, эректе Бас Кавказ тизимининъ бузлары куьмисленип йылтырайдылар. Тоьгеректе яз яйнайды, йолдынъ, эки ягы бойлап ал-йобгер шешекейлердинъ денъизи шайкалады.

Ат, оьзи де завклангандай, аякларын енъил алып барды, ер оьлшевшидинъ коьнъили де кустай ушып турды.

Куьнтоьсте оьрип юрген койлардынъ отары, онынъ бираз аргы ягында авылдынъ бузык калдыгы коьринди. Уьстине кебене (кийизден ясалган шонтык кийим), басына кийиз боьрк кийген, колына ыргак ыслаган койшы отардынъ арасында аста-акырын адымлар ала турды. Фаэтон йол бойында орынласкан уьйкен кой авласына ювыклады. Кой авласынынъ касында — язгы косы, отавы (кишкей кийиз уьй), дангыл меканы.

Уьйкен болмаган отав бир янына тенъкейген, эсигининъ ювлары ашык. Отавдынъ касында коьгоьленде, астына иер салып, ак сакаллы карт эм эки бала орынласкан.

— Солардынъ касында токтат, — деп, фаэтон оларга ювыклап келгенде, тиледи арбашыга ер оьлшевши.

Ат токтады. Ер оьлшевши фаэтоннан туьсти де олтырганлардынъ касына барды.

— Салам аьлейкум! — деп саламласты ол олтырганлар ман.

Балалар олтырган ерлериннен октай атылып турдылар эм, аьдетликлерин коьрсетип, аьри тайдылар.

— Аьлейкум салам! — деп яваплады карт, колындагы таягын ерге сала берип, орыс конактын ногайша саламласувына сейири калды.

Ер оьлшевши ювык келип, эки колын созып, тагы да бир кере саламласты.

— Арувсизбе? — деп сорады ол, тилди билуви мен картты да, балаларды да аьжейипке калдырып.

— Оллахый, арувв, арувв! — деп яваплады да карт, отавды коьрсетип, балаларга ымлады.

Яслар ямышыды шыгарып, конак уьшин тоьседилер. Конак олтырды эм кенъеслерин ногайша бардырдылар.

— Пятигорскке дейим узагым? — деп сорады ер оьлшевши.

— Бир отыз шақырым. Куьн батканша еталмасынъ. Кайда асыгасынъ? Конмага ер бар, янгы шалынган пишенде ятып уйкларсынъ, яслар сага козыды соярлар, — деди карт.

Ер оьлшевши турды да эм арбашысына кышкырды:

— Ванька, эситесинъме, калай коьресинъ мунда конып калсак? Пятигорскке дейим аьли де йолдынъ ийги кесеги бар. Атынъды тувар!

Арбашы йолдан тынълавлы болып оьтти эм кос бетке фаэтонды айдады.

Каранъа кеше. Оттынъ уьстине илинген казанда эт кайнайды, кызувында оьпке-бавырдан сислик писеди. Балалар олтырганларга — картка, койшыга, ер оьлшевшиге эм арбашыга — сислерди береди.

— Бисмиля! — деп карт биринши болып эттен тислеп алады.

Оннан сонъ баьриси де сисликти еп баслайды.

Арасы коьп кетпей уйкен агаш телпет пен эт аькеледилер. Карт пышак пан, кадай берип алган этлерди тийислисине коьре олтырганларга салып шыкты.

Этти еп, сорпасын ишкен сонъ, баьриси де колларын ак бетявлыкларга суьрти.

— Коначымыз, кайдай ис сени ногай халкына аькелди? — деп сорады карт.

— Ер оьлшейтаганман мен, патшамыз — онынъ колында кайгадер ер бар экенлигин — билмеге керек.

— Вуах, вуах! — деп кышкырып йиберди карт. — Ерди оьлшейдилер деп, бир заманда да эситкеним йок! Сосы заттынъ оьзин де орыслар эсапка аладылартагы? Сейир, — деди ол эм, бир затка уйьреткендей болып, койшыга эм балаларга карады.

— Ердинь кайгадер экенлигин билуьвдинь бек уйкен маьнеси бар. Патша тез арадан сол ерлерди озининь дворянларына эм сизинь мырзаларынъызга савга этип береек.

— Орыс мырзалар ерди ийги карайдылар, оны адуьвлейдилер, аслык обстиредилер. Муна ер бузылып-шашылып турган сосы авылдынъ, — карт колын созып, каранъалыкка коьрсетти, — иесиндики эди, ол оны таслап кетти, юреги де авырмады, а эндигиси сосы ер иесиз калган. Мырза Туьркке коьшип кеткен, халкын да артыннан аькетти.

— Ким эди ол? — деп кызыксынды ер оьлшевши.

— Товарыхы онынъ узын, эгер дейим конак арымаса, мен бир заманларда сосы авылдан бир хабар айтайым...

— Мен суйий те тынълаякпан. Мен ногай товарыхларын кайтип ярататаганымды билгей эдинъыз.

— Солай болса, даянышлы бол да, айдик Мейлек-Хан¹ акында мунълы товарыхты тынъла.

...Бурынъгы заманларда ногайлардынъ бир кесеги Кавказдынъ кыр-данъылында коьшип-конып юрген, баска кесеги Кобан, Йилиншик, Лаба сувларынынъ йогар бетлеринде яшаган. Сол шакта Саплы деген сув бойында саны коьп болмаган казылар деген ырув турган. Ногайлардынъ озьге ырувлары оларды коьрип унамаганлар, неге десенъ сосылардынъ — казылардынъ баска дини большты. Олар баьриннен куьшли Аллага ыйнапаяктынъ орнына табият куьшлерге сыйынганлар, Танъри кудайына табынганлар, мусылманлардай больш, куьнине бес кере намаз кылмаганлар, олардынъ мешитлери де, моллалары да болмаган, Куран окымаганлар, яшаган дуньяларын Йогар, Орта, Тоьмен кабатларга боьлгенлер. Оннан сонъ олар Ийтке сыйынганлар эм уйлерининъ алдына, асыл ийтлерди тамакландырув яде садака беруьв уьшин, табакларды тургыстканлар, сонынъ уьшин сосы савытларга «шара-ийт» деген ат берилип койылган. Соьйтип олар, Таьнъриге табынып, Айга, Куьнге, юлдызларга, Йьланга, Боьриге, Ийтке сыйынып, яшаганлар. Эне сол табынувы уьшин оларды озьге ырувлар унамадылар. Олардынъ яшавы, даянып болмастай, авыр болды, эм йыл сайын сосы ырувдынъ саны азая берди. Ырувдынъ савлай тоьрешилериннен сынъар коркпас йигит Темир-кол калган заман да келди. Озининъ асыллы тукымын обстирер уьшин ол уйленмеге керек эди, ама халк шийкенген

Автордынъ анълатпасы: озган оьмирде «Мо с к в и т я н и н» журналында баспаланган, А. Архиповтынъ «Алтын ядыра» деген ногай халк товарыхы кулланылады.

ырувдынъ аьдемине бирев де кызын бергиси келмеди. Ол аз болса, Темир-кол оззининъ йигитлиги мен, эрклиги мен белгили эди. Ол биразгана аьдем мен, оззининъ ырувындагы, аьдемлер уьшин озшин алув мырад пан, баьри мырзалардан энъ ийги эм сайлам ак атларды тартып алышты эм соьлеге дейим болмаган тукумлы аргымаклардынъ ак уьйирин кулланмага ойланган. Баьриси ташанып, унамай турган бу йигитке оззининъ кызын бермеге бирев де разы болмаяк эди.

Онъсыз болган бир шапкынлыгында ол ысланмага аз калады, Куьми сувынынъ оззенинде муны мырзадынъ этикшиси Дуьйсемби оззінде ясырады. Ол онынъ ярасык кызын коьреди эм коьргенлейин суьеди. Этикшидинъ кызы Карашаш та Темир-колды яратып суьеди. Йигит, кызды коьргиси келип, сосы авылга келуьвин йийьылатады. Темир-кол ясыртыннан мырза этикшисининъ кызын айттырады, ама кыздынъ атасы тенълик болмаган сосы ювык болувдан коркады, ол озби оззден болганы уьшин, Темир-кол мырзалардан эди. Коьтере яктан кувылып юрген йигитке сынъар авьлетин бермеге таьвекелленмеди. А бир кешеликлердинъ бирисинде яс аьдемлер йолыгысадылар да эм авылдан кашыл кетпеге токтасадылар. Суьйтип Темир-кол Карашашты келин этип уьйине киргистеди. Айлак ашувланган этикши тынълавсыз кызын арам этеди эм, оларда эки баласы болганда да, Темир-кол ман яраспайды. Урлаган атлары уьшин артына туьскен мырзалардан ясырынып, бу аьелин алып, узакка тавга кетеди, мунда, дорбында, сол мырад эткен атлар уьйирин ясырады. Темир-колдынъ мырады толаяк та болар эди, эгер дейим мырзалар йийьылысып, сосы канзепирди дуныядан йок этпеге кереги акында токтаспаган болсалар. Дуьйсемби мырзалардынъ бир тиллик тапкан сосы хабарын эситип, кызына ашувын таркатады эм биринши болып, сол затты киевине еткереди. Каранъа кешеден ол кызы ман эки йиенин уьйине аькеледи. Эртеникте болса кара кумак яйьылып, мырзалар эм олардынъ аьдемлери Беставды эм Кобан ягаларын бийлеп Темир-колды. изледилер. Олар Темир-колдынъ яндавырларын кырып шыктылар эм оззининъ артына туьсип, оны Далабас тавдынъ басына кувып бардылар. Сосы тавдынъ басына тек бир йол болмаса, баска йок эди, Темир-кол такыр тав басына шыгады, тоьгерек ягы — тик яр. А артыннан йол бойлап келген савытлы атлылар муны курсап аладылар. Тав басындагы ат та, атлы да бирдей болып, ашувга толып, туьгилип келген селекели куьлемсиреген явларга карадылар.

— Темир-кол, аттан туьс, сен бизим есирге туьскенсинъ, эгер сен аргымакларымыздынъ кайда экенлигин айтсанъ, биз сенинъ яшавынъды аьфуьв этермиз!

Темир-кол атынынъ кисиневи мен шеги катып куьлди эм атын тоьгерек айландырып айдады — суьйтип ол, ога атлыгып олтырмасынлар деп, этти.

Сол заманда алдыга куватлы мырза Мансурдынъ яс улы Айтек шыкты, ол коьп йигитлерди келеек заманнан эртерек ана дуньяга аткарган.

— Сен, шара-ийт, мен сенинъ коркак, урлакай эм саткыншы экенлигинъди билемен! Эгер сосы соьзлер сага тийисли болмаса, шык шынты, куьреске, мен сенинъ савытты кайтип кулланатаганынъды коьргим келеди.

Оны ман куьрести баслаганлай, оьзгелери де ога атлыгып, оны тыртыстырып байлаякларын Темир-кол билетаган эди, сонынъ уьшин ол, айтылган соьзлерге явап этип, тагы да бек шеги катып куьлди эм аты ман айлана берди. Темир-колдынъ каты кышкырыгы эситилди:

— Кудай шаат! Шуьшлери болмаса, мен канзепирлердинъ авызларын яппаганман. Мен ятып уйкы таппаспан, Айтек, эгер сен айткан соьзлеринъди артынъа алмасанъ! — Суьйтип, ол мырзага атлыкты.

Кувгыншылар болган затка, авызларын ашып, саьспекли карадылар. А кайратлы йигит атын шаптырганы ман, иерине байланган арканды сувырып алып, Айтекке каратып таслады, оьктем турган мырза кыймылдар-кыймылдас, аркан онынъ мойынын сыкты эм ол, коллары, авада шайкалып, тап кустай ушты да, ерге дуьрсилдеп туьсти, туншыктыра берген аркан ман коьгоьленде суьйрелди: оны суьйреген атлы аты ман тик ярдан атылып кетти эм артыннан арканга байлавлы киси де, яны шыгаяткан ышкынувлы давазы тоьгеректи сенъкилдетип, тымалады. Темир-кол оьзи де оьлди, артыннан душпанын да алып кетти.

Соннан сонъ мырзалар Темир-колдынъ суьйтип йигитлерше оьлгенин биревге де билдирмес уьшин аз намартлык этпедилер. Халктынъ эсинде аты калмасын деп шалыстылар. Олар тав кешуьвлеринде Темир-кол йыйган йылкыды таптылар, атларды караган йылкышыдан ашувларын алдылар. Йылкышы Темир-колдынъ эткен йигитликлерин хабарлап олтырмасын деп, сол языктынъ тилин, кулакларын кестилер. Темир-колдынъ оьзин таныганларды да, айкаскан аьдемлерди де йок этпеге шалыстылар.

Темир-кол этикшидинъ киеви болганын, онынъ эки баласы — улы ман кызы — калганын тоьгерек як билип те билгени йок эди. Улынынъ аты Джелалдин болган, кызындыкы — Ботай. Темир-кол оьлгеннен сонъ, этикши Дуьйсемби аьелин алып,

тувган якларыннан кетеди эм айтувлы солтан Аман-Гирейдинъ авылыннан узак болмай орынласады. Джелалдинге бес яс, Ботайга эки яс толар-толмас, Карашаш, каты авырып, оылип кетеди. Оьксизлердинъ асырав эм тербиялав кайгысы буь-кирейген этикшидинъ елкесине туьседи. Картайган кисиге яшавы куваныш тувыл эди. Яшавында не кыйынлыклар коьрди, ювык аьдемлерин йойып, не азаплар шекти, эне мезарга кирип, тынышлык тапканын суьйген эди, тек кишкей оьксизлерге яны авырды, олар каравсыз каладылар деп, оьзин-оьзи яшавга даьврендирди.

Онынъ ярлы меканыннан бир неше шақырым узаклыкта Аман-Гирей солтаннынъ (солтан – хан тукумнан киси) бай авылы орынласкан эди. Авыл иесининъ аты данъклы эди. Онынъ коьп санлы малы эм топарласкан кой отарлары Куьми сувынынъ оьзенинде багылып юрди. Онынъ байлыгы акында данъклык тек ногай авылларында тувыл, оннан тыскарыга да кенъ белгили эди эм онынъ атын шеркеш мырзалар, дагыстан шамхаллар сыйлап айттылар. Суьйтип ол Дигор тавларында яшаган мырзалар ман ювыклык тутты, а оьзи болса Уьйкен Кабартыдынъ айтылган тукумынынъ Айша атлы кызын алып, олар ман айкасувлы болды.

Джелалдин оьсип, авылга барып баслаганда, атасы акында билгиси келуьви онынъ янына тынышлык бермеди. Балалар биргелесип сол затты сорап карт Дуьйсембиди тамам бездирдилер эм ол бир куьннинъ бир куьнинде хабарды оьзи айтпага амалсыз болды.

— Балаларым, Джелалдин, Ботай, сиз уьйкен болдынъыз... Кайдай да кишкей болып, сиз меним колымда шыйкылдап калганынъызды аьруьв билесиз, а сизди эмгисткен ананъызды, меним кызым Карашашты эсинъызге де алалмаяксыз. Неге десенъ ол заманда коьтере де саьбий эдинъиз, ол оылип кетти, сондай сизинъ авыр бактынъыз. Атанъызды болса, сиз коьрип те коьргенинъиз йок, мен онынъ атын да сизге эситтирмеек болган эдим, неге десенъ онынъ атын сизинъ авызынъыздан бирев эсите калса, яшавынъыз тагы да бек кыйынлы болаяк эди, сол затка коьтере шек йок. Темир-колдынъ, сизинъ атанъыздынъ балалары, болган деп, бирев де билмейди. Эм сол зат сизинъ наьсибинъиз, неге десенъ сизинъ атанъыз халкта айтувлы болган коьп аьдемлерге оьзининъ аз тыйдажлыгын еткермеген эм олар оьш аламыз деген ниетти салып, оны язалаганлары...

— Кайтип ол оьлген? — деп Джелалдин, карттынъ соьзин боьлип, акыртын сорады.

Дуыйсемби, соьзин бала боьлетаганына разы болмай карап, хабарын асыкпай бардыра берди.

— Эгер олар атанъыздынъ тувдыклары барын билген болсалар, сизге яшав йок эди, бек ашувлы эдилер ога. Сонынъ уьшин мен сизге онынъ акында соьз айтпай турганым, сиз билмей кетип, онынъ атын айтарсыз да, басынъызга каза келтирерсиз деп коркканым. А баска яктан дуныяда огырсызлык барын да сизге билдиргим келмеди. А атанъыз халк арасында аты юрмеген казылар деген ырувдан болганына шуьшли тувыл эди...

Суьйтип Дуыйсемби Темир-кол акында савлай хабарды айтты. Аталары оьзи ялгыздан-ялгыз шыгып, мырзалар ман табан тирескенин, кайтип йигитлерше ян бергенин ясырмай хабарлады.

Ботай хабарды тынълап, акыртын йылады, Желалдин болса, тутанып, коьзлери ашувга толып, тынълады. Етим балалыгы, коьрген кыйынлыклары коьз алдына буркысып келди, баска яктан атасы уьшин оьктемсиди, айтылган затларга сукланды.

— Мен атамнынъ оьшин аларман! Алмасам, мен атадан тувганман демеспен! — деди, тислерин каты кысып, Желалдин.

— Тоьх-тоьх! Коьтересиннен де бек мен муна заттан корккан эдим... — деп Дуыйсемби йылайтаган Ботайдынъ касына олтырды эм онынъ басыннан сыйпады. — Балалар, тагы да бир кере сизге айтаман: Темир-колдынъ тувдыклары экенинъизди биревге де билдирмеге керек тувылсыз. Онсыз да биз ярлы, яксыз кишкей аьдемлермиз, а оны билселер, атанъыздынъ явлары басынъызга каза келтирмей, тыншаймаслар. Сол меним тилегим, Желалдин. Сен, атанъынынъ аты ман эш бир ерде де оьктемсимессинъ деп, ант эт! Оьзинъди ойланмасанъ, карын-дасынъды ойлан, — деп карт йиенине тиледи.

Желалдин сол соьзлерди кулагына да аспай, коьзлерин оттай яндырып, тез-тез уьйкен болып оьсеегине эм сол заманда атасынынъ оьшин алаягына мырадланды.

— Тагы да тилеймен, Желалдин, эситесинъме, ант эт деп. Онынъ канын аламан деп, сен мырадынъа етпессинъ. Неге десенъ атанънынъ явы коьп болган, а атанъ сынъар бирев болган, сен де, шыракшым, ялгызсынъ. Оьмири ялгыз бирев енъуьвши болмаган. А эгер сен Темир-колдынъ баласыман десенъ, бизге де, оьзинъе де каза таптырдынъ, — деп карт тиленип соьйледи.

— Акай, бир себепсиз эм оьз-оьзиннен атам акында мен биревге де айтаяк тувылман, коркпа. Ант этемен! — деди бала.

Дуыйсемби кенем де, балаларга бу хабарды бос айттым деп, авыр куьрсинди. Сонъ ол сандыктынъ касына барып, он-

нан тери кабы болган мылтыкты, кынлы кылышты, белбавга байланган кынжалды, узун саплы эки пыштавды, кара шепкен мен ак капталды эм куба кара боьркти бирерлеп шыгарып, тахтаметке салды. Шыгарылган затларга Дмелалдин айлак аьжейипсинип карады. Сол сандык ана такым йыл уйде турады, а ишинде сондай затлар сакланатаганы онынъ ойына келип те келеек тувыл эди. Бираз ойлап турып, Дуйсемби тагы да энъкейди эм сандыктынъ ишиннен шал ман байланган туйиншикти шыгарды. Ол туйиншикти коьрсетип:

— Мине мунда сизинъ ананъыздынъ, меним Карашаш кызымнынъ, кийимлери, билезик-юзиклери, кусагы-мусагы, сыргалары... Буларды Ботай уйкен болса киер, а муна затлар, — деп ол эркек кийим мен савытларга карадын атты, — сизинъ атанъыздыкы. Оларды Темир-кол ман тавда юрген Тоган аькелген. Атанъыз ян бергенде, душпанлар Тоганды тавып, ол Темир-колдынъ йигитликлерн акында биревге де эситтирип олтырмасын деп, онынъ тилин кескенлер. Ол язык атанъызга бек алал эди, мени тавып бу затларды берди, дуvasын этип кетти. Бу затлар, Джелалдин, сеники. Тагы да, — деп карт баягы сандыкка энъкейип, оннан ясыл йибек кумаштан тигилген куржынды шыгарып, ишиндегин аясына босатып, балаларга уыш алтын акшады коьрсетип, аьр бирисине бирерди колларына ыслатты. — Бу байлык та, Джелалдин, сага тийисли. Бу акшалар сизинъ ырувынъызда коьп заман кулланылган. Акшадынъ бир ягында ырувынъыздынъ ырым эткен айваны суьвретленген, — ийттинъ авызы, сонынъ ушин сизинъ ырувга халк арасында «шара ийт» деген аттынъ тагылып койылганы, а баска ягында ырувынъыздынъ тамгасы коьрсетиледи. Бу акшаларды, уйкен болганынъда кулланып, неше мал да сатып алмага, калын этип бермеге де болады...

— Бу затларды мен колымда ыслап тургандай, атамыз да ыслаган, — деп карындасына карады яс.

— Атамыз, анамыз!.. Калай ярасык акша ды! — деп сукланды бала да.

Дуйсемби акшаларды алып, артка сандыкка салды, тап суьйтип озге затларды да йййды, тахтаметтинъ уьстинде тек тери куьпли мылтыкты, калдырды.

— Балаларым, — деди ол оькинишли давазы ман, — атанъыз-ананъыз сизге керекли затлар калдырганлар, тек мен сизге бир зат та бералмайман. Мине, — деп ол колларын яйып, уьйин коьрсетти, — муна ямпик уьй, мен оьзим де, кавдыраган карт, — сизикимен.

— Бизге бирший де керек тувыл! — деп тахтаметтен ушып турып Ботай атайын кушаклады. — Сен бизи мен болганнан баска бизге бирший де керек тувыл! Биз сени бир де мутпапыз! — деди кызалак ак юректен.

— Сав болынъыз, балаларым, суыйтип айтканынъызга! — деп коъзясланды Дуыйсемби.

Сонъ ол тахтаметке олтырып, тери куьптинъ бавларын шешип, мылтыкты шыгарды, сандыктан, туьйиншиклерге байланган, коькиртти тавып, мылтыкты атувга аьзирледи. Мылтыкты ядырасыз ярастырып, ол балалар ман каралдыга шыгып, йогарыга тускалап атты.

— Карыскыр, явыр, корксын деймен, — деди карт эм уйге кайтып, мылтыкты шуьйге илди. — Тезден сен де уьйренерсинъ атып, — деди карт юреги телезип савытка караган Джелалдиннинъ басын сыйпап.

Кеше ятаятканда карт Джелалдиннинъ тахтамет уьстиндеги мылтыкка колын тийгисте берип уйклаганын коьрип:

— Аьше, не этеексинъ язувы сондай болса, баласы ата-сына усамай болама?! — деп, куьрсинип, май шыракты соьндирди...

Тав бетлерде аты айтылган, энъ байлардынъ бириси болган Солтан Аман-Гирейдинъ бир уйкен кайгысы бар эди — ол асаба улынынъ болмаганы. Савлай суьювин ол кызына берди. Мейлек-Хан етиспевликтинъ не экенин билмей, атасы-анасынынъ суьювлерин, уйдеги куллыкшылардынъ аьдуьвлелерин коьрип, каьрсиз-кайгысыз оьсти. Анасы залымлыкты суьйген кабарты мырзалардынъ кербаз кызы — Айша баласынынъ коьнгилин коькке еткерип, оны аз эркелетпеди, оьзининъ оьктем кылыкларын ога синъдирмеге шалысты. Тоьрелердинъ аьдети мен тотай-кызга кишкейиннен алып оьзден аьелден кыз бала сайланып алынады, олар бирге оьседилер. Келген кыз, тотай оьскенше, онынъ ян досы болып турады, кыймас кыздынъ асыралувын тоьре уйи оьз мойнына алады, оьскеннен сонъ байга да береди, тойын да этеди. Суьйтип Мейлек-Хан ман бирге Куьмис деген кыз кишкейлей бирге оьсти. Оларды бирдей этип тербияладылар, бирдей кийимлер кийгисттилер, бирдей ас иширдилер. Олар савытлы Карагулдынъ каравы ман бавда ойнадылар, уй таьвкединъ пешинде окып-язып, ойын ойнап, йыр йырлап, пишип-тигип дегендей туьрли оьнерлерге, сайлам аьдемлердинъ арасында оьзлерин кайтип юргистпеге кереклерине уьйрендилер. Оннан баскалай да кызларга туьрли-туьрли юбанувлар да излеп шыгаратаган эдилер. Солтаннынъ уйиндегилери, баьриси демеге боляк, сол эки кызалактынъ коьнгилине етпеге шалыстылар. Солтаннынъ уйиннен конаклар айырылмадылар эм кызлар, боьтен де, конак алув куванышын бек суьйдилер. Эгер конакка айтылган аьел келген болса, кызлар конаклардынъ кийимлерин ка-

радылар, обктемсип, озлерининъ кийимлерин коьрсеттилер, бир-бирлерине туьрли савкатлар бердилер эм аьдеттегинше ойын-той курап кобыз тынълап, бийип, басларына завкты кийдилер. Эгер солтан бир якка конакка барганында, кызларды оззи мен бирге алса, бу зат кыймасларга коьтере де юбаныш болды. Янгы аьдемлерди коьруув, янгы ойынларда айкасув, янгы коьнгил келуув дегендей затлар коьпке дейим кызлардынъ эслериннен кетпеди. Оннан баскалай да кызлар булай халк байрамларын термилип сакладылар. Сувык кыс бойы шалт-шалт куьнлер санап, язлыктынъ келувин карадылар: Навруз байрамда, озлерининъ аелине тенълес болган, бай аьеллерге кайтип бир ыспайланып эм сайланып бараякларын, кайдай савгалар алаякларын ойдадылар. Бир ойларынынъ уьстине озгелери келип сабантойдынъ кайдай болагын коьз алдына аькелдилер: онда кайратлы йигитлердинъ сына-сувларын, арканшылардынъ оьнерлерин, йырав-бахшыдынъ аьлемет йыр айтысын кураягын эм тагы да сондай коьп баска затларды коьрмеге, эситпеге юректери телезип, аьсиретли куьттилер.

Куьз бен кыста да завклыклар аз тувыл эдилер. Аслык йыйылып кутылынса, тойлар басландылар, а кыскы айларда яслар эм кызлар йыйылысып, басланув тойларын эттилер. Аьр ийгиликке де Солтаннынъ уьйиннен аьдем шакрылды. Бараягына-бармаягына каралмады. Кызлар болса, ойын-тойдынъ тек атын эсите калсынлар, уьйкенлер бармасалар да, озлерин ийгиликке аькэттирдилер, а барганда, тенълери мен де ойнадылар, уьйкенлер мен де карысып кеттилер, кайтара-сына уьйкенлер мен ойнаганларына айырым маьне бердилер. Оннан сонъ кыймаслар уьйлерине кайтканда, баьри затты эслерине алып, сырластылар, уьйкенлер мен юзик ойынын ойнаганларын, бийигенлерин аьлемет коьрдилер. Боьтен де сол йыйылысувларда кыз акашылган болса, яде бир-бирин яраткан яс пан кыздынъ ашыгы коьринип, сол зат акында кешликте соьз болган болса, Мейлек-Хан ман Куьмиске бал ман секер де керек тувыл, асты да, уйкыды да мутып, авызларынынъ сувы курыганша, сол затлар акында соьйледилер.

Сол кеше басланув (басланув — яс-явканынъ аьдет ойына-лары) Бектемир туьйирменшидинъ уьйинде озды. Исхактынъ карындасы, он сегиз ясындагы Гульхан, киевге бармага шагы еткен кыз эди. А басланувлар, аьдетше, сондай кызлар болган уьйлерде озгарылдылар. Туьйирменшидинъ уьйининъ конак пешинде савлай тоьгеректинъ ясы еткен кызлары йыйылдылар.

Сол кеше бу басланувда яс озспирлер Исхак пан Джелалдин — эки йолдас тотай-кыз Мейлек-Хан ман эм оны ман бирге озскен кыймасы Куьмис пен таныстылар. Танысканлары аз

болса, кызлар ман келген солтаннынъ Карагулы оларга, каранъада йол коьрсетинъгиз деп, буйбырык берди. Яс обспирлер де завкланып озгардылар солтаннынъ уйине дейим сыйлы конакларды.

Авылда туурлише кетти заман. Бир кесеклер уьшин, ол Куьми сувындай болып, тез акты: арты алдынъа караганша юма кетти, айлар, йылар оздылар, яшавда бир зат та туурленмеди яде, керисинше: бир заманларда яс, бувлы йигит болып, уьйкен ислер акында, байлык акында мырад эткен, а караса, карт болып кутылган, аели алдынгынша етиспевликте яшайды, сыпырага салынатаганы — сол баягы ювындыктай ас, каткан калакай, балаларынънынъ да кайгы шегетаганы — сенинъ ясынъда шеккен кайгынъ. Баскалар уьшин заман ногай арбадынъ зыйкылдаган тегершигиндей айланды: яшаган сайын куьнинъди кешпеге авыр болды: куллык та, оьтпек те, балалар да оларды кувандырмады, маразлары кыйнады, янлары ятак таппады. Уьшиншилер болса, заманды. токтатпага суьйип яшадылар, яшав сынавын оьтип, сулыбын билип, куьнлерин кеширдилер, тоьгерек якка — коькшил коькке, куьнге, тереклерге — куванып карадылар, Алладынъ бергенине шуькир этип, куьн сайын бес кере намаз кылдылар, заманнынъ барлыгы, онынъ кетип барувы акында коьтере ойлангылары да келмеди. Балалар заманды асыктырмадылар, оьзлери уьйкен болмага суьйдилер, сол заманда кайдай ды бир йигитликлер этееклери акында ойдадылар, заман тартылады деп, кайгырмадылар, кайтарасына олар заманнынъ барлыгына эс этселер — эттилер, этпеселер — этпедилер. Эс эттилер байрамларда, озган байрамды, эске алып, эндигиси болаяк ийгиликтинъ тагы да яхшы болувын сагындылар. Куьнделик, ойынларга, завкыларга алданып, балалыктынъ аьлемет дуныясына коьмилип, заманнынъ бары ман, йогын да билмедилер.

Бир-бирине ашык эткен, бир-бирин суьйген яс аьдемлер де заманга эс этпедилер. Куслардай канатларын кагып ушып кеткен йылар оларды кайгыртпады, алдыдагы йылардынъ авырлыгы оларды коркыстпады, заман олар уьшин коьнъиликтинъ аьлемет шагы болып турды. Джелалдин мен Исхакты бир сезим бийлеп алды: олар мырза уьйиннен кызларды коьрмеге суьйдилер. Алдынгынша, мырза бавына кешелер мен туьстилер, уьй ыргаты оларды аьли де тызыктырып кувган йол болмады, неге десенъ ол, бай-мырзадынъ кызы сосынъдай болаяк-болмаяклар ман айкасар деп, ойланган да этпеди. Яслар, баягынша, куралатаган кешликлерге бардылар. Сондай кешликлердинъ баьрисине де тилек салынган шакырувсыз яде тийисли коьнъили болмаса, тотай-кыз барып болмады.

Ама тотай-кыз шакырылатаган уйлерге шетиннен алып баратаган болды, сол кешликлерде яны яраткан аьдемлерди коьреегине ымтылды. Шакырылса да мырзадынъ аели келмей калатаган авыл тойларынынъ озьлерине де тотай-кыз баратаган болды.

Халк ойын-тойын суьетаган, боьтен де, яс аьдемлер арасында айкасувды ярататаган болып, белгили болды тотай-кыз. Айтувлы кыздынъ кылыгынынъ бас маьнесин тек уьш аьдем билетаган эди. Тез арадан Исхак пан Куьмис бир-бирлерин яратувлары яс аьдемлер арасында белгили болды. Бу зат биревди де сейирге калдырмады, кайтарасына соьзди беркитер уьшин Исхактынъ атасы мырза уьйине кудаларды йиберди. Аман-Гирей солтан элшилердинъ таьвекеллигин корламады, кайтарасына озьине бойсынган авылшысынынъ мырадын макул коьрди, ама ашыктан-ашык явап бермеди. Кыз бан озьи соьйледи. Куьмис мырзадынъ соравларына явап бермеге уялды, туьйирменшидинъ улына киевге бармага макуллыгын уьндемегени мен аньлатты. Тек Куьмис, оны ман тенъ тотай-кыздынъ йолы уйкенлигин эм ол ога йолды ашпага тийислигин айтты. Бу соьзлер мырзага ярадылар, эм ол аьдет этип, кызды айттырып келген кудаларды уьш кере де явапсыз кайтарды, доьртинши кере, молла эм авылдынъ сыйлы аьдемлери болып, неке кыйылды. Той болганша Исхак ярасылган кызына келмеге ызыны бар эди. Оны ман бирге мырза уьйине досы Джелалдин де келип турды.

Соны ман биргесине Аман-Гирей солтан кызын киевге береegi акында эм тийисли киев излейтаганын ямагатка билдирди. Бу зат ювык аьдемлерден, соьз арасында айтылгандай болып, олардынъ уйлерин йоклайтаган аьдемлерден, куллыклары (куллык – ис) ман келген элгезерлерден билдирди. Айтувлы солтаннынъ уьйине кезуьв-кезуьвлеп, кызын алуьвга даьмеленип, сыйлы аьдемлер келдилер. Озьлерининъ ата-аналары ман, ювыклары ман, дослары ман копый мырза балалары келдилер, шав-шувлы. зыяпетленуьвлер куралды. Озгарып келуьвшилер авызларынынъ сувлары курыганша киевге сымарлы ясты мактадылар. Кызды, айттырып келген яслар болса, Мейлек-Ханды коьргенлей ок тылкавдай болдылар яде айлак соьйлевшенъге айландылар, не де болсын, ар ким де киевликке яряк уьшин баьри затты этти эм энъ бас деп уьй иесине ярамага керек деп ойлады. Элбетте, мырза балаларынынъ аьр-бириси де озьи акында, ондай дуньяда йок деп, ойлады. Ама баьри зат та солтан ойланганша болып шыкпады. Бас дегенде, онынъ уьйине энъ де айтувлы мырзалар келдилер эм ювыкласпага суьювлерин билдирдилер. Ама солтан

Аман-Гирей яшавынынъ ярасыгы, юрегининъ ятагы, сынъар напсиби болган кызын кысталмады, оззининъ ойын онынъ ийнине артаялмады. Белгили мырзалардынъ уллары акында кызынынъ ойын акырын сорап билмеге суыйгенде, Мейлек-Хан мисетсинмей куылемсиреди. Коьнчиллери бузылып кеттилер сосы уйден сыйлы конаклар, эм Солтан Аман-Гирей олардынъ юрегине етер ушин айтпага соьз таппады. Мундай заттынъ болувына атасы оззи де кайгырды. Оннан сонъ яшавлары, айтылувлары орта болган мырзалардынъ элшилери келип басладылар. Оларга да бир йол коьрсетилди, бир явап берилди. Кызы тийисли болмаганларга суыйтип эткени ушин атасы ишиннен макул коьрди. А тенъ киевди таппага керек эди де... Крымда, Туьркте излөөк тувылсынъ да киевди? Соннынъ ушин ойлыдан ойлы болды карт Солтан. Мейлек— Ханнынъ ойын, сырын билмеге деп, ол пишесин де, ювык аьдемлерди де тиледи. Ама маьнели явап эситпеди.

Куьз де келди. Бурмаланып булытлана турды коьк. Ямгырлардынъ явувы, йыйы болды. Яланъашланып турган тереклерди еллер силкишледи. Куьзги ямгырлардынъ баданадай-баданадай тамшылары ногай авыллардынъ термелерининъ эм отавларынынъ тоьбелерине дыбырдап туьсти.

Бир кесек уйлерде йылтынланган ярык коьринди. Ийтлер уьрдилер, мал манъырады, балалардынъ шав-шувы эситилди.

Тек сол сеслердинъ баьрисин де ел тындырды. Кавдыраган эсиклерди тоьбелеп, ямгыр явды, бирерде ким ди бирев тыска шыкса, кайтара артына кайтпага асыкты. Ожаклардан шыккан туьтин коькке коьтерилмеди, дымлы куьйик ийис йорыксыз салынган балшык тоьбели уйлердинъ арасында айланды.

Аьдемлердинъ шав-шувы мырзадынъ каралдысында йыйы эситилди, мунда уй таьвкелери эм куллыкшылары бир де тынышлык табалмадылар, аье-куье болып юрдилер, ийтлер де мунда, авылдынъ озге кесегине коьре, бек уьрдилер.

Мырзадынъ уйинде тамада куллыкшы басын шыгарып йолга йыйы карай турды.

Уй касына ат егилген ябык арба келип токтаганда, аьдемлер шыктылар эм кужырлы арбашыга коьлигиннен туьспеге ярдамластылар. Бас мыртазак оззининъ аьдемлерине бир затлар айтты эм олар, дорбалар ман тагынган, домбай кисиди уйге озгарып аькеттилер. Конак бир аьлемет каранъалыкта болды эм ол юмсак куьйизге аякларын басып, токталды, ама сосы вакытта бийке шыкты эм онынъ колыннан ыслап, асыгыслы болып, оны арбатынга аькетти.

Кыскаяклыдынъ юмсаk колын аясы ман тутып, конак тынълавлы болып, онынъ артыннан барды, колын кайтип алаягын билмеди, неге десенъ озге бир колы ман ийинлериндеги дорбаларын тегаран бир ыслап, кыйналды.

Бийкединъ артыннан бара турып, куьнъиртленген боьмеге киргенлеринде, конак тамагын кырып йобткирди эм адымлаганын токтатпайдай этип, турган еринде аякларын кезуувли коьгерип басты.

Боьмединъ ишинде маразлыдынъ бас бетинде, мунълы эм ойлы болып, кыз олтыры эди. Маразлыдынъ авыр тыныс алувы окында ынъыранув ман боьлинеди. Онынъ яткан тахтамети коьздинъ явын алып йыйыстырылган, окалы даьрий яювлер, баалы перс кумашлары, куьйизлер уьстине тасланып салынганлар. Маразлыдынъ кыймасы ятканнынъ манълайына колын йыйы-йыйы салады, оззи де уьзбестен куьрсинеди. Ол оззи ясыл аркалык кийген, белин коьгилдим туьсли белбав ман бувган. Кишкей куьмис сыпырадынъ уьстинде катебе тысланган Коран, алтын окалы кызыл туьсли бавы да бар, а онынъ касында алтын тостакайдынъ ишинде дарман. Орындыктан узак болмаган ерде оьте коьрсеткиш яювдынъ аргы ягындагы сыпырадынъ уьстинде — куьмис савытка олтыртылган картопшырак, сосы ерде уьйкен алтын сабат эм тигилип кутылынмаган кайдай ды бир ис онынъ уьсти газ явлык пан ябылган. Уьйкен болмаган эки орындыктынъ уьстине Мейлек-Ханнынъ байрам кийимлери салынганлар.

Конак пан бирге бийке кирип келгенлеринде, олтырган кыз турып, аякларынынъ ушы ман барып, картопшыракты алды эм кимлер келгенин билмеге суьйди. Маразлы ярык бетке акырын басын бурды, эм касында ойлы болып турган кызды коьрип, наьзик давазы ман:

— Куьмис, тыншай, не коьп кайгы ютпага болаяк! Коьрсинъ де... мен колайман... коьз яслар бетти зыян этедилер... касымга келип, мени сыйпаш, яным...

Куьмис маразлы кыймасынынъ соьзлериннен куванып, онынъ коькирегине басын тыгып, йылады.

— Ханым, — деди ол коьзясларына ютлыгып, — оьмиринъ узак болсын! Наьсип эм куваныш уьшин яша яным-ав, ханым!

Олардынъ касына бийке аста келди эм энъкейип кызынынъ оттай янып турган манълайына колын салды.

— Кайгырма, анам, мен колайман! — деди, авызыннан соьзлер ирип туьсип, Мейлек-Хан.

— Мен сага эмлевшиди аькелгенмен, — деп анасы, уьйге кирген домбай буькир картты коьрсетти. Уьстине, татлардан

кийимнинъ туъси кайдай экенлиги коьринмеген, албыр-ялбыр капланган буюк тез огына тоьгерек ягын коьзлеп алды, бир неше такыйка саьспеклеп не этеегин билмей турды, сонъ ийниннен дорбаларын туьсирип, куййизге салды эм оьзи олардынъ касына олтырды эм уьнин-тынын шыгармады.

— Колайман дейсинъме, яным меним? — деп сорады бийке Айша, авырган кызына ийилип эм бетиннен аявлы оьбип.

— Аьше, анам, — деп, давазын тегаран шыгарып, яваплады кыз, — колайман...

— Куййип-янып бараятырсынъ да... эне ялынлы отта янып тургандайсынъ... Эмши! — деди кыскаяклы. — Мунадынъ не болганын коьресинъме? Безгек болган, кешелер мен сандыраклайды... уйкы-муйкы йок... Мен сенинъ усталыгынъ акында коьп эситкенмен, ийги эт кызымды, разы этермиз...

Эмши уьндемеди.

— Сен баьри затты, да этпеге керексинъ, эмши, — деп бардыра берди соьзин кыскаяклы, — баьри затты да... Эсите-синъме?

Эмши, кыскаяклыдынъ соьзи мен макуллыгын билдирип, басын ийди эм уьндемеди, ерге ябыскандай болып, кыймылдамай олтыра берди. Кызлар ога битилип карадылар...

— Неге турасынъ сосы сен, эмши? — деп даянышсыз куйй-гелекледи кыскаяклы. — Заман кетеди де. Кеш болады...

Эмши, авыр коьгалып, турды, дорбалардынъ бирисининъ авызын янма-ян ашты, онынъ ишиннен бир неше сисе шыгарды, кайдай ды бир туьйиншиклерди карастырды, аяк тиледи, сонъ онынъ ишине кирли шиберектен бир зат куйды да, уьстине сиседен сув косты эм дарманды карыстырды, картопшыракты, алып, орындыктынъ касына янасты...

Костансыз, шал карт кызга тигилип карады. Тотай-кыз сол карамды коьрди де бурылды. Карт юрегин бийледи. Дарманыннан бетявлыкка бираз куйып, оны ман кыздынъ нурлы бетин суьртти, ерден тагы да сондай бир сиседи алды, сыпырадынъ уьстиннен алган касыгына оннан дарман куйды эм кыздынъ авызына тамшылар тамгысты...

Тотай-кыз дарманнан сол саьатлей коьнъилленип кетти эм мунълы болып костансыз картка карады. Маразлыдынъ бетине энген кызыллык бийкединъ юрегин бираз тынышландырды.

— Сав бол, эмши, — деп буйырувшан айткан кыскаяклы, кызына ийилди, — бираз колайсынъ, дия, кызым?

— Аьше, анам. Мен тагы да бираз колай болдым, — деди куьлемсиреп Мейлек-Хан.

— Эмши, мен кызым уышин бек коркаман, Эртеникке дейим сен онынъ алын карасанъ экен, — деп обктемсип карады уй бийкеси картка.

Карт уындемей басын ийди.

— Куымис-Хан, меним дуньяга бергисиз кызымнынъ алал тенъи, сен де сак бол... Мен кетпеге керекпен, эне-мине мырза кайтпага тийисли... — деп хатын шыгып кетти.

Карт тайып ерге олтырды эм мызгагандай болды. Бир кесек заман кетти. Куымис, маразлыдынъ колыннан ыслап, касында олтырды эм сыбырдаган давазы ман ога таварых айтты:

— Сьлув Бальш эм куын саввлели Бозйигит бир-бирлерин туьслеринде коьредилер эм обмир яшавга сьудедилер. Эртеси куын Бозйигит, обзининъ суйген ярын коьрер мырад пан, йол шыгады...

Эсиктинъ аргы ягында адымлар эситилдилер, эм боьлмеге агара барган мыйыклы, ама йигитсиреп турган мырза Солтан Аман-Гирей кирип келди. Ол кынында кыпжалы болган куымис белбавы ман шепкен кийген, колына уйкен кызыл алма ыслаган.

Куымис, мырза кирип келгенлей, боьлмединъ обзге муьйисине тайды.

— Дуньяга бергисиз Мейлек-Ханым, сен бираз колайсынъма? — деп, сорады мырза.

— Аьше, атам, мен колайман, — деп яваплады маразлы, басын коьтере берип.

Ол сыпырадынъ касына янасып, онынъ уьстине алмады салды эм боьлмеди тешкеруьвли карады, олтырган эмшиди коьрип, каты йобткирди.

Коьзлерин ашып, эмши мырзады коьрди эм тез болып турагалды.

Мырза суйкенсиремей онынъ аягыннан басына дейим карады.

— Эмши, не зат суйсенъ, соны меннен тиле, а кызымды аяк уьстине сал. Сенинъ обнеринъ акында данъклык ногайлар арасында яйылып кеткен, а мене Солтан Аман-Гирей мырзадынъ кызын ийги этип, ден савлыгын кайтарсанъ, сенинъ данъклыгынъ тагы да бек обсип кетеек.

— Шалысарман... — деп давазын тегаран шыгарды эмши.

Мырза кыз бетке карап, юзин яйнатып куьлемсиреди. Мейлек-Хан да куьлемсиреди. Куьлемсиревди юзиннен тайдырмай мырза тагы да бир кесек заман турды, кызынынъ муьйисте ясырынган тенъине де коьз атып алды, тагы да бир кызына

карады эм сонъында коьзлерин кысып, уьндемей боьлмеден шыкты эм артыннан эсикти япты.

Карт-эмши алдынгы ерине олтырды. Куьмис те оззининъ орнына орынласты эм кызлар сыбырдасып, хабарларын бардырдылар.

Бир кесек заман кетти. Картопшырактынъ яртысы таь-весилген эди.

— Куьмис, ятсанъ, сен куьндиз де аяк уьстинде турдынъ да, — деп тиледи тотай-кыз.

— Сени мен ананъ олтырганда, мен мызгап алгаман, эн-дигиси уйкым келмейди, — деди ол.

— Эне анда барып ятсанъ, — деп ол тенъине бетин бурып орындыкты коьрсетти. — Яде мени мен ят.

— Бир меканда ят эркек пен болув — кайдай онъайсыз, — деп яваплады Куьмис.

— Неге айтасынъ уьйтип? — деди Мейлек-Хан, — ол эмши де, маразлы, болган кайсы ерге де ол кирмеге болады, онынъ акында да соьйлеп не этеекпиз, оззи карт, оззи костансыз...

Кыймасы уьндемеди, коьзин яндырып эмши бетке карады, кызларга артын берип, карт не этетаганын билгиси келди. Сондай кепте уйкламага болатанына Куьмис ьйнанмады.

Коьзлерин битилтип караган сонъ, Куьмис карттынъ колындагы сактыян тавылдырыкты коьрди: куьмис оьрне-клер тигилген машбакты карт ясыртыннан сыйпай эди. Кыз оззининъ коьзлерине оззи ьйнанмады. Ол бу затты, тотайы-на коьрсетпеге асыкты. Анавы да басын коьтерип, ак шашлы акмакка карады. Карт болса, бир затка да эс этпегенсип, маш-бакты сыйпай берди.

Карт сескенген кызларга басын бурды эм турагалды.

— Атай, тавылдырыкты орнына сал, — деди кырыннан шыккан Куьмис, — сосы сенинъ коьретаганынъ туьс тувыл-ма?

— Йок, туьс тувыл, — деп кайтарып карт кызлардынъ касына янасты.

Мейлек-Хан кышкырмага аз калув эди, тек кийимининъ арасына ясырып салынган, кишкей кынжалдынъ сабыннан ыслады.

— Туьсим кашты. А туьсимде эл аьруьвин коьргенмен, — деди ол, Мейлек-Ханга коьзлерин битилтип.

Кызлардынъ алдында токталып, ол тыскы кийимин шешип булактырды. Кызлардынъ сейирлери калганнан эне авызлары ашылып калдылар: картты буюкирейткен ястык ты-малап ерге туьсти, суьйтип алмалы-салмалы сакал, костансыз

йыйырыклы бурын тазаланган кой териден этилген, булактырылды. Бу затлар сондай бир тезлик пен этилинди, эне картка кадалмага аьзир болып турган Куьмис эсин йыялмады...

Олардынъ алдында шынардай бойлы, сукланышлы куьлемсиреген Джелалдин туры эди. Ол уьстине моры каптал кийген эди. Белинде — атасынынъ кынжалы кынына салынып илинген куьмис белбав. Ана янбасында да — баалы эм аьлемет коьринген пыштав.

Яс уялып эм тартынып кызлардынъ касына келди...

Куьмис бир де эсин йыялмады, Мейлек-Хан болса мунълы коьзлери мен оьзининъ эмшисине карады. Оьзининъ суйьгенине Джелалдин куьлемсиреп карады эм бармагын авызына салып, шав-шув коьтермесин дегенди анылатып, Куьмис бетке бурылды.

Танъ атып келе эди. Куьмис оьзге орындыкта уйклай эди. Джелалдин тизине шоьнъккен эм Мейлек-Ханнынъ самайып коллары ман сыйпайды. Яс сыбырдап:

— Дуныяга бергисиз, коьзлерим тойгысыз, меним аьруьвим! Коьзимнинъ ярыгы, сениме, юрегимнинъ буьлжилдеген тамыры, сениме, сени коьрем сенинъ алал Джелалдининъ? Мен, наьсипсиз, оьзининъ еннет кызына сол саьатлей ден савлыгын кайтарып болалмайман...

Тотай-кыз бираз коьтерилип, юреги телезип, йигитке карады:

— Эгер атам сенинъ мунда экенинъди билсе, ол бизим экевимизди де оьлтирер. Муна боьлмеге бир заманда кенетен эр киси кирмеген.

— А мен коркпайман. Мен тагы да келермен, тек сен ийги бол.

— Йок, меним узак заман авырганым колай, — деп куьлейди кыз, — сени аькелгенлердей этип, авырайым.

— Мейлек-Хан — яшавымнынъ яшавысынъ.

— Джелалдин! — деп юреги ийип кайтарып айтты кыз онынъ атын эм колын созып, онынъ бетине тийди.

Яс оны кушаклады.

— Ах, Мейлек-Хан, акылымды йойганша сени суьеменав...

Боьлмединъ иши ярык эди. Сонъына дейим янып, картопшырак соьнген. Муьйисте костансыз карт олтырган. Юреклер бир-бирлерине телезуьвли болган кешеди эслерине алып, кызлар, буькирге карап, куьлейдилер.

Тань атарда баягы арба, егилген бир атын шаптыртып, солтан уйиннен шыкты. Арбадынъ ишиндеги буюкир эмши эди...

Авылдан эрек кеткенде, арбашы завкландырып йыр йырлады. Алдыда Кавказ тавларынынъ шынжырланып барган куьмис баслары коьринедилер. Беставдан куьн коьтериле эди. Туьркиреп шыккан ясыл оьлен, яйнаган табиат арбашыдынъ коьнбилли йырына эжуьвлегендей болып коьрине эди.

Сувдынъ тик ярында кишкей, мап-маштак уй ялгыз бирев болып турады. Эсиги йок. Энегелерине тирелип арбадынъ тегершиги салынган. Онынъ кегейлерининъ арасыннан заман-заманлап он ясындагы кызалактынъ буйра шашлы басы коьринеди. Ол йолды коьзлейди...

— Йок, атай, коьринмейди бирев де, — дейди кызалак, эсней берип уйге кирип.

Айтылган сосы соьзлерге Дуьйсемби артык эс этпейди, неге десенъ оьзининъ каьрине коьмилген, тозган шарыкты ямавлавын бардырады. Буюкир-карт енълери кенъ шыт коьйлек кийген, кенъ ыстаны авган, басында кой териден эски боьрк, аяклары яланъ-аяк. Ол иргеге аркасы, ман сирелип олтырган эм тебен ийнеси мен куллыгын бардыра эди.

— Атай, — деди кыз сыбырдап, — мен калакай эткемен, соны шай ман иш, а меним уйкым келеди...

Сыпырадынъ уьстинде калакай ман шай туры эди.

Исине коьмилген карт бу йол да, баладынъ айтканына эс этпей, уьндемеди. Сандыктан оьзининъ ятар орыннын аламан деп кыз англамастан, уйдинъ ишин ярыкландырган, картопшыракты авдарды, эм картты ойларыннан айырды: ол тез болып бурылды да, аьли де соьнмеген шыракты алды, уьрди де соьндирди. Балшык уйдинъ коьзенек терезесиннен аз-маз ярыклык туьседи.

— Сенинъ атынъ, — деди ол кызалакка, колынынъ уьсти бети мен коьзлерин суьртип, — босына Ботай тувыл: оьзининъ коьнбилли костансызлыгынъ ман эне турган туье баласы — ботасынъ!

Соны, айтты да, карт куллыгын бардыра берди.

Юрагатлы кызалак картайган атайына карады да тигилип:

— Ботай деген тек ат, а мен туье баласы тувыл-ман, — деди.

Карт тек басын шайкады да, исин бардырды.

— Тагы бир караш, Ботай, — деди карт.

Тек кызалак онынъ давазын эситпеди эм явап бермеди, тахтаметте уйкалай эди. Сол затты коьрип карт, оьзи турып, эсикке карамага бараяк болув эди, бу вакытта басамакта кимди бирев коьринди...

Балшык уйге баска бир буюкир кирип келди. Олар, тап эгизлердей болып, бир-бирлерине айлак усас эдилер. Буюкир-картлар сондай усаслыкка завкландылар эм, тап балалардай болып, куьдилер. Кирип келген ийниннен артпаklarын туьсирди, тез болып албыр-ялбыр эски кийимлерин шешти, сакалын эм буюкирлеткен ястыгын алып таслады.

— Салам аьлейкум! — деди яс.

— Конакта узак болдынъ, — деди карт, — караш эртеник болып кутылган... Эткенинъ не болды, кылыксыз?

Сол соьзлерди эситкен яс карттынъ кушагына атылды да, онынъ ийниннен оьпти.

— Джелалдин, балам-ав, олтырып ас иш, сенинъ Ботайынъ танъ атар-атпас сага ас аьзирлеп салган, сени коьзлей-коьзлей, арып, уйкап кетти, — деди Дуйсемби, колы ман уйкап яткан балага коьрсетип. — А туьнегуьн биз бек кайгырдык сенинъ уьшин, танъ атканша Ботай-язык оьзине уйкы тапшады.

Джелалдин уйкап турган кызалактынъ касына барды да, онынъ бетиннен оьпти эм:

— Кишкенекей оьксизим, сага да уйкы таптырмадымтагы, — деди.

— Бир зат та тувыл. Ийгиси сол — сен уйдесинъ, — деди карт.

— Сизинъ сол такым кайгы этуьвинъизге мен шуьшли тувылман, сиз арбатында да суьйтип этсенъиз, мен кайгыра-якпан, — деп яс сыпырадынъ янына олтырды.

Карт та баягы исине олтырды:

— Сен барганнан-барган сайын оьзинънинъ атанъа — Темир-колга усай бересинъ, — деди.

— Бизим атамыз акында тагы да бир зат айттагы, — деп тиледи Джелалдин.

— Несин айтаяксынъ!? Биревди де тынъламайтаган эди сенинъ атанъ. Ыйнатлы болган, табан тиресип, тек оьзи айтканды эткен, оьзининъ аьлине коьре, каерде де болсын бир ерде тыншына яшаяк эди де, сол тувылма? Йок, оьзининъ сыйын корлатпайман деп, тоьре аьдемлер мен туьгилесип баслады... Сен де, Джелалдин, буюйтип баслаган затларынъ йиги тувыл. Мен билемен кешелер мен сени аяklarынъ кайда аькететаганын. Туьйирменшидинъ улынынъ тойында болган

сынаслар акында да мен эситкенмен. Ондай ман ойын-кажав курып болмас, солтан Аман-Гирей ондай уятлыкты бир заманда сага кеширмес.

— Не зат акында сойлейсинь, атай? — деп, уялып, Джелалдин шыгып кетеек болды.

— Токта, токта, кетпе! Мен сага биз ярлы аьдемлермиз деп айтаяк боламан. А сен атань ушин де тоьрелерге эки кабат ярамаксынъ...

— Меним атам ман солтан Аман-Гирейдинъ не айкасканы бар?! — деди, бир зат та анъламагансып, Джелалдин.

— А сондай айкасув: эмшиди кайсы уйге шакырганларын мага Ботай айтып кутылган. Эмши болмага ой сенинъ басынъа кайтип келди эм сол уйге алдавлык пан сен кайтип кирдинъ? Бу алдав акында билселер, басынъды алалмассынъ.

Мен яслар ман бирге юргенмен, — деп анълатаяк болув эди Джелалдин, тек оьзи даяналмай пырхылдап куьлеп йиберди.

Куьми сувынынъ булганшык агынлары балшыклы ягаларга согыладылар, эне тасып шыгаяктай болып оьршигедилер.

Беставдынъ басларын калын туман орап алган. Куьнтувардан авыр булытлар йылыса береди. Каспий денъизи ягыннан ашшы ел эседи. Ерге кешлик туьскен. Уйкен тоьгерек таслар арасыннан, ак явлыгын елпидетип, кыз шавып барады.

Басындагы явлыгын туьзете берип, Мейлек-Хан тастан таска оьтип эм сыбырдап:

— Алла бир, Мухамед ак. Акбар Мухамед, расул Алла...— деп иманын уйирип барады.

Ол бийик тастынъ касында токтады да, ога кысылды,

— Мен, акылын йойган Балышка усайман, сосындай куьнде уйден шыгатаганма?, — деп ол манълайын суьртти эм былганып турган куьнге карады.

Ел арасында ога ап-ашык болып кийинген, шашларын елбиретип куйган кыз коьринди.

— Бисмилля! Коьзиме коьринип туры. Балыштынъ оьзи!— деп кышкырып йиберди Мейлек-Хан.— Ол оьлип кеткен суьйгенин излейди.

Колын кенъ яйган Балыш ел мен бир болып барады эм явлардынъ шапкынлыгында оьлген суьйген яры акында мунълы йырды йырлайды:

Ойран басынъ, хан басынъ,
Ерде ятар эрме эдинъ?
Канга булгап басынъды,
Кумга булгап кашынъды,
Ковзден яккан ясынъды,
Ерге агыстар эрме эдинъ?
Кевхар басынъ айланып,
Алтын кевденъ булганып,
Дарыга асылар эрме эдинъ?
Кызыл кевхар юзлеринъ,
Бал секердей соьзлеринъ
Бир коьрерге заьр болдым,
Айтсам, соьзим етпес ти,
Кайгынъ эстен кетпес ти,
Узак ерге кетипсинъ,
Шақырсам да, келмессинъ.
Оьз йолынъа туьсипсинъ,
Заьр калсам да билмессинъ,
Сеннен дунья оьтипти.
Мен артынънан кетейим,
Сен алдымда болмасанъ,
Бу дуньяда не этейим,
Куьн-туьн йылап юргенше,
Бу кайгыды коьргенше,
Кайгынъ кетпес оьлгенше,
Бирге болсак керек ти.

Мейлек-Хан коркып таска кысыла берди, тизине шоьнъкти, ама кайгысына акылын алдырган Балыштан коьзин алмады. Мейлек-Хан коьзлерин япты. Юректи кармаган йыр савлай тоьгерекке оьзининъ мунъын яятаган эди.

Ога Йийрен янасып келди. Колына аттынъ ялыны тийгеннен Мейлек-Хан эсин йыйды.

— О, Йийрен! Сен атлысыз келгенсинъме? Бизим коьри-сетаган ерди эсинъе алып, уьйреншикли болып келдинъме? Сени мен бирге сенинъ иенъ неге йок ты? Кайда ды? Не болган ога? — деп ол аттынъ басын, ялынын сыйпады эм тоьгерек ягына каранды.

Ел токталды. Булытлар Беставды айланып кеттилер.

— Йийрен! Алал дос! Оьзинънинъ иенъди сакла, меним яшавымнынъ сенимин сакла. Мен эталмаганды сен этип болаяксынъ, менде не йигерлик бар, а сен ядырадан (ядыра — куьлле) тез оьтип шаппага боласынъ, эм аьр заманда да меним ян досымды, куткарарсынъ.

— Э-эй! — деген даваз эситилди онынъ артыннан. Ол бурылса, Джелалдиннинъ турганын коьрди. Яс кызды кушаклады, эм коьнгили коьтерилип:

— Дуныяга бергисиз аьруввим! Эки куьн бойы саклаймант-та сени бу ерде, — деди.

— О, Джелалдин! Яшавым мага ув-зер болган! Ак дуныямды каранъалык каплаган! Атам меним йок болып кететаганынынъ маьнесин билген эм эндигиси аьр абытымды тешкерип турады. Басыма сосы тастарды байлап, озимди байга барган кыскаяклыга усатып, мен мунда шаптым, тегаран бир ясырынып шыктым, — деп кыз басындагы явлыгын мойнына туьсирди. — Сенсиз меним яшавым яшав тувыл.

— Мен сени акашаякпан. А оннан сонъ атанъ кеширер эм биз бирге яшаякпыз.

— Йок, йок! Тек сен ондай затты айтпа. Атам артымыздан кувгын йиберер де, сени оьлтиртер.

— Мен ол заттан коркпайман.

— Ама сен меним акымда да ойлантагы. Эгер суьйтип болса, мени мен не болар?

— Аьше, яным, не этеекпиз?

— Билмеймен.

— Йок, йигитке амалсыз ис болмайтаган. Ол заманда мен озим бараман атанъа...

— Йок, йок! Ол сени тынълаягын билесинъме? Ол сени мен соьйлееги де йок. Оннан эсе де, сол затты мен озим этейим.

Солтан Аман-Гирейдинъ уьйинде кенъ тахтаметтинъ касында коьлем сыйлы конаклар йыйылганлар.

— Саламлаймыз сени!— деп соьзди басына ак шалма, уьстине саргылт оба кийген молла баслады, конак алув боьлмеге кирген уьй иесин коьрип. — Саламлаймыз сени, зегенликтинъ эм кенъ коьнгилликтинъ иеси! Баьриннен куьшли Кудайым-Алла байлыктынъ йолын сага кенъ этсин, ден савлыгынъды оьрлендирсин, аьелинъе рахатлык берип турсын! Дайым сага аявлыгын коьрсетип турсын эм савлай сенинъ тукумынъа, йогары тоьремиз, таьвесилмес берекетлик берсин! Сол берекетлик уьй аьдемлерининъ аьр кайсысына ямгыр болып куйылсын, сув болып аксын! Сенинъ досларынъ да, алал кулларынъ да ийгиликти коьрип турсын! Баьриннен куьшли эм куватлы Алла сени ийгилигининъ эм ян басувынынъ кенъ канатлары ман сени япсын — сенинъ зегенли басынъды яманлыктан,

наслыктан сакласын! Сени, толы акыллылыктынъ, суьювликтинъ, туврашыллыктынъ эм конакбайлыктынъ шынты иесин, коьп сыйлап, хошлаймыз!

Кобтереси де, колларын юреклерине салып ийилди, оннан кезуьв-кезуьв аьр кайсысы «салам» соьзин айтып, солтаннынъ касына барды, эм оьзлерининъ аяларын онынъ колына салды. Уьй иеси колын коьтерип, кара араб-кул берген, юка сактыян тысланган ястыкларга олтырынъыз дегенди анълатты. Баьриси де, тыскы, аяк кийимлерин шешип, тахтаметке миндилер эм аякларын йыйып олтырдылар.

— Сыйлы, конаклар! — деп саламлавга яваплап, соьзин баслады уьй иеси, бираз уьндемей турды да, сонъ, келгенлердинъ аьр-бирисине мунълы коьзлери мен карап алды да: — Сиз меним байлыгымды эм зегенлигимди мактайсыз! Мен аталардынъ ишиннен энъ осалман эм кимнинъ юрегинде авыр каьри болса, солардынъ ишинде мен энъ наьсипсизбен... — деди.

Конаклар оны, токтатаяк болув эдилер, ама солтан колынынъ сол баягы буйырыклы силкуьви оларды тындырды эм юзине мисетсинмеген куьлкисин эндириди.

— Бир йыл артта, — деп соьзин бардырды ол, — тоьрелердинъ арасыннан мага яраган яска кызымды береекпен деп билдирген эдим, калынды да, сыдырынмай, булай аьдет уьшин береек эди, а меним байлыгым, аьжелимнен сонъ, киевим мен кызымга калаяк эди. Не зат болды? Соннан бери коьп колайлы аьеллерден яслар кызымды айттырып келдилер: олардынъ аьр кайсысы оьзининъ эм тоьрелиги мен, эм де йигитлиги мен кызыма тийисли эди! Мен сол заманда сол кадер кызларымнынъ йоклыгына оькиндим эм тийислисин сайлавга кызымнынъ оьзине ыхтыярлык бердим...

— Дурыс, — деди ким ди бирев.

— Кайдай ды бир йигит сосы сыйга тийисли болар, — деди баскасы.

— Ондай зат болып та болмады: кызым шетиннен алып бирисин де унамады...

Конаклардынъ айлак сейири калды эм, аьжейип этуьвлерин билдирип, бас бармакларын тислегенлер де болдылар.

— Эне суьйтип, биревди де унамады, янына да юьытпады! Сиздей болып, меним сейирим де калады, сасканман, не этеегимди де, не ойланаягымды да билмеймен. Тек тез арадан кызымнынъ сосындай зат этуьвининъ маьнесин анъладым...

Сол вакытта буькир карт кирип келди:

— Салам алейкум, сыйлылардынъ сыйлысы солтан Аман-Гирей! — деп ол уй иесине басын ийди, оннан баскаларга да саламын берди.

Эмшиге муьйистеги бос орында, эне каьр этип ога калдырылгандай ерди, бердилер.

— Сосы сыйлы йыйында биревдинъ де соззин боьлмеске, оззининъ шерети еткенше, уьндемей турмаска сыйлы эмши соз берем? — деп кылпысып сорады уй иеси кирип келген карттан.

Эмши, орныннан коьтерилмегенлей эм биревге де карамай, уьндемей колларын коькирегине салды.

— Оннан сонъ мен билдим кызымнынъ сондай ийги яслардынъ, оззине тийислилердинъ биревин де унамагынынъ себебин... Эм не себеп экенин сиз калай ойлайсыз? Кайгадер ойлансанъыз да, басынъызды кайгадер авыртсанъыз да билеалаяк тувылсыз, неге десенъ ондай зат, уьш уйклап бир уянганымда да, меним эсима де келмеген. Эм билип те билеек тувыл эдим, эгер дейим кызым оззи анасына сырын айтпаган болса: айтканына коьре, бир йигитти суьеди экен... Мени бу зат йыкты, омырткамнан биз болып тесип шыкты: кызым меннен ызын алмай, киевди оззи сайлаганы, тынъламаганы коьмекейиме тыгылып кайгыртты... Мен оны эркелетиппен. Ол — меним сынъар куванышым, мырад салган уьмитим. Ама ол аьли де бала, кишкенекей саьбий! — деп озкинишли давазы ман соьйледи, бираз тынысланды да, — меним басыма каза болып, сосы авылга яланъаш адавыс кайдан шыкты, корлаяк болады басымды?!.. — деген соьзлерди, оззге давазы ман айтып, косты.

Карт ястыкларга олтырды да тынды.

— Ол бирев адавыс дегенинъ ким экен? — деп биргелесип сорадылар йыйылганлар.

Тек муьйисте олтырган эмши карт мырзадынъ кайгысын анълап, оны боьлмеге шалысатаганы коьринмейтаган эди...

— Биз онынъ басын кесип таслармыз, эки коьзин тесип шыгарармыз! — деген давыслар эситилдилер. Мырза аясын алдыга тутып, олтырганларды тынышландырмага шалысты.

— Ама, сен, солтан, сол йигиттинъ атын айтпадынъ!

— Ким ди ол?

Мырза явап бермей, алдыга туткан колын да туьсирмеди. Тыныклык энди.

Бирден басын озктем тутып, буькирейген аркасын болганынша туьземлетип, эмши турды. Тыныклык такыйкага дейим турды. Эмши эки акыл болып турганга усайды. Тоьрелердинъ ишинде сосы аьдемнинъ кайтип шыкканын йыйылганлар бир

де аңламадылар. Ама тез арадан эмши, янып турган коьзлерин тоьмен туьсирди, кунысты эм туьзем болмага шалысканыннан арыгандай болып, йоьткирди.

— Сосы сыйлы йыйынга мен не айтайым? — деди ол карлыккан давазы, ман. — Мырза кызы Мейлек-Ханды айттырган бир йигит ястынь аманаты бар менде... Мырза, оны биледи... Мунда меним айтаягым эне сол эди... Эндигиси мырза кызын сол йигитке берееги мен бермееги акында явабын айтсын...

Олтырганлар, «ай язык» дегендей, куьлемсиреп алдылар.

Сол соьзлерди айткан сонъ эмши барып оьз орнына олтырды.

Карттынъ сосындай арсыз соьзлерин эситип, солтан эне дирилдеп кетти эм оьзи аңламастан белиндеги кинжалга колын салды... Олтырганлар бу затты, эслемедилер, а эмши болса, тешкерди. Солтан турды...

— Яндавырларым! — деди ол оькинишли давазы, ман. — Акылы басыннан шыккан сосы карттай, болаяк-болмаяклар, албыр-ялбырлар басымызды куьлките шыгаргандай, солтаннынъ сыйы йойылганы коьп болаттагы? Эм мундай арсызлык уьшин оьш алынмай калаяктагы? Не зат уьшин мен сосы онъмаганды оьлтирип болалмайман?

Эмши билинер-билинемес куьлемсиреп, кылы кыйшаймаганлай олтыра берди.

— О, Мейлек-Хан, кызым меним! — деп мунълы давазы ман соьзин бардыра берди солтан. — Оьзинънинъ тынълавсызлыгынъ ман эм тыртыслыгынъ ман кайдай аьлге атанъды калдырдынъ-ав!..

Олтырганлар аье-куье болдылар.

Сол вакытта зыйкылдап эсик акыртын ашылды. Аякларын наьзик басып, Мейлек-Хан кирип келди. Аякларына, куьмис йиплер мен оьрнекленген катеби шарыклар, аьлбели туьсли шыбасынынъ уьстине парча каптал кийген, бели кусак пан буьылган. Мейлек-Хан адымын алганда, шыбасынынъ астыннан йибек шалвары йылтырап кетти. Атлары айтылган, белгили эр кисилер коьп кере эситкен болсалар да солтан Аман-Гирейдинъ ярасык, аьлемет кызы бар деп, оны коьргенлеринде, сондай ыспайы гоьзел экенине ыйнанмай, карамларын кыздан айырмадылар. Онынъ кундыз боьркине тигилген эм кулакларына, мойнына тагылган баалы таслар эм алтынлар яркырадылар мекан ишинде. Баьрисининъ де коьнъиллери коьтерилди, шырайлары ашылды.

Гоьзел кыз куьлмели мен юзин яппай, кенетен аьдемлерден ташанмайтаганын коьрсетип турды.

— Сен мени шакырдынъма, атам? — деди, соьзлерди созып айтып, кыз. — Мен келдим!

Солтан басын коьгтерди.

— Сени, меним дуньяга бергисизимди, атасыннан айыраяк боладылар, солма?! Ама атанъ сени биревге де бермес... оннан эсе де ол сенинъ йигитинъди оьлтирер, яде онынъ оьзин оьлтирерлер... Мине муна йыйылганларга, сосы сыйлы тоьрелерге, айташ, кызым, сол йигитти сен унамайтаганынъды. боьлисермен: алтын-куьмис берермен, малымды кызганмаспан, тек сени койсын, сол затты мен талаплайман...

Солтан орныннан туруп, коьз ымлавы ман кызын касына шакырды, оьзине янастыра берип, басыннан сыйпады, онынъ коьзлери яландылар. Кыз атасыннан тайды да, кызарган бетин йыйылганлардынъ алдына тутып:

— Йок, атам, эгер бакты бизди кавыштырып болмаса, аьжел экемизди бир мезарга салаяк!.. Сыйлы аьдемлердинъ тоьреси! Джелалдин болмаса, онынъ алал Мейлек-Ханы эш биревге де киевге бараягы йок! Сол затты алдынъызда ант этип айтаман! — деди.

Кыз оьзининъ юрегиндегин ашыктан-ашык айтканына йыйылганлар айлак сейирсиндилер.

— Кызы атасынынъ эркине карсы шыккан зат кашан болган эди? — деп кескинли айтты молла.

— Кайдай корлыкты-ав бу! — деди сыбырдап ким ди бирев.

— Ахырзаманга аз калып туры, эгер кулагымыз бан эситкенимиз дурыс болса.

Эмши олтырган узак муьйисте кайдай ды бир ыбыр-йыбыр эситилди. Баьриси де сонда карады. Эмши, сукланышлы турган кыздан коьзлерин алмай:

— Сыйлылардынъ сыйлысы солтан эм зегийли тоьрелер! Солтаннынъ суьйген кызы, айдик Мейлек-Хан мараздан ятак болып, тоьсекке кирген шагы болган эди. Аьли авыр болып, яшавы бир Аллага тапшырувлы эди. Сол заманда солтан мени шакыртты, ювыкка ярдам этпеге керек деген уьмит пен, мен онынъ уьйине келдим. Аьруьвлигин айтпага соьз тавып болмас кызды коьргенимде, мен акылымды ишпеге аз калдым: мине ол сизинъ алдынъызда туры, — деп ол Мейлек-Ханды коьрсетти.

— Болды, эмши! Сенинъ тилинъди кыскартпага керек, меним кызым акында сенинъ уьйитип соьйлемеге не амалынъ бар! Мен сага тенъ болдымтагы — деп ашувланды карт солтан.

Ама эмши, карттынъ соьзлерин эситпей, соьзип бардыра берди:

— Сол заманда мен сосы еннет шешекейин кайдай амал ман болса да ийги этпеге токтастым. Солтан яхшы соьзин кызганмады, кызын эмлесем, мен не суьйсем, соны береегин айтты... — деп карт сораवлы болып солтанга карады.

— Не зат сага керек экен? — деп, мисетке сайымай куьлем-сиреп, сорады солтан.

— Солтан, айдик кызынъ Мейлек-Ханды мага берсенгиз экен! — деп кышкырып айтты эмши.

— Не за-а-ат! — деп оькирди карт солтан эм кынжалына колын салды.

Эпке-кепке сыймаган сосындай соьзден саьспеклеген аьдемлердинъ баьриси де аяк уьстине турды. Тек бир Мейлек-Хан коллары ман бетин ыслап, уялып куьлемсиреди.

Сол куьлемсиревди эслей калган мырза кызына атлыкты:

— А сен неге уьндемейсинъ? Муна онъмаган буюкирге сен бараяксынъма?

Солтаннынъ мыртазаклары, кынжаллары ман эмшиге туьгилип келдилер эм буйырык сакладылар.

— Акылынъды ишкен алжыган карт, айткан соьзлеринъди тагы бир кайтаралаш! Яде мен сенинъ тозган юрегинъди, мыртазакларга айтып, тестирейим! — деп кышкырып йиберди солтан.

Карт уьстиннен эски-пускы кийимлерди шешти, басыннан ак шашларды алды, ябыстырылып салынган бурынды эм аркасындагы, буюкирейткен затты да таслап койды.

Олтырганлар алдынгыннан бек шав-шувластылар.

— Атам, бу Джелалдин — сол меним йигитим! — деп кышкырып йиберди Мейлек-Хан эм ол ястынъ касына шавып барды да онынъ колыннан ыслады эм экеви де тизлерине шоьнъкти.

Солтан ястыкларга олтырып, ынъыранды. Кайдай коьмек керегин билмеге суьйип, мыртазаклар онынъ касына келдилер, ама солтан карувсызланган колын акырын коьтерип, оларды касыннан тайдырды.

— Эндигиси сен меним кызым тувылсынъ, а мен сенинъ атанъ тувылман!.. Сен уятсызсынъ... Меним кызым йок!.. — деп ол касына янаса турган кызын ийтеп йиберди. — Кайдай уятлык! Солтаннынъ кызы тукымы болмаган, ырувы болмаган орамнан келген биревдинъ алдында оьзин корлатып туры.

— Солтан! — деди Джелалдин. — Сиз де тоьрелер! Мен Темир-колдынъ улыман. Бизим тукумнынъ озгелерден артыклыгы болмаса кемлиги йок...

— Не зат? — деп аяк уьстине басты солтан.

— Казыварлар, олар Аллага сыйынмаганлары уьшин, шара ийтлер деп саналганлар, — деди пыйкылдап молла.

— Темир-кол, мени коьримнен шыгарды ол! — деди солтан.

— Биз, Коранды колымызга алып окумайтаган болсак та, а мине ырувымыз халктынъ аьдет-йолын баьрисиннен артык тутады, — деди Джелалдин.

— Аьдет-йолды тутканы уьшин болар сенинъ атаңды, Темир-колды, халктынъ суьймегени?! — деп куьлемсиреди карт солтан Аман-Гирей.

— Тукумсыз бирев тоьрелерге колын коьтерген деген не ди озьзи? — деди ким ди бирев бурныннан алдырып.

— Мырзалардынъ баьриси де атамды коьрип унамаганлар, а ол да не этсин, бересесин берип турган. Аьдет дейтаган болсанъыз, аьдет пен, шерият пан аьдемди кемситуьв ярамайды... — деп яваплады Джелалдин.

— Да, Темир-кол йигит болган, — деди биревдинъ ойлы давазы.

— Баьриси де сол даваз шыккан якка карадылар, бу соьзлерди айткан авыл куьмисшиси Ат-Чапар эди.

— Сен Темир-колдынъ улы экенлигинъди кайтип беркитпеге болаяксынъ? — деп сорады тагы бирев.

Джелалдин капталыннынъ кисесине колын йиберип, алтын акшаларды шыгарды.

— Мине атамнынъ тамгасы болган алтын акшалар! — деди ол.

Акшалар олтырганлардынъ кол-колыннан коьшип кетти эм аьр кайсысы, сукланып:

— О, Темир-кол! — деди.

Акшаларды энъ сонъгы болып колына солтан алды. Ол оларга узак заман карады эм ойланды.

Уьндемей узак заман турды. Солтаннынъ онъайсыз аьлде калганын коьрген конаклар бир-бирлерине караньп басладылар, сонъ акырыннан таркадылар. Солтан кызы ман эм Джелалдин мен калды.

— Эндигиси мени тыңла, йигит, — деп соьзин баслады солтан, — мен оьмириме уятка калдым, бетим ашылды. Меним кызым бар эди, ол ата соьзиннен шыгып, онынъ эркине бойсынмай, озьзи-озьзине киев тавып, меним атымды уятка

калдырды, эндигиси меним суйген кызым йок, сосы аьдет-шерияттан тайган кызалак болмаса. Мен сенинъ алдынъа бир шарт саламан: сен меним бетимди ашканынъ уьшин соьле-аьле мага калым тоьлемеге керексинъ, колынънан келгенинше, тоьлеп болып, уьш йыл бойына ят ерлерге йол алмага тийис-лисинъ, янынъдагы савытынъ ман атынъды айттырув уьшин эм оззинъе тийисли байлык йюов уьшин — эне сондай сага болжал эм талап. Сол уьш йыл озган сонъ, сен болжалдынъ сонъгы, куьнинде келерсинъ эм мен сага озь кызымды беремен. Сенинъ атынънынъ данъкы бизге де етер уьшин сен шалысарсынъ: бу зат сен яслык пан эткен затларынъды юмсайтар, сендей тынълавсыз балалары болган озгелерге де яшав дери-си болар... Сен йигит, уьйиме озьге аьдемнинъ кийими мен, озьге аьдемнинъ атын айтып, кирип те, басымды корладынъ, аьдетти эм конакбайлыкты буздынъ, ама уьш йылдан сонъ мен баьри затты да кеширмеге боларман сага да эм сенинъ сайлаган келининъе де! Меним шартымды сен аласынъма? Меннен, атасыннан, болмаса да, ямагаттынъ уьйкениннен деп санамага боласынъ.

— Сосы йыллар бойы Мейлек-Хан кайда яшаяк ты? — деп, уяла берип, басын тоьмен салып сорады яс.

— Оьзимнинъ уьйимде: коьз алмастан ога тергев салына-як. Соьйлесилген болжал бойында йигит оны коьрейим деп бир заманда да шалыспаяк... Сол затка разы боласынъма?

— Разыман, — деп яваплады Джелалдин, — баьри затка да разыман... Меним ырувымнынъ тамгасы ман сосы уьш акша — калым.

Акшаларды, колында тагы сыкырдата берип, солтан куьлемсиреди.

— Баска йок, — деди йигит, — менде болганы мине мунавы, ол мага меним атамнан калган, а ога болса атайымнан... Олар мага асаба калган... Мен акшалардынъ хабарын айткан сонъ, солтан оларды аманатым этип алмага болам эм айткан соьзинъ ыслаягы акында ыйнатлы соьз береме?..

— Яхшылыкты билмеген, — деп мырзанынъ авызыннан шыгув эди, тек ол озинъ озь колына тез алды. — Мине меним онъ колым сага, — деди катырып эм колын созды,

— Кесим этилген болжалга, — деди Джелалдин яйнап турган Мейлек-Ханга карап, — мен солтанга Кобаннынъ аргы ягыннан энъ ийги атларды аькелермен. Эгер оьлим уьмитимди уьзсе, тек сол заманда антымыз бузылады эм Мейлек-Хан озь бактысынынъ озьзи иеси болады...

Йылан болып коьсилген арба йол, калын агашлык пан курсалган, тавга барады. Шеркеш Джанка ман Джелалдин, кара ямышылары елде елпилдеп, ат уьстинде барадылар. Олар толылайына савытланганлар, беллерине экисер пыштав тагылган, аьпме-аьзир этип, колларына савытлар ыслаганлар. Иерлерине араб тукумыннан тагы да бирер ат байланган. Олар уьзбестен артларына карайдылар, артта кала берген йолда, олардынъ артыннан туьскен атлылардынъ суьлдерлери коьринеди.

— Асык, дос Джанка! — дейди оьз-оьзине ат уьстиндеги кувнак Джанка.

— Кызыл беркитпеге дейим еткей эдик, онда атларды ясырмага болаяк эди. Оннан сонъ коркпаска болаяк — савытларымыз бизди орта йолда калдырмас, — деп кышкырды Джелалдин.

Джанка тагы басын иеди эм алдынгынша коьзлерин арт каратып барады.

Кувгыншылардынъ ат туякларынынъ дуббирдеви айлак ювык болып эситилди. Олар аткышлап та алдылар. Джанка бурылды да, шаба турган ат уьстинде зоньгилерге басып, савытыннан атты. Тап суьйтип Джелалдин де атты. Алдыда кая басында Кызыл беркитпединъ ушы коьринди.

— Караш, Джанка, Кызыл беркитпе, биз куткарылдык! — деп кышкырды Джелалдин.

Кувгыншылар да беркитпеди коьрдилер эм алдыда атып атлыктырып барган, ак ямышы кийген Адемей мырза да тынышсызланып, камышысы ман калага коьрсетти. Кувгыншылар деген куьшлери мен атларын асыктырып басладылар.

— Болынъыз, болынъыз! — деп тынышлык таппады мырза. — Оларга амал бермеске керек: еттилер — ясырындылар.

Кашып кетуьвшилердинъ куьшине он кабат куьш косылгандай болды, атлар да ясырынмак ердинъ ювыклыгын сезип, тагы бек атлыктылар. Атлар, оьлен оьскен тоьс бойлап, каты бардылар эм доьрт муьйисли башняга еттилер. Атлылар атларыннан тез болып туьстилер де, оларды байлы атлары ман биргесине беркитпединъ ишине киргисттилер. Уьйкен болмаган алды, терезе тесигине пыштавлар эм савытлар салындылар. Атылулар эситилдилер. Алты терезединъ баьрисиннен де атылгандай коьринди. Кувгыншылардынъ бир неше атлысы, тымалап кетти. Колын коьтерип Адемей аьдемлерин токтатты. Атып болгандай аралык калдырып, атлылар беркитпеден тайдылар.

— Джанка! Сен — шеркешсинъ, биз де — сол, биз — канымыз бир болган аьдемлермиз. Ногай абрегин, наьлет Темир-

колдынъ улын сен бизге ыслатарсынъ, Олай болмаса биз сени де оьлтиреекпиз...

— Адемей мырза! Уятка келтирген соьзлерди айтасынъ. Джанка бир заманда да оьз досларын сатпаган эм сатаяк та тувыл. Ондай затгы коьрермен деп мырад та этпе. Сен соьле мага канымыз бир кардашпыз деп турысынъ, а мага яманлыктар эткенде, калай ойланганенъ?..

— Кереги сага не ди, Джанка? Шынты урлакайлардай болып, меннен аькеткен араб тукумлы, атлардынъ бирисин сага берермен.

— Не керегин мен сага айтайым, Адемей! Сенинъ оьлгенинъ керек мага! Мен атасыз калганда, не затлар эттинъ сен? Аьптемди тартып алып, оны Анапага саттынъ, турак мекансыз калдырдынъ, сол заманда мен абрекликке кетпеге керекли болдым. Мага эткен корлыгынъды эм яманлыгынъды тек сенинъ канынъ ман ювмага болаяк. Атлар дейсинъме? Туьрк пашасы оларды, тагы да коьп затларды сага меним аьптем уьшин тоьлев этип берген. Мен сол затгы билмегендей коьресинъме? Бек аьруьв билемен. Солтта, биз сенинъ эш бир затынъды да алганымыз йок. Ыстыртып кетпеге болаяксынъ — оماسа ядыра (куьлле), ман басынъды ярарман.

— У-у! Яур! — деп кышкырды мырза эм колындагы кылышын коьтерип, калага шапшыды.

Аьдемлери онынъ артыннан атлыктылар. Атылувар эситилдилер. Кышкырыклап атыннан тымалап кетти Адемей мырза. Атлылар тез болып онынъ касына етистилер, коьтерек болдылар, тек мырза аяк уьстине оьзи турды, оьлген аты касында ятыр эди,

— Токтанъыз сиз, токтанъыз, караклар! — деп ол ашувын ишине сыйдыралмай соьйледи эм яндавырынынъ атына оьзи йоргалап минди.

— Адемей мырза, экевмиз арадагы эсап бир баска, соьле болса яханем йолы ман кетпеге болаяксынъ, ол болмаса, атынъа зувытып аткан ядырады сага да зувытпага болаякпан — деген Джанкадынъ кышкырыгы эситилди.

— Токта, токта, Джанка! Сен меним колыма туьсерсинъ эм баьри эткенинъди бурнынънан шыгарарман! — деп кышкырды мырза беркитпеден кете берип...

Оннан сонъ Джанка ман Джелалдин атларына миндилер эм иерлерине байланган араб атларды иерттип, тав сокпагы ман йогарыга коьтериле бердилер. Алдыда тавлардынъ бузлы баслары коьриндилер. Тав сувынынъ бир анълы шорылдавык сеси эситилип турды. Тереклердинъ япырактары, сувсылдап,

тыныктыкка оьз сесин киргисте эдилер. Атлылар бир-бирине ойлы болып карана бардылар.

— Джанка! — деди досына Джелалдин. — Сен сосы атларды оьзинге ал. Мен олардын сол кадер баа экенлигин билгеним йок.

— Йок, Джелалдин! Наьлет мырза аьптемнинь баасын сол кадерге санаган. Бир байлык та оны мага кайтармас-ав... Йылкы уьйири акында сенин оьйинь мага ярайды эм мен сол уьмитинин толувун суье эдим.

— Сондай зат — меним ойым эм меним уьмитим болмаган. Бас деп атам суьйтип ойланган... А мен болсам, Мейлек-Хан уьшин калым йыйгым келеди. Мен соьз бергенмен...

— Оьзлериннен аласын да, оьзлерине кайтарып берсинь. Онын не пайдасы бар?

— Мага меним сылувым Мейлек-Хан керек. Пайда дегенин — эне сол... Пайдады атам излемеген. Ол мырзалар ман, тоьрелер мен табан тирескен эм оьзине даньктык излеген, яшавыннан сонь ызды суьйтип калдырмага суьйген...

— Ама ызын калдырмады. Мырзалар Темир-колды эске алмаска шалысадылар. Сосы яктарда эртеде яшаган болсам, сенин атань акында эситкен болсам, мен де суьйтип эткен болар эдим...

Атлылар тав басына коьтерилгенлеринде, уьйкен ясыл тогайлыкта болдылар. Узак болмаган ерде йылкы, багылып туры эди. Дослар токталып, атларыннан туьспеге асыктылар. Дорбыннан япалак боьрк кйген, кулаклары байланган сакав карт шыкты.

— Салам аьлейкум, Тоган! — деп бир тавыс пан салам бердилер Джанка ман Джелалдин.

Карт басын ийзеп, Яс йигитлерге куьлемсиреди.

— Мырзалар, атамнын эткени коьрим болар деп, коркканлар, — деди Джелалдин, картты коьрсете берип. — Уьн-тын шыгармасын деп, олар мунын тилин юлкып алганлар. Ога сораулар берип олтырмасынлар деп, онын кулакларын кесип алганлар...

— А кайтип ол сав калган?! — деп сорады Джанка, дорбыннын алдына яюв тоьсеп, ас-сув салайткан картка аянышлы, карап.

Яювга эт кесеклери, тоьгерек кой пыслагы, шоьлмек пен айран салындылар. Яслар капталарын шешип, бешметлери мен калып зьяпет янына олтырдылар, енелерин туьре берип, ас-сувдан кабынып басладылар, кенъес курып, тоьгерек яктагы тавларды коьзлеп, асыкпай ашадылар.

Эртеникте Джелалдин, янына савытын салып, анга шыкты. Тереклер сувсылдап, шайкала эдилер. Эртениктеги шыкка белине дейим сувланып, Джелалдин орман бойлап барды. Алдыда шешекейлер эм оьленлер яйнаган тогайлык коьринди. Джелалдин кыр эшкисин коьрди: ол ел эскен якка кулагын туьрип туры эди. Ол атаяк болып мылтыгын коьтеруув эди, сол арада елемикте сувсылдаган оьленлердинь эм шешекейлердинь арасыннан колларын яйып барган акылы авыскан Балыш коьринди.

— Елге айланган Балыш оьзининь ян суьйгенин излейди, — деди ишиннен оьзи-оьзине Джелалдин эм акырын аякларынынь ушларына басып, орман шетине келди.

Балыш оьзининь кайгылы йырын йырлай эди. Джелалдиннинь коьз алдындагы. Балыштынь келбети Мейлек-Хандыкы болып коьринди.

— Ах, сени, неге бердим экен-ав ант соьзимди? Ол кыйналады, мен де кыйналаман. Баьри зат та меним ярлылыгым уьшин эм оьксиз болып оьскеним уьшин!

Каты ел эсти эм Балыш йогалды. Джелалдин узак заман коьринисти излестирди, тек коьрмеді.

Сосы вакытта тав бийигиннен эректе суьйген яры кый-масы ман оьзининь пешинде олтыра эди.

— Ах, сени, неге бердим экен-ав ант соьздин эркин онынь толтырганына? Оннан эсе де, ол мени акашкан болгай эди, оьз наьсибимди оьзим коьрип яшар эдим. Юрегим ийги заттынь болмаягын сезеди. Кайдай ды бир уьйкен баьле саклайды мени...

Конаклардынь эм конакбайлардынь конаклык курап, завкланган тавыслары терезелерден эситиледилер.

— Мейлек-Хан, сени мен коьтере таныялмайман, бу кадер оьзиньди кайгы ман неге йийсинь? Болаяк зат — болаяк, бир зат та эталмаяксынь. Солтта, эртерек кайгы этпе, алдынгындай ой-кайгы этпей юр. Куваныштынь ал-йоьгерли бавында ушып юрген алдынгы куьпелек бол, яным. Тилеймен сага, оьз-оьзиньди еме, кайгырып, каста таппага турысынь.

— Сен айткандай мен болалмайман, алал тенгим Куьмисим. Экинши йыл барады, а мен оннан бир хабар-тебердинь оьзин эситпегенмен. Ай, Аллам-ав сени, мутпадыма экен ол мени? Йолын бувганнан коркып, ол кайдай бир шеркеш оьзденнинь кызын алаяк болады дегенлери уьшин болып шыкса ша?

— Ол зат оьгирик. Ол сени мутпаяк. Тоьрелердинь алдына онынь кайтип шыкканын сен муттыньтагы? Аьдемлер коьп

зат сойлер... Мен аьли оны Туьркке кеткен деп те эситтим. Белки, суьйтип болсаша?

— Ол да оьтирик, аьрувим меним! Ол уьйтип этетаганлардан тувьл!

— Ах, Куьмис! Мен онынъ коьз алдында заманда юрегинде яшаганман, а коьз алдыннан тайганлай — юрегиннен де тайганман!.. Коьтереси де меним уьстимнен куьлейдилер, мен олардынъ ыбыр-сыбырларын эситемен: келин де тувьл, пишеси де тувьл дейдилер меним акымда. А онынъ ишинде яны йок, юреги йок: оьзининъ сав экенлиги, меним акымда ойланатаганы акында ким де болсын биревден билдирмеге болаяк эди де. Белки, ол оьлген болса ша? — деп Мейлек-Хан ирип-эксип йылады.

— Янымнынъ ярыгы, сен энъ яман затларды неге ойланмага керексинъ? Джелалдин — саппа-сав, эм сен оны коьреексинъ, — деп Куьмис тынышландырмага шалысты тотайын.

Аман-Гирей солтан оьзининъ кенъ конак пешинде бай киси Мирзабек мырзады сыйлап туры. Муьйисте турган Карагул заман-заманлап зияпетли тепшеклерди бере-ала турады. Тоьменде, азбарда, куьбилер кийген яндавырларды сыйлай эдилер, олардынъ коьнъилли сеслери конакпешке эситиле турадылар.

Мирзабектинъ конаклык этуьвине юма болаятыр. Аман-Гирей ога сораулар бермеге асыкпады, эм онынъ юрегине етер уьшин аьдеттегиннен бек шалысты, конактынъ тоьгерегиннен баьриси де аье-куье юрдилер, оны озгарып келуьвшилерге де тийисли сый этилип турды. Олар конак пан анъга да барып келдилер. Сол куьн эртеникте конак пан уьй иесининъ арасында кызыклы кенъес болды.

— Яман заманлар келдилер, досым, баьри ногайлар да орыс патшасынынъ бойсынувына туьскенлер. Патша тири янды сатуьвды тыйган. Мен Анапага бес кызды тегаран бир аькеттим, балаларды болса, каравьл турган аьр ерде кийиз шувалларга ясырмага керек болды. Оннан оьзгелей де йол уьстинде бизге шапкынлык болмасынма? Артымызга кайтаятканда, мага шеркеш оьздени Джанка ман Темир-колдынъ улы Джелалдин мен растык...

Аман-Гирей басын кескинли коьтерди:

— Огырсыз шара ийт!

— Аьше, аьше, — деди карт мырза, — мен йолым болып кайттым. Кайтип те болсын кызларды да, балаларды да ерине еткердим: акшаландым, коьп затлар сатып алдым, тузак ишине олтыртылган маймылдынъ оьзин де аькелдим. — Мирзабек

турып, терезе туьбине уый иесин шакырды. — Караш, кызга авыстырганман! — деп мактанды.

Тоьменде, авыздынъ касында турган арбалардынъ касында аьдемлер уыймелеклесип, тузактагы маймылды бармаклары ман туьртип, куьлеп, завклана эдилер.

— Аьдемге бек усайды, — дей берип, уый иеси Мирзабекти сыпыра янына олтырмага шакырды.

Олар минезленип орынластылар эм зияпетленип басладылар.

— Айтаягым, Джанка ман Джелалдин — бу коркак янлар мага, тав ягынынъ айтувлы аьдемлерининъ бирисине шапкынлык этеек болыптылар. Меним йигитлерим оларга эслерин йыйгандай амал бермедилер, меним бересемди олар коьпке дейим муталмаслар...

— Бересе тувылтта, оларды тамыры-тумыры ман йок этпеге керек эди, — деп кышкырып ййберди Аман-Гирей.

— Олардынъ бизден коьргенлери оьмир яшавларына болаяк. Олар тириден эсе де, оьлиге ювык болып калганлар. Мен оларды камышылаган заманда кыймылдагандай аьллери йок эди, — дей берип Мирзабек керексизден тамагын кырды эм уый иесине оьзеленип карады: айткан соьзлерине онынъ ййнанатаганы ман ййнанмайтаганын билгиси келди.

Джелалдин мен эм Джанка ман уьшинлей не болганын эш биревге де ол айталмаяк.

Мирзабек куьби кийген яндавырлары ман арба алдында барган. Бир кавыфлыкты да сезбей мырза оьз куьбине оьзи етекшилик эткен. Каты сувдынъ уьстиндеги коьпирдинъ касында да ол бир кавыфлыкты да сезбеди. Коьпирге еткенде, баьриси ат уьстиннен туьстилер. Коьпирден арба оьтпеек деп ойланды Мирзабек эм сувдан оьтуьв уьшин сай ерди излев акында буйырык берди ол аьскершилерине. Сувдынъ сосы ердеги ягасы айлак тик эди эм оьтуьвге айлак онъайсыз эди. Мирзабек оьзи коьпирден оьтпеге токтасты эм, саклык этип, бас дегенде тамада ноьгерин ййберди. Ноьгер, атынынъ ювениннен ыслап, коьпирден аргы якка оьгтти. Тап суьйтип карт Мирзабек те этти, тек оьзге ягага оьткенлей, бурыслар айырым-сайырым болдылар да, шапылдап сувга туьстилер. Йьылгадынъ бир ягасында мырза ман ноьгери, баска ягасында калган мырзадынъ аьдемлери сейирлери калып, сув аькеткен бурысларга карайдылар. Бурыслардынъ калкканын коьзлеп алданган аьдемлер, кайсы яктан ды бир яктан шыккан пыштавлы ййигитлердинъ корккан мырзадынъ касында тирелип турганларын элемей калдылар. Мырзадынъ ноьгери колын кынжалына созды, сувдынъ аргы ягындагы яндавырлар пыштавларын алдылар.

— Сизинъ ядыранъыз сосы ягага еткенше, сыйлы мырзады Азраил алып кетер бугай! — деп пыштавын карттынъ курсагына тиреп, Джелалдин яндавырларга эм ноьгерге карап алды.

— Атпанъыз! — деп кышкырды мырза. Ярдынъ басында Джанкадынъ суьлдери коьринди, ол, мылтыгын алдыга тутып, кышкырды:

— Ким де болсын бирев орныннан коьгалдыма, сол сабатлей ана дуньяга кетеек! Кыймылдамаска! Джанкадынъ колынынъ мергинлигин сиз баьринъыз де бек аьруув билесиз!

— Асыллы мырза, сенинъ бокша байлыгынъ мага керек тувыл, обзинънинъ юмарт колынъ ман мага астынъдагы атты савга этип берсенъе. Аьруув ат, дия? — деди Джелалдин, энди гиси пыштавын мырзадынъ боьырдагына тиреп.

— Тилеймен, йигит, тек оьлтирме мени, — деп ялбарды мырза.

— Эгер дейим сен атты берсенъ эм сенинъ аьдемлеринъ тынълавлы болсалар...

Тамада ноьгер колындагы кынжалы ман Джелалдинге шапты. Сол вакытта ок атылув эситилди эм ноьгер турган еринде тас болып катты да, дорсылдап ерге йыгылды.

Джанка мылтыгын таслады да, белиннен пыштавларын алды.

— Кыймылдамаска! Джанка бос атпайтаган! — деп кышкырды ол.

— Соны мынан, асыллы мырза, бересинъме атынъды? — деди тагы Джелалдин.

— Ол — бек баалы, бага акшага олтырган... — деп мырза ынъыранды, коьз карамын кынжалга туьсирип, сонъ карлыккан давазы ман, — атынъ ким ди, йигит? Атты кимге савга этип беретеганымды мен билмеге керекпен, — деди.

— Меним атым — Джелалдин, мен Темир-колдынъ улыман!

— Темир-колдынъма?! — деп аьжейипсинди мырза.

— Меним атама карсы яманлык эткенде, сен де болган боларсынъ? — деп куьлемсиреди Джелалдин.

— Йок, Джелалдин. Атты ал, ак юректен беремен.

Джелалдин атка каргып минди, сондай да сувлы яс эди ол...

— Оьлтирмеге керек эди ол яланъаякты! Уятымды ашып, намысыма басып турган ол тувылма?! Кызым ман мени карысык ислерге калай киргисткенин сен эситкен боларсынъ, э? — деп сорады уьй иеси.

— Кара халктан шыккан мунавы солтагы? Ол заманда коркынышы йок! — деп куьлди Мирзабек. — Дуьмбижленген олар,

аякларын тегаран суыйреп кеткенлер. Мен онынъ атасына кувгынлык курганда да катнаскамантта. Мине сосы колларым ман Темир-колдынъ елкесиннен ыслаганман...

— Кой, кой!.. Досым меним, сен арттырып йибересинъ. Темир-колдынъ кайтип оьлгени бизим баьримизге де бек ийги белгили. Несин айтасынъ, кос юрекли йигит эди. Улы да... — дегени мен, соьзди сонъына еткермеди эм ойга коьмилип кетти Аман-Гирей.

— Улы, да сондай йигит! Куьппе-куьндиз, меним ана кадер саклавшыларыма да карамай, кайдай атымды алып кетти. Муталмайман атты, айлак оькиндим оны, алдырганыма, — деп юрегиндегин айтып салды Мирзабек эм баьри заттынъ кайтип болганын тизип хабарлады.

— Яман заманлар келип турылар, мырза, — деди, оны тынълаган сонъ, Аман-Гирей. — Мырзалар арасында тил бирлиги йок, бир-бирлерине шабадылар, бир-бирлерин коймайдылар, сол арада сосындай болаяк-болмаяклар олардынъ оьзлерин тонаидылар...

— Оннан басты алмага керек. Мен оны анъламастан ыслатырман. Атты кайтармага керек...

— Кой, кой! Яман коьрим юкпалы да. Эгер сен оны ыслатаман деп ыслаталмасанъ, онынъ акында данък юз кере оьсип кетеегин билесинъме?

— Биз ким де болсын бир йигитти тавып, оны анъылтпага, сонъ оьлтиртпеге керекпиз.

— А соьле баьри зат кайда барады десенъ, айтайым: меним кызым ога бармага керекли болаяк, мен ырувы-сойы болмаган аьдем мен ювыкласпага керекли боламан.

— Ондай зат эш болмас!— деп копыйсып кышкырып йиберди Мирзабек.

Аман-Гирей уялганнан басын тоьмен туьсирди.

— Солтан, — деп оьзеленип соьйлеп баслады Мирзабек, — мен билемен сен оьзинънинъ бавынъда кайдай гуьл-шешекти оьстиргенинъди, онынъ ыспайлыгы акында тав якларынынъ бойында билмеген, эситпеген аьдем йок болар. Амал болса, мен ога тагы бир карап алар эдим.

Аман-Гирей оьзин коьп саклатпады, сол саьатлей муьйисте турган Карагулга буйырыгын айтты:

— Кул, кызымды меним шақыраш.

Карагул шыкты да, тез арадан, артыннан иере келген, Мейлек-Хан ман кирди. Кыз тоьмен салган басын коьтермей олтырганлардынъ алдында токталды.

— Мунавы Мейлек-Хантагы?! Сосындай ярасык, сосындай ыспайы кыз, дуньядынъ ярыгын коьрмей, неге капалып

яшамага керек ти? Аман-Гирей, бир конагынга да сенинъ ас-сув керекпеек, эгер сен олардынъ алдына кызалагынъды шыгарып коьрсетсенъ. Оны коьрген кайсы конак та, асын-сувын мутып, ток болаяк!

Аман-Гирей конагына шекленип карады да, тек ишиндегин билдирмеди: конактынъ айлежисип соьйлеви уый иесин корламага болаягын ога анълаткысы келмеди.

— Мейлек-Хан, а мен сенинъ эсинъде тувылманма? — деп сорады. Мирзабек, коьзлерин аввликтирип.

— Йок, — деди сыбырдап кыз.

— Кайтип эсинъде тувыл?! — деп сейири калып кетти Аман-Гирейдинъ эм ашувы козгалды. — Мирзабек бизим уйде болатаганы биринши кере эм бир кере тувыл. Келген сайын сага савгалар бергени ша, яхшылыкты билмеген авлет?! —

— Кой, кой, — деп уый иесин тынышландырмага шалысты Мирзабек. — Сизинъ уйде болмаганлы да коьп заман кетти... Оннан сонъ да сизинъ конакбайлыгынъыз акында баьриси де биледи эм сизде сол кадер аьдем де болады, кайсы бирисин эсинъде тутаяксынъ?..

— Баьрисин де тувыл... а сени — сыйлы конакларымыздынъ бирисин, — деп макул болмай соьйледи Аман-Гирей.

Мирзабек уяла берип тоьменге карады эм яс йигиттей болып, аввликкен коьзлерин ога тигилтип алды. Мейлек-Хан сол затты сезе калып, бетине кан шапты.

— Кызым меним! — деди Аман-Гирей. — Мен, оззинъ билген заттан сонъ, сага кызым деп айтпаякка токтасканымды билесинъ. Тынъла мени. Эки йыл кетип туры, а йигиттен бир хабар-тебер де йок. Кайдай ды бир баьтирликлер эткени де йок, эткен болса, биз бетлерге де эситилер эди. Мине бизим конагымыз, — деп уый иеси колы ман Мирзабекти коьрсетти, — оны шеркеш Джанка ман коьрген, олар ювыкласаяк боладылар деген хабар бар.

Конак басын ийзеп алды.

Аман-Гирей соьзин бардырды:

— Солтта, меним ойыма коьре, ол оззининъ антлы соьзин артына алган. Ят ерлерде айланув енъил тувыл. Этеек болганы — колыннан келмеди. Ондай зат баьрисининъ де колыннан келип болмайтаган.

— Атам! Джелалдин мени мутканы йок. Ол оззининъ атын сый ман айттыргандай затлар этер! — деди де, кыз конакпештен кашып шыкты.

— Ай, кайдай гоьзел! Шынты гуьл-шешек оьседи-ав сенинъ бавынъда! — деп сукланып, коьнъилленип айтты конак.

— Ол аяллевшин Джелалдин мен озын ант соьзи мен байланьстырып, мага уятлык келтирип, ата юректи корлатты, — деди мунъланьп Аман-Гирей.

— Солтан, мен, элбетте, аьлемет яс болып турган ерим йок, болса да сен меним байлыгым акында, меним Орак ту-кымынынъ сыйлылыгы акында эситкенинъ, билгенинъ бар. Байлыктан да, сыйдан да не пайда, яным-ав, эгер дейим сен давдырам уйинъде яппа-ялгыз болсанъ, тувган меканынънынъ иргелериннен сувук ел эсип туратаган болса?..

Аман-Гирей бас дегенде конактынъ анылатып соьйлегеннен саьспеклеп кетти, сонъ эсин йыйды, айтувлы мырза ман ювыкласаягына ол суьйинип кетти.

— Онынъ несин айтасынъ, Орак ырувынынъ айтувлыгын да билемен, а сен озынъ ша? Бизим ортак ислерде таяныш болдынъ, коьп кере ярдам эттинъ. А сенинъ уйкен байлыгынъды, куьбе кийген яндавырларынъды кайтип билмеексинъ? Ама, мырза, сенинъ еткен улларынъ бар, ананъыздынъ эстелигин корлайсынъ, деп олар санамасларма?

Мирзабек куьлемсиреди:

— Болганымды мен улларым ара боьлгенимди солтан биледи. Олар оьзлерининъ аьеллери мен айырым-айырым болып яшайдылар. Мени мен тагым турадылар, меним бойсынувымда боладылар. Баскалай да. Шариат пан да мага уйленмеге болады. Пишем оьлгенли йыл кеткенине кайзамап.

— Ама мен бир зат этеектен алдын Джелалдин йигиттен басты алмага керекпиз.

— Ол затты мен оьз мойныма аламан! — деди Мирзабек куьлемсиреп эм онъ колын уй иесине созды.

Берилген соьзге алал болувды билдирип, олар бир-бирлерининъ колларын сыгып алдылар...

Аксам туьсип кас каралатаган эди. Эки кыз оьзен бойлап барады. Кынжалы болган Карагул арт кала берип, эректен оларды коьзлейди.

— Мени Джелалдин муткан куьнде коьзлеримнинъ ярыгы соьнсин! — дейди йылаган коьзлерин кысып Мейлек-Хан. — Йок, конак туврасын айтады: ол баскады, суьйген, сонынъ уьшин мага хабарын-теберин билдирмеви. Сонынъ уьшин ол сол бирев шеркеш оьзден мен юретаганы.

— Аьдемлер сени куьнлейдилер, меним, дуньяга бергисиз аьруув кыймасым. Олар ялганларын ягадылар сизинъ суьювге, — деп тынышландырмага шалысады Куьмис, йылайтаган тотайын ийниннен кушаклап.

Мейлек-Хан эки кызыл шешекейди ерден сувырып алды да, Куьмиске карады эм:

— Мен балайым эм соьле не болганын коьрермиз. Онъ колымда — Джелалдиннинъ шешекейи, а сол колымдагы — мен оьзим, — деди.

Мейлек-Хан шешекейдинъ сабагыннан ыслап, оларды бир-бирине акырын согыстыра турды. Бир неше сокканлайын ок эки шешекейдинъ де гуьллери куйылдылар. Ол ялангаш калган сабакларды кыймасына берди, тагы да бек сылкылдап йылады, токталып коькирегиннен ыслап, оьз-оьзин тыялмады.

— Ханым бал ашты эм не айтты ога сосы шешекейлер? — деди Куьмис. — Айтканда да не айтсын: йигитинъ суьюви тек онынъ яны, шыкканы ман токтамага болаяк, ханум да сол суьювсиз дуньяда яшалмаяк.

— Йок, Куьмис. Оьзининъ соьзин ысламаган йигитти суьйдинъ не, коркакты-пыскакты суьйдинъ не?..

— О, кешир мени, янымнынъ ярыгы! Джелалдин коркак тувыл. Оьзининъ тынысын ол сага ел мен еткерер. Тек сенсенъ, сол заманда суьюв куьшли. Сен сентагы, эм баьри зат та ийги болаяк.

— Ах, ел, ел! Аькел мага сенимди! — деп Мейлек-Хан эрекке карады эм тогайлыктынъ оьзге шетинде Балыштынъ елшувленген келбетин коьрди.

— Балыш! Акылыннан саскан Балыш оьзининъ йырын йырлайды! — деди сыбырдап корккан давазы ман Мейлек-Хан.

Кызлар бир-бирин кушаклап, оьзелендилер. А тоьгерек якта Балыштынъ оькинишке, мунъшылыкка толган йыры эситиле эди...

Кеше ийт тоьгинип уьреди. Кишкей меканнынъ эсигининъ туьбинде ак тастары ман кыскаяклы туры.

— Ким ди бу? — деп сорады эр даваз.

— Мунавы мен, — деди давазын тегаран шыгарып кыскаяклы.

— Мунадай шакта адасып юрген ким ди ол?

— Мен, Ат-Чапар, мен...

— Ат-Чапар... Меним атымды айтпага кыйын тувыл. Энъ бас деп сен оьзингнинъ атынъды. айттагы, — дей берип, авыл куьмисшиси эсикти ашты.

Уьй иеси коьрикти басып от якты, эм май шыракты ювыклатып кешеге конагына аькетти, оны коьргенлейин ок, артына атлыгып кетти.

— Мунавы не эткен зат ты? — деп соьйленди сасып кеткен эсли киси. — «Бизим тартыншак хатынларымыз кешелер мен юрип баслаганлары коьп болаттагы? Алдын оларда каралды катнас болмаганын ол бек аьруув биледи».

— Сага меним тез болып этилинеек куллыгым бар, сыйлы эм элим Ат-Чапар, — деди, таныс болмаган конак, давазын туьрлендирмеге шалысып, — сол исти сен соьле-аьле этпеге керексинь.

— Сосы меним эситетаганым не ди?! — деп бирден кышкырып йиберди уьй иеси, обьзининь кулакларына обьзи ьйнанмай. — Меним уьйиме келген тоьре кызы тотайдай коьремен... Балалай колымда тербетип караган, тотай-иемди мен кайтип танымайым? Ама буьйтип болмастагы! Яде мен яньыламанма?..

— Йок, яньылмайсынь, меним алал аьдемим... Таныс болмаган кыскаяклы бетине буьркелген явлыкты коьтерди де, сейирге калган карттынь алдында обьзининь ярасык юзин яйнатты... Ат-Чапар аье-куе болып, обьзине орын таппай айланды. Ол оны энь ийги ястыкларынынь бирисине ол тыртты, обьзи болса эсик бетке тайып, турагалды.

— Тотайымнынь мага кайдай буйырыгы бар экен? — деп сорады ол ялынышлы давазы ман, сонь касына барып, онынь аркалыгынынь ушыннан оьпти.

— Мен Ат-Чапарга ясырынып келгенмен, — деп, яваплады кыз, — келгенимнинь маьнеси — ол сосы затлардан ога ядырлар этпеге тийисли...

Суйтип кызалак даьрий колявлыгын шешти эм куьмисшиге уьш акшады созды. Карт оларды алды да, колында бираз айландыра турып, сонь от ярыгына аькетип, сулыбы болган билимшилердей, тергевли коьзледи эм такыйка ойланып алды...

— Сосы акшаларды мен бир ерде коьргенмен. Э, аньладык, — деп ол эсине бир зат туьсирди де, сонь косты, — ама не затка керек ол мага? Эткен куллыгым уьшинме? Ама бу айлак коьп!

— Ат-Чапар сосылардан алтын ядырады (куьлledi) куймага керек. Соьле-аьле этип бермеге керексинь. Мен асыгаман, кеш болган...

— Ханум ойнап соьйлей болса, ярайды, — деди ьйнанмай эр киси.

— Мине сосы пыштавга коьре, соьле-аьле ядыра этпеге керексинь дейди сага ханум.

Кыз белиннен алмаз бан эм алтын ман ярасыкланган пыштавды, шыгарып, эсин бир де йыялмаган куъмисшиге узатты.

— Бу затлар сага ойын тувыл?! — деди ол тагы да, шекленувин коймай эм пыштавдынъ йылтыравык тесигине карай берип.

— Мен сени мен ойнамага ойланганым да йок, кожа карт! Алай-булай деп ойланып турганша, соннан бербетин куллыгынъды битирип кутылаяк эдингъ...

— Оьлшеми орта, — деди ол оьз-оьзине бармагын пыштав тесигине тыгып — эки акша да болаяк... Уьшиншиди артына алынъыз, ханым, — деп акшады, кызга созды.

— Мен сага уьшевиннен де эт, деп айттым да...уьшевиннен де, эситтинъме?..

— Отыз йыл бойы мен кыскаякылардынъ кийимлерин ярастырув уьшин куъмис эм алтын затларын этип тургаман, а мине алтыннан ядыра этуьв — ондай зат яшавымда болмаган — деп ол басын шайкап соьйледи эм ойлана берип, конагына: — Ама сосы алтын оьлим кимдики экен? Оьлим уьшин коргай да бола береди... Алтын ядырадан оьлген ийгиме яде коргайданма — сондай зат акында ойлайтаганым?.. Алтын ядыра... Оны юткылары келмеспе экенлер?..

Даянышын йойган кыз колын аркалыгынынъ янындагы кисесине йиберди де оннан куъмис акшаларды шыгарып, карт куъмисшиге берди.

— Булар да ядыра уьшинме? — деди карт сескене берип.

— Мунавы куллыгынъ уьшин! Айтувым, бираз шалт козгал...

Карт басын шайкай берип, сол сенинъ айтканынъ да болсын дегендей, орныннан турды да, кайратлы ислеп баслады.

Бир сабаттен ядыра аьзир эди. Яп-янъы йылтыраган ядыра кыздынъ колына берилди. Ол оны пыштавдынъ тесигине атты да, тап оьмири бойы отлы савыт пан айкасувлы болгандай, савытын баьри ягыннан тешкерди, сонъ баягы колявлыгына байлады эм тагы да бир увыс куъмис акшаларды шыгарып, устага узатты, уьй иеси оларды муьсиревли болып эм суйьинип алды.

— Ат-Чапардынъ мага борышлысы бар: ол бу зат акында уьн-тын шыгармаска тийисли, — деди кыз карттынъ коьзлерине карап, — не зат болса да, болмаса да ол сакав болмага керек.

— Ат-Чапар ант этеди! Онынъ тилин кесселер де — ол авызыннан соьз шыгармас... Ханумды озгармага керек тувылма?

— Керек тувыл...

— Кешинъ яхшы болсын, ханым!

— Тынышынъа уйкла, Ат-Чапар!

Сол соьзин айтып кыз тастарын бетине япты да, уйден куьпелек болып ушып кетти эм янындагы ядырасы ман каранъалыкка коьмилди.

Эки атлы, кенъ тогайлыкка туьсип келе эди. Ярасык атлар тар сокпак бойлап оргып бардылар, тоьменде Кобан шувылдайды. Орманда тереклердинъ япырактары кувнак сыбырдайдылар, коькте булытлар калкып йылысадлар. Тоьгеректи тыныклык бийлеп алган эм атлылардынъ соьйлегени ашык эситиледи.

— Досым Джанка, сен мага коьп кере демев эттинъ! Мен мырадыма етер уьшин сен баьри затты да этип, шолпа туьсип юрдинъ, а оьзинъ огырсыз Адемейден оьш алув уьшин меним ярдамымды унамайсынъ...

— Джелалдин, достан уйкен мага бир зат та йок. А яшавымнынъ калганын мен Адемейге багысларман. Сен оьзинънинъ Мейлек-Ханынъды алып, тынышлы, яшав ман яшап басласанъ, Алла сага ийгилигин берсин — Джанкадынъ эткен ислери акында тавлар айтарлар. Мен Адемей мырздынъ узак эм ювык кардашларынынъ бирисин калдырмай йок этермен, алты улыннан тек биревин калдырарман, сол калган сынъар улынынъ янын саклавды тилеп, онынъ Кызыл калага доьртаяклап келгенин коьрермен, тилемесе, асабасын кимге калдыраяк?.. Эм сол затларды Джанка тек ялгыз оьзи эткени йок деп мен айттыргым келмейди.

— Сосы исте мен сени ялгыз калдыралман. Адемей туьлкидей кылышлы, сага бек кыйын болаяк.

— Аьптемди йойганнан менде уйкен кайгы йок. Сосы туьлки аьптемди меним кишкейимде тартып алды. Алла мага аякты-колды сосы, тавларда тырпанълап юруув уьшин бергени йок. Тавларда айван болып айланман. Мен аьптем мен бир анадан тувганмыз, бир анадынъ суьтин ишкенмиз. Эгер дейим мен аьптемнинъ оьшин алмасам, сол ана суьти мага арам болсын! Тукумга як болып, дирек болып билуув уьшин атам мага кынжал ыслатып уйьреткен! Кайдай мен якшыман, дирекпен, эгер тувган аьптемди алдырып, корлаткан болсам?! Атамнынъ эм анамнынъ эстелигине Адемей уятлыктынъ татын сйлган. Мен оьшимди алмага борышлыман!

Сокпак тарайды. Джанка алдыга Джелалдиннинъ атын йиберди.

— Сен мага ярдам эткенсинъ, мен де сенинъ исинъ де коьмекши болмага сьемен. Мырзадынъ аьдемлери коьп. А биз экевмиз бир-биримизге алаллыгымыз акында, дослыгымыз акында кынжалларымызды шыгарып ант эткенмиз.

— Сосы исте эки карагуска орын аз болар, эки атлыга сосы йол тар болгандай.

— Адемей мырзадынъ авылы, коьринди! — деди Джелалдин, авылга колы, ман коьрсетип.

Ойпатлыкка орынласып конган авыл. Уьйлерден шыккан куьлтуьс туьтин бувдаклары йогарыга коьтериледилер, айлана юрген аьдемлер кишкенекей болып коьринедилер.

— Тувган авылым! — деп куьрсинди Джанка эм атыннан туьсти. Джелалдин де каргыды. Олар кушакластылар.

— Эгер бир зат бола калса, билдирерсинъ — Джелалдин ярдамга аьр заманда да келер, — деди Джелалдин, досынынъ ийниннен кагып.

— Досымнынъ соьзине мен шекленмеймен! Ойланганымды — этсем, мен сага билдирермен. Аман кал, досым!

Олар, тагы да бир кушакласып, атларынынъ уьстине миндилер. Джанка арбатынга, тоьменге, кетти, Джелалдин болса артына бурылып йоьнеди. Экеви де ат туякларынынъ йойыла барган сеслерине кулак салып бардылар. Джелалдин йолдынъ тар ерине еткенде, атылув эситилди. Ат алды аякларын коьтерип оргыды эм атлысы ман бирге тик ярдан атылып, Кобаннынъ кайнаган сувына кетти. Бир неше метр узаклыкта ясырынган, кара баслыкка оранган канишкиши орманнан атын шыгарып, йол бойлап атын шаптырып кетти.

Бираз заманнан Джанка артына кайтты. Йогарыдан тоьменге караса, досынынъ сьеги сувга калкып бараятыр. Ашувланганнан алжымага еткен Джанка оьлтирген кисиди бир кесек заман изледи, ама таппай, сув агымы ман барган йол бойлап йоьнеди.

Кобан ягасындагы авылдынъ касында Джанка тизлерине шоьнькип, Джелалдиннинъ илеси алдында сылкылдай эди. Ол янсыз сьекеке саьспеклеп карап, не амал этеегин билмей, коьзяслары оьз-оьзиннен шоқырак болып куйыла эди. Тоьгерекке йыйылып, оларды аьдемлер курсай бердилер. Карт аьдемлер де келдилер, кырлыкта сув тасыйтаган шоьлмеклери мен кызлар турдылар. Сувга кетип шыгарылганнынъ касына ак шалмасы болган карт янасты, ол онынъ колын ыслап, соккан тамырын тергеди эм басын шайкады, сонъ ийилип басын юрегине салып, узак заман тынълап турды; сонъ басын коьтерди де, эки акыл болып Джанкага, сонъ Джелалдиннинъ сьегине карады...

Мейлек-Ханнынъ боьлмесинде тахтаметте Джелалдиннинъ оьмиралласын этуувге кыскаякылылар йыйылган эдилер. Ортада Мейлек-Хан оьзи олтырган, оны бир ягыннан Куьмис, баска ягыннан тагы да бир кыз ыслаганлар. Баьриси де бир даваз болып йылайдылар, йылавды узьбестен кайтарадылар. Касында олтырганлар Мейлек-Ханды, кушаклайдылар, сыпайдылар, оны тынышландырмага шалысадылар.

Каралдыда оьзине орын таппай Аман-Гирей солтан кезинеди. Ол йылав эситилген терезелер бетке карап алады. Тынысын терениннен алып, ишиннен оьз-оьзине куьлемсиреп алады, шапкылап юрген каралды куллыкшыларына мисетсинмей буйырыклар этеди.

Ягылган от акырын соьне эди. Танъ ювыклап, коьк куьмпезиси ярыклана эди. Узак болмаган ердеги бузылган авылдынъ суьлдери аз-маз коьзге илинеди. Ак сакаллы карт уьллесин туьтинге толтырып, оны тартты. Ер оьлшевши бузылган авылга ойлы болып карайды.

— Белки, мен оьзимнинъ узак хабарым ман конакты бездирген болсам ша? — деп сорады карт.

— Йок, йок. Мен бир затты анъғалмайман: Джелалдинди оьлтирген Ким экен?

— Токта, токта! Сабыр бол! — деди де таварыхшы койшы бетке карады. — Конакка бир шай эт, — деди. Койшы от касында айланып баслады. Карт таьмекесин асыкпай тартты эм туьтинин шыгарып, хабарын бардырды.

— Джелалдинди аьдем оьлтируувге уста болган киси аткан, оны Мирзабек йиберген. Сондай арамзаде — канишкишлерди мырзалар оьзлеринде аьр заманда да тутканлар. Олар кешелер мен кайсы уйге суьйсень, сонда кирмеге, бав ман туншыктырып балады оьлтирмеге, кынжал ман согып картты ана дуньяга йибермеге эм тагы да сондай коьп яманлыклар этпеге болганлар. Джелалдинди аткан да — сондай арамзаделердинъ бириси. Тек ол оны, оьлтирмеген, а яралаган.

Бас дегенде Джанка да анъламаган, досы оьлген деп ойланган. Ама Адемей авылыннан билимши карт сувга кетип шыгарылганнынъ эринине кынжалын салганда, болатта калган йигиттинъ тынысын сезеди. Джанка досын оьзининъ эски турагына аькетеди эм оны эмлеп, карап баслайды. А сол арада канишкиштинъ авылга аькелген хабары, Джелалдин оьлген деген хабары, яйылып кетеди. Сол хабар Аман-Гирей солтаннынъ уьйине де етеди...

Мейлек-Хан тобсекке киреди. Коьп куьнлерди оьли мен яшавдынъ арасында болып ятады. Ялгыз оьзи кызын суьйген анасы, Айшат эм кыймасы Куьмис онынъ орындыгы, касынан таймадылар эм узбестен йылап турдылар.

Кешелер мен Мейлек-Ханнынъ касында каравыллап олтырдылар.

— Сосы сен эсинъди неге йыялмайсынъ, карлыгашым меним?! Бетинъде куьлки яйнап, авызынънан соьз шыгып, аяк уьстине басып, мен сени коьрерменме экен-ав? — деп ялбарып, эксип тоьгинип-соьйленип туратаган эди кыскаяклы.

— Дуныяга бергисиз, аьрувим! Тавдай уьйкен кайгы сени басты, болган куьшимизди салып, кайгынъды боьлмеге шалысамыз, ама бизим соьзлер сенинъ юрегинъе етпейдилер, кайгыдан каста тавып оьлмеге турысынътта-ав, юрегинъ коьтералмайды бу кайгыды... — деп йылады Куьмис, маразлыдынъ колыннан, бетиннен оьбип.

— Ай, Аллам-ав! Сенинъ мага аьр заманда да суьйким-лигинъ бар эди: ая бизди — сенинъ эки кулынъды, ана ман баладынъ янлары — айырылмас янлар, казадан куткар бизди. Анадынъ юрегин аье-куье тынъшсызлык бийлеп алган, кызынынъ юреги мараз бан эм кайгы ман едиледи. Тоббедеги Алла-ав тала, бир ярдам этсенъе бизге!

— Мейлек-Хан! Янымнынъ янысынъ, бизди де бир тыншайташ, яшав йылтынын коьрсет оьзинъде, кайгынъ-касуетинъди бизи мен боьл, оьзинъде бузлатып тургыстпа. Не амал этеек? Джелалдинди сага кайтарып болгандай куьшимиз болса, не керек эди, — деп кайгыдан тоьгинди Куьмис.

Йигиттинъ атын эситкенлей Мейлек-Хан кыбырдап алды эм эринлери йыбырдадылар:

— Джелалдин... — деди ол сыбырдап: — Мен сага баргым келеди. Сен йок ерде, мен кайтип болайым... Болгым да келмейди... — Мейлек-Хан коьзлерин ашты, эм танымай бас дегенде анасына, сонъ Куьмиске карады. Акылында ол оьзин акылы авыскан Балыштай этип коьрди. Тап Балыштай болып, ап-ак кийим кийип, колларын коькке соза берип, суьйген тасынынъ тоьгерегиннен айланады. Балыштынъ йыры акырын эситиледи. Мейлек-Хан бетин сыйпайды, коьзлери мен Джелалдинди излейди...

Узактагы тавларда орыннсакан дорбында терилердинъ уьстинде Джелалдин яткан. Отгынъ янында Джанка ман кулаклары байланган карт олтырылар. Олар оьлтирилген аювдынъ терисин аладылар эм соны ман яткан йигитти орайдылар. Казанда аюв майы иритиледи. Карт ириген

майды, круужкеге куяды, онынъ сувыганын саклайды, сонъ яткан Джелалдиннинъ касына келеди:

— Улым, — дейди ол ога, — мунавын иш, ол сага орман иесининъ куьшин берер эм маразды, еньмеге демев этер.

Джелалдин коьгерилеек болув эди, ама карт унамады, оны ыслады. Джанка да келди досынынъ касына:

— Ят, ят, йигит, — деди ол, — сага куьш йыймага керек, а онынъ уьшин даянышлы болмага тийисли.

— Буьгуьн кайсы куьнди? — деп тынып сорады Джелалдин.

— Болжалга дейим ай калып туры. Эгер сен бизди тынъласанъ, бир юмадан аяк уьстинде болаяксынъ, — деди карт.

— А эки юмадан биз сенинъ болаяк кайынатанъа йылкы уьйирин айдап аькетемиз! — деди, завкландырып айтып, Джанка.

Ашык терезединъ касында ойлы, болып олтырган Аман-Гирей солтан батып бараятырган куьнге карайтаган эди. Онынъ эсинде эм ойында коьп заттынъ барлыгын оьктем турмысыннан анъламага болаяк.

— Кул, — деди ол тагы да басын бурмай, — шык, мунда бийкединъ оьзин де киргистпе, биревди де, элбетте, ювытпа.

Карагул шыкты. Карт басындагы боьркин туьзетти, аркалыгындагы бир неше илмекти илиндирди эм колларына басын таяндырып, тагы куьн бетке бурылды.

Бир неше такыйкадан пешке акырын Мейлек-Хан кирди, коьзлери ердеги куьйизден айырылмады. Карт бирден дирилдеп кетти, тек басын бурмады.

— Олтырмага болаяксынъ, — деди ол юмсақ давазы ман.

Мейлек-Хан орныннан коьзгалмады.

— Мен билемен сенинъ авырганынъды эм авырувынънынъ себебин айтпага боламан. Оьлгеннен сонъ ана дуньядан тирилип аьдемнинъ келмейтаганын сен оьзинъ де биле боларсынъ, мен болсам, сол кадер яшап, ондай затты коьргеним йок, — деп ол кызына карады.

Мейлек-Хан оьзининъ аьлин эш бир зат пан да билдирмеди, алдынгынша карамын куьйизге туьгилтип тура берди. — Уьш йыл артта кайдай сувлы йигитлер сенинъ атанъ ман ювыклыкты изледилер. Бизим яктынъ сол кадер сыйлы аьдемлерин унамадынъ. Сылтав тек бирев эди — бирев де кызга ярамаган. Кыз болса, уятын эм ырызын йойып, тартынувын эм коркувын мутып, уьйсиз-мекансыз, ырувсыз-сойсыз бирев мен йолыгысып турган. Оьз кызынынъ этетаган заты ман

меним сыйыма кара тат туьсирилген эди, суьйтип болса да, мен кызымды айлак суьйген эдим, сонынъ уьшин бактыма бойсындым. Ама кесим салынды. Уьш йылдан йигит тийисли сыйы болган аты ман бизим уьйге кайтпага керек эди. Ама Алла да не дейди, ол да дурыслыктынъ ягында болды. Кесим соьзимизде не айтылганы белгили: эгер йигит оьз борышын толтыралмаса, яде оьлип кетсе, кыз оьз басына оьзи ие болады. Дурысын айтаман тувылма, кызым меним? — деп карт тынды, эм кызына узак заман карап турды Мейлек-Хан авызын ашпаска шалысты, тек эринлери:

— Солай, атам... — деп йыбырдадылар.

— Данъклы, йигитке сонъгы колгабысувды оьзден Джанка эткен: ол оны сувдан шыгарган эм баъри аьдетлерди тутып, авыл мезарына коьмген... Эндигиси меним борышлыгым да меним елкемнен туьсти, кызым. Эндигиси биз бизим ата-бабаларымыздан калып келеятырган шынты яшав йорыгымызга, аьдетлеримизге кайтамыз. Кыздынъ эрки — ол атасынынъ эрки! Туврасы сол тувылма, кызым меним! — деп каныгып сорады атасы.

— Аьше, — деген соьзди шыгарды кыз.

— Меним кызымнынъ оьзининъ сайлаганы йок болганнан сонъ, оьлип кеткен Джелалдин мен соьйлесилген болжалдынъ кеткени мен, а ол зат он бес куьннен сонъ болады, кызым айтувлы Орак ырувыннан тоьре Мирзабекке киевге бармага аьзирленсин.

Айындырык согып, эсин йойгандай болып, кыз бир неше такыйка турды да, сонъ эситилер-эситилмес:

— Атам, меним яшагым келмейди, — деди. Ол тентирекшип тизине шоьнькти де, атасынынъ аякларына, колларын созды.

Сосуьйтип келисип келуьв — ойланылып этилдиме, яде уьшинимен де солай болдыма? Кайсы ойланувдынъ да негизинде акыйкатлык барлыгын мутпага ярамайды. Не де болсын, Мейлек-Ханнынъ той куьни Джелалдинге берилген болжалдынъ сонъгы куьни мен рас келеди. Сол куьн Аман-Гирей солтаннынъ каралдысы коьркленип ярастырылган. Отавлардынъ эм термелердинъ басларына туьрли туьсли байрактар кадалганлар. Коьп ерлерде отлар ягыладылар. Эр кисилер шоьнькип, койларды муьшелейдилер. Азбар бойлап завкланып балалар ызыгыювлы каьрсиз шавып юредилер. Бийик басамакта солтан оьзи конактарды йолыгады. Уьй куллыкшылары шапкылап, келгенлердинъ атларын аькетип орынластырадылар, оьзлерине той куьнлеринде тураяк уьйлерди,

пешлерди коьрсетдилер. Таьвкелер ал-йобгер ярастырылып келген арбалардан бийкелерге эм олардынъ кызларына туьспеге ярдамласадылар.

Обзининъ тоьгерек курсаган аьдемлери мен Адемей мырза да келди. Басамактан туьскен Аман-Гирей оны ман кушакласып, айтувлы конак пан саламласты.

— Хайырлы болсын, хайырлы! Янъы боьрк кийген солтан, киев дегенинъ — ол янъы боьрк, боьтен де ол Орак ырувыннан белгили эм айтувлы, Мирзабектей болса. Тагы да бек байлыгынъыз обьсин, куватлыгынъыз куьшейсин! — деди сыйлы конак, колын кынжал сабына салып.

Той куьнге савга этип, уьйкен ябык арбадан уьш кул-кызды шыгардылар. Байрамша ярастырувлы кийиндирилген кызларды солтаннынъ алдына аькелдилер.

— Солтан, сосы меним уьйкен болмаган савгамды ал. Олар сенинъ уьйинъде алал таьвкелер болып юрсинлер! — деди Адемей, кулларга колы ман коьрсетип.

Савгага разы экенлигин уьндемей билдирип, Аман-Гирей коьзлерин юмыш-ашып коьрсетти. Сонъ ол обьзининъ тамада мырзагагына буйырды:

— Адемей мырзага конакпешин коьрсетинъыз. Мырза йолда арыган, оны озгарып келуьвшилерди де сыйланъыз.

Тамада мырзак, арт кала берип, коллары ман мырзага йолды коьрсетип барды эм оны конакуьйге еткерди.

Сосы вакытта келиннинъ боьлмеси тотай кызларга эм олардынъ кыймасларына ськма-ськ болып толган эди. Тотайлар олтыргышларга олтырганлар, кыймаслар болса, касларында турагалып турадылар. Кобызшыдынъ акырын кобыз тартканы эситиледи. Каранъа муьйисте даьрий шымылдык ишинде, аьйдиклиги айдай яркырап, йылаганнан коьзлери сискен Мейлек-Хан олтыры эди. Юка шымылдыктан онынъ тотыгус турмысы коьринеди.

Мирзабек мырзады, тоьгерек курсаган аьдемлерин йолыгув уьшин элшилер авылдан коьпке эрекке шыктылар. Йолыгувшыларда етекшиликти тамада мырзак этти. Сыйлы конак кавымы ювыклаган сайын солтаннынъ каралдысы тагы да бек янлана берди. Мылтыклар атылдылар, домбыралар согылдылар, сыбызгылар тартылдылар. Аьдемлер бир-бирлерин эситкендей амаллары болмадылар: сондай завклык, сондай бир шав-шув турды. Аьр ким де алдыга шыкпага, киевдинъ келуьвин коьрмеге суьйдилер. Ноьгерлери курсап алган Мирзабек кызыл каптал кийген эм обьктем юриси мен адымлады. Йыйылган ямагатты аьлемет кызыксынувлык коьнъили бийлеп алган, конакка йол берип, аьдемлер акырыннан тайдылар.

Келиннинъ пешиндеги яс тотай-кызлар терезеге атыктылар. Мырза кызларынынъ мисетсинмеген, тийисли коьрмей, куьлген давыслары муьйисте олтырган Мейлек-Ханга етип турды.

— Калай бек картты-ав!

— Йибектей яп-яс кыз бан не этеек экен ол?!

— Не этсин, ана маймылындай этип, тузактынъ ишине капап тургыстаяк. А бизим Мейлек-Хан маймыл тувылтта, а бизим якларынынъ энъ ярасык кызы.

Айтувлы аеллердинъ оьктем кызлары сыбырдастылар, маскаралык этип куьлдилер.

Сыкма-сык болып йыйылган ямагаттынъ ишинде де киевди коьрип оькингенлер аз тувыл эдилер.

— Бу шагына келгенде, анадай шешекейди юлкпага уьмит эткен, сосы мырза аьли де акылын ишкени йок экен, — деди танълайында тилин шакылдатып, коьрпе боьрк кийген бир эсли киси.

— Кыз яс йигитти суьйгенин, онынъ кайгысын шегип, муталмайтаганын бу оьктем коькирек билмейттагы? Яде болса оны суьймеегин анъламайым? — деди куьби кийген яс бирев эм коьз арадан йогалды.

— Авызашыклар, тынынъыз! Тоьре аьдем акында боляк-болмаяк не затлар соьйлеп калгансыз? — деди, ашувы коьзгалып, колайы болган тавлы бир киси, оьзи алды сыдырага шыкпага шалысып...

Авылдан узакта карагошкыл булыт коьринди. Ол не десенъ — Джелалдин, Джанка эм кулаклары байланган карт йылкы уьйирин айдап келе эдилер. Ат туякларынынъ сеси тоьгерек якка эситиледи, ювыклаган сайын дыбырдав сес солтаннынъ азбарын, оьзге давазларды тындырып, бийлей береді...

Каралдыда алдынгынша коьыз тартылады, оьзге анъ алатлары занъырайдылар. Аьдет уьшин деп бир неше затлар этиледилер. Йыйылган халк бузык коьнъили мен сосы маскаралы тойга карайды.

Сыйлы аьдемлердинъ кавымы киевди курсап алган. Аман-Гирей оларды уьйге шақырады.

— Киев келеятыр!

— Киев келеятыр!

Мырза кызларынынъ занъыравлы давыслары эситиледилер. Олар терезеден тайдылар да, минезли болып, оьз орынларына олтырдылар.

— Йок, оьлгенинъ колай! — деп сыбырдады оьз-оьзине Мейлек-Хан, кишкей яювдынъ астыннан куьмислейин йыл-

тыраган пыштавды шыгарып. Онынъ колында алтын ядыра йылтырады. Ол оны пыштав тесигине атты. Отлы савытты коькирегине тиреди. Эсик ашылды да эм кыздынъ коьз алдына, атасы басында болып, тоьре кавымы туьсти. Шымылдыктынъ аргы ягындагы куьнъиртликте ол ярыкланып кетти эм атылуw эситилди.

Кирген аьдемлер тас болып катып калдылар. Сасып-кетип сескендилер кызлар, не этееклерин билмей калдылар эсик туьбиндеги тоьрелер. Кобыз тынды, тыныклык туьсти. Йогарыга коьтерилген юзлери мен систем болып кадалып калдылар каралдыдагы аьдемлер. Тыныклыкты атлардынъ токтамайын дыбырдап ювыклавы буза эди. Мине дыбырдав коьтере де ювык эситилди. Эм каралдыга кисиней берген атлар дамбыр-дуьмбир этип кирдилер, баьриси оларга йол берип, ян-якка тайдылар. Бети тастай болган Аман-Гирей не аьдемлерге, не атларга, не тоьгеректе болатанган затларга эс этпей, наьзик кызынынъ илесин коьтерип, тыста тоьселген ямышыга салды.

Атлар азбарда айлана эдилер. Тизине шоьнъккен Джелалдин оьлген Мейлек-Ханнынъ касында йылай эди. Яшавдан мадары кеткен карамын эрекке таслап, карт Аман-Гирей тоьгерекке эс этпейтаган эди.

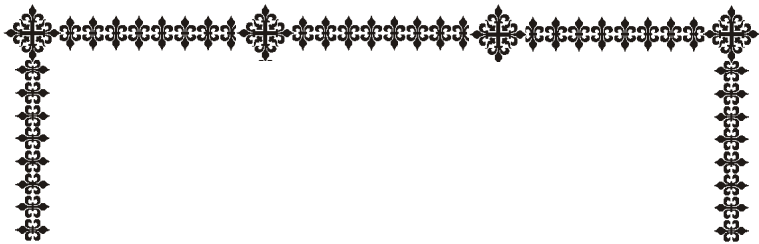
Танъ да атты. Куьннинъ шети коьринди. Бузылган авыл коьринеди. Бузык-ярыклардынъ арасында Балыштынъ суьлдерин эслемеге болады. Танъ атканша янган от та соьне эди.

— Бу зат мусылман календари мен хиждрадынъ 1158 йылында болган, — деп бардырды соьзин карт. — Сынъар эм суьер кызы оьлген уьйде карт Аман-Гирей калалмаган. Сонъында ол оьзининъ аьдемлери мен Туьркке кеткен...

— А Джелалдин мен не болган? — деп сорады ер оьлшевши, бузылган авыл бетке карап.

— Джелалдин мен Джанка Кобаннынъ аргы ягына кеткен дейдилер. Олар ман не болганын билмеймен, а мине Джанка эм Джелалдин деген эки дос-абреклерди соьлеге дейим де сол аякларда эсте тутадылар...

Ер оьлшевши карт пан эм онынъ дослары ман аманласты. Арбашы фаэтонды янастырды. Эртениктинъ яркынлы куьнининъ саьвлелери бузылган авылга туьстилер. Эректе Карлытавдынъ эки басы ашыкланып коьринип баслады, Бестава, давлардай болып, ерге оьктем карамларын тасладылар. Йолга туьсип бараятурган ер оьлшевши, басына туьрли ойлар келип, бир заманларда бай яшаган эм яшавы кайнаган авылдынъ бузылган калдыкларына карамын таслай барды.

Хота эм Мария

Бу тав этеклеринде орынласкан авылда Мария етинши йыл яшады. Аьдемлер ога тамам уйренген эдилер, алдынгыша ога «Марушке» деп берген атларын айттылар, кыскааяклы дынь озге динге кылынганын мута барып, айкасувларында оравлыкты коьрсетпедилер. Ол авылдасларынынъ тилинде соьйледи, олардынъ аьдетлерин тутты, тенъ-курларыннан бир зат пан да баскаланмады, неке кыйылган кыскааяклы кайтарасына кайратлыгы ман, колынынъ усталыгы ман, элимлиги мен озгелерди оззине тартты. Ол эки ул бала тапкан эди. Уйкен ястынь аты Ваис, сол ат орыс коьйде (станицада) калган Василий, деген улынынъ атына усатылып берилген эди. Болат атлы кишкей улы Ваистен эки йылга кишкей эди, онынъ атасына усаган заты — ол коьк коьзлери, она калганы: шырайы эм турмысы анасына усайтаган эди, тап анасындай ак юзли, сары шашлы, манька бурынлы бала эди. Авыр болса да Мария оззининъ бактысына коьтере де бойсынды, Алдынъгы яшавды ол мутпага шалысты эм аьли сол яшав ога коьтере болмагандай болып коьринетаган эди. Оны зор ман тувган ериннен айырып, алыс йол ман мунда аькелген эдилер эм сол алдынъгы яшав акында эскертуьвлер сол йол ман буьркелип, ябылып турдылар. Уйклалмаган туьилер, обтилген коьп сувлар эм шокрыаклар, йолда раскан агашлыклар эм тавлар эсинде тирилип, алдынъгы яшавды ювытпай турдылар. Ама тап эртегиде болгандай, тувган ери ога туьсинде энди, тек сол туьслеринде де коьбинше аьлиги яшавыннан затлар карыспай болмадылар. Мария мусылман динин алып, ога кылынатаган болган, ама бала шагыннан эс-дертине кирген орыс алласы кыянатлыгын оьмири де кеширип болмаслыгын ол боьтен де обькир сезетаган эди. Сонынъ уьшин де ол алдынъгы яшавды эске алуудынъ, ога кайтувдынъ пайдасызлыгын аьруьв анълады. «Бирший де, бир зат та болган йок!» — деп иконада (орыслар табынган суьвретли тахта) суьвретленген кудайын да, бала шагын да, тенълерин де, биринши байын да акылыннан кувып турды. Тек биринши бала акында эстелик онынъ янын кыйнап турды.

Онынъ сынъар кере кобреек ушин, онынъ хабарын эситеек ушин ол коьп зат этер эди. Хотадан балалар тапканнан сонъ да, онынъ бу уьмити уьзилмеди. Тунъгышына яны бек кыйналды, ол тап оьлген болса да, онынъ йогалувына кыскайклы ыйнанмас эди. Кайтарасына тунъгышы ман бир зат болып олтырмасын деп, кайгы-каста билмесин деп, яман анасын мутпасын деп, янъы ыйнанган Алласыннан бир тувыл, мынъ кере тилейтаган болды. Коьп аьрекетли куьн озган сайын ол ишиннен сол тилекти кайтаралап айтып турды...

Эки дунья: бириси — оьзи тувып, оьскен, яшавды баслаган ери, баскасы — ол оьзининъ эрки болмай, кенетен халк арасына туьскени, мунда оьзининъ эрин суьйип, эки баладынъ анасы болган ер. Сосы эки дунья бир-бири мен келисип, айкасып болмады, ама бу эки дунья да Мариядынъ янында сыйысты. Мария бала шагыннан авылдасларынынъ татар, ногай деген соьзлерге суьйкенсиремей каравларын анълаган эди, а аьли оьзи ногай авылда турып, бойсындырмага келеятырган кафирлерге яшавшылардынъ кайдай ашувлы туратаганларын да бек аьруув биледи.

А яшавда баьри зат та баскаша туьзилди: кашка табынувлы ата-анадан тувган кыз эндигиси, мусылман аьдет пен бабага олтыртылган, эки ястынъ анасы болып та туры... Сейир тувылым?!

Яланъаяк, уьстилерине узын, ак коьйлеклер кийген балалар камыс тоьбели маштак уйлер бетке, талакларын яндыртып, савлай куьшлерин салып шабадылар.

— Татарлар! — деп бакырыстылар олар.

Биринши азбарларга олар да етер-етпестен тоьбешиктинъ артыннан биринши атлылар калкып шыктылар. Сол саьатлей орыс казаклардынъ бакырыгы, пишелердинъ йылавы, ат туякларынынъ дубирдеви карысып, авыл ишин бийледи. Атлы аьскерлер уран шыгарып, тап давылдай, алдында болган затты суьрмеге аьзир болып, авылга атылдылар. Атылган отлы оклардан уй тоьбелерининъ камысы тутанып, ялынланып янды эм бувдаклаган туьтин коькти каплай берди. Ядыралар атылдылар, оклар сызгырып уштылар, болат кылышлар бир-бирине согылысып, занъырадылар. Бирден ер сенъкилдегендей, аьдемлердинъ юреклерин ярып, авылга аьскершилер атылдылар. Бакырыктан, ядыра атылуудан коьтере де куьшленди сескендирген сезим. Баслары саскын болган казаклар савыт пан орамга атылып, атлылардынъ алдына шыктылар, тек коьбиси тускаланып тийген ядыралардан йыгылдылар;

баскалар тасланган арканнан сакланалмай, тымалап, ердинь шанъын коькитип, атлы ман суьйрелдилер; оьзгелер атка минмеге амал тапкан болсалар да, авылдан кашып, басын куткармага асыктылар. Кашкыншыды коьргенлей, атлылар артыннан кувгын эттилер, болса аркан тасладылар, болмаса ядырады атып ййбердилер, яде болса артыннан етип кылыш пан басын кесип тымалаттылар.

Андрей деген казак уьйине кирип, иргеден мылтыгын алды эм атылып тыска шыкты, уьйилген тезек артына ясырынып, орам ман шавып келеятырган атлыга савытын тускалап атты. Басына узун юнли тери боьрк кийген атлы эки колын коьтерип, бакырыклап, аттан тымалап ушты. Андрей тагы артына шавып, уьйге зувылдап кирди, мылтыгын аркасына тагып, иргеге илинген кылышты белине байлады да, уьй ишинде аье-куье айланды, керекли затларды коьзледи.

— Муна болатан зат — не ди оьзи?! Кудай сакласын бизди, кудай! Огырсызлардынъ не этетаганын каратагы?! — деп, бес ясындагы йиенин колында ыслап, Андрейдинъ анасы уьйге шавып кирди.

— Анам, Мария кайда?! — деп бакырып сорады казак.

— Ай, каска, конъысыларга барган эди, соьлеги дери кайтканы йоктагы? Эндиги не болар экен караманълай каскага? — деп йыламсырады карт пише. Андрей уьйден атлыгып шыгып, мал корага байланган иерли атын каралдыга аькелди.

— Васяды бер, анам! — деп бакырды эркек, аттынъ иерининъ тарткысын белинде берк этип тартып.

— Кудайым-ав! — деп куртка балады кушагында ыслап, уьйден атылып шыкты.

— Бер ясты! — деп тамагын кырып бакырды Андрей эм эки колын созды.

— Яным, не ойландынъ, балады кайда алаяк боласынъ?! — деп сылкылдады куртка, ама балады атасына созды.

— Оны сакламасам, баьримиз де тамыр-туьмиримиз бен йок болаякпыз, — дей берип Андрей, коркканнан йылап баслаган, балады алдына олтыртты.

— Ой-ой, Андрей улым, биз ша, биз кайтеекпиз? Биз сенсиз, ян саклашымыз кетсе, кайтеекпиз?! Душпанлардан басымызды калай куткараякпыз?!

— Бир де болмаса, балады сакларман. Аьше, сизди кайтип алып кетейим? Анам, келин мен бирге манъгазыда ясырынынъыз, белки, тапшаслар. Тапса да, шапкыншылар аьли балалар ман эркеклерге коьз атадылар, оларды Туьркке аькетип сатадылар. Кыскаяклыларды еткермеге кыйын болады. Тоьх-тоьх, эгер каьпилестен шаппаган болсалар, биз оларга

коьрсетеекти коьрсетер эдик. Энтте кеш тувыл, мине аьскер йыйып, артларынан кувып, биз олардынъ канларын ишпесек, коьрермиз!..

Бакырык-кышкырык, ат туякларынынъ дубьбирдеви, мылтык атув коьйде токталмады. Атлылар каралды каралдыдан кыдырып, тонаягын тонап, коьзге илинген аьдемлердинъ аьр кайсысын кувып, ыслап коьй ортасындагы майданга айдадылар. Камышыларды тарсылдатканнан пишелер мен балалардынъ юреклерин ярып, кувып аькеттилер.

Биймурза, Адил эм Хота, бириншилер болып, коьй атама-ныннынъ уьйине кирдилер. Олар балалар ман кыскааяклыларды котанга капап, озьлери уьйди тонап басладылар. Биймурза деген киси манъгазыды карайман дегенинде, онда ясырынган бойлы, мазаллы кисиди коьрип, Адилди шақырды эм пыштавын атаманнынъ коькирегине тиреп, оны тыска шыгарды.

— Хота! — деп, савлай бети бойлап ярадынъ ызы калган Биймурза уьшинши йолдасларына бакырды.

Хота сол вакытта аьдемлерге толган котаннынъ эсигин казык пан тиреп туры эди эм шақырувга басын бурды.

— Муна уьйдеги байлык бизим баьримизге де етеек. Сен барып бир-эки арба эм мазаллы атлар табаш. А биз соьле муна аьвмедийдинъ тилин соьйлетеек казнасын каерде ясырганын билмеге керек. Бар, Хота! — деди Биймурза.

Хота уьндемей котанды беркитип япты да, шавып аласа-сына минди эм айтканды этпеге кетти.

Орамда Хота майдан бетке аьдемлерди кувып аькелея-тырган атлыларды коьрди.

Атлылардынъ ишинде ол таныс аьдемди коьзледи, ол йыртык тон кийген, белбавдынъ орнына белине кесек кумаш бувган ярлы авылдасы Торгай эди, шапкыншылардынъ куьбине ол каьпилестен кирген, булай йолда расып, коьсылган да кеткен эди, ярлыдынъ камышыдан баска савыты да йок.

— Хота! — деп коьйде тапкан суьнгиси мен мактанып, коьзлерин йылтыратып бакырды Торгай. — Неге суьйин-мейсинъ? Эгер биз муналарды юртка еткерсек, бизден бай да табылмас. Кайгырма, авылдас, Аллага тавекелленеек те, юреек. Эгер сен болмаган болсанъ, мен сорпакул, муна тай-пага коьсылып та, коьсылаяк тувыл эдим. Караш! — деп Торгай ян-ягына каранып, тонынынъ астыннан сабына алтын сув ялатылган пыштавды коьрсетти. — Савытлы болдым! Эндигиси мага бирев тийип карасын. Сен ша не ис пен юрисинъ? — деп косты ол.

— Мага арбалар керек эди, — деди Хота авылдасынынъ уьйтип суьйинетаганын яратпай.

— Арбалар аыр-бир каралдыда да бар. Сен атлар изле. Мен анав бетге,— деп Торгай камышысы ман коьрсетти,— атлысы болмаган иерленген атты коьрдим. Асыгып бар, бирев оны акашып олтырмасын.

Хота коьрсетилген бетке барды эм айтканлыдай атты коьрди. Андрей атып оьлтирген атлы атыннан тымалап, бир аягы ман зобньгиге капкан эди. Сонынъ уьшин турган еринде тапталып, кашпай турды. Хота аттынъ касына етип токталды. Канга боялган оьли кисидинъ бетин коьреек болды, ама ол иш бети мен ерде сулайып ятыр эди. Орам калган ерлерге коьре бек тынык болып коьринди. Хота атлыды карайым дегенинде, ювык турган уьйдинъ ашык эсигиннен кулакты ярган бакырык сеси эситилди. Хота бакырык бетке басын бурды, адалады. Ярдам излеген аянышлы даваз юрегине етти Хотадынъ. Эм ол шыдалмай аттан туьсти де, уьй бетке асыкты. Хота аят уьйге киргенде, куьнъирт пеште куба каптал кийген яс йигит кийимлери йьртылган кыскайклы ман алыса турганын коьрди. Аьлсизленген яс пише йигиттен басын алмага каьрлейди, а яс та каныгыслы кысып, кыскайклыды йиберместинъ амалын эте-ди. Йигит Хота бетке басын бурып, уялгандай болып ыржайды, пише де сол онъайлы вакытты, кулланып, ястынъ кушагыннан босанды эм сол сабатлейин кашып пештинъ муьйисине тыгылды да, йьртык кийимлери мен яланъашланган этин япты. Хота мунадай яманлыкка шабат болганына оькинди, сосы мунда неге кирдим деген ой да тувып соьнди, ама кулагыннан аянышлы сес кетпей, кыскайклыга яны авырды. Бобтен де яс йигиттинъ намыссызлыгы оны ашувландырды. «Неге ол оьзиннен уьйкеннинъ касында мунадай наьлетликти этпеге уялмайды? Соьле де коьзден йогалмайтаганын каратагы?!» — деп ашувын кайнатты Хота. Ама яс йигит куьлемсиреп Хотадынъ кетеегин карап турды. Хота каарланып яска шапты, ягасыннан ыслап, оны эсик бетке алып булактырды:

— Наьлет! Йиттен тувган куьшелек! — деп соьгинди.

Кыскайклы сылкылдап йылады эм баягынша йьртылган кийимлерин сайбыластырып, яланъаш этин яппага шалысты. Онынъ ак юзи кызарган, коьзлерининъ туьшлери коьзьястан коьгерген, оьрилген шашлары ашык коькирегине туьскен. Сылк-сылк этип йылап ол бирший де коьрмеген аьдемдей акылсыз карамы ман табанга карайды. Хота калдырып кетеек болув эди, ама кыскайклыдынъ тиленишли карамын коьрди эм онынъ кетпе дегенин аьруьв анълады. Хота токталды, кыскайклыга сынавлы карады эм суслы болып, тамагын кырды. Сонъ эсик бетке ушырылган болса да, уьйден шыкпаган яска ашувлы карады. Яс йигит шыгаяк акында ойлап та ойламай,

кулемсиреп Хотага кылпысып карай берди эм хатын сага да ярайым дегенди ога аңлатты. Хота касларын туттырып, яс йигитке карады эм бакырды:

— Кийиндир мунавын!

— Мине кийими! — деп яс пеште турган сандыкка ойнаклы майысып юырды, онынъ басын ашып, бир уйимшик кийим шыгарды. — Мине сайласын! — деди ол коьтере де зибасып, таьтли этип давазын.

Эм яс йигит кушагында кийимлерди ыслап кыска-яклыдынъ касына барды.

— Ке...ет! Коьзиме коьринме! — деп кыска-яклы коьзлерин аясы ман явып орысша бакырды..

Хота айтылган соьзлердинъ маьнесин билмесе де, кыска-яклыдынъ не зат бакырганын аңлап: «Шык!» — деп яс йигитке буйырык берди. Каралдыга шыккан яс кеткиси келмевин коьрсетип, кайтарасына Хотадынъ кеткенин саклайтаганын коьрсетип, уйдинъ муьйиси касында токталды,

— Неге мунда айланып калдынъ? Тез болып йоьне! Куьлеткинъди коьрмейим мунда! — деп бакырды Хота.

— Анавын кайтип калдырайым?! — деди йигит куьлемсиреп эм басы ман эсик бетке шайкады.

— Суьйтип! Онда сенинъ ишинъ йок! Соьле-аьле йоьне! — деп кайтарды Хота буйырыгын, сонъ яска карап косты: — Мен де аьли кетемен!

— Тек... — деп адалады йигит, — эгер мен болмасам, баска бирев...

— Баска бирев дегенинъ не?!

— Кайтип? — деп саьспеклеп, соьзлер изледи яс. — Баска бирев де мунадай кыска-яклыды тегинине калдырмас, сатуьвга бек яряк.

Хота яска тешкеруьвли карады да:

— Олай болса меним олжам болсын ол! — деди.

— Кайтип сеники? Эгер оны мен тапкан болсам! — деди яс йигит яратпай эм камышысын коьтерип.

Камышыдынъ коьтерилгенин коьрип. Хота сыпатын туьрлендирди, шырайы ашувга толды:

— Айтаман, айтаман деген сайын неге коьп соьйлеп калдынъ?! Йоьне дедим де сага! Бир коьрейим сени, коьнинъди сыдырарман! — деп ол уйкенлигин коьрсетти.

Разы болмаган йигит суьйкенсиремей котан бетке адым-лады, оннан атын шыгарып, атына минди эм кабакларып туттырып Хотага карады да, астындагын камышылап, ат пан бирге корадан каргып, орам бойлап кетти. Хота да орамга шыкты, иесиз турган атка барды, оьлген атлыдынъ аягын

зоьнгиден шыгарып, оьлгенди авдарып бетине карады. Эм оны ол сол сабатлей таныды. Бу да онынъ авылдасы. Коьп балалы эсли эркектинъ аты Канболат эди. «Э-ге, Канболат, мине байып та алдынъ! Оьксиз калдырдынъ балаларынъды, караманълай», — деп Хота оьлген авылдасынынъ, камасы ман кылышы тагылган, белбавын шешип, онынъ атына илди. Сонъ ол илести суьйреп, йолдан эрек аькетти эм онынъ уьстиннен тонды шешип, уьстин буьркеп япты. Бурынгы заманда оьлгенлерди коьметаган аьдет бар эди, аьли оьлгенлерди коьмгендей заманнынъ болмаягы акында эртерек соьйлесилген эди. Тек оьлген ювык кардашты ят ерде калдырмас уьшин оьзи мен аькетпеге болган яде оьлген киси тоьре болса, ондайды да ят ерде калдырып болмаган. Хота иесиз калган атты оьзининъ аласасына байлады эм, Адил мен Биймурза калган, уьйге кайтаяк болып атына мингенде, ол орам шетиндеги уьйдинъ артына ясырынып турган баягы яс йигиттинъ атынынъ басын коьре калды. Эм ол анълады: йигит ялгыз кыскаяклыды, тынышына калдыраяк тувылын. «Тоьх, бу ыбырыс оны коьяк тувыл экен. Ол болмаса, баска есирлеек», — деп Хота атты каралдыга айдап, оннан енъил туьсип, уьйге кирди. Кийинген кыскаяклы муьйисте олтырып йылайтаган эди, уьйге кирген Хотады коьрип, коллары ман коьзлерин ябып, куныса берип, муьйиске тыгылды.

— Ал аьбир-шуьбиринъди, мени мен бараяксынъ! — деди ога Хота.

Кыскаяклы соьзин анъламады, ама буйырык берилгенин сезип, коьтере де калтырады. Хота уьйдинъ ишиннен кумаш дорба тавып, ишине, сандыктан шыгарып, яс кыскаяклыдынъ кийимлерин толтырды. Сонъ касына барып, колыннан берк этип ыслады, акырып баслаган кыскаяклыды коьтерип, суьйреп уьйден шыгарды. Кыскаяклы сыйт этип бакырувын токтатпады. Сол вакытта орамда шанъ коьтерип атын шаптырган яс йигит етисти.

— Сен, Хота, таслап кеткенсинъ деп ойлаган эдим. Хота, бертагы меним олжамды. Алай да-булай да малды да, есирге алынганларды да боьлип уьлестиреекпиз. Эм кимге бу гоьзел тиймеге болаягы белгисиз. Сыбага тасланаяк та,— деди тиле нишли атлы.

Яс кыскаяклы оьзининъ зорлавшысын коьргенде, талып йыгылды.

— Кет, коьзиме коьринме! — деп екирди яска Хота.

Яс йигит атын эрек айдап токталды, кетпеди. «Аьше, муна языкты мунда кайтип калдыраяксынъ? Караш канзепир

налетке, кетпейди»,— деп Хота кыскайкыдының колларын кайыс пан байлап, коьтерип, бос атына булактырды. Оьзи де атына минип эрек турган яс атлыга карамай, астындагын йолдаслары саклаган ерге айдады. Яс йигит атаманның уйине дейим озгарып барды, сонда тонав ман каьрлеген Адил мен Биймырзады коьрип, биршийге сенуьв кыйын экенин сол собатлей ок англады эм кеш болмай алаягымды алайым деп, атын бурып, тонавшылардың коллары аьли де етпеген уйлер бетке айдады.

Энтте коьйге кирилмей турып, шапкыншылардың айырым кишкей куьби туваршылардан тартып алынган малды йолсыз кыр ман айдап аькеткен эди. Сол йолланувга халк арасында тонав сокпагы деп те айтканлар. Шапкыншылардың коьйде турганы эки-уьш сабатке созылды. Кешикпеге ярамайтаган эди. Неге десенъ коьйден кашкан казаклар баска коьйлерден аьдемлерди йыйып келселер, тонаганынъды да алдырып, басынънын сав калаягына да шек бар эди. Аькетилеек затлар арбаларга тиелген эди. Аьскершиликке бек керекли болган боькшелерде сакланган мылтыгот, ат иерлери-ювенлери, согыс-савытлар, шуваллар ман аслык, ун, кийим-кумаш деген затлар уййилген эдилер шапкыншылардың арбаларына. Коьйдинъ тоьгерегин алып явдан саклар ушин ор (эндек) казылган эди, бир еринде каравыл турган беркитпе болган, а сол куьн неге болса да каравылшылар йок эдилер эм сол ерден топ атагаган савыт алынып, арбалардың бирисине тиелди. Эндигиси шапкыншылар станицады (коьйди) тонап болып, казаклардың малы айдалган сокпакка арбаларды шыгарып, артка йол алдылар. Бу сокпак ойпатлы йылгалар арасыннан оьгетаган эди, ясыртын ерлери коьп болганнан себеп коьп шапкыншылар оны пайдалы куландылар. Тап ногайлардай болып, казаклар да бу сокпак пан ногайлар яшаган бетлерге барып, мал, йылкы акаштылар; кашка табынган калмыклар да бу ерлерде аз кырсызлык этпедилер, тавларда яшаган шеркешлердинъ оьзи де бу ерлерге ететаган эдилер.

Сол заманларда бу яклар айлак кавыфлы деп саналганлар. Ногай мырзалар неше кере де оьзлерининъ ак патшага бойсынувлыгын билдирселер де, денъиз бойындагы калаларда турган туьрклер бу якларды оьзиндики деп санап, диншилик сезимлерге таянып, ногай мырзаларды коьзгадылар, антларын буздырдылар. Эм аьли де туьрк солтаны Мустафа тав бетте яшаган ногайлардың уйкени деп сайылган Касай мырзаларга фирман йиберди. Кагытта билдирилгенге коьре, мескуьвшилер Туьрктинъ ерин алмага, мусылманлыкты йок этпеге ке-

леятырлар экен эм баъри ногайлар соннан себеп Крым ханды тынъламага эм ога аьскер куьши мен ярдамласпага тийисли. Фирманда язылган зат баъри ногай мырзаларга эситтирилип окылады. Ногайлар адалайдылар: бир яктан орыс патшага берилген соьзди бузбага намысланадылар, баска яктан шекленедилер, туьрк солтанынынъ айтканы дурыс болып, ак патша мусылманлыкты йок этпеге болаягына коркып, эки ойлы болып турдылар. Ама сонъында Туьрк солтанынынъ йиберген кагытына йинанганлар коьбее бердилер, аьскер куьши йыйылып басланды. Ялгыз шапкынлыклар этуьвди коймага кереклигин баъри мырзаларга каты этип айтылды. Ама сосындай кавыфлы болып турган аьлди бир кесек кырсыз дели-баслар оьзлерининъ пайдасына кулланмага шалыстылар, эм мырзалардан ясыртын орыс патшалыктынъ шет ерлерин тонап байымага суйдидилер. Олар тек орыс казаклардынъ коьйлерине тувыл, амал болса орыс патшалыктынъ еринде орынласкан ногай авылларга да тонав туьсирдилер.

Адил Магомед-Гирей солтаннынъ таьвкесиннен тувган улы эди, сондай тувдыкларга тума дегенлер, халк арасында ойыншыктан тувган бала дегенлер, сонынъ уьшин ол, атасы оьлгенде, асабалыксыз калган, сонынъ уьшин де асабалы, болып тувган аданаслары ман яман турган эди, оларды коьтере де тынъламай, зор болып яшады. Бу йол, коьп шапкынлыкларда бирге юрген, Биймырза деген йигит пен бирге аьскер йыйды. Адил мен Биймырзадынъ биринши кере тувыл сондай затка ювыкласканлары, олар экевлери бирге бир кере есирликке де туьскен эдилер, сол заманда Адилди кардашлары иш коьрмеселер де, есирликтен акша берип босаттылар, а сонъ, Адил Биймырзады да босатты. Йолдаслар сондай зыкы шеккеннен сонъ да, ислерин коймадылар. Олардынъ куьбине яс йигитлер авас болып кирдилер. Оларга тек байымага тувыл, йигитлик акында данъклык та керек эди: канлары кайнаган яс аьдемлер, аьдеттинше, йигитлик акында мырат этип, оьлмеге болаякларын эске де алмайдылар. Сол кылыкты билген Адил мен Биймырза тез йыйдылар аьдемлерди. Олар боьтен де оьзлерининъ шапкынлыкларында амал болса, есирге керекли аьдемлерди алмага шалыстылар. Неге десенъ есиршилерди денъиз бойында яшаган урымларга, туьрклерге сатпага болатан эди, тапкан акшаларын йолдаслар басларын завкландырувга йибердилер, сонда ас-сув тоьгилген, ойын-куьлки болган ерлерге барып, байлыкларын тым-тыракай этип, бокшаларын босаттылар.

Ама бу йол йолдаслар куьпти йьповда кыйналдылар. Савыты болмаган яс йигитлерди алдын алмайтаган болсалар, муна

йол оларды да коймадылар. Аьдемлер мен бек сак соьйлести-лер. Хота ман да карангальык туьскенде соьйлесилди. Хотады оьзлерине кайратлы йигит деп алдылар. Ол алдын шапкынлык пан каьр шекпеген, солтаннынъ аьскеринде юрген, иесининъ явлары ман согысканда баскаланып, баьтирлигин коьрсетип турган эм тез арадан тоьгерекке онынъ эрклиги белгили болган. Ама йигиттинъ басына уьйкен кайгы туьседи. Бу ерлерге кутырып келген эмине мараз коьплерди аяк уьстиннен йьгып, кырып шыгады. Хотадынъ тувган атасы ман анасы оьлип кеткенлери аз деп, аьелдинъ йьллап йьйган савлай малын калымга берип алган кеншек те — эне-мине бала табаяк пишеси де ян берди. Отыз ясына келген йигит пишесиз, тувгансыз, байлыксыз уьйинде сирелип ялгыз калды. Бар дегенде неси болсын? Солтан боьлип берген кишкей кесек ери, аласа аты эм аьскер савыты бар эди. Сол йьл ол эгин де екпеди, кайгысын бастыраяк уьшин эртениктен кешке дейим анъ ман каьр шегетаган эди яде конгысыларына, йолдасларына ярдам этип юрди. Оьктем болган кардаш-кавымынынъ коьбиси солтаннынъ каралдысында онъайлы, ислер юргистетаган эдилер, ярлы кардашлары бирший тилер деп корктыларма яде баска не зат ойландылар, не де болсын, оннан эрек турдылар. Хота да ялынатаганлардан тувыл, ол да оларга коьтере янаспады.

Хотадынъ кавымы ногайлар арасында бурынгьыдан бери яшаган шеркешлерден эди. Унаж деген тукум белгисиз заманнан бербетин ногай солтанда куллык этип келеди. Олар шеркеш тилин мутпасалар да, ногай тилде соьйлеп, ногай аьдетлерди кулланып, кыз алып, кыз берип, савлай халк пан бирдей болып, бирший мен де баскаланмай яшап келгенлер. Солтаннынъ каралдысында ислей турып, олар аьскершиликте де белсинли катнасканлар. Согысларда шынты баьтирликти коьрсеткенлер олардынъ ишиннен аз болмаганлар. Сондайлардынъ бириси болып Хота да шыкты. Кавымы солтанга ювык болганнан себеп Биймырза оны бек тартынып шақырды.

— Хота, сенинъ кайдай экенлигинъди мен бек аьруьв билемен: кылыш-кыргын согысларда оьнерлисинъ, оьзинъ кайратлысынъ. Уьшинин айтсам, эне сенинъ ялгыз уьйде калганынъ юректи авыртады. Анавдай кайгы шеккеннен сонъ, коьнбилди басып турган касуьветти таркатпага да керек. Мине мен сага яным авырган бир затты айтайым: кайгыды тек шынты йигитлик муттырмага болады! — деп Биймырза Хотадынъ коьк коьзлерине соравлы карайды.

Сол сабатлей Хота явап тувра бермеди. Унамады ол сол исти. Биймырза болса, Хотадынъ ийнине колы ман кагып:

— Сен, йигит, меним айткан соьзлеримди кардашларыньга еткерип олтырма, олар баьри затты солтанга айтып олтырарлар, а ол эситсе, оьзинь билесинь, бизге таяктынь ушы тиймеге болаягын! — деди.

Сол ис байытпага болады, а байысань аьел курап, бала коьрип бактыньды туьзбеге амал береди; кайтарасына сол ис пен байланысып, есирликке де туьспеге, яманлыкка сокса, коьтере басты да йоймага болаяк эди. Аман да Хота есирликтен де, бас йоювдан да коркпады, байыган дегеннинь де сосындай йолын тувра коьрмеди, сонынь уьшин шекленди. Экинши кере келгенинде Биймырза онынь шекленуьвин бузды.

— Элбетте, бу исте яныньды бермеге де боласынь. Ама не баскасы бар, эгер биз булай яшавда да Аллага таьвекелленип яшай болсак? Сол каьфирлердинь бизим канымызды калай ише туратаганларын сен бек аьруьв оьзинь билесинь. Тек былтырдынь оьзинде кайтакым бизим йигитлер басларын йойдылар, кайгадер бизим йылкы айдалып аькетилинди. Сен коркпа, биз туьз ниет пен этеекпиз этеегимизди. Олар бизди аямайдылар, биз оларды неге аямага керекпиз? Биз оларга шаппасак, олар бизге шабаякларына соьз йок. Коркпа сен! Сендей мазаллы йигитлер алдын халкка коьрим болганлар. А сен?! — деп Биймырза йигиттинь шыкыйына тийди.

— Мен коркаман деген затты кайдан алдынь? — деп ашувланды Хота. — Сиз кайсы ерде йыйылаяксыз?

— Эндигиси мине сен мага ярайсыннь. Биз Урып сувы Кобанга косылатаган ердеги беркитпединь касында йыйылаякпыз,— деп суьйинди Биймырза, — эртен таньда. Яньы кешуьвдинь касында.

— Мен сонда боларман! — деди Хота. Хота сав кеше савытын аьзирледи. Оьткир этип кылышын кайрады, пыштавын тазалады, ядыраларын ярастырды, сонь ямышысын орап иердинь артына байлады эм атка олтырып йолга шыкты. Тань атканда, ол Яньы кешуьвдинь касына етти...

Шапкынлык эткен йигитлер арбаларга егилген атларды асыктырып айдадылар эм караньалык туьсеятырганда, юкленген арбалар эм олардынь касында барган атлылар эртеникте малды айдап кеткенлерге еттилер. Камышылардынь тарсылдавы, атлылардынь бакырыгы, малдынь муьнгыреви, арба тегершиклерининь зыкырдавы баьриси бир карысып, айырым шав-шувга даньылды бийлетти. Коллары байлы болган есирлер айырым арбаларда куьплесип те, баскаларда ялгызар да олтыртылган эдилер, олардынь кайгыга толы коьзлери белгисизликке аькететаган йолга коркынышлы карайдылар.

Бобтен де олар авыстырма атларга тагылган кийиз арткалардагы балалардынъ басларын коьрселер, коьтере де кайгы-каьсуьветке коьмиледилер, юреклери телезийдилер, юзлери аянышка толадылар. Балалардынъ юзлери сытылганлар, бирде ирип-эксип йылайдылар, бирде ян-якка каранадылар. Тек атлылар есирге алынганларга эс этпей, атларын асыктырадылар, арбашылардынъ тез козгалынууларын талаплайдылар.

Шапкыншылардынъ куьби уьшинши куьн козгалып йолда юрди. Куьндиз бирев де бир ерде токталмады, атыннан да туьспеди. Тек каранъа туьнде бир ык ер тавып коныс эттилер. Токталганда, от ягылмады, доьрт якка каравыл шыгарылып, есирлер бир ерге йыйдырылып, бир тизгин аркан ман байланды, атлылар оьзлери тамакланып болган сонъ, калган асты есирлерге бердилер.

Хота аласасын оьлген авылдасынынъ аты ман биргесине арбага егип, оьзи арба айдап келди. Онынъ арбасында эки боькше мылтыгот, туьрли-туьрли согыс савыт, туьрли кумаш кесеклери, бир онга ювык кой териден этилген тонлар тиелген эди. Бу затларды Адил мен Биймырза ога тийисли деп бердилер, оьзлери не болса атаманнынъ уьйиннен тапкан казналы сандыкты калдырдылар эм оны ямышыга орап Хотадынъ арбасына салган эдилер. Оннан оьзгелей де Адил мен Биймырзадынъ онга ювык есирленген аьдемлери бар эди, Кобанга етселер, оьзге есирлерди де ушсыз баасына сатып алмага даьмелери бар эди.

Хота есирлеген яс кыскаьяклы бир неше аьдемнинъ колына туьспеге аз калганда, оны ялгыз калдырып болмаягын анълап, оьз арбасына олтыркан эди. Аман да коьйден шыгаршыкпас кыскаьяклы арбадан каргып кашаяк болган эди, сол сабатлей онынъ артыннан Биймырза етип кушагына алды, сол заманда Хота шыдалмай эркектен босатып, хатынды алды да, арбасына аькелди эм онынъ колларын байлап, коьлигине атты. Хота кыскаьяклыды оьз эркинине калдырып болмаягын анълады эм оьзи, оьмири биревди есирлемеге болаягы акында ойламаган, есирлевиши болды. Эм есири мен не зат этеегин оьзи де билмеди, тек кыскаьяклыды эркин йиберип эш болмавын анълап, амалсыздан онынъ иеси болды. Хатын ас-сув авызына алмады, эсин бир йойып, бир йыйып, коьзлерин ашпай, ятып барды. Экинши куьнде де кыскаьяклы берилген аска караган да этпегенде. Хота зор ман авызын аштырып, сув иширтти. Йолда Адил мен Биймырза есирлерди сатып алу акында оьзгелер мен соьйлесип болганда, Хотадынъ касына келдилер. Адил аттан туьспегенлей, энъкее берип, камышысы ман кыскаьяклыдынъ талшыккан юзин бурып:

— Яхшы кыз! Бек яхшы! — деп ол тилининъ ушы ман ша-
кылдатты эм йогарыдан Хотага карап: — Сат мага! — деди.

Хота уьндемей ювенлерди тартып атларды асыктырды.
Адил мен Биймырза артыннан еттилер.

— Сат! — деди тагы, да каныгып Адил.

— Йок, сатаяк тувылман! — деди катырып Хота. Сол явап-
ты яратпаган Адилдинъ шырайы бузылды:

— Оны ман не зат этеегинъди анъламайман, йигит? — деп
коькирексип сорады Адил эм камышыдынъ сабы ман кызгылт-
сары туъсли шепкенининъ енъин уйкалады.

— Ол меним исим, меним олжам, не суьйсем соны этемен!
— деди коьтере де сувык болып Хота. Адил касында бараяткан
Биймырзага соравлы карады. Биймырза ыржайып куьлди эм
сары туькли сакалын колы ман сыйпап:

— Анълавлы не этееги, — деди.

— Анавдай товар зыян кетятыр! — деп Адил йолдасынынъ
келиспевли зат айтканын яратпады.

— Ал, не этеексинъ? Шырай-сыпаты, кевде-келбагы
болса да, оны кыз деп айталмасынъ, — деди селекели куьлеп
Биймырза.

— Кыз болсын-болмасын, мунадайды туьрклер завкла-
натаган уьйлерге суьйинип те алаяклар. Оны кийиндирсе,
суьльпларга уьйретсе, каьхпели уьйлерде ийги акшалар табыла-
як, — деп Адил йолдасын аьри тайдырып, косты, — сен, кардаш,
оны ман энтте соьйлес, белки, сатып олтырар, э?

Биймырза тагы да Хотадынъ арбасынынъ артыннан етип,
касына янасты:

— Айттагы, сен оны ман не зат этеек экенсинъ? Яшама-
гама? Яшап болмас, уьйкен уятка калаяксынъ. Каьфирге уьй-
ленип болмас. Ондай ойдынъ оьзи де уят. Артка сатып аламан
деп, онынъ артыннан аьдем йибермеслер, бир бай аьдемнинъ
кызы—неси тувыл. Баска биревге де саталмасынъ. Ойлан,
Хота! Кызды зыян этесинъ, оьзинъ де куры каласынъ.

— Кайтип болса да оьзим маьнесине шыгарман! — деди
катырып Хота, сол соьзди баска коьзагысы келмей.

Каранъыда конмага токталганда. Хота ямышыга ора-
нып, арбасынынъ касында ятты. Биринши конувунда Хота
кыскаяклыдынъ бакырыгыннан уянды. Аяк уьстине турды эм
арбадынъ касына келип кыскаяклыга каныккан эркектинъ
суьлдерин коьрди.

Хота коьп ойламай кисиге атлыгып, юмырыгы ман басына
урды. Киси оькирип ерге йыгылды. Хота касарткыдай уьстине
минип, каптырылды, бетине караса, аьли коьйде кыскаяклыга

каныга турган баягы яс йигитти таныды. Эм ясты коьтерип, аякларына бастырды да, артына аягы ман тевип:

— Соьле-аьле йоьне муннан! Энди бир коьрсем, оззиньди де куйгылдык этермен, наьлеттинь наьлети! Куьшелек! — дей берип кувды Хота эм арбадынь касына барып, сылкылдаган кыскайклыдынь басын аясы ман сыйпап тынышландырды...

Даньыл арт кала берип, алыста ясыл агашлык баскан, Кобан бойы коьринип баслады. Эм эндиги куваклыклар, ялгыз тереклер тез-тез раса турдылар. Бу коьринислер шапкыншылардынь коьнбиллерин коьтере барды. Тез арадан атлылар эм арбалар тереклер сийрек оьскен агашлыкка киргенлеринде, йолавшылардынь юзлерине коьтере де куваныш энди, сол суьйинишлерин ишлерине сыйдыралмай, бир кесеклер орайда шалып йырладылар. Байланган есирлер — оларды тувган ерлериннен айырувшылардынь оьз ерлерине ювыклап келувлерин — соьзсиз де аньлай эдилер, белки, йолда тувганлары артларыннан етип босатарлар деген уьмит олардан узилди эм шынты. кыйналувдынь басланаятканын сездилер. Эндигиси кудайларына болмаса, баска сенуьв йок экенин билип, коьплери мадарсызландылар, баскалары болса кайтарасына авызларын берк кымып, авыр сынаварга оьзлерин аьзирледилер, оьзгелер де Мариядай болып, оьлуьв акында ойладылар: тек сол зат оларды мунадай кемшиликтен босатпага болаягына сендилер.

Такаты таьвесилген Мария, таныс болмаган явлардынь неге буьйтип кутланганларын аньламай, кайгыга толган коьзлерин ашып, ян-ягына каранды эм бирший де аньламай коьзлерин юмып, авыр куьрсингеннен ынгыранды. Бакырык шыгарып йыламага онынь куьши йок эди. Арбады юргисткен Хота кыскайклыдынь сылкылдавыннан безсе де, юрегинде аянышлы сезим тувып, артына бурылады эм камышыдынь сабын онынь ийнине тийгистип, пишеди токтатайк болады. Мария бирерде тынысланып та алады, сонь басына туьскен кайгыды, эсиннен тайдыралмай, тагы сылкылдап баслайды.

Кобаннынь ягасына еткенде токталмага деп кень, бос ер сайладылар. Мал айдавшылар яр болмаган тегис ягада бас деп, малга сув иширдилер, калганлар мал сув ишкен ерден йогар болып орынластылар. Бас деп атларга сув иширдилер, сонь есирлерди бир тизгинге байлап, ерге олтыртып оларга тулыктан сув иширдилер. Олардынь касына каравыл салып, баьриси де ювынмага сув ягага барды.

Хота йолдынь басыннан алып есирин арбада ялгыз тургысты. Ол оны коьлигиннен туьсирип, арба тегершиклерининь касына олтыртатаган эди. Соьле де атларын туварып, су-

ыйтип этти. Атларына сув иширип, оларды кисенлеп йиберди, арбадынъ касына кайтып, уьстиннен шепкенди, аякларыннан этиклерин шешип, ювынмага кетти. Сув ягага еткенинде ол шалбарын тизине шеким туьрди, савыты тагылган белбавын шешип, басындагы, боьрки мен бирге ерге салды эм сувга яланъаяк кирди. Колын-бетин ювды, кетерилген басын сувлады, сонъ аякларын сувда тургыстып, таска олтырды, агынларга карап, салкын елемикке рахатланды, табиатка сукланды.

Яс коьшшилер онъайлы баспак сайлап, оны йыгып сойдылар, муьшеледилер, сонъ отын йыйып, от яктылар, эттинъ яртысын казанга атып, аспага салдылар, калганын сислерге кадап писирдилер.

Хота дем алып болган сонъ, сувдан шыгып, белин бувды, басына боьрк кийди, торсыкка сув толтырып, арбасына кайтты.

— Марушке, — деп Хота кыскаяклдыды шақырып, сувга толган торсыкты созды.

Мария коьзлерин ашып, айтканды анъламай, онадан не керегин билмей, Хотадынъ сакал баскан юзине карады.

Хота карамы ман сувга коьрсетти. Мария байлы коллары ман Хотадынъ колыннан торсыкты алды эм увырт этти, сонъ асыгыслы лыкылдатып ишти де, тутлыгып торсыкты артка созды.

Тезден казаншылар эттинъ пискенин билдирдилер. Олар аьскершилер йолга алатаган доьрткил тепселерге казаннан шыгарылган этти уыйип салып, оттынъ янына тиздилер. Сол тепселердинъ тоьгерегинде йигитлер дос досы ман, ювык ювык пан, тете тетеси мен боьлинип олтырдылар. Хота танысканы бербетин Адил эм Биймырза ман бирге ас ишуьвге олтыратаган эди. Аьли де олтырып асыкпай тойганша эт еди. Ас ишип болганлар оьзлерининъ уьлислериннен калган этти аькетип есирлерге бердилер. Олар аска атлыкпадаьлар, бас деп аш болган балаларына егисттилер, сонъ оьзлери де боьлисип тамакландылар. Эт еп болган Хота колларын шалбарына суьртип этигининъ конышында тургысткан муьйиз саплы пышакты шыгарды эм ортак салынган эттинъ ишиннен аьруьв кесекти сайлап, пышагына кадады да арбасы бетке кетти.

Оны коьрген йолдаслары куьлемсиредилер.

— Куьн коьрмеген куьн коьрсе, куьндиз шырак ягар, деп мунадайга айтадылар. Кайсы ие есир кулды оьзи еген ас пан тамакландырган?! — Маскара экен! — деди бараятырган Хотадынъ артыннан Биймырза.

Созин эситкен Хота токталмады, явап бермей арбасына еткен сонъ, буьрылып Биймырза бетке ашувлы карамын тасла-

ды. Ама Биймырза онынъ карамына эс бермей, еп кутылмаган калакты кемирип, аска бет бергенсиди.

Мария аялсизленген кевдеси мен арбадынъ тегершигине тирелип, бетин аьдемлерден бурып, алдынгынша олтырды. Хота арбадан бир затлар сыпланган артпакты Мариядынъ алдына йылыстырды да, онынъ уьстине пышагы ман бирге кадалган этти салды.

— Ешь! — деди Хота.

Мария басын бурып коьзлерин ашты эм эркекти суьймес карамы ман буравлап алды.

Хота сол карамнан басын бурды, эм арбадагы тагы бир артпактан каткан атык шыгарып, эттинъ касына салды.

— Аштан оьлерсинъ! — деп Хота кыскайклыдан эрек тайды.

Мария кетип бараятырган Хотадынъ аркасына тигилип карады, сонъ онынъ коьзлери куьн баткан бетте кызылга боялган коькке ымтылдылар. Сол бетте онынъ тувган станицасы отка янатагандай болып коьринди. Кылышлардынъ занъырап согылганы, мылтыклардынъ атылувы, яшавшылардынъ ала бакырыгы кулагына шалынды эм сол артта калган затлар акылында элесленип, коьз алдына келдилер. Авыртып шымтылды юреги. Эм ол есирликке туьсуьви мен тувганларыннан, байыннан, баласыннан савлай айырылганын ашыктан-ашык анълады... Эндиги тувган якка кайтувдынъ уьмитсиз, сенимсиз зат болганын сезип, ишинде бирший уьзилгендей болды, иши куьйди. «Ковтере зат та кутылды! Яшамага пайда йок! — деген ой ясыноктай яркырап кетти эм онынъ акылын бийледи. — Эркинли болувдынъ йолы — тек бирев!», — деп эринлери мен йыбырдап, ол байлы колларын пышакка созды. Оны эттиннен босатты, оьткир темирди артпакка суьртип, ушын коькирегине тийгистип, эки аясында пышактынъ сабын сыкты.

Эм ол ойлы болып, йогардагы таза коькке карады, сонъ басын, олтырган, авылдастарына бурып:

— Сав калынъыз, аданасларым, кардашларым! — деп бакырды, ол, аяк уьстинде турып. — Аман-эсен турынъыз! — деди тагы давазын куьшлендирип эм болган куьшин салып, байлы коллары ман пышактынъ сабына басты. Бакырыкка басын бурган Хота адалады, тек кыскайклыдынъ ерге онъайсыз йыгылганын коьрип, эсин йийды эм касына шавып етти. Сол затты коьрген йигитлер де бакырысып, аяк уьстине турып, Хотадынъ арбасы бетке шаптылар. Мариядынъ касына шоьнгккен Хота кыскайклыдынъ бармакларын яйды эм пышактынъ сабыннан ыслап, тартып эттиннен шыгарды, сонъ коллары байланган кайысты пышагы ман кести де, бармаклары ман

онынъ аяларын уйкалады. Шавып келген йигитлер Мариядынъ тоьгерегинде йыйылысып, канга боялган кевдесине аянышлы карадылар.

— Караш онынъ эткенине, наьлет! — деди соьгинип Биймырза.

— Биревге де тиймес, буйырмас уьшин эткен! — деди Адил де.

Есирлер куьплескен ерде де ала-буркасын коьтерилди, сыйт эттилер, каргандылар.

Хота эсин йыялмай кыскааяклыдынъ колларын уйкалай берди, бетин сыйпады.

— Эгер оьпке-юрекке тиймеген болса, сав калмага да болар,— деди йигитлердинъ бириси.

— Тувра, тек савлай каны кетип олтырмасын,— деди баска бирев де макуллап.

— Койынъыз болмаяк затты. Эндиги кимге яраяк ондай есир кул!? — деп Биймырза колын силкип йыйылгандардынъ касыннан тайды.

Баскалар да тайып, орынларына кеттилер. Хота ман бир-эки таныган аьдеми калып, ога ярады ювмага, байламага ярдамластылар, арбага ямышы тоьсеп, эси йойылган, яраланган кыскааяклыды коьтерип, сол тоьсемеге салдылар...

Тез арадан акашылган малы ман, тонав юкленген арбалары ман, есирлери мен бирге шапкын эткен йигитлер биринши ногай авылга еттилер. Авыл коьрингенлей, Адил мен Биймырза эртеден пишип-тиккен оьз ойларын эттилер: авыстырып малларына есирлерди алдылар, оьзлери мен бирге казаклыкта коьптен юрген сенимли йигитлерди алып, денъыз бетке баратаган йолга бурылып, асыгыслы кеттилер, авылда коьринмеге корктылар. Оьзге тонавшылар да оьз йоллары ман бара бердилер. Аьр бир авылда олардынъ алдына сатув-алувга аьдемлер шыктылар: малды, кумашты, мылтыготты суьйип алдылар. Шапкынлык эткенлердинъ аралары сийреклене берди, йигитлер оьз авылларына таралып басладылар. Хотадынъ авылыннан болган бес-алты йигиттинъ савлайы да ярлы аьелерден эдилер. Олардынъ баьрисин де авылдастар суьйинип йолыктылар, йигитлер де оьзлерин тап баьтирлердей этип юргисттилер. Олар кардаш-кавымына номайлатып савкатлар уьлестирдилер, аьскер савыт, мылтыгот алмага келгенлерге де бек эриспей ушсыз бааларына бердилер. Хота коьтере де кызганмады, мылтыготын ол коьтере де тоьлеалмайтаган коьплерге борышкага берип койды, баскалар уйлерине деп кумаш калдырсалар, авылдынъ пишелери таласып келгенлеринде, баьрисин де сатып койды. Тек эне пишелер онынъ суьйитип

сатув эткенине суйинселер де, арбасында яткан яралы кыскаяклыдынъ каэфир экенин анълап, сескенмей де болмадылар, ол бетке карап туькирип те, карганып та алдылар. Эм орыс есир — кыскаяклы, акында хабар савлай авылды айланды, онынъ ушкынларын Хота эситип, яралы языкты уйинде тургыстып болмайтаганын анълады эм малын азбарында капап, сол кайтатаган кешесинде есирин конъысы авылда яшаган алыс ювыклыгы болган ялгыз турган Айшатка аькетти. Сол куртка тоьгеректе эмши-яракшы, усталыгы ман белгили эди. Кыскаяклыды сонда калдырып. Хота кеше авылына кайтты, эм каранъыга карамай, арбасын туварып, оззининъ аласасына олтырды эм шапкынлыкта оьлген Канбулаттынъ атына оьлгеннинъ савытын тагып, байсыз калган пишединъ уйине аькетти. Уйдегилери, Канбулаттынъ артка кайтпаганын оьзгелерден билип, уйкен сыйт этип туры эдилер. Хота Канбулаттынъ уйкен кардашларына билген хабарларын айтып, оннан калган затларды берип, туьн ортасына дейим олтырды...

Айшат бир йылга ювык Марияды карады, туьрли-туьрли эмлер этип, аяк уьстине салды. Сол йыл бойы Хота да курткады йоклап, яралыды карады, азык-туьлик аькелди, кыскаяклылардынъ керек-яракларын этти. Кыс тайганда, языкта шобытей болып калган Мария уйдинъ ишинде юрип баслады, курткага уй исте ярдамласпага шалысты, эм бираз болса да хабарласып та болатаган эди. Аьдемлер, Айшатка буйымлары туьсип, оны ман катнайтаган эдилер. Мария тар уйде ясырынып болмады, пишелер келселер, ол муьйиске тыгылып, олар кеткишей соьйлемей, басын бурмаганлай олтыратаган эди. Куртка кимди карайтаганын аьдемлерден ясырса да, оны Хотадынъ ногайша билмейтаган шеркеш кардашы деп айтса да, авылдагылар онынъ ким экенин сездилер. Бобьтен де кыскаяклыдынъ ак эти, сары шашы шекленуьвге бирший калдырмады. Суйтип хабар Айшат яшаган авылга да яйылды эм языкта тамам корккан куртка соьзди оьзи баслады:

— Хота, муны менде арбатынлай тургыстып болмас,— деп кыйналып айтып Айшат, юзин сыйпады. — Язык, эм акыллы, эм ярасык эм алал, тек эне оннан не пайда? Сен оны бир колайына биревге сат, а ол керек ерге орынластырар, а булай зыян боляк. Бизим аьдемлер оны яшатпаслар.

Хота кабагынынъ астыннан карап, оьзге бир зат та этип болмайым дегенди анълатып, айыпланып, шырайы бузылды.

— Баска амал йок. Алдын бурынгылардынъ байлары бир зат этип, моллалар ман, кадий мен тил бирлигин тавып, он-

дайларды таъвке этип тургыстканлар, бирерлери уятка бала да таптырганлар. А сага, ярлы аъдемге, ондай зат келисли болмас...

Хота кайгырып, басын тоъмен салып, ерге карады, явап таппады.

Куртка, оларды тынълап олтырган Мариядынъ касына барып, онынъ басын сыйпады:

— Аяйман языкты. Тек не этейим, мунда оны тургыстып болмас? Ога да, меним озиме де каза еткерерлер. Эне сол заманда куъна болар. Коъп болмай мырзадан Кыйшык Билял келип кетти. Авылымызда явирдинъ баласы бар экенлигин онынъ билетаганы акында айтты, сонынъ уьшин мырза ашувлы, деди. Мен де ашыклап кайдан айтайым? Явирдинъ баласы тувыл, ол мусълман, шеркешлердинъ авлетидим, Хотадынъ ювыгы, онадан соранъыз дедим. А ол соъзиме ыйнанмады. Хота оны шапкынлыкка барганында, есирге алып аькелген дегенди айтты. Коърдинъме, оны да, яным, билетаганларын. Ал, Хота, куънасына калма, мен коъремен де, сен алал юрек пен ога тартыласынъ, тек ол зат пайдасыз, оны ман сенинъ яшавынъ болмас... Баска амал тап!..

— Аруув! — деп Хота, куртка айткан заттан уялып, соъзин боьлди, ишиннен уй иесининъ онынъ сезимин билгенин яратпай да болмады.

— Йок, сен баъри зат акында да ойлан. Халк аъдеми озининъ басы уьшин яваплы болмайды, а сен кенетен кул уьшин яваплы болгынъ келеди, боьтен де каъфир уьшин. Сенинъ этеегинъ бир зат; тоьрелердинъ бирисине сатта кой, а олар кайтип те онынъ яшавын туьзетерлер,— деп Айшат иеги мен Марияга коьрсетти.

Мария соьйленетаган затларды анълап, апаты кетип, шырайы агарып, сенимли болып, Хотага карады. Сол карамды коьрген Хота кыскаяклыды аяды.

— Аруув, мен бир зат ойланарман! — деп каты айтып Хота турды.

— Тоьх, ойламага заман йок, йигит! Туьнегуьн танъ атканша уьйдинъ тоьгерегиннен эки атлы айланып турды. Белки, бизим эсикти ашканымызды саклайдыларма? Меним эсигим эсик болама? Бир ийтеселер, тымалатаяклар эм есиринъди тегин алып акашсалар, билип те билеек тувылсынъ.

— Акашпаслар! Бир тийип карасынлар! Онынъ мени мен байланыс этетаганларын биледилер! — деди ашувлы болып Хота.

Мария сол соьзлерден тирилип, якласувшысына разылык пан карады. Биразлай Айшат бир зат уьшин тыска шыкты.

Мария сол сабат Хотадынъ касына барып, тизине шобнькти де, эркектинъ колыннан ыслап, манълайына тийгистти:

— Сатпа мени! — деп тиленди ол, ногайша соьйлеп.

— Сатаяк тувылман! — деди эр киси де. Тыстан кирип келген Айшат:

— Сен буюгеше муннан кетпе, конмасанъ болаяк тувыл,— деди.

Каранъа кеше тахтаметке савытлы болып янтайган Хота тыстан ат туякларынынъ дуббирдеген сесин эситкенде, турды да, акыртын уьйден шыкты ясырынып кулак салды. Эм каралдыдынъ эндеклери бетте атлыдынъ суьлдери коьрди. Хота энъкейип ерден тас тапты да, оны тускалап атлыга булактырды. Йиберилген тас кисиге сыпылдап тийди. Атлы юреги ярылып бакырды, аты да уьркип кашаязды, атлы те-гаран бир атын токтатты. Сол арада ок каралдыда уьйилген пишен йиктинъ артыннан экинши атлы шыгып, бакырган-нынъ касына астындагын айдады.

— Неге бакырасынъ, йин соккандай болып?! — деп екирди экинши атлы, давазын артык коьтермей.

— Акка да йин соккан болар, мине тувра белиме бир зат урылды,— деди эсин йыялмай биринши.

— Сен алжын-гуьлжининъди кой, ол не сандрак соьзлер ди? Кел, уьйге киреек те, кызды алаяк та кашаяк. Онынъ кайда йогалып, кайда кеткенин бирев де билип те билееги йок.

— Мен сага айттым да: кагымшы курткадан коркаман,— деди биринши эркек.

Хота бу авылда турмаса да, Кыйшык Билялды эндигиси давазыннан таныды, ол авылдынъ мырзасында мыртазак болып юретаган эди. Экинши атлыды бир де таныялмай турды.

Косагынынъ соьзин яратпай экинши:

— Болаяк-болмаяк хабарлардан корккан сен де, аьше, эркек боласынъма! Мен аьли озим уьйге кирип, куллыкты битирермен, тек оннан сонъ меннен бир зат та тилеме! — деди де, атын уьй бетке айдады.

Хота коркыстаяк уьшин, ядыра салмай, пыштавы ман коькке атты. Уьрккеннен косяк аткан ат иесин уьстиннен туьсирмеге аз калды.

— Кашув керек! Иеси де мунда экен! — деп Кыйшык Билялдынъ корккан давазы эситилди эм Хота, онынъ атты бурып каранъалыкка ымтылганын, коьрип калды.

Атылув сестен сескенип, сол сабатлей савлай авылдынъ ийтлери уьрдилер. Экинши атлы да атын артка бураяктан алдын Хота бетке атып алды. Наьсипке, Хота орныннан тайган эди эм ол аьзирлеп тургысткан мылтыктан атаяк болганда,

атлы кашып бараятыр эди, кенем де ол каранъыга каратып атты. Хота каралдыда бир кесек заман турды, атлылар кайтып олтырарлар деп ойланды, аман да авыл ийтлерининъ тынмай уьруьвлери болмаса, баска сеслер шыкпадылар. Авылдынъ ийтлери тамам тыныкланганларында, Хота да уйге кирди. Мунда эсикти ашканлай, иргеге сирелип, катып турган Марияды коьрди эм кайтып оны ман кушакласып кеткенин оьзи де аньламай калды. Онынъ юмсак кевдеси дирдей калтырайтаганын сезип. Хота кыскайклыды берк этип кысты, басын, ийинлерин сыйпады, бетин онынъ бетине ювыклатып, тыныс алувын тынълады.

Эртеси куьн Хота авылдан абир-шубирин тиеп, малын, ийтин алып, Айшатка кирди эм мунда Марияды алып тав бетлерге йолланды. Сонда, тавда, энтте атасыннан калган ер бар эди. Сол ер агашлык ишинде болган, атасы сав заманда олар бирге мунда эгин де эге турганлар, оьлгеннен сонъ тийилмей калган. Хота ман Мария сол ерди тапканларында, савлай ер калмык басып бир затка яравсыз болып коьринди. Хота энтте ата-бабаларыннан калган отавды курап салды, малга кора ясады эм сол куьн кысламага боляк уйге орын сайлады. Эм эртеси куьниннен алып, меканды салув ман каьр шекти. Куьнлер бойы тал тереклер излеп, бутакларын кесип, оларды арба ман боляк уйининъ касына тасыды, агаш кести, кырды, кептирди. Сонъ шетен тартты, бас деп иргелерге, сонъ табанына, шетенди тартып аьзирледи, сонъ курамлады. Тагы, кезуьвли куллыкты, этип басладылар: Мария ман бирге балшык изледилер, тасыдылар. Шетенлер бир-неше кере балшык пан ысландылар, тоьбеси ябылды. Хота уй мен аьрекетлегенде, Мария мал бакты, сыйырларды савды, ас асты, кир ювды. Мария оьзи куллык суьер казак аьелинде оьскен эди, кишкейлей куллыкка шыныккан, яслай атасыз-анасыз калып, савлай тувган кардашлары, эрлер болганнан себеп, баьри уй исин оьзи ялгыз юргистпеге тийисли болган. Ол баска кызлардай былай юбанувларды коьрмеге заьр болып, бир якка да шыкпай, эртениктен кешкешей уй аьрекет пен озгарган, Кардашлары уйленгенде де, келинлерге ярдамласатаган эди. Мариядан бир он йылга уйкен казак Андрей ювыкларын кыздынъ уйине айттырып йибергенде, аданаслары коьп ойланмай, разылыгын кешиктирмей бердилер. Орыс аьдетинше кызга берилетаган мал, муьлк, байлык Марияда болмады, уйиннен анасыннан калган шалды, бир-эки кийимин йыйыстырып, орынын алды да байынынъ аьелине коьшти. Андрейдинъ аьели авылдастар арасында орташа колайлы деп саналган. Андрей пишесин ярасыклыгы, яслыгы уьшин суьйген болса да, келисли ерде

ярлылыктан шыгарганын ога айтпай да болмады. Олар ман бирге турган кайынанасы келинин ярататаган эди, оны улына бир де кемситпеди. Байына айлак суыйип бармаса да, килседе неке кыйылганнан сонъ, кудайдынъ алдында да Андрейдинъ пишеси экенин билип, озъге ойлар — баскага барсам, яшавым баска болар, яде соълеги сайлавына оькинуув деген зат — тувмады. Аыр затта да байына тынълавлы болды, ога янасты. Эм ян-юрегиннен шыкпаган суьюви, баласы тувганда, тунъгышына берилди. Савлай суьюви де, наьсиби де, ниети де сол ул бала эди... Эм мине... Сол халабалыклар, капилестен туьскен каза савлай мыратларын, савлай уьмитлерин уьзди.

Сонъ сол казасы да озин-озьи оьлтиремен деген куьни мен, коьп заман авырганы ман буьркилип, мутыла барды. Авырып яткан заманында Мария коьп зат акында ойлады. «Сав болып, аяк уьстине басып юруув — оннан уйкен зат барым? Яшав бир кере бериледи», — деген, алдын бир де болмаган, ойлар тувып келдилер. Ама энтте юректи авыртып, ана яшавдынъ янды кыйнаган эскеруувлери акылын кувып келе турдылар, оны эске алмаяк уьшин Мария куллыкка бет берди, озин арытты, эм янъы яшавында янъы, маьне, янъы амаллар болганын суьйди... Сондай амал, сондай маьне барын ол Хота ман тавга коьшкенинде анълады. Хотадынъ кылыгында тебен-теликтинъ, катылыктынъ барлыгы эм ога яныплы болатоганы бек сендирди.

Ожак салып коьтерилген тоьбе тагы да бир балшык пан ысланганда, уйге кирмеге болдылар. Хота авылдан аькелген шынжырды тандырга илди эм ога казанды тагып, тыста каьр шеккен Марияды уйге шақырды:

— Караш, кайтип болганын! — деп кувнаклы айтты.

Мария сол такым бирге турып, онынъ шырайында сосындай суьйинуевдинъ энгенин коьрип, озьи де куванды, куванганын юзинде коьрсетти. Сол куьн Хота токлы эшкиди сойды. Мария уйдинъ ишинде отягадынъ касында олтырып ас асты. Ол ынъкал этти, тек оны, орысларда сога усаган астай этип, сорпасы ман берди, Уьш туяклы сыпырага этлер уьйилдилер, агаш аяк пан ювырт, кесеклерге боьлинген сувьк мамырса салынды.

Аска олтыраяктан алдын Хота басын кетерип, сакалын каншы ман кыскартты, уьстине тек байрамларда киетаган янъы шепкенин кийип, маштак шатты сыпырага йьлыстырып, ас алдына олтырды. Мария аьдетинше бирге олтырмага тартынып. Хота агаштан ясаган тахтаметтинъ шетине янасты эм коьзлерининъ астыннан ас ишип олтырган Хотага карамын таслай турды. Асыкпай ас ишкен Хота да бир уйдинъ

ишин коьзледи, бир Мариядынъ карамы ман оьзиндики расып, йылы, куьлемсиреди. Карамлары раскан сайын Мария коьзлерин ерге туьсирди, коллары ман тахтаметке тоьселген кийизди сыйпады эм Хотадай болып басын коьгерип, уьйдинъ иргелерин, табанын коьзледи. Мария да сол куьн янъы кийим кийген эди:

Хотадынъ алдынгы пишесиннен калган, куьмис тоьстуьймели узын, моргылт туьсли шыба ога айлак ярасты, белине де куьмис кусакты бувып, басына да ак шокана байлады.

Мария Хотадынъ ас ишкенин яратып, ога сукланып карап турды. Муна шыдамлы, куллыкшы эркек аювдай асты йийиктинъ орнына асыкпай аз-аздан тамакланувы оны сей-ирсиндирди. Хота алган кишкей кесек этин таьлмисип тислеп, шайнайды, окында бир туьйир мамырса алып, авызына атады. Суьйсе-суьймесе де Мария оны биринши байы ман тенълестирмей болмады. Биринши байы ман да ол бирге олтырмайтаган эди. Ога ас салыр да, оьзи кайьнанасы ман, яде баласы ман, отягадынъ касына янасып, тамакланатаган эди. Савлай аьел бирге ас ишпеге тек байрамларда олтырды. Суьйтип олтырганда да, Мария басын коьтермей, давазын да артык шыгармай, коьбинше баласына эс берди. Андрей болса, оьзин уьйдинъ иеси этип коьрсетип, керилмеге суьйди, асты авызын шакылдатып еди, аракы ишсе, терен куьрсинип, олтырганларга анавын-мунавын этинъиз деп, акыл уьйретти, уьйкенсиреп олтырды...

Аьли Мария Хотадынъ сес шыгармай зыяпетленетаганына завкланып карайды. Боьтен де ак тислерин коьрсетип, суьек кемиргенине, кемирип болганлай, суьекти сындырады да оны, ишки майын аясына сога берип, шыгарган сонъ, увыслап авызына атады эм коьзлерин юмып, ютканына караса, завкланмай болмайды, тек сезимлерин эркекке билдирмейди.

Ас ишип болган Хота сыпырады алдыннан йылыстырды, Марияга колларын коьрсетип, тастамал тиледи. Пише ушып турып, сол саьатлей ок керегин созды. Хота авызын, колларын суьртип, сакалын сыйпап, альхам дулиясын айтып турды. Колы ман сыпырага коьрсетип, Марияга ас иш дегенди анълатты эм тыска шыкты. Мария ас ишпеге асыкпады, тагы да, тагы да янъы уьйин коьзледи. «Киреш болса, мен оны орыс уьйлерге усатып, ак куяр эдим», – деп ойланды. Сонъ карамы бос терезеге тийди, оны да ябаяк уьшин малдынъ карыншеги керек эди. Коллары оьз-оьзиннен сыйпаган кийизлерге карап, Мария карамын савлай тахтаметке бурды. Муңда тоьселген кийизлердинъ уьстине ястыклар, кеше уьстилерине ябатаган тонлар уьйилген эди. Коьз алдына

мунда Хота ман озгарган кешелери келдилер. Аыр кеше байы болмаган эркек пен ятатаганы уьшин намысланувы янъырды. Тек сол ойын озгеси соьндирди: коьп болмай ол аягы авыр тувылым деп шекленген эди, аьли де сол зат акында ойлады: «Кимди табаяк экенмен, кайдай бала болаяк экен, азап шегуьв табувдан яным калармекен?» Эм сол затларды Хотага кайтип айтаягын, ога кайтип ашылаягын билмей кыйналды.

Аксамда Мария сыйырларды савып болып, ийтлерге астынъ калдыкларын берди, отка отын косты, сонъ кумган алып аягын-колын ювып. Хота эрте яткан орыннынъ касына олтырды, шешинип баслады. Уйкысы кашкан Хота оттынъ кызувын коьзлеп:

— Эндигиси меканымыз бар, мунда кысты шыгып болаяк,— деди, терен ойларыннан босанып.

— Аруьв уый, бактымыз болса, кысты шыгармыз,— деп йоьпледди соьзди Мария, басыннан шыбасын шешип.

Хота коьтерилип, Мариядынъ ийнине авыр колын салды, эм оны оззининъ касына яткарды. Эркектинъ кушагына кирген Мария бираз уьндемей турган сонъ:

— Бизде бала болаяк, — деди тынысын тегаран шыгарып.

— Калай аруьв хабар! — деди ол Мариядынъ колын берк этип сыгып эм оннан сонъ колын курсагына тийгистип. — Айшатка айтпасак болмас, заман етсе, оны оззимизге шыкырамыз...

Мария енъил тыныс алды эм байынынъ соьзлерин макуллап, Хотадынъ эринлерине эринлери мен тийди...

Соннан сонъ бир ай кеткенде. Хота Марияга мылтыгын эм бир он кере аткандай ядыра ман мылтыготын калдырып, малды уьйден эрек бакпаска деген буйырыкты берип, оззи авылга йол шыкты: ун, туз, тагы да кыс бойы керегеек озге шагырай аькелинмеге керек эди. Мария Хотады йолга шыгаратаган сокпактынъ сонъына дейим озгарып барды, оззининъ ялгыз калатаганына коркпай да болмай, онынъ артыннан термилип калды.

Йолда Хота кайтип авылга бараягын, таныслар ман кайтып расаягын ойлап барды, коьтересиннен де бек ол кардаш-кавымы ман йолыгасаягыннан ташанды. Кардашлары Хотадынъ шапкынлыктан каьфир кыскаяклы ман келгенин эситкенлей, ога тийген эдилер, намысландырткан соьзлер айттылар. А олардынъ ишинде авылдынъ иеси солтан Магомед-Гирейде мыртазак болып юрген, оззи де уьйкен болып саналган Адемей айлак та ашувлы эди. Адемейдинъ макуллы соьзи юрмей, тукумда бир зат та этилмеген. А бу йол, Адемей санагандай,

наьлетлик этти кишкей кардашлары. Хота тавга кеткишей, агасы оны шақыртып аьдем йиберген эди, тек ол, ясы уьйкен мен соьйлеегине кыйналып, бармай калды. Соьле атын асыктырып айдаган Хота сол уьйкен кардашы ман распасам экен деп, ишиннен тиленип барды. Ама олардынъ йолгысы авылга да етпей, капилестен йол уьстинде болды. Кишкей агашлыктынъ касында бурылган йолдан он-он бес атлыдан йыйылган куьп Хотадынъ алдына шыкты. Хота атын токтатып, куьптинъ алдында ак шепкен, басына алтынласкан коьрпе боьрк кийген солтанды таныды эм артта келеятырганлардынъ ишинде кара шепкен, кара боьрк кийген кеселтек эркекти коьрип, атын артка бурмага кеш экенин анълады. Ол Адемейди коьрди, Адемей де оны коьрди. Солтан кара атынынъ ювенин тартып токтатты, онынъ артыннан келгенлер де токталдылар. Солтан коьтерилип:

— Ким мунадай эртеникте йолга шыккан? — деп ол аьдериннен сорады.

— Бу йолгыс яманлык сагындырмайды, солтан. Бу бизим аьвмедий Хотамыз. Бир явыр пише тапканман деп авылын таслап кеткен акмак. Ялгызды боьри ер деп, босына айтылмайды. Караш, онынъ коркпай-нетпей йолга шыгатаганынъ?! Мен ога коьрсетеекти коьрсетермен! — деп екирди Адемей, катырып ыслаган камышысын коьтерип.

— Бу Алевке-мырза ман согысканда, йигитлигин коьрсеткен Хота. Билесизде, онынъ баьтирин ийнине согып, белиншей шавып алганын! — деп солтаннынъ алдында асыкты якласпага бир яс йигит, ол да Хотадынъ кардашы экен.

— Сеннен бирев де сорамайды! — деп екирди баягы Адемей.

— Шапаланган баьтир меним эсимде, ол бизим аьскерге коьп кыргынлык келтирген. А сенинъ Хотанъ олай болса, оьзи баьтир! — деп мактады солтан эм касына ювыклаган эркекти йылы шырайы ман йолыкты.

— Салам аьлейкум, солтанымыз! — деди Хота коьзлерин коьтермей.

— Аьлейкум салам, йигит! — деп солтан атлыга тешкеруьвли карады.

Ама шыдалмаган Адемей Хотадынъ касына атын айдап камышысын коьтерип, ашувын коьрсетти:

— Йиттен тувган! — деп бакырды.

— Токта! — деп тындырды оны Магомед-Гирей.

— Эгер сен, солтан, мунда болмаган болсанъ, мен онынъ аркасыннан кайыслар кестирер эдим. Сондай уьйкен уятлыкты басымызга туьсирген, наьлет! Каьфир мен басын байлап,

онъып туратаганын, караш! А биз адемләрдинъ юзлерине каралмаймыз! — деп айткан соьзлериннен коьтере де кызарып кетип, ерге туькирип, артка тайды мыртазак.

— Явыр хатынынъ ярасык болар, эште? — деди козып солтан.

Хота ман Адемейден калганлары кажавды хош коьрип, куьлдилер.

Ама Адемей куьлките де карамай.

— Коьзимнинъ коьргиси келмейди мунадай бетсизди! — деп ашувын сонъына дейим коьрсетти.

Кардашы болса да, сондай соьзлерди эситкиси келмевин коьрсетип, атынынъ ювенин коьтерип кетеек болганында:

— Токта, йигит! — деп буйырды солтан.— Сенинъ мага бир яраганынъ: анав Алеуке-мырза ман согыс болганда, кайратлыгынъ эсимде калганы, — деп ол Адемей бетке карап, давазын баска этип косты. — Онынъ явир кыз бан эткен заты уьлги болмага керек тувыл. А булай айтсанъ, мырзалардынъ да, булай оьзден кисилердинъ де каьфирлерден кыскаклы алганлары раскан зат. Элбетте, халк мундай уьйленуьвди макул коьрмейди. Тек эне явиридинъ баласын мусылман динге доьндируьв керек...

Хота сол затты эситкенлей, колларын туьсирди, ыйнанмай эситкенине, абайлы болып солтанга карады. Магомед-Гирей бармакларынынъ ушы ман алтын абзирлерин суьрткенсип, басын шекелендирип:

— Эне молла ман соьйлемеге керек. Ол кайтип доьндирмеге болатаганын биледи. Баска диннен биревди мусылман динине доьндиргени уьшин куьналары да куьрытылады деп айтылады да бизде. Шериат пан сондай зат этиледи. Мен биллип, неше туьрк патшасы баска халктан кыз сайлаган, бизим тоьрелерде онадан калмаганлар, — деди де куьлемсиреди.

— Аьдет пен болмайды! — деди Адемей мундай соьзди яратпай.

— Сен меним соьзимди боьлме, Адемей, мен билгенимди айтаман. Шериат пан болады! — деди катырып солтан.

Адемей тынды, ашувын кайтаралмады, эм кардашынынъ бетине тигилип карап турды. Эситкен соьзлерден инисининъ юзи нурланды, ол не айтаягын билмей, коьзлерин батлатып, авылдынъ иесине карады.

— Солтта! — деди Магомед-Гирей. — Оьзинъ калай ойла-насынъ?

— Мен не зат айтайым? Ыргатынъман мен сенинъ. Эттиреек затынъ бар болса, яным курман болсын, мен оны кызганман, солтаным! — деди Хота.

— Эгер моллага аькетпеге бир зат керек болса, ал меннен, а соьзинъди меним атымнан басламага болаяксынъ,— деп солтан атын камышысы ман согып алдыга айдады.

— Сондай уятлыкка калганнан эсе де, оьлейимтагы! — деди куьбирденип ашуву кайнаган Адемей эм атын солтаннынъ артыннан айдады.

Хота эситкен соьзлерине ыйнанмай, куьп атларын шаптырып, артларында куйындай коьтерген шанъга, бир кесек заман карап турды. Соьлегишей Мария ман яшай келип, сондай амалдынъ табылаягына сенип те сенген йок эди. Мунадан алдынгы ойлары коьтере баска эдилер: эгер оны ман ямагат арасында туруп болмайтаган болса, агашта яшарман, биревге де корлатпаспан, оннан сонъ да болаягы бола берер деп, тап яс баладай оьзининъ ыйнатлыгында турды. Солтан айткан затлар болса, онынъ юрегинде янъы уьмитлер тувдырды, янъы ниет туьздирди эм ол йигерге толып, аласасын тепкилеп йолга туьсти, атты камышылап шаптыртып, авылга сол саьатлей етти.

Авылдынъ минаралы мешити орынласкан ерден узак болмай Сапар-молладынъ уйи туратаган эди. Хота каралдыга киргенинде, Сапар-молла тастан ясалган уйининъ верандасында (какырасында) эртеник шайын ишип олтыры эди. Уьстине ак оба кийген, кара мыйыклы, саргылт шырайлы молла аякларын астына коьсилтип, тахтаметке орынласкан, Ол Хотады коьрген болса да, шай ишуьвин токтатпады. Онынъ алдында яйылган достарханда оьтпек, ак шынъаякларда шай, бал, каймак тизилип туры эди. Молла сындырып алган оьтпегин балга малып йийди, артыннан агаш касык пан шай уртлайды. Хота басамак пан верандага коьтерилгенде, молла ыразы болмай, коьзлерин шуькирейтип, келгенге карады эм асыкпай касында яткан коьрпе боьркин кетерилген басына кийди. Олар колласпай саламластылар, молла орыныннан коьзгалмай, колы ман достарханнынъ касына олтыр деп коьрсетти.

— Олтыр, олтыр, Унаж ясы! — деди.

— Сыпыранъыз тойга шыксын! — деп Хота тахтаметтинъ шетине орынласты.

— Беретаган Аллага шуькир деп, аша! — деди коьнакбай эм сары шырайын айлак йылтыратып, тагы да аясы ман зияпетке коьрсетти, сонъ басын каралдыда отяга турган какыра бетке бурып:

— Шай аькелинъыз! — деп бакырды.

Какырадынъ астындагы яз пештинъ касында саргылт шыба кийип олтырган куртка турагалып, эситкенмен дегенди

анълатып, басын ийди.

Молла тамакланувын бардырды. Хота аьдетинше астан уьйкен зат йок деп, аькелинеек шайды саклавы ман хабарын айтпага асыкпады. Олар шай ишип болганнан сонъ да, молла дува эттирди.

— Эситкенмен, Унаж ясы, байыдынъ деп, оьлген атанъ-ананънынъ яны уьшин бир зат та этпейсинъ, баскалардай мешитке де келмейсинъ, — деп созди молла оьзи баслады.

— Онысын тувра айтасынъ, молла-аьпенди, меним янъгылысым, яртилигим. Аьли авылда турмайман аьрекет коьп, тынысланып ойламага заман да болмайды, — деди шуьшли давазы ман Хота.

— Аьрекет коьтересинде де коьп... Тек йогардагы Аллады мутып болмайды! Ол баьри затты коьреди, баьри затты биледи, оны сыйлаганды ол да мутпайды. Ол арамларга колын созады, огырсызлардан тартып алады.

— Анълайман, молла-аьпенди, мине курманлыкка деп кара койды, аьдуьвлеп асырайман, келисли куьнди саклайман, оьлген янлар уьшин сизге бир дува эттирсем экен.

— Туьз айтасынъ! Кара кой — ийги курманлык! Сен — яс аьдемсинъ, элбетте, яслык шакта коьп янъгылыс та этиледи, тек эне оларды этпегенинъ колай, туьз ниет пен яшамага керек, сонъында туьзелмеге кыйын болатан. Яслык кетеди, онынъ артыннан картлык келеди. Акылынъ йыйылса, кайтакым боп-босына тырпанганынъды, бос ислер эткенинъди анълайсынъ. Энъ баслапкы затты мутамыз: янымызды яманлыктан саклав уьшин тек коьктеги кудайымызга тырпанмага кереклигимизди, сол заманда, янымыз яманлыктан сакланылса, яшавымыз таза, ак деп саналады. Алла бир, пайхамбар ак! Эмин алла! — деп молла колларын яйып, туьк битпеген юзин сыйпады.

— Сапар-аьпенди, сизге меним бир исим бар эди, — деп Хота ога соравлы карады.

— Эгер исинъ Аллага келисли болса, айт, — деди молла, яс аьдемнинъ ога кайдай иси болмага кереклигине сейир этпей де калмай.

— Тавда меним уьйимде орыс кыскааяклы турады...

— Бек яман. Уьйкен куьналикке басынъды калдырган-сынъ! — деп молла оны сол сабатлей боьлди эм бетин кыйшайтып, оьзге якка карады.

— Эгер куьналик эткен болсам, куьнамди куьрытаяк уьшин не де этермен...

— Бек аьруьв, Унаж ясы! Йок эт явирди, ораза тут, намаз кыл эм тоьбедеги кудайынъ колын созып, кеширер сенинъ эткен терислигинъди!

— Тек эне бир зат... — деп тутлыкты Хота, кайтип айтаягын билмей.

— Сенинъ явирден айбырылгынъ келмейим? Кулагынъ сангырав болсын сондай затты эситкеннен сонъ! — деп молла коьзлерин батлатып, давазын коьтерди.

— Анъламадынъыз мени,— деп Хота баъри затты тоьгип айтаяк болды, ама молла тынъламады:

— Мен анълаган йокпанма?! Каьфир мен яшавынъ байланганы тувылтта, оны куры, уьйинъе киргисткенинъ уьшин сени уьйкен язалав саклайды. Мен эситкенмен: сен оны карагансынъ, ол аз деп тавга аькетип, зийналык пан каьр шегесинъ. Ия, Алла, Расул Алла! Караш ога, зийнадан тувган баласы. Меним коьнъилим аьруьв буюгуьн, олай болмаса, каралдыга аягынъды да бастырмас эдим. Сендейлерди бурынгы заманларда авылдан кувып юргенлер! — деп молла тахтаметтен туьсип, ерге туькирип иргеге сирелтилген таягын тапты да оны булгалаклады.— Уьйкен кардашынъ Адемейге сав бол де! Онынъ абырайы болмаса, сага болаяк болар эди. Кардашынъ уьшин тиймейдилер сага. Акылынъды йыйгышай аягынъды меним уьйиме бастырма! — деп бакырды.

Молла ман энтте соьйлеп болмаягын анълап Хота орыннан турды эм басын тоьменлетип верандадан туьсти. Байнынъ бакырыгын эситкен куртка тынышлык таппай Хотадынъ алдына шыкты, авызга дейим озгарып барды:

— Суьйтип этетаган ол, эгер онъланып турмаган болса. Кишкей баласы ман да уьйтип соьйлейтаганым-ав?! — деди ол яс аьдемнинъ коьнъилин авлагысы келип.

Хота моллага бурылып:

— Аьпенди, мени сонъына дейим тынъламадынъыз, — деп ахырында аьлди туьзетеек болув эди.

— Тынълагым да келмейди! — деп бакырды верандадан ашувы кайтпаган Сапар-молла.

Оькинишли аьлге калган Хота каралдыдан шыкты. Онынъ артыннан иере турган куртка Хотадынъ бетине аянышлы карап:

— Кайгырмас, йигит, сен эртен кел. Иемиз эртениктен берли кырлы тувыл, онынъ коьнъилин мешитте биревлер бузганга усайды. Сен эртен кел, ол оьзи ыйнатлы аьдемлерди яратады, оны ман мен де соьйлермен, оьзинъ билесинъ де, мен сенинъ язык ананъ ман тенъ болып оьскенимди, яткан ери еннетли болсын, тек онынъ оьлген яны уьшин де куллыгынъды битирермен. Кел эртен, кайгырма, акыллы! — деди.

— Сав бол, абай! Мен эртен келермен,— деп Хоти атына минип кетти.

Эртеси куьн танъ атканлай ол мал ишиннен эки йыллык баспакты эм отарыннан сымарлаган койын айдап шыгарып, авылга йолланды.

Авылга ол тек уйле шанышарда етти, молла туънегуьн-дей болып, верандасында олтыры эди, тек ас-сувсыз, коллары ман деспесин сайбыластыра эди. Хотадынъ малды каралдыга киргисткенин коьрип, уьндемеди. Эр киси верандага коьтерилгенде, олтыр дегенди айтып, оны озине тусластырып олтыртты. Хота асыкпай хабарын айтты, ама хабарынынъ сонъында молладынъ шырайынынъ бузылганы коьринди. Хота озиндикиннен кайтпады, айтаягын кайтарып, катырып айтты:

— Сондай заттынъ шарият пан этилип болувын мага солтан озси айтты, — деп тиленишли карады моллага.

— Уят зат! Уят зат! — деди молла, бираз ойлы болып, акыл уйреткенсип косты. — Алдын сондай зат болган. Мырзалар, тоьрелер явир баласын пише этип те алганлар, явир таьвкесиннен балалары да болганлар. Тек сен озинъе каратагы ким экенинъе? Сен былай озденсинъ, а халкка кайдай коьрим коьрсетеек болып турысынъ. Эгер сендей болып, коьтереси де этсе, халкымыз да калаяк тувыл да. Йок бу ис — наьлетлик!

Хота авызын ашпага кыйналды, ол энтте баслапкы затын айткан йок эди эм бираз ойланды да, болаягы бола берсин деп йигер алды:

— Алла юзинъизди сыйласын! Уят болса да баьри затты ашыклап айтайым. Тезден бизде бала болаяк, ол бала, аьше, мусылманнан тувып, ким деп сайылаяк экен?

Молла эситкенине сейирсинмеди:

— Бас деп тувсын! Эгер атасы мусылман болса, бала да мусылман... Тек бас деп бала тувсын, ол да Алладынъ колында! — деп Сапар-молла куьлемсиреп карады Хотага.

Хота сенмей, косты:

— Солтан мени аьскерине шақырады, а онынъ уьшин мен авылда турмага керекпен...

— Бизде мусылман динге коьшируьв, доьндируьв уьшин куьна мойнынънан алынады. Эгер сенде артка кайтув йок болса, айтылган аьдемлерди йыйып, сувыклар келмей, аьдетти этип кутылмага керек, — деп молла турып, шырайы яйнап кеткен Хотага колын берди...

Маллар эт байлаганын карап, ем, пишен аьзирлеп, бир айдан Хота авылына кайтты. Ата юртын тирилтти, тастап каланган уйин тез арадан танымастай этип янъыртты, карал-

дысында котанлар, коралар, беженлер курастырып, колайлы авылдастарындыкындай этти. Эм сувыклар келмей турып, аьдетти этеек уьшин кардаш-кавымын тенълерин, айтылган аьдемлерди йыйып, Кобан ягасында той курды. Кардашларынынъ Адемейден калганы баьриси де келди. Енъгелер, яс келинлер Мариядынъ уьстине узун ак шыба кийгисттилер, ногайшылатып шашларын йыйыстырдылар, бетин ак куьлмели мен буьркедилер. Аьдувленген кыскаякльды сувга киргистип, терен еринде басына дейим коьмпип, шомылдырып шыгардылар, сонъ молла некеди де кыйды. Кыскаякльлар Марияды уьйге аькетип, сонда ассув иштилер, кобыз тартылды, бир-бирлери мен таныстылар. Мария ювыкларына да, алысларына да савкатлар берди, кардаш-кавым ога да савгалар этти. Эркеклер болса тувра сув ягада завкланып олтырдылар: мунда тана, койлар сойылды, боькшелер мен боза аькелинди, от ягылып ас асылды, ойын, куьлки, йыр болды. Биревдикине де усамаган Хота ман Мариядынъ тойы авылдастарынынъ эслериннен коьпке дейим кетпеди...

Авылдынъ пишелери Мария ман айкаспага аваслы болып Хотадынъ уьйин йокладылар: бирерлери бос заманларын йиберип, басларын юбантувга аьмирели болып келдилер, кайбирлерин сосы уьйге кызыксынув аькелди-баска яктынъ аьдемнининъ яшавын-турмысын билмеге суьйдилер, уьшиншилер де озгелерден калгылары келмеди. Авылда яшап баслаганлай, Мария ис тигуьв усталыгын коьрсетти. Сонынъ уьшин де бир кесеклердинъ буйымы туьсти: андаймундай затлар тиктирдилер кыскаякльга, кумашларын пиштирдилер. Мария оларга ярдамласты, пишелер болса уьй куьллыгын эттилер, баласын карадылар. Авылда Мария басыннан алып элим аьдем болып танылды. Ога косылып кыс куьнлерде картайган Айшат Хоталарда турмага келди, ол да эмши болганнан себеп, бу уьйден аьдемлер коьтере узилмеди. Айшатка карап, Мария коьп ногай аьдетлердинъ кылыбын билди, аслар этип уьйренди, тап шынты ногай пишелердей болып, балаларды кайтип тербияламага керегин, не затлар этпеге керек тувылын билди. Ама арасында алдынгы яшавын билдиретаган касиетлери де коьринмей болмады. Суьйтип, орыслар эткендей, ол киреш этип, уьйине ак куйды.

Солай этилсе, ярасык болатоганын коьрген конъгысы пишелер де уьйлерине ак куйдылар. Бу авылда суьйтип этилетаганын коьрип, сол зат баска авылларга да коьрим болды. Оннан озгелей де, ногайларда уннан туьрли-туьрли аслар этилетаган болса да, Мария оззинше колашлар, калакайлар писирди, зияпети мен конъгысы балаларды сыйлады, олар ман да шок

болды. Аьдем яшаган кайсы ерде де болатаганша, бу авылда да яман тилли, обькир соьзли пишелердинь обьзлери де Мариядынь ярамага шалысатаганын коьрип, авызларын тыйдылар. Бир Адемей Хотадынь уьйине аягын баспады, соннан себеп кардаш-кавымнынь бир кесеги Марияга сувык карады. Тек Мариядынь балалары обьскенде, кардашларын олар обьзлери тавып, Адемейдинь уьйининь эсигин де аштылар. Кардашлар да оларды суьйдилер, аналарын бир якка да шакырмасалар да, онынь акында яман да айтпадылар. Неге десень Мариядынь аьдемлер акында яман соьйлейтаган кылыгы йок эди, хатери калганын да коьрсетип билмес эди.

Тек эне аьр-бир яшавда болатагандай, Мариядынь да аз кайгырувы болмады, аьр кыскайкыдай болып, яны тынышсыз эди. Мараздан, хатеден балаларын корынды, олар бир затка ушырап олтырмасын деп коркты. Солтаннынь аьскеринде кавыфлы аьрекет этип юрген байы уьшин тынышсызланув онынь савлай яшавын бийлеп алган эди. Хота баска йигитлер мен бирге кезуьв-кезуьвлеп Кобаннынь обьзлери бетиндеги ягасын саклавга каравылга шыкты. Окында, солтаннынь дазувы болып саналган Кобанды обьтип, онь ягада орынласкан патшага бойсынувлы, авылларга шапкынлык этти. Бересесин беремиз деп, патша коьйлериннен казаклар да бу якка обьтип, тонав, кыргын этип, кайгы туьсире турдылар. Соньгы заманларда Кобанда тынышлык йок эди.

Солтаннынь куьби мен кеткен авыл эркеклерининь пишелери тоьмен бетке соьзылган арба йолга карап, оннан коьзлерин айырмадылар: байлары кайтканша, юреклери сызлап, бир зат болып олтырмасын деп, Алладан ийгилик тиледилер. Сол йолда арба ман бир-эки атлы коьринсе, балалар, пишелер янтелезуьвли болып шаптылар, алдыларына шыктылар, эгер онда йылав эситиле калса, суьрлери кетип, талмага аз калдылар, кимнинь яны калганын сыпсын ман сорастырдылар. Мария да коьп баскалардай болып неше кешелерди уйкламай аткарды, коьп коьзяс тоькти. Хотага бир зат болып олтырса, кайтип яшаягын, не этип амал табаягын билмеди. Окында байынынь касында да йылады, ама Хота коьзяс коьрмеге суьймейтаган эди, сонынь уьшин уьйиндегин урысып та алды. Кенем де тынышсызлы кыскайкы ян.

— Хота, Алла сакласын, эгер сага бирший бола калса, биз кайтеекпиз? Алла бермесин сондай затты! — деп сылкылдап босанды пише.

Мамырса еп турган Хота ас ишуьвин токтатып, тепшекти ийтеп, кабагын-касын туттырды.

— Хота, белки, авылдан кетсек, алдын яшаган еримизге

кетсек, тавда тынышлык бартта, онда мунадай кавыфлык сакламайды. Кел, Хота, сонда кетеек! — деп тиленди Мария.

Хота юмырыгы ман сыпырага согып:

— Мен аьдемлерден кем болгым келмейди! Сен суьйтип мени коркак атка шыгараяк боласынъма? Яман атка калып, оннан сонъ ким болса сол балаларынъа сенинъ анавдай осал атанъ бар деселер аьруьвтагы? Оьлгеним колайтта, яман атка калганнан эсе де. Ол бир! Эькиншилей, оьлуьв акында аз соьйле. Ногайда айтылады: «Йьлан, йьлан деп соьйлегенге йьлан келеди», — деп. Сонынъ уьшин тилинъди тый да юр. Алладынъ манълайга язганы болар! — деди де асын ишпей уьйден кетти.

Йигитлер авысып каравылга баратаган эдилер. Сонъгы заманда бир-бирине тиюв, согыс коьп болды. Бир кайта кыста бес оьлген йигитти арбаларга тиеп аькелдилер. Бесеви де уьйленмеген бес яс эди. Оларды коьммеге савлай авыл шыкты. Мария да конъгысы пишелер мен бараяк болып аьзирленди, ама оны карт Айшат токтатты:

— Кызым, барма буюгуьн сен онда. Меним, Хотадынъ барганы да болаяк... Оьзинъ ойланып кара, баласыз калган анадынъ коьзлери бир зат та коьрмейди, кардаш-кавымлар десенъ канишкирлерге каргыс айтадылар. Олар орыс дегенди коьзлери мен коьргенлери йок. Сен олардынъ тамырыннан болган себепли, ким биледи, аьруьвлигинъе де карамай, бир зат айтып олтырарлар. Каргыстан балаларды да, оьзинъди де сакла!

Мария айыпланды соьзлерге. Элбетте, баьри затта да бирдей болмага шалыскан, бир кишкей терисликтинъ оьзин этпеге корккан, а аьдемлер болса, баскалыкты коьредилер. Суьйтип болаягын ол ишиннен сезетаган эди, тек бирев де соьлегишей ога оны, ашыклап айтпаган. Белки, Айшат бек сакынып айта болар деп, уьйнаннаяк болса да, акылына келген оьзге зат оны тагы шеклендирди. Бобтен де онынъ уьйине келе турган пишелер каьфирлер акында соьз козгап, яман соьйлеп басласалар, кайбиревлери ымлап оны, коьрсеттилер эм соьз Мария уьшин тындырылатаганын анълав кыйын тувыл эди. Кыскаяклы оьзи уьшин аз коркса да, а мине балалары уьшин коркып баслады, оларды орамга ялгыз шыгармады, каралдыда ойнап турсалар да, саьат сайын карап турды.

Сол йигитлер оьлгенли арасы коьп кетпей, Мария каралдыда малларга сув иширип турганында, кара кийген пише корасына асылып, бир затлар ынъыранды. Кайдай ды бир куллыклары ман Хота уьйден шыккан эди. Пишединъ айткан

соьзлери Марияды адалатып, колындагы шелегин салалмаган кыскаяклыды систем кадалтып калдырды.

— Тфу сага! Явирдинъ шаясы! Меним коьзясларым, меним йылаганым мынъ кабатланып сага оралып кайтсын! Тфу! Яшамагыр! — деп карлыккан давазы ман каргады кара юзли пише, сонъ аьлсиз шайкалынып, карлы ерден тас та-вып, оны куьшин салып Мария бетке таслады.

Мария касына туьскен таска карамай, бир соьз айтпа-ганлай, бурылып, уьй бетке зыранълады.

Пише тагы, да карганып тураяк эди, эгер уьйден карт Айшат шыкпаган болса. Куртка таякка таянып, карганатаган пишединъ касына келди.

— Болды сага! Неге карганып калдынъ?! Ол да тамам сендей болып эки мусылман баладынъ анасы, сендей болып онынъ басына да сондай кыйынлык келмеге болаяк. Каргыс пан кайгынъды енъилтпессинъ! Аллага сыйын да, сен де даян! Бек кайгырган сайын тагы да кайгы косылатаган! — деп сувы-клык эндирип, шырайын катылатып айтты Айшат.

— Аллам-ав, не затыма керек меним муна яшав! Не ярама-ган зат эткемен-ав сынъар улым сондай казага ушырагандай?! — деп оькирип йылады пише.

Йылавга шыккан конъысы пишелер касуветли кыская-клыдынъ касына келип, корага асылган колларын тегаран бир агаштан айырдылар эм эки яктан ыслап оны уьйине аькеттилер.

Мария да уьйде тахтаметке олтырып, солыгын алалмай йылады. Таьжелдей авырлык оны басты, оьпкелеви октай кадалып, юрегин шымтылтып авыртты. Эм ол Хота уьйге кайтканда, йылай турган ериннен туралмады. Айшат болган затты Хотага хабарлады. Хота пишесининъ юрегин тынышлан-дыраяк болды, тек Мария яткан ериннен коьзгалмады. Ойнап келген балалардынъ сеслери де демев бермеди.

Соннан сонъ Мария аз соьйлейтаган болып, ойларына коьмилип юрди. Алдын авас болып келетаган пишелер де йоклавларын сийреклендирдилер: соьйлегиси келмей болар, суьйкенсиремейди деп ойландылар. Мария болса, оьзинше ойланды: оларда да бир кыйынлык шыгып олтырса, анав пише-дей болып: «Сенинъ кавымынъ, сенинъ ювыкларынъ», — деп айтып олтырарлар дегеннен коркты, шекленди. Оькинишли оьпкелеви яндырды ишин, тоьгерегиндеги баьри затка да сувыкландырды...

Сувык эм узак кыс та кетти. Яз келди эм соны ман бирге Кобан якта шынты согыслар басланды. Патшадынъ аьскерши-лери Кобаннынъ сол ягасына туслас турган ногай авылларын

яктылар. Солтанлар эм мырзалар онъ ягага оытип, сондагы беркитпелерге, патшага бойсынувлы авылларга шапкынлык эттилер, оларды да яктылар, кылыш-кыргын болдылар. Хота юрген солтаннынъ куьби авылдан кетип йогалувлары созыла берди. Йигитлер оьз ерлерине кайтып, бир-эки куьн кыр куллыкларын этип тагы, да йолланмага керекли болдылар. Шынты кавгага айланды Кобандагы яшав. Бир юма кетпеди авылга оылилерди аькелмей. Сапар-аьпендиди эм онынъ бир-эки молласын да туьзилген аьл, куллыклары бек кыйнады, олар дробгтен туьспей авыл ишинде юрдилер: дувалар, оьмираллар оларсыз озбайды да. Коьп уьйлердинъ каралдыларында капылары ашык турып, келип-кеткен авылдастар сьйт курап турдылар. Сол куьнлерде авыл ишиннен оьтилген йол ман сав авыл аьдемлери маллары ман, муьлклери мен кавыфлы ерлерден тав бетлерге коьштилер. Хота яшаган авылда да коьшуьв акында хабар юритилди, бирерлер сол хабарды хош коьрдилер, баскалары тувган оьскен ерлерин таслагылары келмей, унамадылар. Кенем де баьриси де уьйкен казадан коркып яшадылар: сол келеяткан каза халкты бириктирди, бир-бирлерине бир заманда эткен айыплык, урсыс мутылды; аталарыннан, бабаларыннан явлык саклап яшаган туькымлардынъ оьзлери яраспасалар да, алдынгындай бир-бирлерине шыдамсыз, казеп тигуьвли болмадылар; баскалары ярасувдынъ йолларын да изледилер.

Мария да авылдынъ коьшкенин суьйгенлердинъ ягы эди. Сол зат сол язда этилмесе, уьйинде уьйкен каза болаягын юреги сезип, тынышлык бермеди. Тынышлык таппаган сол куьнлеринде бир тамаша затлар туьсинде коьрди. Туьсин ол биревге де айталмады, эки баласынынъ атасы Хотадынъ оьзине де. Онынъ туньгыш улы Вася туьсине коьптен бербетин энмейтаган эди. Авыл балалары арасында он-он уьш ясындагы яс оьспирди коьргенлей, онынъ эсине тык деп улы туьсип турды: олардынъ аьр кайсысы ман тенълестирип карады, сав-мекен деп ойланды, каерде, кайтип, ким мен яшайды экен деп тынышсызланды. Вася туьсине эне турганында, аьр заманда онынъ кишкей замандагысын коьрди: сары шашлы бала бир атасынынъ атына минип, бир каралдыда ойнап коьринди эм аьр дайым да бала оннан кашып, анасы артыннан етеалмай, бастырыгып, кыйналып уянды.

А бу йол Мариядынъ туьсине улы Вася уьйкен яс болып коьринди. Мария колларын созып улына шабады, ама яска ювык етеалмайды. Ол шабады, а яс турган еринде ювыкланмайды. Эм сол туьсинде ол улынынъ кайдай ды бир авыр мараз бан авырийтаганын сезеди. Улынынъ басы айланады,

коьзлери оны танымайтаганын аңғайды. Эм Мария болган куьшин салып, тырпангълап улына етеди, ога еткенлей, яс аяк уьстиннен йыгылады, Мария ерге тийгистпей, тегаран бир ыслап калады. Эм Мария эсин йойган улын колларына коьтерип, йол ман барады, неге болса да авылга аькетеди. Суьйтип такаты таьвесилип, мадарсызланып бара бергенинде, кайдан эсе де шыккан эки кишкей улы ога каптырыладылар, колларына асыладылар, этегиннен тартадылар. Мариядынъ яны, тилимленип кесек-кесекке боьлинеди: бир яктан аякларына оратылган коьтере кишкей Болатты аяп колга алгысы келеди, аман да аьлсиз Васясын таслап болалмайды. Суьйтип азап шегип, авылдагы уьйине етеди, мунда Васяды коьгоьленге салып, оьзи тыншаймага олтырайым деп, коьзлерин юмып тыныс алады коьзлерин ашса, бир баласы да касында йок, аье-куье болып, ол балаларды излеп баслайды, оьз каралдысын айланады, баскалардыкыннан карайды, ама коьрмейди. Кайгыдан акылы авыспага аз калып, уянады. Уянса уянсын, оьзининъ уьйде экенин, балалары да касында ятканын коьреді. Эм ол турып, Ваисты да, Болатты да суьйип, кушаклап, авыз-бетлериннен оьбип, юрегин тегаран тынышландырады. Коьзлери тоймай карады ол эки мангъка, сары шашлы балаларына.

Суьйтип эртеникте тынышлык тапканы уьшин, а мине туьси эсиннен кетпей, янын кыйнады. «Вася языкка бир зат болдыма экен сосы?» — деп кыйналды. «Аьше, не этейим, амалсызбан ога ярдам этпеге деп, ол ойларына коьмилип юрди. Хота сол куьнлерде уьйде эди: кыска пишен аьзирлев мен каьр шекти. Ол пишесининъ ойлы болып юргенин коьрген болса да, кыскаяклысы оьзи бир зат та айтпаганы уьшин эс бермей койды.

Сол куьн Хота танъ атканы ман турып, пишен-шалга шыгаяк уьшин керек-яракларын аьзирледи, арбасын, сенеклерин, шалгъыларын карады. Пишеншалга савлай аьел мен шыкпага керек эдилер. Мария савлай йыйылган кирин ез элекенге салып, эртенъ мен авыл пишелери мен сув ягарга барды. Кыскаяклылар аьдетинше сувягарда бос, таза болган айырым ерде кир юватаган эдилер. Булайда агыны куьшли болмай сай сув эди. Кыскаяклылар тизлерине шоьнъкип кирди сувга маладылар, бар болса силти сабын ман юкалайдылар, шайкайдылар, таза этип ювган сонъ, аьбир-шибирлерин ювыктагы коьгемликке кептирмеге яядылар. Мунда пишелер бир-бирлерине савлай хабарларын айтып тоьгинедилер, кажавласадылар, йырлар йырлайдылар. Бир кесеклер калдырмага, аьдемлери болмаса, балаларын алып келедилер. Бу йол Мария балаларын атасы

ман калдырды. Сосы куьн кирин тезлетип ювып, кешикпей уйге кайтпага мырады бар эди Мариядынъ. Пишеншалга шыгаяктан алдын, энтте уйде этилеек ислер бар эдилер. Бу йол сувягардагы аьрекет бир заты ман да баскаланмады. Пишелер бир-бирлери мен хабарластылар, яс кызлар йырларын йырладылар. Мария баьриси мен де айкасувынынъ куванышын коьрсетип, пишелер мен бир-эки авыз соьз авысты, кызларга йылы, шырайын коьрсетти де, исин асыгыслы бардырды. Бас деп байынынъ калын кумаштан тигилген капталын, ыстанын ювды, сонъ ишки кийимге, балалардынъ затларына коьшти. Куьн де яйма-шуваклана берди, коьк те таппа-таза, тоьгерек те яппа-ясыл, аьлемет табияттан Мариядынъ коьнъили де коьтерилди, куллыгы да кызыклы барды. Ол сонъгы куьнлерде пишеншалга бараягын бек саклайтаган эди, неге десенъ коьп ийги уьмитлерин соны ман байланыстырды: байы ман бирге бир неше куьн болганында ога ойларын, мыратларын анълатып айтпага амал болаягына сенди. Бас деп тавга кетпеге керегин, оннан сонъ, бир кесек ногайлар эткендей, Кобаннынъ онъ ягасында орынласкан тынышлы авылларга коьшпеге болаягын, сол затлардынъ этилуьви балалар уьшин аьелдинъ тынышлыгы уьшин экенлигин туьсиндирип болаягына сенди. «Аягын, колын оббермен, сол заманда да тынъламаса тирилей оьлтир деп тилеекпен», — дегендей ойлары ман тынышсызланып юрди Мария. Сонъгы кирин ювып болып, оны элекенге йыйып, коьгемликке яймага аькетти. Сувга ювык оьскен кувакыклар бос тувыл эдилер, сонынъ уьшин Мария бираз ишке кирди. Эм оьзине келискен япалак кувакык сайлап, онынъ касына барды. Сол арада:

— Мария! — деген эркектинъ давазы бираз аьри турган коьгемликтинъ ишиннен эситилди.

Мария каны кашып сескенди, кулагыма шалынган да болар деп, эки акыл куланып, пишелер каьрлерин коьрген, сув бетке де карап алды. Ама:

— Маша! Мунда кел! — деп орысша сыбырдап айтылган соьзлер ашыктан-ашык эситилди.

Кыскаяклы давазды таныды, бурылмага коркты, колын-дагы элекени йылысып, ерге туьсти, оьзин енъип, ол калтыр-култыр этип, коьгемлик бетке карады. Тек сол болып олтырмагай эди деп тиленсе де, сол болып шыкты: басына тозган боьрк кийген, кызыл койы сакалы оьскен таныс сыпатты коьрип, кыскаяклы турган еринде катып калды.

— Мария, мунда кел, неге турасынъ? — деп булгалаклады колын эркек.

— Андрей! — деп сыбырдады Мариядынъ эринлери эм ол саъспеклеп авызына колын салды.

— Тез, тез! Бол! — деп тагы да кыстады эркек.

Мария артына тайып, кыскаяклылар бетке бурылды эм коьгемлик бойлап адымлады. Куваклыктынъ ишиннен тувра алдына уьстинде йырткы шепкен, ногайлар кийгендей, кенъ шалбары болган Андрей каргып шыкты эм оны колыннан тартып таса ерге аькетти.

— Аявлым! — деп йыламсыраган Андрей кыскаяклыды кушагына алды эм бетине битилип карап, уьвуртларыннан оьпти, коьзясланып коьзлерин оннан алалмай турды.

Мария юмган авызын ашалмай калды, эсин йийгандайга усап, анав дуньядан кайткан кисиге карагандай болып, алдынъгы байына карады.

— Кашпага керек, Мария! Атымды булайдан узак болмаган ерде ясырганман! — деп Андрей кыскаяклыдынъ колыннан берк ыслап артыннан тартты.

Мария бирде акылын йыялмай, карамларын артка таслай берип, колыннан тарткан Андрейдинъ артыннан суьйрелип барды.

— Подожди! Токта, Андрей! — деп эки тилдинъ соьзлерин карыстырып, тынысын алалмай, уьренъ-суьренълеп шапты Мария.

— Быстрей, да быстрей! — деп Андрей асыктырып, колын йибермей шаба берди.

Тегенекли коьгемлик кол-аякларын, кийимлерин тырна-клаганына карамай, шаптылар олар. Тезден ашык ерге шыктылар, мунда япалак тал теректинъ астында йийрен ат байлы болып туры эди. Аттынъ иерине тери каплы мылтык эм кынга салувлы казак кылыш илингенлер. Аттынъ касына еткенлей, Андрей кыскаяклыдынъ колын йиберип, теректинъ бутагына байланган ювенди шешип, атты шыгарды. Эм ол саъспеклеп турган Марияды кушаклады:

— Маша, яным-коьзим! Не азап шектим сени тапкышай! Кенем де таптым! — деп ол пишединъ юзине карап, эринлери мен оьбип баслады.

— Кайтип таптынъ? Кайтип? — деп Мария не болатоганын аьруьв анъламаса да, эркектинъ эринлериннен юзин тайдырмага шалысты.

— Оны айтпа да кой! Ети йыл бойы боьридей татарлар яшаган яктарда айланаман. Олардынъ тиллерине де уьйренгенмен. Бас деп сени мен бирге есирликке туьскен казаклар Туьркке аькетилип, соннан кашып уьйлерине кайтканда, сени оьлген болар, дедилер. Ама мен сенинъ сав экенлигинъе

сендим, юрегим сезип турды. Болмаса, сол татарды тавып не болганын билейим, белки, коьмилген еринъди тавып, басымды иейим деп йолга шыктым. Кобан бойында бизим беркитпелерде яшап, аьлекшин болып та, савдегер болып та бу якларда айланып юрдим. Сенинъ мунадай ювыкта турганынъды билсем, эрте де табаяк эдим, бу бетлердинъ тавын да, кырын да, татарын да, шеркешин де коьрдим. Ама бос. Сонъ янъыларда, бизикилер бир согыстан есирленген татарды аькелген эдилер. Сол мага айтты, авылларында етинши йыл бир орыс кыскаякльдынъ яшайтаганын... Ах, Маша, меним кыйналганымды айтаяк уьшин заман коьп керек,— деп Андрей кыскаякльды оьзине тартты, кушакляк болды, ама Мария оны токтатты.

— Анда меним ювылган кирим ерге туьсип калган,— деди ол куьнъиртленип.

— Не зат кир акында сосы сен соьйлейсинъ?! Яде табылысканымызга суьйинмейсинъме?! Улымыз акында да сорастврмадынъ? — деп суьйинип турган Андрей сувык шырайланды манълайына куйылган шубын боьркининъ астына киргистти.

— Вася кайтеди? Савым язык? Ким мен турады? — деп ятсырап сорады Мария эм ян-ягына каранды.

— Вася сап-сав, оьскен, анам ман бирге турады. Йыл сайын йоклап келемен... — деп яваплаган Андрей оьзининъ сорадын явапсыз калдырмага суьймеди. — Аьше, сен табылысканымызга суьйинмейсинътагы?

— Суьйинемен, Андрей... Тек эне...— деп ол басын ыслап артына, сувягар бетке карады.

— Ол заманда кашамыз! Артымыздан кувгын этпеге боладылар! — деп Андрей ала коьзлерин йылтыратып, пишединъ колыннан ыслап, атына тартты.

— Марушке! Марушке, кайдасынъ? — деп сувягар беттен кыскаякльлардынъ тынышсыз давазлары эситилдилер.

— Мени излейдилер! — деп бакырып Мария колын оныкыннан сувырып шыгарды.

Андрей сол сабат кыскаякльдынъ белиннен ылады да, онынъ коьзлерине бугызлы карап, тислерин кыршылдатты:

— Эге-ге! Сен меннен кашаяк боласынъма? — деди.

— Мени излейдилер де! — деди Мария карамын бурылтып эм эр колларыннан босанмага шалысувы босына эди.

— Караш сен ога! Басурманларга сатылганынъды эндигиси аньлап турыман?!— деди Андрей, тек оьзининъ айтканына оьзи ьйнанмай, шекленип турды.

— Мариям! — деп тагы да кышкырык давазлар эситилдилер.

— Мени излейдилер! — деп Мария бакыраяк болды эм басына туьскен абли акында ойланып, Андрейдинь коьзлерине тувра карады, онынь мыскыллап каравы ман расып, юрегиндегин кесип айтты. — Андрей, онда меним эки кишкей балам бар!

— Билемен мен! Кетеек, ол балалардынь акында станицада бирев де билмес, а бизде оьзимиздинь баламыз барды да!

— Андрей, ййбер! — деп тиленди Мария эм эркектинь колларыннан тагы да босанмага шалысты.

— Каншык! Сен суьйтип этетаган болсань!.. — деп екирип Андрей, оны зор ман ат бетке суьйреди.

— Мариям, кайдасынь?! — деген авыл кыскаяклыларынынь бакырыгы ювыктан-ювык ерден эситилди.

— Мен мундаман! — деп бакырды Мария. Сол сабатлей Андрей онынь авызын аясы ман япты. Мария босанаяк болып, ийтеди, колларыннан тартты, тек эркектинь куьши коьп эди. Кыскаяклы босаналаяк тувылын билип, авыр тыныс алып, колларын туьсирди. Андрей де оьзге акыл кулланганы коьринди: ол кыскаяклыдынь авызыннан колын алды да, бир колы ман онынь колын ыслады, экиншиси мен белбавын шешип баслады. Белбав ман пишединь колларын байлаякка уьмитленгени коьринди.

— Алла уьшин, Андрей, ййбер деп тилеймен! Меним коьтере де кишкей эки балам бар, олар менсиз яшалаяк тувыллар! — деп куьбирденди Мария.

— Татар балалар бала деп сайылмайдылар! Мин атка деймен!

— Йок! — деп бакырды Мария эркектинь колына асылып.

Андрей колын яйып, юмырыгы ман Мариядынь самайына сокты, кыскаяклы сол сабатлей эсин йойып, кушындай енйил болып, ерге йылысты. Андрей кевдесин коьтерип, ат уьстине артты да, оьзи де атка минди.

— Эне Мария! Карак алып кашаятыр! — деп коьгемликтен шыккан кыскаяклы кышкырык коьтерди.

Андрей ювенин тартты да, атты оькшелери мен тепкилеп, атын шаптыртты.

Бакырык-кышкырык коьтерген пишелер авыл бетке, ярдам излеп шавып кеттилер.

Каралдыда аттынь иерин ярастырып турган Хота; «Карак! Карак!» деген бакырыкларды эситкенлей, кулыгын таслап, уйге шавып кирди де, кынжалы, кылышы тагылган белбавын алды эм пыштавды да койнына тыкты, сонь алгасап атына каргып минди де, пишелердинь кыш-

кырыгы эситилген бетке атландырды. Аье-куье болган пишелер атлыды коьрип, тоьгинмеге асыктылар, шашларын юлкканлар да болдылар, баьриси де бирлесип коьтерген бакырык-кышкырыктан Хота: «Мариям!... Карак!» — деген соьзлерди айырды.

Басына кан шапты:

— Мария кайда?!— деп екиринди ол, ак тислерин йылтыратып коьрсетип.

— Эште, оны орыс казак акашты! Шашы оьскен, савлай бети кызыл сакал ман биткен! — деди коньысы пишелердинь бириси, басындагы явлыгын туьзетип.

— Кайсы бетке кетти?

Мариядынь акашылган ерин коьрсетеек болып, пишелер Хотадынь атынынь касында шапкылап бардылар.

Сол ерге еткенде яс кыскааяклы:

— Ана якка кетти! — деп, сувдынь агынь ман сайылган тоьмен бетке коьрсетти. — Сак бол, савыты, мылтыгы бар йьрткыштынь! — деген аявлы соьзлерин де косты. Хота агашлык ишине атын айдаганда.

Хота коьгоьленнинь тапталынган, тереклердинь, куваклыктынь бутаклары сындырылган ызды излеп, атын айдап барды.

Савытланган тагы да доьрт йигит авылдан сувягарга келдилер. Оларга да пишелер баьри заттынь кайтип болганын туьсиндирдилер. Йигитлердинь экеви Хота кеткен йол ман барды, анав экеви болса, йолга шыгып, Кобаннынь кешуьвине тез етермиз деп, агашлыкты айланып, ашык ер мен кетти.

Хота ыздан таймай барды эм сувягар коьтерилип барган ерде алыста, куваклыктынь ишинде, коьгалып барган атлыды коьрди. Атлы сокпаксыз ерди сайлаган эди эм Хота онынь артыннан суьйтип барса, етиспеске болаягын аньлап кешуьвге аькететаган сокпакка шыкты, сонда сакларман деп ойлады. Артка атлы кайтпас, оьзге йол бу якларда йок, арба йолга кайда да сондай каьри мен атлы шыкпас... Хота кешуьвге етти де сокпакка шыкты. Агашлыкта ер йийлек пен коьгоьленлер оьскен куьн яйнавылы бос ерди тавып, атыннан туьспей, бутаклары ергешей кень яйылган карагаштынь артына ясырынып саклады. Ашувдан туншыгып, камышысын берк сыгып, каранья агашлыктынь ишине уньилип кеткен сокпакка шыдамсыз карады. Бурынга соккан йийлектинь аьлемет ийисин де аньламай ызыгыскан шыбынлар атын да, оьзин де ябалаганына эс этпегенлей, ол катып сокпакты коьзледи. Мине аттынь куьрсинуьвли сесин эситкенлей, сол сабатлей ок кыныннан кылышын шыгарды. Биразлай бутаклардынь арасыннан ол,

куын обтпей караланган, сокпакта коьлденен яткан Мария ман атлыды коьрди. Мариядынъ ынъырануву эситилди. Атлыдынъ ювыклаганын саклаган Хота, кылышын окталап, карагаштынъ артыннан Азраилдей шыкты. Андрей адалап, атын сокпактан бурды, ама сол сабатлей эсин йыйып, иерине тагылган тери каптан мылтыгын шыгараяк болды. Каарланган Хота аласасын тепкилеп, Андрейдинъ тоьгерегинде, куватлы кустай айланды. Савытын шыгармага болалмаягын анълаган казак Марияды ийтеп аттан туьсирди. Ерге йыгылган кыскаяклы ынъыранып, басын коьтерди, каерде экенин анъламай турды. Онынъ явлыгы астыннан куйылып шыккан шашлары аккувдай болып агарган эдилер. Хота Марияга карап, алданганынынъ арасында, Андрей де кыныннан кылышын шыгарып, атын Хотага каратып айдады. Андрей кылышын окталтып Хотага каратып бурды, ама Хота кылышын салып, кылышты тийгистпеди. Казак тагы да савытын коьтерип шапты. Хота тагы согувына кылышын салды. Эм сол арада Андрейдинъ кылышы болатка занъырап артка ушканда, Хота ок оьзи сокты эм Андрейдинъ бетине тийип, бир кесек этин кармап алгандай болды.

— А-ай-ай! — деп бакырыкклады Андрей каны боркылдаган ягын сол колы ман ыслап эм басын энъкейтп.

Хота янасып явдынъ янын алмага деп кылышын коьтерди...

— Кой, керек тувыл! — деп кышкырды эсин йыйган Мария.

Хотадынъ колы токталды, ол Марияга карап, кылышын туьсирди.

— Бу меним орыс байым, — деп Мариядынъ айтканы да бир болды, канга боялган басын коьтерип Андрей онъ колындагы кайыс бавга илинуьвли кылышын берк ыслап, окталды эм оны ман Хотадынъ белиннен йогар этип урып салды. Кылыш шапылдап этине кирип шыкты.

— Мариям, не этинъ! — деп оькинишли оькирди Хота эм колы ман янбасын ыслап, аттан тымалап туьсти, уьрккен ат та зобнъгиге аягыннан капкан иесининъ кевдесин ерде суьйреп, канлы ыз калдырып кашты.

— Ма сага керегинъ бар болса! Иблис, арам зат! — деп Андрей соьгинип, канлы бетин суьртти.

Мария кыйналып, аяк уьстине турды эм аьвликкен шырайы ман аласа аттынъ, канга боялган, янсыз иесин суьйрегени бетке аянышлы карады.

Андрей аттан туьсип ерге олтырды эм шепкенин ашып, ишиндеги ак капталды йыртып, бир кесек кумаш этти де, Марияга бурылды:

— Ярамды байла! — деди.

Мария басын да бурмай, аякларын систем кадалтып, кыймылдаталмай, коьгоьленди канга бояп суьйрелип барган Хотадынъ кевдесиннен коьзин айыралмады.

— Ким ди ол?! — деп юреги сезип сорады. Андрей.

— Ол амалым... — деп сонъынашей айталмай Мария басын ыслады.

— Анъладым! — деди мыскыллап Андрей эм куьлемсиреп: — Ярамды байла! Кетемиз аьли! Эне кудай бизге экинши атты да таптырды, — деп косты.

— Кайда кетемиз? — деп саьспекледи Мария. — Йок! — деп кышкырды ол. — Онда меним оьксиз балаларым калган! Кишкей балалар! — дей берип куьбирденди эм коьрип унамаган карам ман Андрейдинъ канлы бетин коьзлеп алды. — Йок! Бир якка да мен кетеегим йок! — деп кышкырды эм болган куьшин салып, бир йыгылып, бир турып сокпак пан артка шапты.

Казак Андрей коьзлерин шуькирейтип, бу коьриниске карап, аяк уьстине басты, кумаш пан бетин суьртип, канлы кумашты коьгоьленге таслады. Йыгылып-турып, шавып барган Марияга куьлемсирей берип карады эм ерге туькирип, атынынъ касына барды, тери каптынъ ишиннен мылтыгын шыгарды.

— Йок, эндиги мен сага кашып басынъды алдыртпаспан! Христосты сатканга яшав йок! — деп ол тислерин кыршылдатты эм савытын тускалап атты.

Мария тагы да бир-эки абыт этти де, шайкала берип казай турды, бир зат ыслагандай болып, колларын яйды:

— Балаларым меним, кеширинъиз йолсыз ананъызды? — деп коькке карап, куьшлетип айтты да, ерге йыгылды.

Мылтык атувдан тарсылдаган сес агашлыкта яшаган кусларды уьрктирди, олар коьккти каплап уштылар, уьйкен шав-шув коьтердилер.

Андрей мылтыгын янъыдан ядыралап, артка кабына тыкты, сонъ кыймылдамай яткан Мариядынъ кевдесине карамын таслады да, яралаганын яде оьлтиргенин билгиси де келмей, авырланып атына минди де, ювенди тартты. Ама сол саьат мылтыктынъ атувы тыныклыкты экинши кере бузды эм казак Андрей сес шыгармай аттан тымалады.

Андрей Марияды акашып келген сокпактан куьып барган эки атлы йигит уьш ян берген куьн яйнаган шешекейли ерге атларын асыктырып шыктылар.

Сувга кеткен Янсурат

Бир минсиз ярасыклы эди бу кыз. Караборан, ала коьзли, туьз битимли кыз авылда коьп ясларга ярайтаган эди. Коьплер онынъ бил-бил анълы таза давазын эсте тургыстылар. Баьрисиннен де бек оны конъысы болып яшаган Келди-Мурат яраткан эди. Арыксымал, бели бир увьс, кень явырынлы Келди-Мурат ювас кылыклы, куллыкшы яс эди эм ол тек бир мырат пан яшайтаган эди. Янсуратты уьйине кеншек этип аькелуьв мырат пан. Эки яс аьдем аз расып, соьйлесселер де, сол расканлары олардынъ арасындагы ашыклык отын соьндирмей, керисинше коьпке дейим тутандырып турды. Олар бирге ойынларга, тойларга бардылар, амал тавып хабарластылар, бийидилер, а коьбинше коьзлерининъ карамлары ман бир-бирине юреклериндеги сезимлерин туьсиндирдилер. «Мен сага алал, сенимли ян ко-сак боларман», — дедилер кыздынъ коьзлери. «Мен яшавынъды онълы этермен, ягынъ, дирегин боларман», — деди ястынъ карамы. Янсурат каралдыда турса да, сувга бараман деп орамга шыкса да, яс озьзининъ каралдысыннан карады ога, кыз да коьзлерин акыртын коьтерип, оны коьзледи.

Яс аьдемлердинъ ата-аналары эрте сездилер балаларынынъ бир-бирине тартылатаганын; яс аьдемлер билмеселер де, уьйкенлер сол зат акында соьйлеп те алган эдилер. Бир кайта ашыктан-ашык юритилди соьз эки аьел арасында. Бир-бирлерин кыйнамажак уьшин татымлыкты бузбajak уьшин енъил калым акында соьйледилер. Йьрма савылатаган сыйыр, он баспак, бир бес ат ястынъ ягы береек болды кыз уьшин. Эки якта бу калымды тоьзимли коьрди. Янсурат аста-аста озьзине кийим, орын, кийитке деп керек затларды аьзирледи. Оны ялгъз этпедилер, ювык кардашлардынъ кеншеклери, кызлары келип, Янсурат пан бирге тонлар, шыбалар, куржынлар тигип халк айткандай, кыздынъ бас каьрин коьрдилер.

Той болажак йьл Янсураталарга капилестен уьйкен каза келди. Атасы пишеншалдан арба ман кайтаятырып, атлар арбасын акаштылар, эркек арбады токтаталмады, йол бурылган

ерде арба авдарылып арбашыды каядынъ тасына кыстырып, эзгишледи. Оны, босатпага авылдаслар келгенде, эсли эркек энтте сав эди. Арбадынъ астыннан шыгарып Янсураттынъ атасын уйге аькеттилер, мунда ол сав куьн кан аралас йобт-кирип, туьнде ян берди. Янсураттынъ аьели йыл болгышай кайгыларын шекти. Ама кайгы шеккен Янсуратты тагы уйкен сынавлар сакладылар.

Атасы оьлгенде, аьелде уйкен болып кардашы Исмаил калды. Ол отыздан арткан эркек эди, эки бала тапкан пишеси уьшиншиси мен аягы авыр болып юрди. Исмаил каты кылыклы, непсукарлы аьдем эди: яшав бойы ол байымага суьйди, аьдет-шартка сыймагандай затлар этип, аьли атасы сав заманда оны ман бирге яшай турганлай, бокшасын оннан айырым тургыстты. Ол акша табаяк мырат пан авылдан бир неше тавекелли аьдемлер мен биргесин патшадынъ аьскерине юклер тасып, киреде юрген эди. Сол кавыф исти ол атасынынъ яны калганнан сонъ койды эм биринши куьннен баслап уйде оьзин уйкен этип, коьтересин де оьз соьзине тынълатып турды. Сол шакта анасы да, карындасы да онынъ кылыгын ийги сынадылар.

Йыл кеткенде конъгысылары Янсураттынъ атасы сав заманында ниетленген иси битпеге кереги акында соьйледилер. Ама Исмаил коькирексип, конъгысылардынъ айтканын анъламагансып, тувра явап бермеди. Сол заманда анасы оьзи улы ман соьйледи, кыздынъ эрте айттырылганын, оларга намыслыша явап бермеге кереклигин анълатты.

Ама Исмаил яратпай:

— Олардынъ арык йырма сыйыры эм он бузавы уьшин неге мен явап пан асыкпага керекпен? Белки, карындасты онъайлы уйден айттырарлар, колайлы биревлер мен ювы-класпага болармыз?! — деди.

Анасы сол соьзлерден коркып:

— Атанъ, язык сол затка разы болып кеткен. Оьлгеннинъ ниетин толтырмага керек, ясым,— деди.

— Атамнынъ яткан ери еннетли болсын! Тек эне сиз карт аьдемлер, яшавды коьтере де анъламайсыз. Сен де, анам, не билесинъ? Коркпа, табылар колайлы киев, карындас наьсипли болып, онъып та яшар! А муналар не? Яланъаяклар, олар ман шокласпага да уяласынъ! Эне боляк киевдинъ эки агасы да бир уйде турады, олардынъ боьлисип шыгаягы коьринип те коьринмейди. Болган байлыклары да сол бирилеек калым. Карындас онда кыйналып яшаяк! — деп оьзиндикин айта берди эр киси.

Яс аьдемлер бир-бирин яратканын, неше заман сенип турганларын туьсиндирип анасы айтаяк болув эди, тек сол ойын койды да:

— Ол зат атанънынъ оьсиети де! — деп кайтарып айтты.

— Атам!? — деп ойланганын айткысы да келмей, тувра да явапламай. — Яткан ери еннетли болсын! — деп анасы ман оьзге соьйлегиси келмеди.

Бу соьзди анасы, кызына еткермесе де, Янсурат анасыннъ не зат уьшин мыдахланып, тынышлык таппай юргенин сезди. Ама ол атасынынъ соьзи юрмес деп ьйнангысы келмеди эм алдынгынша, — Келди-Мурат пан келисип кайзамаман яшаягы акында — уьмитленип, ишиндегин биревге билдирмей, шыдап юрди.

Янсурат, балалар эгиншидинъ аьелинде кайтип тербияланатаган болса, суьйтип тербияланды. Уьйкенлерди тынълады, куллыктан ташанмады, соьзге кириспеди. Эртеникте «пысымласын» айтып, кеше ятаятырганда, «кулфуаллады» окып, сав куьн бир ерде турмай куллык этип айланды. Сийрек болса да, ойынларга, яс аьдемлер йьйылатаган басланувларга барып, соларда оьзининъ ашыгы ман коьристи эм баягы той куьни акында ойланып яшады.

Кызынынъ ойын юреги мен сезип турган анасы эндигиси кызынынъ коьзлерине каралмай, коьзясланган бетин ясырып, баласын аяганнан соьйлеген затын сонъына дейим айталмай юрди. Бир кайта Янсураттынъ шашын тараганда, бирден йьлап та алды эм кызы не болганын сораганда, туврасын айтпага тили бурылмады.

Неди де сакламага болаяк эди кыз, тек муна болатан затты тувыл. Дуния авдарылып кетти коьзлерининъ алдында, яшав тувра йорыклар ман туьзилген деген ойы тарамланып, коьтере де ьйнанымсыз болды...

Бир кайта Исмаилга конъысы авылдан конаклар келдилер. Солардынъ ишинде Исмаил мен киреде юрген, оннан ясы уьйкен, кырка келген Хамзат деп бир эркек бар эди. Янсурат сыпырага ас салып бергенде, Хамзат ога коьз атты. Онынъ уьйленмегенин Исмаил аьруьв билетаган эди эм Хамзат оьзи де карындас акында сорастырып, Исмаилге де ой тувдырды. Конаклар таркап баслаганда, Хамзат артта калып, уьйдинъ ишин йьйыстыра турган кызга тагы да карады. Ама кыз неге ога карайтаганын кайдан билсин, боьтен де, атасы яралы биревдинъ? Ойына бир зат та келмеген кыз эркектинъ карамына куьлемсиреди де исин этти. Сол куьлемсирев юрегине еткен Хамзат карындас акында Исмаил мен соьйлесеек болды.

Исмаил болса сол ерде оъзи хабарды айтты: кайтип карында-сын айттырганларын эм ол конъысыларына аз калым ушын бергиси келмейтаганын.

— Соълегишей, — деди Хамзат, — меним уйленмей турганым — калымга акша, мал йыйыстырып юргенмен. Эм Алла меним шыдамлыгым ушын мени бир алал, ярасык, яс кыз бан ырастырар деп саклап тураман. Меним уййиме туъскен кеншектинъ онъайлыгы коьп болаяк, кайынатасыз, кайына-насыз яшаяк, бирев де ога буйырыклар береек тувыл, яман соъз эситеек тувыл, бирев ушын аркасын майыстыраяк тувыл, оъзининъ басы ушын шалысяк, басы ушын яшаяк.

— Калым ша, кайдай? — деп ыйнатлы болып сорады Исмаил.

— Эгер айттыратаганлар сага отыз мал беретан болсалар, мен сага кырк туварымды айдап аькелермен.

— Эм бас атты да ... — деп косты Исмаил.

— Элбетте, ювени мен, иери мен бас ат та косым болады.

Кулыгы битпей, уйдегилерине бир зат та айтпай юрди Исмаил. Сол соъз болганлы бир юма кеткенинде, ол уьстине янъы кара шепкен, басына коьрпе боьрк кийип шыкты эм колындагы камышысынынъ сабы ман этиклерине сога берип, кыскаяклылар аьрекетлеп турган боьлмеге кирди де, коьтеринки давазы ман айтты:

— Бугуьн конакларды алмага аьзирленинъиз! — деп карындасына карап. — Сени айттырып Найман тукумнынъ Хамзаты келеди!

— Кайтип?! — деп бир даваз бан кышкырдылар анасы ман кызы.

— Хамзат — колайлы эркек. Карындасым онынъ уйинде шынты ие болып онъып яшаяк. Эм ол калымын да арттырып береди! — деп Исмаил сусын билдирип, коьзлерин бакырайтып айтты.

— Конъысылар ша?! Алладан корк, улым, атанъ сав болып, оларга соъз берилген де?! — деп тиленди анасы.

— Конъысылар не?! Яланъаяклар! Он мал тегин келип, каерде коьргенсиз?!

— Агам-ав, сен мени малга сатасынъма? Тирилей оьлтирсень уйитип эткеннен эсе де! — деп Янсурат бармакларын тислеп, олтырган еринде йылап йиберди.

— Мен оьзимнинъ соьзимнен кайтпаспан! Аьзир болынъыз конакты алулга! Карындасымнынъ бактысы болувын мен суьймейменме, сонынъ ушын шалысаман!

— Тирилей мезарга коьмтагы мени! — деп коькирегин ашшытып бакырыклап сылкылдады Янсурат.

— Болган! Сен яшавдан не анълайсынъ? Энтте мага муь-сиревли боларсынъ! — деп Исмаил камышысы ман этигине кагып, пештен шыкты.

Тап эне шапаланган теректей солыгып, янсыз калгандай болып юрди Янсурат. Шешекейдей яйнап турган он бес ясындагы кыз азып-тозып басын коьтермей, аьдемлерге бир соьз айталмай, калтыравык болып, коьтере заттан шет кагылып турды. Эм куьзде озгарылган тойы тойга усамады, тап кыздынъ оьмиралласы болгандай озды. Яшавларында тувралык болмаган коьп затларды сынаган эсли аьдемлер кызга караганда, кайгырганнан эне-мине тыгырып кетеек коьзясларын тегаран бир токтатып турдылар. Яп-яс кыздынъ саргайып шырайы кеткен, маштак бойлы, кеселтек кевдели эсли Хамзатка тийисли тувыллыгын коьзге айлак та оьткин коьринди. Бобтен де кыздынъ суьйгени барын билген тенъ-кызлар: «Анавдай акасы яралы бирев мен кайтип яшар экен? Анавдай суьйгени болып, кайдай да костамсызга ыраскан! Оьзи сыпатсыз, оьзининъ ялтанъ-култанъланып костамсыз юргени ша? Ол Янсураттынъ ишин коьтере де шыгараяк», — деп кызды аядылар. Ишлериннен: «Огырсыз! Наьлет болсын ога!» — деп Исмаилды каргап, Янсуратка бавырмалыкларын коьрсеттилер. Элбетте, непсукарлы аьдемлер де табылдылар, олар келиннинъ баасын эсапладылар, Исмаилды яшав маьнесин биледи, акыллы деп макуллаганлар да болдылар.

Коньысылар, корланганын билдирмей аьдет уьшин хайырлы болсын айтып шыктылар, а Келди-Мурат болса коьтере де коьринмеди. Ол сол куьнлерде болаяк затты билип, тав бетлерде малын бакпага кеткен эди.

Енъгелер, куршактай кийинген, кеншекти йибек буьркеншек пен буьркеп, аягынынъ астына табаншал тоьсеп, уьйден шыгардылар да арбага олтырттылар эм баска авылга аькеттилер. Сонда да табаншал тоьселди, каьпийклер, шетлевиклер басына шаштылар, завкландылар, ойнадылар, йырладылар, буьркеншектинъ астында кеншектинъ коьзлери коьзьястан сытылып кетееытырганын бирев де сезбеди...

Эки йыл Янсурат Хамзаттынъ уьйинде яшады. Ялыгувлы, узак эки йыл Янсураттынъ юрегин, тап капланнынъ терисине куьплегендей, куьплеп, оны яшавга тоьзимли этти. Ол бир сезимин де билдирмей, эртениктен кешкешей уьй исин де, байы ман бирге кыр куллыгын да бардырды. Уьйде казан асты, йыйыстырды, кир ювды, кийим тикти, кырда байы ман бирге кырдагы эгинди отады, пишеншалга юрди. Суьйтип бактысынъ буьрылганына ол яшавга айлак та айыплы эди, тек сол

зат акында биревге де айтпады. «Суювсиз байга барган сен ялгыз тувылсынъ, кызым. Аллага сен де, яша, соьзге кириспе, байынъды тынъла, шыдамлы бол!» — деген эди анасы да. Оннан баскалай да кимге айтсын, кимге йьлансын? Эгер ят авылда соьйлемеге бирев де йок болса, а байы ман коьтере де уьндемей туратаган эди.

Хамзат онынъ уьндемей турганына ашувланса да, бир де сокпады, а калган затларын ол бек хош коьретаган эди: онынъ куллыксуверлигин, мукаятлыгын, яслыгын. Эркек оьзи де уьйтикбас бирев эди, сонынъ уьшин оларга конъгысылар да бек ябыспадылар, а оьзлери болса кайда да каралдыдан абыт этпедилер.

Байы ман турганынынъ биринши йылынынъ ызында Янсурат суйген Келди-Мураты уьйленгенин эситти. Ол оьзининъ наьсипсизлигинде бас деп оны шушлеп турган эди: эгер ол бираз йигерли болып, баскалар эткендей, йорыкларды бузып, акашкан болса деп ойланды. Яде баска эп тавып якласпага боляк эди. Сондай ойлар туватаган эди онада, тек бара-тура Келди-Муратка айыплыгы соьнди, эки колы сувыгандай болып, ол да бир амалсыз аьдем деп, оны да шушлемеди. Аман да ол эсине окында туьсетаган болды. Боьтен де орамга шыгып, сувга бараятканында, атка олтырган яде яв юрген яс йигитлерди коьрсе, коьзи кызды, эске ашыкяры туьсти. Аман да сол яслар коьзден тайса, кызыксынувы да, эске алувы да йогалды. Окында онынъ, кайдай ды бир туьрленислер болар деп, сенген коьнъили болатаган эди. Ама кайдай туьрленислер экенин ол коьрим этип алалмады.

Байы да, пишесиндей болып, эртениктен кешкешей куллык этип юрди. Язалтай малын карап, аслык оьстирди. Баьри куьнлер бир тегисли оздылар. Хамзаттынъ кардаш-кавымы аз эди, олар да, Хамзаттай болып, кыйынлык, той болмаса оьзге катнавга тартылмайтаган эдилер. Йьлда бир кайтам куьз куьнлеринде ярмалык болатаган эди, сонда байы ман пише бирге барып, аьдемлерге коьриндилер. Хамзат пишесине сонда кийим сайлатты, эгер ол алгысы келмесе де, зор ман алып кийгистти. Не колайлы яшав, не алынган кийим, не байынынъ бавырмавлыгы Янсураттынъ юрегине етпеди, бек кутсыз болып коьринди ога бу яшав.

Соннынъ уьстине Янсурат не биринши йылында да, не экинши йылында да бала табалмады, аягы авыр болмады. Суюв болмаса, бала туватаганым деп, ишиннен ойланды Янсурат. Боьтен де кешелер мен касында авыр тыныс алып, арып яткан толы кевдели эркек коьтере де ят аьдем болып сезилди,

шийкендирди оны. Бу вакытта эсине Келди-Муратты алды, онынъ яс майбыскак кевдеси, онынъ касында ятпага тийисли экенин ойлады.

А эркектинъ туьсин йойып бараятырган ясыл коьзлерине, тыртыклы сары шырайына карамага ташанды, эгер ол уйде болса, куллык пан алдангансып, ога карамастынъ амалын шекти.

Тувган авылыннан оқында келетаган ювыклар, анасы туьрли хабарлар акелетаган болдылар. Суьйтип ол Келди-Муратта бас деп ул, сонъ кыз да тувганын эситти. Эм сол хабарлардан сонъ коьп заман эсин йыйялмай, йыйылган оьпкеси коькирегин ашшытып турды. «Сол балалар менде тувмага керек эди», — деп ол ишиннен анасын да, кардашын да шушлетти. Сол ойлардан кемирилип, такатсыз, янсыз калмага да болаяк эди, эне куллык, куллык оны алдандырды, оьзин арытып, сол ойлардан босандырды.

Байы пишесининъ ойлары акында билип те билмеди, онынъ уьндемей юретаганына эс те этпеди, оны кишкей бала деп санап, эште, соьйлемеге зат табалмай болар деп ойланды. Оьзи оны яны ман бек суьйип, а Янсурат оны суьймейди, иши шыгып яшайды деген ой онынъ басына бир де келмеди. Кайтарасына, пишеси оны коьтересиннен де бек, оьзин суьйгендей, суьймеге керек, савлай яшавын ога багысламага керек деп ойлады. Неге десенъ: «Алладынъ алдында ол меним пишем, онынъ сыйын коьтерип, анав такым калын да бергенмен, аьли де аьелдинъ колайлыгы уьшин эртениктен кешке дейим терлеп-писип ислеймен. Ол алал болмаса, ким мага алал болмага керек?!» — дегендей ой ман басшыланды Хамзат.

Олардынъ араларында эрис-суьрис аз болды. Хамзат оьзи танъ, шыдамлы аьдем эди, ондай кылыклы аьдемди суьймеге де болаяк эди, ама не этеексинъ Янсураттынъ яны ога ятпаса, тень тувыл эдилер.

Кешелер мен отягадынъ ярыгы ман, каранъага да карамай, Янсурат кол туьйирменди айландырды яде ис тигип, орынга кирип яткысы келмей олтырды.

— Ия, ятпага керек! — дейди бурныннан алдырып уйкысы келген Хамзат.

Ама Янсурат уьндемей куллыгын эте береди, яткысы келмей байынынъ касында.

Саклай-саклай коьзлери юмылып, уйклап кеткенин оьзи билмей калады Хамзат. Эм ол хурылдавы ман савлай уьйди сенъкилдетип ятады, а Янсурат кенем де исин бардырады эм олтырган еринде оьзи мызгап кетеди.

Байы танъ атып уянса, пишесининъ олтырган еринде уйкап кеткенин коьрип:

— Тобх-тоьх, тобан бас, айттым да сага: куллыгынъ кайда кашып кетеек ти деп?! — дегенди куьрсинип айтып, ялтанълав юриси мен Янсуратка келип, оны коьтерип, орынга яткарады, оьзи болса, малын карамага барады.

Окында Янсурат уйдинъ касында уйилген бурьсларга олтырып, бетин куьнге яйып, коьзлерин юмып, ойлары ман мыратлы дуньясына ымтылады. Эске уйин алады, байга бармай турып, яшавынынъ кайтип туьзелееги акында ойлар курган болса, сол толмаган наьсипли яшавын коьзлерине келтирди. Ама ойлары тез болып буьгуьнги кутсыз яшавына кайтты. Эм ол оьзининъ наьсипсизлигинде анасын да, кардашын да, Келди-Муратты да шуьшлегени ушин, тек оларга ашувын буралмады. Олар тувганлары, суьйгени болган ушинме, а ашуву савлай ялтанълап юрген байына буьрылды. «Ол болмаса, мен Келди-Муратка бараяк эдим, яшавым коьтере баска болаяк эди, наьсипимнен ол айырды!» — деп ол оны коьзи мен коьргиси келмей, эринлерин кымып, баягы, куллыгына кайтты...

Ама бир куьннинъ бир куьнинде сол йыйылган ашув боркылдап тоьгилип шыкты.

Онъайлы язлык куьни эди. Хамзат эртенъ мен турып, кетпен мен ерди согып, авлада иследи. Бу кишкей авласынан ол наьртуьк эгип, онъ аслык йыятаган эди, а себеби сол — куьшин кызганмай, язлыкта ерди эгинге мукаят аьзирледи. Аьли де ол сол мырат пан авлады аьрекетледи. Янсурат басына тастар байлап, сувагаш пан агаш шелеклерди коьтерип, ислеген байы бетке кылыьыннан карап, эртенъ мен сувга кетти. Сувга аькететаган сокпак тал тереклер оьскен агашлыктынъ ишиннен озатаган эди. Салкын берген тереклердинъ арасына киргенде, Янсурат коьнъилленип ян-ягына каранды. Тал теректинъ буьртиклери ашылып, ясыл япыраклар ушланып шыгып баслаган эдилер. Туьрли-туьрли куслардынъ сызгырувлары ман зарнавлары, бийлеген эди орманды. Тал агашлыктынъ ортасына киргенде, уйкен тереклер куьнди ябып, иши сувыкланды. Янсурат, баска пишелерди неге карамаганына оькинип, ялгызлыгыннан сескенип кетти де, шелеклердинъ зыйкылдавын колы ман ыслап токтатты эм тез болып орман ишиннен шыкпага асыгып, зыранълады. Сокпакты оьтип, сувягарга еткенин оьзи де билмей калды. Туьпсиз коьктинъ кенълигин, оьктем аккан Кобанды коьзлеп, Янсурат коркканы кайда кеткенин де билмеди. Еп-енъил болды. Тынысын эркин алып, ол сувга янасты. Кобаннынъ куьмис агынлары бирисин бири кувып

бардылар. Шувылдай турган сеси тав сувынынъ оьктемлигин коьрсетти. Янсурат коьзлерин алмаганлай коьспиршикленип, толкынланып аккан сувга карады эм ога оьзи де сол сув ман бирге аккандай болып коьринди. Онынъ басы айланып кетти, ол колын манълайына салды, коьзлерин юмды. Сонъ коьзлерин ашып, сувагашы ман шелеклерин сувягардынъ вак тасларына салды, оьзи сайлап алып уйкен таска олтырды да, ярык куьн саьвлесиннен коьзлерин шуькирейтип, сув агымын коьзледи. Тувган авылынынъ сувдынъ йогары бетинде орынласканын билетаган эди. Ол оьзининъ авылдаслары акында, наьсипли тень-курлары акында, Келди-Мурат эм онынъ пишеси акында, куьндесиндей коьрген сол кыскажаклы акында ойлады. Тувган авылында куьндеси де, тап ондай болып, сувга сув алмага келгендей коьрди. «Йок, мен онда да баргым келмейди, — деп ойланды ол. — Оннан эсе де агын бойы ман бир яklarга кетип йогалсам экен, бирев де мени билмесин, аьллевшин болайым, садака тилеп яшайым, ашлыктан оьлейим, буьйтип яшаганнан эсе де. Буьйтип яшалмайман эндиги, яшагым да келмейди!» — деп ол басын тизлерине салганы да бир болды, коьзяслары атлыгып шыктылар. «Сосы дуньяга неге энгенмен?» — деп сылкылдады ол, коьзясларына эркинлик берип. Оьз аьлининъ эбин таппай, узак заман йылап олтырды. ол. Сонъ йылавын бирден токтатты да басын коьтерди, йылап сискен коьзлерининъ алдында курткашыктынъ ал-йобгерли туьслери айлаңдылар, Кобаннынъ гуьрилдеви де тынышландыргандай болып, онынъ ян-суьегине оьтти. Ол сувдынъ толкынларына карады, орта бетте куьмис толкынлардынъ арасында ога аьдем басы коьрингендей сезилди, бас йогалды, сонъ сол ерден бираз тоьмен кетип, бас тагы коьринип алды. Янсурат сескенди: «Эш-те, албаслы болар? Бисмилла!» — деп ийманын уьйирди. Сувягардан кашаяк болув эди, тек шелеклери эсине туьсип, сувга келгенин анълады. Коркканнан ян-ягына каранды, тек боп-бос сувягарда бирев де коьринмедди. Тагы бирден ога сувдынъ аргы ягындагы куваклыкта да биревдинъ басы коьринип алды. «Ай, Аллам-ав сени! — деп тиленди ол. — Кетпеге керек!» — деген токтасувы ман, сув ягасына ювык келип, бас дегенде бир шелегине сув батырып алды, сонъ экиншисин батырып шыгарды. Толы шелеклерининъ авырлыгын да сезбей Янсурат артына зыранълап барды, бурылып карамага коркты, аьли алдыдагы йолын да коьзлемедди. Сокпакты кайтип оьткенин де билмей калды, авыл йолы ман да талагы янып барды, тек каралдысында тынысланды. Тап эсиктинъ туьбине шелеклерин салып, авырлыктан уйыган ийинлерин яйды, басын коькке

кобгерди, коркынышы тайып, бираз тынышланды. Ол авла бетке карады. Онда байы йок эди, юмсайтылган ерде кетпен туры эди. «Конгысыларга барган болар, яде малды карайды», — деген ойы ман ол, шелеклерди уйге киргистейим деп, ийилсе, сейири калганнан систем кадалып калды: шелектинъ ишинде кишкенекей балык юзип туры эди. «Кайдай аьлемет! — деп Янсурат, шелектен балыкты шыгарып, оны сыйпады. «Кайтип туьскенди-ав?» — дей берип, сейирсинип, ювыклап барды да, авлага таслады. Сонъ ол шелеклердеги сувды шапшакка куйды. Тез арадан коркканын да, балыкты да мутты. Тек каралдыдагы байы оны шақырып:

— Ярабий, Янсурат! — деди.

Янсурат асыкпай уйден шыкты.

Кызыл бети яйнаган, аьжейипсинген коьзлери коькке караган Хамзат колын алдыга созып, юмырыгында бир зат тутады.

— Ярабий, Янсурат, ыйнан, ыйнанма, ерди юмсайта турганымда, балык каргып шыгып та туры! — деп, авызы яйылып, куьлеген Хамзат аясын ашты эм онда, Янсурат, оьзи авлага таслаган, топыракка баткан балыкты коьрди.

— Тап ерден каргып шыкты! Анълайсынъма?! — деп аьжейипсингеннен коьгерген эринлери дирилдеп, коьзлери йылтырадылар Хамзаттынъ.

Эринлерин кымып, Янсурат байын аягыннан басына дейим коьзледи, ашувыннан катып калды. «Наьсипсиз, акмак!» — деп ишиннен ойланды да, бир соьз де айтпады.

— Ма, ысла! Мен конгысыларды шақырайым, — деди Хамзат эм кыска аяклары ман ялтанълап, каралдыдан шыгып кетти.

Байынынъ артыннан караган Янсурат куьлемсиреп уйге кирди. Эне-мине яны шыкпага турган, баткан балыкка карады, куьлемсиреди, шапшактан саплы ман сув алып ювды да, сонъ ойланып, эшки териден этилген иргедеги тулыктынъ ишине оны атты. Тез арадан Хамзат пан бир неше конгысы эркек келди, сонъ балалар да йыйылыстылар, ошарда йыйылыскан картлар да етистилер. Хамзат оларды кетпен мен соккан ерине аькетип, бармагы ман коьрсете берип:

— Мине сосында ерди согаман, а оннан каргып шыкпасынма? — деп анълатады.

— Муна ерде сув йокты да! — деди конгысылардынъ бириси.

— Аьлемети сол тувылма? — деп тагы да сейирленип кышкырды Хамзат.

— Оллахый, мундай затты биринши кере эсিতেятырман! — деди аьжейипсинген бир карт, таягы ман ерди туьрткишлеп.

— Эв, пише! — деп кышкырды Хамзат.

Тастарынынъ ушы ман авызын ябып, босамакка Янсурат шыкты.

— Эв, пише! Мен ыслаган балыкты мунда аькелеш.

Кыскаяклы не этеегин билмегенсип, ийинлерин куныстырды.

— Балыкты аькел деймен де!

Янсурат тагы ийинлерин куныстырды.

— Мунавы не затка бир зат та билмегенсиди-ав? — деп кышкырып, ога атлыкты Хамзат. — Балыкты коьрсет деймен аьдемлерге! — деп шавып келип, буйырык этти Хамзат.

Янсурат тек куьлемсиреди.

— Балык, дейментге! Балык кала? — деп эр киси пишесининъ колыннан ыслап кышкырыклады эм оны йьйылганлардынъ касына аькетти.

— Мине сосы ерден мен ыслаган балыкты аькел! — деди ол ашуву кайнап, саргылт-ясыл коьзлери кутыгыннан шыкпага аьзир эдилер.

Янсурат аньламагансып тагы ийинлерин куныстырды.

Хамзат пишесининъ колын йиберди де, ялтанълап уьй бетке адымлады:

— Соьле, соьле, мен оны баьринъизге де коьрсетермен, — деп соьйлене барды.

— Кызым, балыкты коьргенинъ барым? — деп юмсақ давазы ман сорады бийик коьрпе боьрк кийген карт Янсураттынъ касына келип.

— Кайдай балык акында хабар баратаганын аньламайман, — деди акыртын кыскаяклы.

— Аньладык, — деп карт аьри тайды. Уьйден актарувтоьнъгеруьвдинъ сеси эситилип турды. Ашувыннан атылмага турган Хамзат уьйден атлыгып шыкты да, пишесине еликти, онынъ ийинлериннен ыслап:

— Мен авлада тапкан балык кайда ды? — деп кышкырыклады.

Янсурат уьндемей ерге карамын тигилтти, Хамзат болса оны ийиннен ыслап силке берди:

— Балык кала деймен?!

Эр кисилер янасып келип, онынъ колларын кыскаяклыдынъ ийиннен айырдылар.

Бийик коьрпе боьрк кийген карт Янсураттынъ касына келди де:

— Кызым, бар уьйге, — деди сабыр давазы ман.

Авызын каргыс пан урсыска толтырып, Хамзат эр кисилдинъ колларынан босалмага шалысты:

— Эне анав ерде мен балыкты ыслаганман, а ол, обыр-пише, оны меннен алды! — деп кышкырыклады.

— Сабыр бол, Хамзат, авлада сен балыкты ыслаган да боларсынъ. Ким биледи. Сабыр бол! Тек кышкырма! Болган зат йокты да, — деди, тиссиз авызын шакылдатып, картлардынъ бириси.

— Балык бар эди деймен де! — деп кышкыра берди Хамзат, коллардан босалмага тырпанълап.

— Бар эди, бар эди, сабыр бол, — деп ийниннен сыйпады конъысылардынъ бириси.

Йыйылганларга анылатып, кушынын куятаган байына коьзи коьрип унамаган сезими мен терезеден карайтаган эди пишеси. Не де болсын, Хамзатты йибердилер, а ол баягы ерди коьрсетип, балыктынъ хабарын айта берди. Эр кисилер, картлар оны корсалап алып, айтканы ман унастылар. Сол арада Янсураттынъ басына бир ой келди: ол балыктынъ куйрыгыннан ыслап, колын артына ясырып турды, байы уй бетке караганлай, колындагын коьрсетип алды. Касындагылар бир зат та сезбедилер. Сондай коьринистен Хамзат шоьнькейип кетип, басын эки колы ман ыслап, тагы турды эм:

— Балык онынъ колында! — деп кышкырып атылаяк болув эди, тек оны эр кисилер тагы, ысладылар. — Балык онада! — деп кышкырувын коймады ол, коллардан босанмага шалысып. Янсурат тез болып уйге кирди де, балыкты янып турган отынъ ишине атты.

— Балык онада деймен де! Онада! — деп кушынын куювын токтатпады Хамзат.

Айтканына ыйнандыргысы келетаганын коьрип, эр кисилер оны уйге аькеттилер. Байын коьргенлей Янсурат, муьйиске тыгылды эм ерден коьзин коьтермеди.

— Балык кала?! — деп байы ога атылды эм излеп уй ишининъ астын уьстине туьсирди.

Балык табылмады. Ашувга толганыннан Хамзаттынъ авызы коьпиршиклэнди эм ол саргылт-ясыл коьзлери мен пишесин емеге аьзирдей, оьзиннен сыгып шыгарган соьзлерди айтты:

— Талак ¹! Талак! Талак! Меним коьзлерим сени бу уйде коьрмесинлер! — деп уьш кере талакты айтып, Хамзат косты. — Арам талак! — дегенди де.

¹ **Талак** — (араб соьз) мусылман аьдети мен пишеси мен айырылаяк болганда, байы айтатаган соьз.

Эркеклер адалап Хамзатка карадылар. Картлар кайда да намысланып, болган заттан эрек тургылары келип, уйден шыкпага асыктылар.

Хамзат яс пишесине талак этуэви сол сабатлей авылга яйылды. Мунадай зат бек сийрек болатан зат. Пише алал болмай, зиналыкта юрсе яде сога усаган уйкен куьналик этсе, эр аьдем арам талак этетаган болган. Авылда ондай зат савлай оьмирлеринде бир болса, неше бир арка сол хабарды соьйлөп, авыз-авыздан туьсирилмеди. Эгер эркек калым тоьлөп пишеди алып, ога ие болганы ман не суьйсе соны эттирсе, оьзининь сол байыр затыннан неге айырылады? Алган пишеси мен яшагысы келмесе, байлыгы болган эркек шерият пан пишединь уьстине тагы пише алмага болгантта? Сонынь уьшин муна ис коьплердинь кулакларына кирмеген зат болып аьжейипсиндирмей болмады. Сийрек болса да, сондай неше бир айырылысувлар бола турдылар. Олар эки оьзгерисли болдылар: бириси — арам талак, баскасы — алал талак. Алал талак этилсе, байы ман пише каты урсысканларыннан сонь, эслерин йьйып, кадыды тилеп булай ярасатаган болдылар. А мене арам талак этилсе, эркек пише мен кайтпаска айырылады. Эгер соньында эсин йьйган эркек йьйыламан десе, сол зат шерият пан этилди. Эм сол ярасувдынь кайсы эркек те оьтип болмаган шарты бар: йьйылаяк пишесин кайтараяк уьшин, онынь баска биревге байга барып шыкканы керек, бир куьнге де болсын, неке кыйылып, биревдинь пишеси болганнан сонь, байына кайтпага болган. Сонынь уьшин арам талак этилсе, пишединь яманлык этип артына кайтувы акында соьз де болмайды яде йьонкилген тентек бирев арам талакты этпеге болады. Суьйтип авылда Хамзаттынь акылына бир зат болган, яс пишесине арам талак эткен деген хабар ерде ятпай авылды айланып шыкты.

Сол затты Хамзат айтканда, картлардынь бириси Янсуратты шыгарып:

— Келин! — деди сыбырдаган давазы ман: — Суьйтип болды, аьше. Эндиги сен оьзинь оьзинье иесинь. Аьбиршубириньди алып, тоьркининье кетпеге боласынь. Суьйтип эткенинь сага колай болаяк.

Янсурат сол затка суьйинеги мен суьйинмегин билмеди.

Бир-эки кийимин салып, туьйиншигин йьйды. Оны колына алып, коьзлери кутыгыннан шыкпага турган Хамзат бетке де, каралдыда эм орамда йьйылган аьдемлерге де басын коьтермей, асыгыслы, ювырып, авылына аькететаган йолга шыгып кетти. Йолда бараятырганында, эне эндиги аьруьв

яшавым басланар деп сенип, мырат этип, бир де токталмай, ярым куьннинъ ишинде тувган авылына етти. Ога талак этилген хабар мунда да еткен эди.

Исмаил оны колындагы камышысы ман йолыкты.

— Бетти аштынъ! Кара намысынъды бизим уйге аккелдинъме, налет! — деп екирди ол эм ерге туькирип камышысы ман сокты карындасын.

— Аллам-ав! — деп уйден шавып шыккан эсейген анасы, улынынъ коьтерилген камышысыннан тасалап, кызын куша-клап уйге киргистти...

Исмаил бек авыр аьлге салды карындасын. Янсуратка каралдыдан шыкпаска деп буйырык берилди, оьзи де тезек пен ысланган шетеннен енъил-елпуьвли ясалган казануьйде турмага керекли болды. «Мен оны тегин караяк тувылман, бос коьтере олтырмасын, бетсиз!» — деп катырып айтты агасы эртеси куьн. Янсурат кайтип турмага да разы эди, тек кардашы корлав соьзлерди айтпасын. Исмаил ога энъ кыйынлы куллы-клар эттирди, энъ яман соьзлер айтты, ама уьйиннен де кувып йибермеди, ол бир яктан бир пишесиз калган бирев, белки, ярти калымга болса да, алып олтырар деп сенди. Янсурат болган заттан сонъ, оны урыскандай не шуьши барын анъламай, басы айланып юрди. Анасы улы коьрмегенде, кызын аяды, тек не амал ман ога ярдам этеегин билмеди.

Эм оьзгерислер баскаша туьзилди. Не анасы, не Исмаил, боьтен де Янсурат истинъ суьйтип айланмага болаягын ойлап та ойлаган йок эдилер.

Уьйинде ялгыз калган Янсураттынъ байы бир юмадан сонъ талак эткенине оькинди, Хамзат юмадынъ сонъында атка минип, Янсураталардынъ уьйине келди. Оны Исмаил авызда йолыкты. Уьйдинъ иеси аягын алдына салып, кабагынынъ астыннан карай берип, берген саламга колындагы камышысын ойнатып, Хамзаттынъ аттан туьскенин саклады. Тек атлы да аттан туьспеге коркып, атын бурып, келген йолы ман артка айдады. Уьйкен казага калганман деп, Хамзат оьзининъ хабарын конъысыларына, танысларына айтып юрди. Эм уьмитлери коьтере соьнип, авыл аьпендисине барды. Маштак бойлы, арык Беккуат-аьпенди бир эли ясына келген непсукарлы, кылыплы аьдем эди. Ол колына алган исти сонъына дейим еткерип билди, ама сонынъ уьшин бир келим болмаса, ол олтырган ериннен кыймылдамады.

Онынъ непсукарлыгын билген Хамзат арбасына аьруьв эт коскан кошкарды салып аькетти. Бекуат-аьпенди оны каралдыда йолыкты, онынъ саламына колын созып, оьзи арбадагы кошкардан коьзин алмады. Эм Хамзатты уйге шақырып:

— Анавын мага аькелген боларсынъ? — деп сорагына явапты алмаганлай, каралдыда айланып юрген ыргатына. — Бар, анав кошкардынъ аякларын босат та, азбарга киргисте кой,— деди.

Беккуат-аьпенди Хамзаттынъ тоьгинуьвин айлак авас болып тынълады. Конак тилегин сонъгына дейим айтып болган сонъ, аьпенди ойлы болып, бир кесек заман турды да, сонъ уьндириктен бир китап алып, кагытларын авдарып, бир затлар оқыды эм авыр куьрсинди. Хамзат аьпендининъ кайгылы шырайыннан куллыкларынынъ коьтере де осал экенин анълап эм эндиги ол оьзининъ талдай йинъишке караборан гоьзелин уьйине кайтараягына коьтере де шекленди. Сонъ Беккуат-аьпенди китаптан басын коьтерди де, тап бир кишкей балага карагандай, эринлерин эмшейтип, Хамзатка карады.

— Улым, бек кыйын сенинъ куллыгынь. Кайтпас соьзлер айткансынъ сен, караманълай. Эндиги меним маслагатым: кайтарма уьйинъе сол арам эткен косагыньды! — деп аьпенди, коьзлерин шуькирейтип, конагына карам атты.

— Аьпенди, акылымды шайтан састырган, сол соьзлердинъ авызымнан кайтип шыкканын оьзим де билмеймен?! Янсурат пан биз бек аьруьв турганмыз...

— Улым, онынъ атын айтпа! — деп давазын бираз коьтеринки этип айтты Беккуат-аьпенди. — Айырылыскан болсанъ, айырылыскансынъ!?!.. — деп ол уьндемей бир кесек заман турды.

Хамзат кыпынълады, аьпендининъ не айтаягын шыдамсыз саклады.

— Аьпенди, бир зат этсенъ. Мен оны кайтармага керекпен! Ол алал мага! — деди оьзи шыдалмай Хамзат.

— Аьруьв, аьруьв! Сабыр бол! — деп аьпенди турагалды. — Мен бир затлар ойланарман. Сонъ сага билдирермен, — деди аманласпага колын созып.

Хамзат, сорагынынъ шешилмеге болаягына бек сенип, кетти. Беккуат-аьпенди бас деп Янсураттынъ уьйин йоклады. Сонда агасы ман соьйлесектен алдын ол Янсураттынъ оьзин аьруьв этип карады. Яс кыскажаклыдынъ яс кевде-битими, ярасык юзи юрегине етти, ол силекейин шыбыртып, онынъ касына барып, ийнине колын салды:

— Тоьзимли бол, Аллага сен де тур! — деп Исмаил ман соьйлемеге кетти.

Исмаил ман экеви коьп соьйледилер. Бас деп Исмаил Хамзат деген атгы эситкиси де келмеген эди. Сонъ аьпенди: ога Хамзаттынъ бир колайлы мал береегин айтканда, разы болды.

Кадыды як этуъвди аьпенди оз мойнына алувын айтты. Бес авылга бир кады бар эди. Беккуат-аьпенди кадыга Хамзат пан бирге арбага олтырып барды. Хамзат кадыга деп бир токлыды алды. Кады конакларды йылы йолыкты, савгаларын мактады, шай иширди. Беккуат-аьпенди болган заттынъ акында хабарлаганда, ак сакаллы карт узак заман куълди, Хамзаттынъ алдынгы пишесининъ ыспайлыгын сорады, оьзи ойнагандай болып, бармагы ман аьпендиге коьрсетти. Беккуат-аьпенди бек шалысып, кадыга коьзин кыса турды. Сонъында кады куълкисин койды да, эгер Хамзаттынъ пишеси байга барып шыкпаса, шариат пан ол оьзине кыскаяклысын кайтарып болалмаягы акында айтты.

Хамзат кадыдынъ уйиннен кайгылы болып шыкты.

Олар арбага олтырганларында, Хамзат аьпендининъ ийинлериннен ыслап:

— Кайтип мен пишемди ят аьдемге бермеге болаякпан? — деп тиленди.

— Уйитип болмаса, сенинъ пишень болалмайды, — деди суьйкенсиремей Беккуат-аьпенди.

— Кайтип уйитип болады, бирев мен яткан пише мен кайтип яшаякпан?!

— Сен оьзинъ оннан айырылган, сенинъ айткан соьзлеринънен себеп ол басына эркинли болган, — деп куълди аьпенди.

— Не этпеге керек? — деди, домбык бармакларын бургышлап, манълайында тер туьркиреп, кып-кызыл болган Хамзат.

— Биз, эште, буйтип этеек... Сенинъ пишень уьш куьн меним уйимде пише болып турар да, сонъ сага кайтар?! — деди де соравлы карамын Хамзатка каратты.

Хамзаттынъ коьзлери бакырайдылар.

— Меним Янсуратым сени мен ятаяктагы?! — деди ол акылы авысаяк аьдемдей болып.

— Неге ятпага керек? — деп куьлемсиреди Бекуат-аьпенди. — Мен сага ярдам этким келеди. Эгер кыскаяклы унамаса, мен ога каныкпан. Шариат пан ятпага да керек. Уьш куьн ол меним балкосымда яшасын. Сол зат акында, Хамзат, эш бирев де билеек тувыл. Тек биз: мен, сен, Исмаил эм кады. А биз биревге де айтпаспыз. Кадыды аькелермиз, ол бизге неке кыяр, а уьш куьннен сонъ мен де сендей болып, сол соьзлерди айтарман, ал кутылды!

— Янсуратка каныгаяк тувылман деп, дурысын айта сынъма? — деп тиленип сорады Хамзат. Беккуат-аьпенди кара сакалын сыйпап:

— Мен эсли аьдеммен де, улым, ондай затлар ман каьр шекпеге мага келисли де тувыл,— деп тынышландырды Хамзатты Беккуат-аьпенди...

Неке кыйылмага деп белгиленген куьн Хамзат Исмаилга савга этип, баспак аькелди. Исмаил алдынгы киевин йылы йолыкты, алдына ас-сув салды. Ас ишип олтырганларында Исмаил тийгистип киевине айтты:

— Соьз дегенинь октай, атсань — яде яраларсынь, яде керек ерге тийгистпей олтырарсынь. А сен тийгисте алмадынь.

— Дурысын айтасынь, яньылыстым. Болаяк-болмаяк балык ушин де оны ман неге урсысань детагы!? — деди кайгырып Хамзат.

— Сол бирев балыкты авлада ушинимен де тапкасыньма? — деп сорады куьлемсиреп Исмаил.

— Аьше,— деп айтып йиберди де Хамзат, сонь озин туьзетип, — йок, ушинин айтсам, билмеймен. Кимге керекти сол бирев балык?! — деди.

— Авлада — балык дейсиньме? Айтатаганынь коьтере де аьжейипли зат, — деп куьлемсиреген Исмаил шекленип Хамзатка карады.

— Койдык соны. Болмаган болса-болганы йок. Эриспеймен, нетпеймен,— деп ийинлерин кагып алды Хамзат.

— Кенем де...— деп айтаягын соньына дейим айтпады уьй иеси.

— Тыньлаш, Исмаил, эртен Янсуратка аьпенди келеек, ога дейим мен пишем мен соьйлеспеге суьйген эдим, — деди алынышлы болып конак.

— Аньлайман,— деп куьлемсиреди Исмаил эм колы ман тыска коьрсетип. — Ол язгы казануьйде, бар соьйле,— деди.

Аякларын ишке баскан Хамзат ялтаньлап каралдыга шыкты эм Янсураттынь анасына туьгилди. Бети тыртыкларга толган кыскаяклы оны суьймес карамы ман йолыкты:

— Кызымды тоьгерекке карамастай этип, бетин аштынь, эндиги артыннан юрисинь! — деди бетлеп.

— Янсураттынь анасы, мен озим болган зат ушин оькинемен...

— Оькинесинь? — деп селекелегендей болды да, куртка тобан баслы шетен уьйге коьрсетти, кызынынь сонда экенлигин аньлатып.

Хамзат маштак уьйге тартынып кирди эм отягада олтырган Янсуратты коьрди. Кыскаяклы сол сабатлей орныннан турды да, уьндемей, байыннан бурылып, аьри тайды.

Хамзат кыпыньлап бир ерде турды да:

— Янсурат, шалтлык эттим мен, — деди.

Янсурат союз айтпады.

— Сол бирев соьздинъ авызымнан кайтип шыкканын оьзим де билмей калганман. Эндиги ондай зат болмас.

Кыймылдамай эм союз де шыгармай, тастай катып турды Янсурат.

— А балык бар эди де, — деп акырын айтты ол, тагы да явап эситпей. — Койдык сол бирев балыкты! Мен сени оьзиме пише этип аламан, тек оннан алдын сен бир аьдетти тутпага керексинъ. Биз Беккуат-аьпенди мен соьйлескенмиз, кенем де сен кара, бир зат болып олтырмасын!? Кара! Эгер бир зат болып олтырса, мен кенем де билеекпен! Сен бир зат болса да айттагы, неге уьндемей турасынъ? — деп каныгып айтты Хамзат.

Янсурат алдынгынша уьндемеді.

— Сен кара! Эгер бир зат болып олтырса, мен билеекпен! Билеекпен! — деп коркыстып, Хамзат уьйден шыкты.

Эртеси куьн эртенъ мен, савлай авыл пишеншалга шыкканда, ябык арба ман оьзининъ куллыкшысы ман бирге Беккуат-аьпенди келди.

Беккуат-аьпенди бос колы ман келген йок эди. Аямаган кесек орыс шугасын, доьмбектей секер алып келген эди. Исмаилга болса шыгарып куьмис кынлы кынжал берди. Ондай баалы савгалардан Исмаил кувнап яйнады эм дин куллыгын юргисткен конакка кайтип яраягын билмеди. Аннан-муннан соьйлеп, шай ишип болган сонъ, Беккуат-аьпенди карасакалын сыйпады да, дува этип, турды:

— Ал, аьше, биз кетпеге керекпиз, улым. Карындасынъды арбамга олтырт, — деди.

— Кайдай уят зат! Кайдай уятлык! — деп соьйлене берип, йылады язгы казануьйде отягада шонъкайып олтырган Янсураттынъ карт анасы.

— Тын! — деп бакырды басамактан Исмаил анасына. — А сен шык! — деп, баягынша систем шетенге сирелип турган карындасына, екиринип буйырды.

Ушып турган анасы кызына атлыгып, ога каптырылды эм коьзясларын коьлдей тоьгип:

— Йибереек тувылман! Яде экевинъизге де мен коькирегимдеги бир суьгти эмдирген йокпанма? Яде сиз бир атадан, бир анадан тувган йоксызба? Бу кадер неге юрексиз болгансынъ? — деп йылады.

— Мен юрексизбентагы?! — деп ашувланды. Исмаил. — Байын берли эткишей кызынъ не акында ойланган экен?! Мен

тувылтта, кызынъ юрексиз, ол бизди уятлыкка калдырган! — дегенди айтып кардашы, анасынынъ кушагыннан карындасын айырып, колыннан тырылдатып, алып йоьнеди.

Болган эркин йойган Янсурат коьзи бир зат та коьрмей, кардашынынъ артыннан суьйрелди. Исмаил токтаса, токталды, колыннан тартса, барды, эриспеди.

Туман баскан коьзлери бир зат та анъламадылар: кардашынынъ уьйтип неге этуьвин, басына ак шалма оралган, уьстине ак кийим кийген кара сакаллыдынъ неге мунда олтырувын, колында камышысы болган шепкенлидинъ не этуьвин, сав дуныяда не болувын туьсинмеди. Не зат оннан керегин, не зат уьшин ол бу дуныяга энгенин анъламады.

— Арбага мин! — деп буйырды кардашы.

Ол акымяралыдай эрекке карап бир ерде тура берди. Сол заманда Исмаил оны колы ман коьтерип, арбага таслады.

— Аьперим! Аьперим! — деп макул болып куьлемсиреди Беккуат-аьпенди эм Исмаилдинъ ийниннен какты.

— Муна болатаган не ди оьзи, ай, Аллам! — деп каралдыдан анасынынъ ынъыранганы эситилди.

— Тын! Улынъа уятлык келтирме! — деп кышкырды Исмаил.

Ак абасынынъ этегин коьтерип, Беккуат-аьпенди арбага юрагатлы минди эм Янсураттынъ ийниннен аявлы ыслап, оны, кийиз бен буьркевли буьгедек арбадынъ ишиндеги олтырув уьшин этилген келистирме затына олтыртты.

— Яхшы йолга, сыйлы Беккуат-аьпенди! — деп ийилди Исмаил.

— Аллав-тала сенинъ янынъды сакласын! — деди минезли этип Беккуат-аьпенди эм алдыда олтырган кулыкшысынынъ аркасына согып алды.

Анавы, ювенлерди тартканлай, атлар арбады суьйреп йоьнедилер. Бекуат-аьпендининъ балкосында баьри зат та байрамша йыйыстырылган эди. Шетен уьйден узак болмаган ерде ошактынъ уьстиндеги казанда эт кайнады, казаннынъ тоьгерегинде балшы ман пишеси аьрекетлик эттилер. Тобан ябылган бал-шетенлердинъ касында, атлар егилген фаэтон туры эди. Онынъ касында шыдамсыз болып кады кезинеди. Йолда коьринген аьпендининъ арбасын коьзлеп, ол тынышланды эм тынысын енъил алып, уьйге кирди. Колларын туткышына суьртип, балшыдынъ пишеси де иесин йоьлыкпага аьзырленди...

Сол сабатлей шетеннен ясалган балшыдынъ косында косакластырылып эки сыпыра ас салынды. Бувланып пискен кой эт, шоьлмеклер мен бармажий, кавызлы бал ман бавыр-

саклар номайлы уыйилген эдилер сыпыраларда. Балшыдынъ пишеси Янсураттынъ колыннан ыслап, сырт ерге аькетип, онынъ уьстине куьмис тоьстуьймели янъы шыба кийдирди, басына уйкен ак туьсли йибек явлык байлап, артка аькелди. Дув-саскын болып турган Янсуратты муьйисте олтыртып колын-бетин ювып, уйге кирген Беккуат-аьпендинъ касына барып, балшы пише ясыл катебе капталынынъ кисесиннен караланган куьмис билезикти шыгарып, кысаяккыдынъ колына кийдирди.

— Мунавы меннен сага савкат, гоьзелим,— деди пише ырыясып Беккуат-аьпендинъ касында.

Янсурат коьзлерин ерден алмай, сагырдай болып, басын ирге бетке бурды.

— Муньлы болып турады! — деди аьпенди.

— Аьше, сенинъше ойнамага керегим?! Завклангандай заты йок, анав огырсыз байы баска кирмеген зат этти де. Мундай аьруьвди яман атка калдырды! — дей берип балшы пише, тап анасындай болып, эки колы ман олтырган Янсураттынъ ийинлерин кушаклады.

Аьпендинъ артыннан колын-бетин ювып уьйдинъ ишине кады да кирди. Кады шал сакалына колы ман тийип, сонъ ас турган сыпыраларга сораулы карамын атып:

— Соны ман аьзирсизбе? — деди.

Беккуат-аьпенди Янсураттынъ касына келип, колыннан ыслап оны тургыстты эм уьйден шыгарды. Ваькил болаяк балшы ман арбашыды уйге аькелди. Балшыдынъ пишеси толы сербетсувлы шинъ аякты шыгарып, кадыдынъ алдына салды. Окыйыгын окып болган кады, ваькиллердинъ бас бармаклары кавыстыртып:

— Ваькилсинъме? — деп карт балшыдан сорады.

— Ваькилмен! — деди куьлемсиревин ясырып карт.

— Сен ша ваькилсинъме? — деп сорады арбашыдан кады.

— Ваькилмен,— деди арбашы.

Сонъ кады Алладынъ куллары болган яс кысаяккыдынъ эм аьпендиндинъ атларын айтып, Аллахтынъ эмири мен олардынъ кавышувын беркитти. Олар шинъ аяктан кезуьвлеп сербетсув ишип, неке кыйылганлардынъ яшавлары таьтли болсын деп тилеклер айттылар. Сол зат этилген сонъ Беккуат-аьпендиди шақырдылар. Ол баягы колыннан ыслап Янсуратты киргистип, муьйиске олтыртты. Оьзи кады ман бирге, сыпыра янындагы шатка олтырып, зияпетленип баслады. Балшы ман пишеси аякшы болып юрдилер. Кады ман аьпенди тойганша

ас иштилер, ярылгышай бармажийден тарттылар. Ак сакалды кады тамам болдырган эди: ол давазын коьтерип куылеп, аьпендидинь ийинлериннен какты, бир мактап, бир урысып завкланды. Сонъында турып, муыйис ирге бетке бурылып олтырган, Янсураттынъ касына барды эм яс кыскаяклыдынъ бетин озине бурып эсирик коьзлери мен ога битилип карады:

— О-о, ярасыгына соьз йок! Оьзи де яп-яс! Аьперим сага, аьпенди! — деп мактады кады эм кыздынъ басыннан колын алып, уйден шыкты.

Эсирик кадыды тегаран бир фаэтонга олтырттылар, атларды айдап, аьпендидинь арбашысы барды. Ама кады кетейтырганда, озгарып шыккан аьпендиди бармагы ман шакырып, тувра коьзлерине соравлы карады. Аьпенди карамды анълап, береекти бер дегенди балшыга колын булгалаклап анълатты. Балшы балшетенлердинъ касындагы костан орта оьлшемли боькшеди тегаран бир коьтерип, аькелип фаэтоннынъ артына салды.

— Бос бирев де ислемейди, туврама, аьпенди? Аьдемлеринъ бу затлар акында тиллерин берк тургыстсынлар. Мен карыскан йокпан бу затка, эситтинъме?! — деп шамгалып аьпендиге, сонъ ювенлерди ыслаган ыргатка бакырды. — Кеттик, кеттик, айда! Чу! — деп.

— Йолынъ болсын, кады! — деп басын ийди аьпенди, шанъ коьтерген фаэтоннынъ артыннан...

Уьш куьн озганнан сонъ, аьпенди ыргаты ман бирге Янсуратты арбага олтыртып, Хамзаттынъ тувра уьйининъ касына аькелдилер. Хамзат арбады коьргенлей, зыранълап келгенлердинъ алдына шыкты. Аьпендидинь шырайы куьнъирт эди, ама Хамзаттынъ карама азып-тозып, караланган пишесининъ юзинде токталды.

— Талак, талак, талак! — деп аьпенди Янсурат бетке басып шайкады. — Пишеньди алмага боласынъ. Уьш куьн авызына аста, сув да алмаган. Коьтере аьлсизленген! — деди.

Хамзат аьпендидинь соьзлерине эс этпей, Янсураттынъ кийимине, озине тешкеруьвли карады:

— Янъы кийимди буга неден себеп кийгисткен экенсиз?! Неден себеп? Не зат уьшин?! — деп басын аьпенди бетке де бурды.

— Ал! Юреалмайды ол, аьлсизленген деймен де! Анъламайсынъма? Мен ога бир яманлык та эткен йокпан деймен де, — деп ыргатын коьрсетип, — сол затка мине мунавы да шаьат! — деди.

Ыргат колы ман тозган боьркин ыслап басын ийип:

— Бирев де ога бир зат та эткен йок! — деди иесининъ соьзин йоьплеп.

— Эзиетлегенсизбе муны?! — деп Хамзат пишесининъ янсыз колын колына алып, баягы бир анъламсыз караган Янсураттынъ юзине тигилди коьзлери мен.

— Ийттен тувган! Ога ийгисин этесинъ, а ол сага яманлык пан яваплайтаганын караш! — деп екирди аьпенди.

Сескенип кеткен Хамзат тез болып пишесин коллары ман коьтерип, алды да, каралдыга абытлады.

— Койынъды аьзирле, а мен сага неке кыйдыртарман! — деп бакырды да Бекуат-аьпенди, сонъ ыргатына: — Айда! — деп екирди.

Арба дыгырдап, орамда айланып бурылды да, артка келген йолы ман айдалды.

Хамзат артына карамай, пишесин каралдыга киргистип, уьйдинъ алдында эсиктинъ касында Янсуратты ерге туьсирди. Янсурат шайкалып, бир колы ман иргеден ыслады, баска колы ман бетин япты.

— Сен меним коьзлериме каралмайсынъма?! — деп аьжейипли давазы ман сораган Хамзат пишесининъ колын бетиннен алды.

Янсурат басын арт таслап, аркасы ман иргеге таянып, коьзлерин бакырайтып, коькке карады.

— Сен меним коьзлериме каралмайсынъма?! — деп кайтарды сорадын Хамзат.

— Кетеш касымнан! Коьргим келмейди сендей аьдемди! Коьргим келмейди! Сени де, анавын да! — деп Янсурат орам бетке басын шайкалтып алды.

— Ол сени мен яткан! — деп, тап бала юмактынъ шешуьвин тапкандай, бакырды Хамзат. — Ол сени мен яткан! — деди кайтарып эм кыскаяклыдынъ иегиннен ыслап, онынъ ала коьзлерине тувра карады. — Яткан! Яткан! — деп бакырып, артка тайды.

Йыгылмага аз калып, шайкалып турган Янсуратты байынынъ бакырыгы бирден уянткандай болып, онынъ эсин келтирди эм ол кемшиликлеп йогардан карады байына эм балсынувлы куьлемсиреди онынъ уьстиннен.

— Яткан?! — деп, савлай кызарып, коьзлерин бакырайтты Хамзат.

Яткан болса, аьше, не болады экен дегендей, Янсурат ога тагы да йогарыдан карады.

— Яткан?! — деп алынып бакырды Хамзат. — Эгер ол сени мен яткан болса, аягынъды баспаяксынъ меним уьйиме! — деп юван билекли колларын коькке коьтерди ол.

Янсурат куышин йыйып, иргеден тайды эм шайкала берип, авыз бетке адымлады.

— Сен оны ман яткансынъ?! — деп тагы да бакырган Хамзат акыртын йылысып тизине шоьнькти де бетин коллары ман япты.

Карангалькта баргандай Янсурат, коралардынъ яныннан караган конъысыларды, орамда раскан балаларды коьрмей, таныс йол ман сувягар бетке адымлады. Шайкалса да йыгылмай, ол сонъгы каралдыларды озды, сонъ агашлыктынъ ишиндеги сокпакка туьсип, салкымлык берген тереклер арасыннан токталмай барды. Тезден увак таслар тоьселуьвли турган сувягарга шыкты. Мунда шувылдаган Кобан куьмис туьсли толкынларын токтатпай аькете эди. Янсурат токталып, сувдынъ ишинде бир зат коьзледи. Сонъ коьрди. Кобаннынъ ортасында узун шашлары таркатылган, ак юзли кыскайклыдынъ басы ога тартылып карады. Бала шагыннан алып Янсурат сувдынъ касында турмага коркатаган эди, боьтен де албаслы шыгаяк деп, яны шыгып. А соьле болса коьтере коркпады. Эки толкын арасында тагы сол кыскайклыдынъ басы коьринип кетти эм ол сув ишине кир дегенди анълатып, колын булгалаклап шақырды. Янсурат сейирсинди сол затка эм еп-енъил болып кетти де, уьстиндеги шыбасы ман, аяк кийими мен-неси мен сув ишине абытлады. Сай ерде йыгылып та турды, сонъ агынларды кескинли оьгип бара берди. Тагы да бир йыгылып, тагы да бир турып, сув ишинде козгалып барувын токтатпады. Аякларын тамам юргистеалмаганда, агын оны акашты. Бираз толкынлар ман алысты, сонъ куьшсизленип сувга ютылды. Эм тагы да бираздан онынъ оьрмели шашлары ман ак йибек явлыгы сув уьстинде калкып турдылар, сонъ олар да йогалдылар. Яс кыскайклыды ютып болып, сув баягыша шувылдап акты. Куьмис толкынларын бир-бирине соктырып токтамайын акты Кобан-сув.

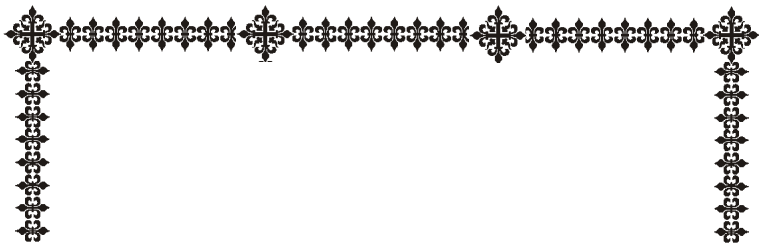

Кобк-бобри янлы НОГАЙМАН

*Таварыхлар
Энъгимелер
Эртегилер
Ырымлар*

АЪЛЕМ ДУНЫЯ

Кирис соъз

*А*ълем дуныя – миф дуныясынынъ курылысы. Биз, ногайлар, бугуьн космоска да, аспаннан баска, аълем деймиз. Баъри тюрк халкларындай, бизим халк та миф курылысын уьш – йогары, орта, тоьмен – кабатлардан туьзилген деп санаган. Йогардагы коьктинъ озьзининъ ети кабаты болган. Ер астындагы тоьменнинъ де ети кабаты бар, деп билдиреди ногай фольклоры. Орта кабатта аъдемлердинъ яшаган турагы орынласкан. Ога бурынгылар Ер-Сув деп те айтканлар.

Аълемнинъ сондай туьзилиси мусылман динининъ анъламылары ман келиспейди. Ама тюрк халклар, олардынъ ишинде ногайлар да, сондай туьзилишти эртегилеринде, энъгимелеринде, таварыхларында бугуьнге дейим де саклап келеятырлар. Оннан баска, ислам, коькте табынатаган иелер, ер астында азазил тириликлер, миф патшалыклар бары ман, коьтере де унаспайды. Ногайлар ети юз йылдан артык заманды мусылман дининде турадылар, ол аз болса, Керуьв Кавказда, Эдил бойында, Крымда яшаган халклар арасында динди яйып, ыйнанувларына берк болсалар да, эски аълем анълавларын муткан йоклар. Тек сол миф аълеми калай туьзилгенининъ уьстиннен илми тергевлер аз этилгенлер, толы эм ашык сувретлевлер соьлеге дейим ясалмаганлар. Соны толысынша коьрсетеекте, элбетте, бизге кардаш тюрк халклардынъ илми ислери ярдам этедилер.

Аъдем яшаган туракты (планетады) аълемде ялгыз ушкан Ак-кув юмыртка этип шыгарып яраткан, деп айтылады ногайлардынъ бир энъгимесинде. Басында сол юмырткадынъ иши тек сув болып турган экен. Сол сувда Кара-баьпий калкып юзген. Кара-баьпий уьш кере сувга атылып, сув астыннан кайырды (сувдынъ кумы) эм ылайды (ил) шыгарып, соны кушыны

ман карыстырып, ийлеп, уя ясаган. Сонъ уясы оьсип кеткен эм уьйкен ерге айланган. Товарыхка коьре, соннан сонъ баьпийдинъ бурны кызарады, узун болады. Бурынгылар аьдемнинъ турагына Ер-Сув дегенлер. Тюрк халклардынъ аьлимлери сол Ер-Сув иесим табынган иединъ аты деп ойлайдылар. Ногайлар ердинъ де, сувдынъ да оьзлерининъ айырым мифли иелери болган деп санайды. Бизим халк Ер-иеси, Сув-иеси деп аьлиги куьнге дери де айтып келеятыр. Ногайлар Ер-иесининъ келбети кайдай экенин айтпасалар да, Сув-иесине Коьл-Буга деп те айтканлар.

Миф курылысында оьзининъ орталыгы болган. Ер мен Коьк бир бирине тийген ерге аьлем орталыгы дегенлер. Сонда дуьнялык тавы - Аскар-тав турган. Яшаган туьрли ерлерде ногайлар дуьнялык тавга Сары-Арка, Сары-Тоьбе яде Коьк-Тоьбе дегенлер. Сол иесимлер Аскар-тав иесимнинъ синонимлери. Дуьнялык тавда Байтерек оьскен. Миф курылысы тик турганын Байтеректинъ турмысы билдирген. Байтерек – аьлемнинъ оьзеги, беллиги, оьзек агашы. Теректинъ туьрени Ортада турган, бутаклары Йогарга коькке коьтерилгенлер, тамырлары Тоьменге – ер астына кеткенлер. Байтеректинъ бутакларына балалардынъ янлары боьленип яткан бесиклер тагылганлар, япырактарына аьдемлердинъ язувлары язылганлар. Теректинъ туьбинде аздаа яшаган, басында карагустынъ уясы болган. Аздаа теректинъ басына коьтерилип, карагустынъ балапанларын ашайман дегенде, эртеги баьтирлер етисип, аздаага карсы шыкканлар. Уста шаманлар, бакшылар, кагымшылар терекке коьтерилип, аьдемлер мен болганды, болаякты билгенлер. Баьри тюрк халкларда да Байтерек – яшавдынъ диреги, яшавды тувдыратаган келбет деп саналган. Ногай бозлавларда аьдемнинъ оьлгени Байтеректинъ йыгылганы ман тенълестириледди. Эртегилерде, товарыхларда коьбинше Байтеректинъ аты айтылмайды, тек терек деген соьз бен белгиленеди («Непсиз куртка», «Бес самыр» эм тагы да баска товарыхлар).

Байтеректинъ бутакларыннан шык туьсип, ямгыр явып (ямгырды Аьндир-Шопай да явдырган), ерди тирилтип, яшав эндирген. Теректинъ тамырлары ер астына кетип, Манас яде Тогаз деген коьллерди толтырганлар. Коьллердинъ сувыннынъ туьси суьгтей ап-ак болган, оьзи эмге яраган. Сув тамырлар ман Тоьмен кабатка кетип, баьри ети кабатка да, оьлик патшалыкка да еткен. Мифлердинъ хабарлавында сув Йогардан Тоьменге аккан. Суьйтип сув ерге тирилик аькелип, тириликти ер астына оьзи мен алып кеткен. Сонынъ уьшин ногай товарыхларда кететаган сувга Тоймадык оьзени деп те айтылган. Ногайлар

яшав, байлык сув ман кетеди деп санаганлар. «Яшав, байлык сувга кетти», – деп тез-тез сойлегенлер.

Миф курылыстынъ уш кабатында да коьринген эм коьринмеген ерлери болганлар. Йогары кабаттынъ энъ бийигинде Таьнгири турган ери деп саналган. Таьнгири оьзи коьринмесе де, ол баьри затты коьрип турган. Коьктеги иелердинъ, азазил тириликлердинъ орынлары коьринмеген. Коькте юлдызлар, ай ман куьн коьрингенлер. Каранъада Сазаган ойнаса, ясынокларын шашса, тулыкларын согып, коькти гуьрилдеткен Куртка курткашыгын яйса, Аьндир-Шопаь ямгыр явдырса, оьзлерининъ бар экенин билдиргенлер. Бирер тюрк халкларында коькте яшаган аьдемлер, атлар акында хабарлар расадылар. Ногайлардынъ таварыхларында тек коьк атлар акында хабарланады. Сувдан шыккан атлардай, таварыхларда окында коьк атлар баьтирлерге ярдамшы болганлар. Ама бизим ата-бабаларымыз йылкыды энъ сыйлы согым деп курманлык эткенлер. Йылкыды сойып, дува аска шыгарып, Таьнгириге де, тоьбелердеги коьмбелерге муьшелемей де коьмип, Тоьмен кабаттынъ иелерине де багыслаганлар.

Тоьмен кабаттынъ савлайы да коьринмей турган. Мунда Эрлик-хан ман Оьлген-ие басшылаганлар. Тоьмен кабаттынъ уьйкен патшасы деп Эрлик-хан саналган. Оьлген-ие Оьлик ер орынласкан кабаттынъ басшысы болган. Солардан баска, Тоьмен кабатта оьзге азазил тириликлер де яшаганлар. Окында олар ер астыннан аьдем яшаган якка шыкканлар. Эртегилерде Тоьмен кабатта баьтирлерге елмавызлар, давлар, эргежейлилер расадылар. Оьзи бир карыс, сакалы кырк карыс эргежейли патша ер астындагы патшалыгыннан шыгып, аьдемлерден кызларын, ийги атларын урлап акашкан. Баьтирлер урланганды излеп, ер астына туьскенлер. Энъ сейири, баьтирлерге эргежейлилердинъ патшалыгын излевде елмавызлар, давлар ярдамласканлар.

Миф курылыстынъ Орта кабатында Суьлдер ери де коьринмей турган. Орта кабаттыкы деп белгиленген Ериеси, Сув-иеси, От-иеси, Ки-иеси, Уьй-иеси, Агаш-киси, Агаш-анъалак, Албаслы, Арнаут, Сарыгыз, Кир-коьйлек яшаган ерлери акында да таварыхларда хабарлав аз. Ногай таварыхларда, эртегилерде Аздаадай, Тоьпекоьздей, Топанадай, Аман-Бийкедей, Карагустай, Ектей, Елмавыздай, Ез-Тырнактай азазил тириликлердинъ каерде орынласканларын билмеге кыйын, неге десенъ олар Йогарда да, Тоьменде де, Ортада да расатаганы акында билдируьвлер бар.

Орта кабатта доьрт бурышы, муьйиси болган: Куьнтувар, Куьнбатар, Керуьв, Кубыла бурышлар. Олар бир-бирлериннен туьси мен де баскаланганлар. Куьнтувар – коьк, Куьнбатар – ак, Керуьв – кара, Кубыла – кызыл ман белгиленгенлер. Куьнтувар бурышы ярыкты аькелгени уьшин бек сыйлы деп саналган. Кубыла бетти йьлувлук уьшин сыйлаганлар, ога алды бети деп те айтканлар. Ногай уьйлердинь, термелердинь эсиклери, капылары кубылага каратылганлар.

Тоьмен кабатка туьсетаган йол Куьнбатарда орынласкан. Ер мен Тоьменнинь арасын сув, денъиз айырган. Оларды бириктиретаган Дав коьпири тартылган, деген хабар да бар. Оьзге таварыхларда Куьнбатарда ердинь шетинде Туьп-Куьйи болган деп, сол Куйыдынъ астындагы тесиктен Тоьмен кабатка йол кеткен деп те айтылады. Керуьв бетке Сырт бети деп те, Туьн бети деп те айтканлар. Ата-бабаларымыз туьн эм каранъалык керуьвден йьлысып келген, деп ойланганлар. Таварыхларда, эртегилерде керуьв бети кавыфлы ер деп саналган, аталар улларына сол бетке барманъыз, деп оьсиет эткенлер. Тек эртегилердеги баьтирлер де, бакшылар да керуьв бетке барганлар. Баьтирлер кардашларын, суьйген кызларын, пишелерин излегенлер. Бакшылар да йок болган аьдемди табаяк уьшин барганлар. Сонда оларга азазил тириликлер: елмавызлар, карагуслар, аздаалар коьп расканлар. *Суьлдер* ер де керуьв бетте турган. Сонда яшавдан тайган аьдемлердинь суьлдерлери мекан тапканлар. Айлак бурынгы заманда *суьлдерге* аьдемнинь *куьлеткиси* дегенлер. Аьвелгиде тюрк халклардынъ ата-бабалары оьлген аьдемди отта якканлар. Аьдемнинь кевдеси ягылса, оннан *куьлеткиси* (куьлден оьткени) калады. Ата-бабаларымыздынъ аьдетлери туьрленгенде, олар оьлилерин якпай баслаганлар. Бурынгылар аьдемнинь дени, кевдеси ерден ясалган уьшин, ол оьлгеннен сонъ ерге коьмилмеге керек деген ойга келгенлер («Ер-иеси» деген таварых). *Куьлетки* деген соьз баска, буьгуьнги, маьнеге айланады. А оьлген аьдемнен калган затка *суьлдер* дегенлер. Тюрк халклар ман бирге ногайлар да мусылман динди алганда, *афуак*, *ян* деген аньлавлар келедилер. Эм суьлдердинь келбетининь коьп заты аруак деген келбетке коьшеди. Буьгуьн суьлдер деген соьз эски аньламын йойган. Ногайлар эректен тегаран коьринген затка да *суьлдер* деп айтадылар. Орысша *призрак* деген маьнеде. *Суьлдер* деген соьз коьп тюрк халкларда кулланылады. Ол соьз монголларда да расады. Бурынгы монголлар тувдынъ, байрактынъ иесине *суьлде* дегенлер. Ногайларда да, монголларда да сакланган *суулы* (берк янлы, от янлы) деген соьз онынъ тамыры болады.

Суылдерлер, аруаклар йыйылгандай, бир ерде йыйылганлар. Олар ханлардынъ, баьтирлердинъ, аьскер басшыларынынъ, ийкрамлы, таза инсанлардынъ суылдерлери. Ата-бабалар олар ман байланыс тутаяк уьшин аьдетше коьммеге, курманлык этпеге, коьмбелерге керек-яракларын, баалыкларын салмага, атларын айтып бозламага, мактавлы йыр шыгармага керек эдилер. Суылдер кабырды тавып болсын деп тоьбединъ басына баба-тасты (бир мифлерде ата-тас деп айтылады) салганлар. Караногайда соьлеги куьнлерге дери оьлген аьдемнинъ мезарына кабырды аруагы тапсын деп, курыкка байланган байракты кадаганлар. Эгер калган тувдыклар аьдетлерди дурыс этпеселер яде оьзлери корланув аьлге калсалар, осаллыгын коьрсетселер, суылдерлери айыпланып, кардаш-кавымыннан ашувын алып, оларга зарарлык тийдирмеге болган. Тувдыклар оьлгеннинъ атын мутсалар, суылдери Тоьменге, ер астына кетип йогалган. Кайтпаска кеткен. Ногайлар Оьлик ерге *Барса-Келмес* ер деп те айтканлар.

Тоьмен кабатта иеликти юргисткен Эрлик-ханнан аьдемлер коркканлар. Ол ие каты сусы ман белгили болган. Эгер бир зат ога ярамаса, ол оьзининъ азазил тириликлерин Орта кабатка язаламага йиберген, сонда давил коьтгерген, ерди сенькилдеткен, сув алдырган. Ол Суылдерде болатан затлардынъ йорыклары бузылмасын деп те карап турган. Тоьмен кабатта орынласкан Оьлик ерди Оьлген-ие (куьнтувар халкларда Уьлген) баккан. Онынъ иесими ногай таварыхларда сакланмаган болса да, онынъ болганына шаатлыклар бар. Айтпага, аьдем оьлсе, ногайлар: « Яны калган, ян берген, кайтыс болган, топырак болган», — дегенлер, Оьлик ердинъ иесининъ аты ман аьдем кайгысын карыстырган йоклар. Оьлик ер - бек ялкувлы, сувык эм каранъа як. Оьлген-ие баьри затка бет бермей, яхшылыкты да, яманлыкты да айырмай, селки турган. Оьлгеннинъ элинде оьлилер де кайгыды да, куванышты да билмегенлер, баьри затка таса карав ман караганлар. Мунда баьри оьзгерислер ердеги яшавга карсы этилгенлер. Оьлик ер биревге де, азазил тириликлерге де кызыклы болганы йок. Ногай эртегилерде тек бирем-сирем баьтирлер, биревди излеп, сонда туюскенлер. Ама сондай таварыхлар бек аз.

Савлай аьлем курылыста энъ куьшли ие Таьнгири болган. Онынъ турагы Йогары кабатта болган. Таьнгиридинъ сыпаты, кевдеси болган деп билдируьвлер сакланган йоклар. Ол баьри затты баккан, баьри затка етискен. Бурынгы билдируьвлерде Таьнгиридинъ иесими тоьбедеги коьк пен тенълестириледи. Элгезер Рубрук кыпшаклар «оьзлерининъ кудайын савлай

коьктей уйкен» деп айтадылар деген. Йогар иесимининъ тамыры *танъ* аспаннынъ энъ яхшы аьлин билдиреди. Ногайлар танъдагы эртеник шакты айлак ийги заман деп коьргенлер. Сол шакка *танъ манъы* дегенлер. Танъ манъында пишелер тандырда от ягып, тоьбесиндеги иелерине ярылка этип, тилеклер салганлар. Таьнгириден баска, Йогары кабатта балалар тувуды, аягы авыр хатынларды баккан Умай (БІмай), ямгырды явдырган Аьндир-Шопай, Куьн-иеси, Ай-иеси, ясынок шашатаган Сазаган эм тагы да баскалар турганлар. Кувлар, казлар, уйреклер, карлыгашлар Умайдынъ куслары деп саналсалар да, олардынъ уялары ерде болганлар. Елмавызлар, Карагуслар, Самырлар каерде яшаганлары белгисиз болса да, олар Йогары кабатка да ушып еткенлер. Бурынгы тюрклер баьри затты да Тангири тувдырган деп санаганлар. Айды да, куьнди де, юлдызларды да ол ясап, оларды кезуьв-кезуьви мен айландыртып, заманды куьнлерге, айларга, йылларга боьлип, заманнынъ туьземин кураган деп те ойлаганлар.

Ногайлар аьдем тувувы ман коькте юлдызы янган, оьлгени мен юлдызы соьнген деп ойлап, юлдыз ушып, соьнип кеткенин коьрселер: «Меним юлдызым йогары», — дегенлер. Ногайлар ырым этип, куьна деп санап, айга, куьнге, юлдызларга бармак пан коьрсетпегенлер. Айлак атаклы аьдемлерди, шуьшсиз оьлгенлерди, ярасыклы, сулыплы инсанларды Тангири юлдыз этпеге болган. Айтпага, Шолпан деген кыз айлак ярасыклы болганы уьшин, аьдемлер сонынъ гоьзеллигин ерден карасынлар деп, Тангири оны юлдызына айландырган. Ногай баьтирлерининъ аьвлиеси дугажи Баба Туькли-Шашлы-асты да юлдыз эткен. Бизде «Бабай-юлдызы» деген таварых бар.

Ногай таварыхларында, орхон-енисей язувларында да Тангири аьдемди калай ясаганы акында да хабарланады. Куьл-Тегинге багысланган текстте булай айтылады: «Йогарда коьк куьмбези, Тоьменде кара ер эндирилгенде, араларында аьдем балалары яратылганлар».

Аьдемлер Таьнгириге табынганлар, яшавларын да онынъ йосыклары ман туьзгенлер. Олар коькке карап, уйлерининъ тоьбелерин куьмбездей этип ясаганлар. Ногай термединъ ортасындагы шыгарак, оттынъ туьтинин шыгарганнан баска болып, коьшпелилерди коьк пен де байланыстырган. Коьшпелилер савлай акылын, мыратларын, сезимлерин коькке каратканлар.

Ханларга да басшылык суьрмеге, оькимет туьзбеге амалды Таьнгири берген. Йогардагы ие ханларга кут берип, халкты тынълаткан, согысларда явларын енъдирткен. Эгер хан оьзин

келиспегенше юргистсе, ата-бабаларынынъ йолыннан тайса, Таьнгири кутты тартып артка алган. Халк та, ханнынъ куты тайганын билсе, сондай ханды тийислисинше язалаган, язалашылар, канын шыгармай, арка суьегин сындырганлар.

Ногайлар коьктеги ай ман куьнге де табынганлар. Олардынъ атлары ман ант та эткенлер. «Куьн акына, ай акына!» – деп ногай аьдеми буьгуьн де ант этеди. Каранъада, туьнде азазил тириликлер ер астыннан, сувдан шыгып, аьдемге зарарлык тийдиргенлер, сонынъ уьшин халкымыз бурыннан алып, ярык заманды суьйип, каранъады яратпай келеятыр.

Тюрк мифологиясында аьлем курылысынынъ бир кесек затлары иран, хинди, бурынгы урым, китаь, скандинав халкларынынъ мифологияларында усаclar табыладылар. Ама, тагы да айтпага керек, тюрк халкларынынъ мифологиясы осал тергелген, коьп оьлшемлердинъ шеклендиретаган ерлери аз тувыл. Сонынъ уьшин де аьр тюрк халкында мифология аьлем курылысы эм онынъ ишиндеги персонажлар туьрли-туьрлише коьрсетиледи. Кенем де, айтпага керекпиз, тюрк халклардынъ аьлимлери мифология аьлем курылысынынъ ортак затлар табуына коьп куьш салганлар, пайдалы етимислер эткенлер.

Сонъгы заманда аьлимлер бурынгы тюрк халклар ман этрускар арасында этникалы ювыклык излейдилер. Якынлык, боьгенде, тилимизде табадылар. Йок болган этрускар халкынынъ миф аьлемининъ курылысы да оьзине эс эттирмей болмайды. Бизим мифологиядагындай, этрускарда да аьлем курылысы тик турып, уьш кабатлы болган. Йогарда – коьк, Ортада – ер, Тоьменде – ер асты орынласкан. Энь дережели Йогары кабатты ясынок савытлы Тин иеси басшылаган. Этрускар кудайдынъ иесиминде тюрк халклардынъ Таьнгири иесиминде де *тин-тэн-тан* ортак тамыры барлыгы сезиледи. Этрускар кудайы Тин юлдызлардынъ турмысыннан аьдемлердинъ язувларын билген, алдыда болаякты балап айткан... Коьринмеген, аьдем етип болмаган Тоьмен кабатта оьлилер, азазил тириликлер, залым иелер турганлар. Орта кабат пан Тоьмен кабатты ердеги тесиклер бириктиргенлер. Этрускар аьр яшаган каласында манъгазылар, шонъкырлар казып, сонда иелерге багыслап курманлык этип аьзирлеген асты аькеткенлер. Бурынгы тюрклер тоьбелерге койгандай, сол манъгазыларга алтын-куьмислерин, туьрли баалыкларын салып койганлар... Этрускарда, тап биздегиндей, аьдем яшаган ердинъ доьрт бурышы бар деп саналган. Олар да Куьнтувар бетти яхшы коьргенлер. А Куьнбатар бетти азазил тириликлер мен байланыслы деп, яраткан йоклар. Ногай таварыхларындагындай, этрускар-

дынъ иелери арасында да бир бирине уйленуув, бай ман пише англамлар болган йок... Тин, оззининъ эркин, ок атып, билдирген, онынъ уыш ясыногы болган (атаклы Огуз-ханда да уыш ок акында хабарланады, асабаларына *Уышок* деген иесими де бериледи). Тин, он эки ярдамшы иелер мен кенъес эткенде, экинши огын кулланган (тюрк халклардынъ оькимет уйгын-лавында да он эки тоьре турган, Алтын Ордада – он эки бий, Ногай Ордада – он эки карашы). Шуышли болган кисилерди Тин уышинши огы ман язалаган... Этрускардынъ кудайлы ие хатынларынынъ бирисининъ иесими Туран болган. Онынъ иесими тюрк халклардынъ антропонимикасына бурынгыдан алып белгили болып келеятыр. Сондай ат тоьрелик туткан хатынларга айтылган. Айтпага, Турандохт, Туркан деген атлар сол иесим мен байланыслы. Этрускардынъ Тураны баьри тири затты тувдыратаган ие деп саналган эм оны греклердинъ Афродитасы ман тенълестиргенлер. Туран деген иесимнинъ этимологиясы *тур*, *тир* деген соьзлер мен байланыслы, а сол тамыр *туьрк* деген этнонимнинъ негизинде де турады.

Тюрк халклардынъ мифология аьлемининъ курылысын скиф фольклорында да таппага боламыз. Сол затка Геродот-тынъ «скифлер оьзлери «мынъ йыл артта болган» деген язган таварыхы шаат этеди. Тюрк халклардынъ миф аьлемининъ курылысы таварыхтагы скифлердинъ патшаларынынъ атларында коьринеди. Скиф халкынынъ биринши аьдемнинъ Таргитай иесими тюрк якынлыкты ок тувдырады. Иесимнинъ тамырында Таьнгири иесими танылады. *Тай*, *сай* деген иесим косымшалары тюрк антропонимикасында тез-тез расады: ногай ман казах халкта коьп расатаган Исатай (Иса пайхамбардай), Шоратай (Шорадай), Карасай (Карадай) деген иесимлер.

Скифлердинъ биринши аьдеми *Тангиритай*, Таьнгиридей болып тувган. Туьп маьнеси – Таьнгири яраткан. Тюрк халклардынъ ханларын да Таьнгири яраткан, оларда Таьнгириден себеп кут болган. Тек Геродот оьзининъ «Тарихинда» Таргитай Зевстен тувган дейди. Тарихши греклердинъ коьктеги энъ куьшли кудайынынъ атын неге коьрсетеди экен? Биз, язувшылар, аьлимлер баска халклардынъ дин яратувшыларын айтпага кыйналып турамыз. Дурыс болмаса да: «Олардынъ Алласы», «олардынъ Алласы баска» деп христианларга, буддистлерге айтып коямыз. Геродот та «Зевстен тувган» дегени солай болганга усайды. Сонъ тарыйхшы Борисфен (Уьзи, Днепр) сувдынъ кызы биринши аьдем Таргитайдынъ анасы болган дейди. Эм: «Сол затка мен ыйнанып болмайман», — дейди Геродот. Ама

биз, тюрклер, сога ыйнанып боламыз. Неге десенъ, бизим фольклорда *сув-анасы, сув-кызы* – белгили персонажлар. Бир ногай таварыхта мифологияга белгили Асан Кайгылыдынъ (йырав ман тенълестирмеге ярамайды) анасы сув-кызы болган деп коьрсетиледи. Яде атаклы «Эдиге» баьтир йырымыздынъ бир туьрлисинде аккув кушнасын туьсирген сув-кызды Эдигединъ атасы Кутлы-кая алады, эм айтылган баьтиримиз сонадан тувады, деп хабарланады.

Таргитайда Липоксай, Арпоксай, Колаксай деген уьш улы болган. Бу иесимлерде де *сай* деген косымша эс эттиреди. Айтканымызша, сол косымша *сондай, анадай* деген маьнеде кулланылады. Эндиги скифлердинъ биринши патшалары кимге усаганларын, кимдей болганларын алып карайык. Оьзге халклардынъ язувлы эстеликлеринде тюрк иесимлер танып болмайтаган кепте язылганлар. Сондай затларды кытай, урым (Византия, грек), орыс йылязбаларында коьресинъ. Геродоттынъ «Тарихинда» скифлердинъ биринши аьдемнинъ аты ашык коьринсе де, оьзгелердики састырмай болмайды. Оларда тек косымша *сай* тюрк халкларга коьрсеткени шеклендирмейди. Ол да тюрк халклар ман скифлер арасында байланыс излеген аьлимлерге аз болмас.

Биринши Липок деген иесим айлак юмаклы болып турады. Меним ойымша, ол иесим скифлерде *Ильбак* деп айтылган. *Иль* (баска тюрк халкларда *эль*) кыралды анълаткан, экинши соьз *бак* бугуьн биз соьйлеген соьз, *баккан* – караган (бизим *бек, бей* деген соьзлер мен бир тамырлы). Маьнеси: *Эльди баккан, Эльдинъ беги болган*. Скифлердинъ экинши басшысынынъ аты – *Арбаксай*. Иесимнинъ биринши кесеги *ары, аргы* – карсы, аьри якты билдиреди, а экинши кесеги баягы *бак*, багатаганды анълатады. Таргитайдынъ уьшинши улы, кишкейи Колаксай – *Колактай* болган. *Коьлик* – тюрк халкларда белгили соьз, кыдырган, юргистилген затка айтылган. Орысша *транспорт* деген соьз. *Доьнъгелек, куьлик*, казахлар юйрик атка айткан *сайгуьлик (коьликсай)* соьздинъ инверсиялы айтылувы) деген соьзлер бир тамырлылар. *Колак* деген соьз тоьгерек, доьнгелек дегенди анълаткан. Ол соьз куьн белгиси болган (орысша *солярный знак*). Сонынъ уьшин уьшинши улынынъ аты *Куьндей* деген маьнеди коьрсеткен.

Соны ман биз не затты коьремиз? Таргитайдынъ биринши улы *Эл патшасы*, экиншиси – *Аргы яктынъ* (ер астынынъ, Тоьмен кабаттынъ) *патшасы*, уьшиншиси – *Куьндей патшасы* болганды. Уьш иесим де миф аьлемнинъ курылыс туьземин билдиреди. Таргитайдынъ уллары оьскенде, коьктен скифлер-

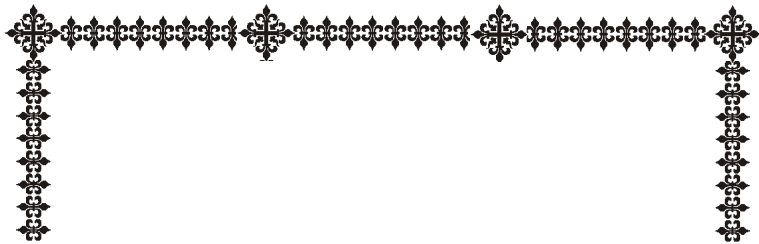
динъ ерлерине алтыннан ясалган туьрен, сабан (ер каьршилик пен байланыслы), мойса (мал карав ман байланыслы), айбалта (согыстынъ символы), тостакай (берекет пен байланыслы) туьскенлер, деп айтылады Геродоттынъ китабында. Уьйкен агалар, алтын затлар ялындай янганы уьшин, колларын оларга тийгистип болган йоклар. Тек куьндей Колаксай соларга ювыганда, ялын соьнген. Сонынъ уьшин ол Скифиядынъ бас патшасы, а агалары ога коьмекшилер болганлар. Тамам суьйтип тюрк халклар оькимет басшылавдынъ боьлисуьвин туьзген. Бурынгы тюрк оькиметлеринде Уллы-хан, сонъ Буйырык-хан, оннан сонъ Калга болганы белгили. Алтын Ордада савлай ханлыкты Уллы-хан етекшилеген; экинши болып, баьри буйырыкларды толтырган Ак Ордадынъ онъ ханы; уьшинши болып, ханлыкты караган Коьк Ордадынъ сол ханы. Сол туьзем мен келисли Ногай Ордадынъ тагында Уллы бий, Нурадин, Кейкуват турганлар. Аьдетинше, ногайларда тоьрелер арасында да, халкта да асаба болып юртта кенжепай улы калатаган болган.

Астроном таварыхлар
Энъгимелер

АК-КУВ ЙОЛЫ

Әнһ бас деп аьлем дуныяда Ак-кув ушкан. Ол ушкан заманда канатларынан туьскен кушынлар аспанда йолдай сызыкты калдырганлар. Ногайлар коьккти эки боьлип, уйме-лесип турган юлдызлы йолга Кус-Йолы, Ак-кув йолы, Сабан-Йолы, Аьжи-Йолы деп айтадылар.

Ак-кувга табынганнын калдыгын фольклоршымыз Тахир Акманбетов келтиреди: «Ак-кувды коькте коьргенде, йогарыга уьш увьрт суьт шашканлар, ушып бараятырган якка карап, йол уьстине ети тамшы суьт себелегенлер».

КУЬН ЭМ АЙ

Ногайлар бурыннан алып Куьн мен Айга табынганлар. «Куьн акына», «Ай акына» деп ант та эткенлер. Куьн мен Айдын иеси бар деп саналган. Куьн мен Айга (юлдызларга да) бармак пан тускалап коьрсетпеге яраган йок. Сондай зат уьшин Куьн-иеси, Ай-иеси согар деп коркыстканлар. Балаларга Куьн бетке, Ай бетке каратып несеп этпеге болмаган, сондай зат уьшин оларга куьна этесиз деп, бек шамгалганлар. Ногай тилде *Куьннин коьзи*, *Куьнеш* деген суьйдимли соьзлер сакланганлар. Ногайлардын бала йырларында *Ай-бийке* деген иесими тез-тез кулланылады. Камлавшылар, бакшылар оьзлеринин табынув аьдетлерин янгы Ай тувса эткенлер. Халк арасында янгы Ай тувса, курманлык этилип, кой сойылган. Янгы Айды биринши болып коьрген балага савкат берилген. Ай акында коьп энг-гимелер бар. Коьбинше олар кыскаяклылар ман байланыслы. Авыр аяклы кыскаяклыга *айлы болды* деп те айтканлар.

Куьн мен Айды суьйгенин ногайлар антропонимикада да билдиргенлер. Айтпага, Куьнбийке, Куьнтувар, Куьнде-аруьв, Айбек, Айтек, Айбар, Айсолтан, Айсылув, Айнур деген иесимлер бизим халкта балаларга шалт-шалт берилгенлер эм

бек сыйлы деп саналганлар. Тоьменде Куьн мен Ай кайтип яратылганы акында энъгиме келтиремиз. Оны халк авызыннан Тахир Акманбетов язып, «Сынтастынъ йылувы» деген повестинде баспалаган. Бу энъгиме ногай мифологиясынынъ бек эски мифокомплексиннен экени ок сезиледи.

Ай ман куьн яратылувы

«Бек бурын Куьн мен Ай болмаган, аьлем дуния кап-каранъа болып турган. Сол вакытта коьктеги Таьнгири аьдемди бир неше кере яраткан. Энъ басында Таьнгири топырактан аьдем атасын яратады, аьдем атасынынъ кабыргасыннан аьдем анасын яратады. Сол каранъалыкта аьдем атадан эм аьдем анадан балалар тувып, асыл болып яшайдылар. Аьдем атадынъ эм аьдем анадынъ балалары эгиз боладылар. Эгизлердинъ бириси – ул, экиншиси – кыз. Яска Манълайхан деп атайдылар, кызга Козьбийке деген ат бередилер. Эгизлер оьседилер, асыл боладылар. Коьпке дейим аьдем атасы балаларынынъ яшавларына кириспей турган болса, эгизлерди коьрип, шекленип баслайды. Яс пан кыз бир-бирине авас болып, бир-бирлерине тартылып турганларын коьреди. Эм ол аьдем анасын, балаларын йыйып, кенъес этеди:

– Сиз бир курсактан тувгансыз, – дейди ол, эгизлерге коьрсетип, – Сиз бир янсыз! Сиз бир-биринъизге тартылманъыз. Бир канды карыстырып болмас. Мен Манълайханга келип излермен, а Козьбийкеге киев табарман.

Яс пан кыз, соны эситип, ойлы боладылар. Манълайхан, суьйимин тыйып, атасынынъ соьзинде турмага шалысады. Козьбийке кайгырганнан азады, атасынынъ айтканын кулагына аспайды. Ол Манълайханды излейди. Яс кыз турган ерден таяды, эрек кетеди. Бир кере, Манълайхан уйклап ятканда, кыз касына барып, онынъ бетиннен оьбеди. Сол вакытта аьдем атасы сонда келип калады.

– Меним соьзимде неге турмайсынъ?! Мени неге тынъламайсынъ! – деп атасы камышы ман кыздынъ аркасына тартады.

– Мен суьювден янаман, Манълайхансыз яшалмайман! – дейди йылап кыз.

– Янып оьл! – деп акырады аьдем атасы.

Кобктеги Таьнгири солардынъ яшавларына карыспай турган, ама бу затты коьреди. Келиспеген зат болганын анълайды. Аьдем атасынынъ яшавын туьрлендирмеге керек экенин ойлайды. А яс пан кыз бир-бирин суьйгенлерине Таьнгири сукланады.

– Мен сизинъ яшавынъызга карыскан йокпан эм карыспаяк боламан! – деп ол Кобзбийкеди Куьн коьзине, Манълайханды Айга айландырады.

Сол шактан бери ер юзинде куьн мен туьн болады, куьнлер туьнлер мен авысадылар, куьн саны болады. Куьн коьзи, суьюв ярыгы ман ерди йылытып, оьлен тувдырады. Ай да, тири янлар коркпасын деп, туьнде ярык береди. Кыздынъ суьйими эсине тувссе, кыздынъ эринлерине усап, онынъ юзинде сызыклар коьринедилер».

АЙ

Ай деген соьз баьри тюрк халкларда да бар. Эм ол баьринде де сыйланады, ырымлы деп саналады.

Ногайлар Айды, Кудайдынъ яратувы деп, бек суьйгенлер. Сол зат ногайлардынъ антропонимикасында ашыктан-ашык коьринеди. Халкта ул бала тувса, Айбек, Айтек, Айсолтан, Айбар эм т. б. деген иесимлер берилгенлер. Кызлардынъ ярасыклыгын ай ман тенълестиргенлер. Эм оларга да мунадай иесимлер бергенлер: Айсылув, Айтолы, Толыай, Айбийке эм т.б. Ногайлар ай ман ант эткенлер. Энди де озган оьмирликтинъ алпысыншы йылларында «Айдынъ акына!» – деген ант коьп соьйленген, аьли де айтылады.

Айдынъ турмысына каралып, йылдынъ айлары туьзилгенлер. Бурынгыдан бизим ата-бабаларымыз айдынъ толувына эм юкаргананына карап, ай календарин кулланганлар.

Бурынгы заманда камлавышылар, бакшылар, янъы ай тувганда, халк йыйылыслар этип, йораганлар, багыслаганлар. Янъы ай тувса, курманлык соьйп, байрам да эткенлер. Янъы айды биринши болып коьрген балады савкатлаганлар, ол сырагалы деп санаганлар. Янъы ай тувганда, Элге кут келмеге керек, яшавда коьп яхшылык болмага керек, деп ойланганлар бизим ата-бабаларымыз.

Ай тутылганды бурынгылар яманлык пан байланыстырганлар. Оны коьктеги аздаа яде елмавыз ютаятыр деп, бек уьйкен ала-бакырык коьтергенлер, элекенлерди, шелеклерди бир-бирине согып занъыратканлар, соны ман коькте айды

саклайтаган бес самырды уянтаяк болганлар. Уянтканлар. Бес самыр ийт уянып, аздаады яде елмавызды кувганлар.

Айга да, куьнге де, юлдызларга да бармак пан тускалап коьрсетпеге ярагамаган. Олардынъ иелери бар деп саналган. Толы айда туьрли-туьрли суьвретлерди коьргенлер: курткaдынь юзин, шелеклери мен кызалакты, кой баккан койшыды. Айдагы койшы яланъаш, бармак пан айга коьрсетсень, койшы уялады, дегенлер. Соны эткеннинъ коьзине терискен тувмага болаяк, дегенлер. Сондай затты эткен балаларга урысысканлар, бармакларын тислетип, оннан сонъ бармагын ерге салып, аягы ман бастыртканлар.

Айбийкеден баска, айга «Аьем» деп те сыйлап айтканлар.

Бек ярлык кешелерде айда сувагаш пан шелеклер алып барган етим кыз Зухра деген кыз коьринген. («Зухра» деген энъгимеди каранъыз).

ЮЛДЫЗЛАР, АЪЖИ ЙОЛ

Кобь халклардай, ногайлардынъ ата-бабалары да юлдызлардынъ тувганларын аьдем тувганы ман байланыстырганлар. Сонынъ уьшин бизим тилимизде *юлдызлар тувадылар* дейдилер. Аьдем тувса, коькте онынъ юлдызы да тувады, деп саналады. Эгер коьктен юлдыз туьссе, соны коьрген ногай аьдем: «Меним юлдызым йогары» деген, оны ман бирге тувган юлдызы соьнмеегин, туьспейтаганын анълаткан. Айлак сулышлы, суулы аьдемге ногайлар: «Онынъ тоьбесине юлдыз тийген яде онынъ тоьбесинде юлдыз янады», – деп айтканлар. Суьйтип айтып, сол аьдемге сулыплык, оьнершилик коьктен, юлдыздан келгенин билдиргенлер.

Ногай халкында Етеген, Уьлкер, Кос, Самыр, Камбар, Зухра, Бабай, Шабгай, Сепер, Темирказык, Ушаркар, Шолпан, Керван кырган (Эшек кырган), Кызыл юлдызлар акында энъгимелер сакланган.

Ногайлар коькти эки боьлип юлдызлар йыйылган йолга (орысша Млечный путь) Аьжи-Йол, Кус-Йолы, Ак-Кув йолы, Сабаншыдынъ йолы деп айтканлар. Куслар керуьвден кубылага, кубыладан керуьвге ушканы уьшин Кус йолы дегенлер. Дуныяды яраткан Ак-кув ман байланыстырып Кув йолы деп те айтканлар. Сол Ак-кув кушынын туьсирип юлдызлы йолды салганы акында ногай халкта таварых бар. *Аьжи йол* деген

атты аьжиликке, Меккага табынмага юрилген йол ман байланыстырганлар. Тек бу атта айлак бурын тамырлары да бар. Бурынгы заманда *аьжи* деген *аьже*, *аье* дегенлер (). Аьлем дуныяды ярастырган *Аьединъ* (тоьбе аьединъ, коьк анадынъ) йолы деп аьнълаганлар. Сол уьймелескен юлдызлар баразнага усаган уьшин Сабаншы йолы депте айтканлар.

ЗУХРА

Зухра деп каранъа аспанда айдынъ касындагы юлдызга айтканлар (орысша онынъ аты Вега).

Ай янында Зухра юлдыз,
Шакырым ярым арасы, –

деп ногайлар айтпага суьйгенлер. Оннан баска: «Айда кыз бар, сога карайык», – деп кужырланып, толы айга караганлар.

Зухра акында энъгиме

«Зухра деген кыз кишкей бала болып анасыз калган. Кыздынъ атасы баска пишеге уьйленген, эм кыз оьгей анадынъ колында оьскен. Оьгей ана Зухрады суьйгени йок: коьп урыскан, соккан, эртенъликтен каранъага дейим авыр куллыклар эттирткен. Кыз, калай кыйын болса да, куьн сайын коьзяс тоьгип йыласа да, шыдап турган, ога айтылганды эткен.

Бир кере, каранъа туьсип баслаган аксам вакытта, оьгей ана кызды Кобаннан сув аькел деп, йиберген. Ногай аьдемлер куьн кавысканда, аьдемлер сувдынъ тоьгерегинде йин, албаслы йыйылады деп, сув бетке бармайтаган болганлар. Сонынъ уьшин, кыз сувагаш пан шелеклерди коьтерип, тез барып, тез кайтайым деп, алгасап уьйден шыгады. Ботьенде сувягадагы тогайлыкты оьтеятырганда, шелеклердинъ зыйкылдаганы ман оьзине эс бердирмеек уьшин, шелеклерди ыслап, коркып юварады.

Шувылдаган Кобаннынъ ягасына еткенде, онынъ апаты коьтере де кетип, эсин йоймага аз калып, кызалак ян-ягына карамай, шелеклерди батырып, сув алады. Артка кайтпага керегин ойлап, яны шыкпага аз калганнан аьлсизленип, сувягада олтырып, уйклап кетеди.

Туьнде Зухра айдынъ ярыгыннан уянады. Айга карап, онынъ ярасыклыгына сукланып:

– Айым, сен мени аясанъ! Бу азап шегуьвлерден куткарсанъ! – деп тилейди.

– Кел мага, кызым! Коркпа! – дейди ай.

Кызалак, сувагашка тагылган толы шелеклерди коьтерип, ай ярыгы ман сувда сызылган сокпакка басып барады, суьйтип ай Зухрады озьине алады.

Аьдемлер толы айга карасалар, сувагаш пан эки шелекти ийинлерине салган кызды коьредилер. Айдынъ касында яркырап янган юлдызга Зухра юлдызы деп айтадылар. Аьруьв кызларга Зухра деген иесимди бередилер.

ЕТЕГЕН

Етеген – коькте энъ айтылган ети юлдызлы куьби (орысша «Большая Медведица»).

Каранъа коькте бу ети юлдыз ийги коьринедилер. Танъ аткышай, куьзет шыккан йылкышылар Етегеннинъ коькте коьшкенин карап турганлар. Аксакал картлардынъ хабарлавына коьре, бу юлдызларга ат урлакай ети ага-инили деп те айтканлар. Сонынъ ушин де коьз алмай караган боларлар.

Энъгимеде олар акында булай хабарланады. Коьктеги ети карак туьн бойынша коьктеги эки аттынъ артыннан кувадылар, оларды акашаяк боладылар. Юлдызлы коьктеги Ак-Ат пан Коьк-Ат (орысша «Малый Медведицадынъ» тоьмениндеги эки ярк юлдыз) караклардан кашады. Оьзлери: Ак-Ат пан Коьк-Ат Темирказыкка (орысша «Полярная звезда») байланганлар. Ети карак, танъ аткышай, атларды кувадылар. Сонынъ ушин яркты термилип саклаган куьзетшилер:

«Етеген ерге тиймей,
Танъ атпас», –

дегенлер.

Йылкышылар ярк туьссе:

«Ети карак кувьп арды,
Куьзетшиге танъ атты», –

дегенлер.

БАБАЙ-ЮЛДЫЗ

Бабай-Юлдыз – халк таварыхларга коьре, тоьбемиздинь уьстинде Аьжи-Йолдынъ шетинде янып турган юлдыз. Орыс тилде онынъ аты белгисиз. Бабай – ол Баба-Туькли-Шашлы-ас деген айтылган ногай мифологиядынъ персонажы. Онынъ аты коьп тюрк халкларга таныс. Бабай – энъгимели ногай баьтирлердинъ туьп атасы. Эпосымызда ол Ногай Ордады туьзуьвши Эдигединъ атасынынъ атасы, карт атасы, атайы, бабайы («Баба» деген басты каранъыз). Тоьменде Валерий Казаков язган «Сонъгы яз» деген повестинде келтирилген энъгимеден уьзикти беремиз. Энъгиме оьзимизше анълатылып, хабарланады.

Бабай акьында энъгиме

«Ога дейим Бабайдынъ агаш-анъгалак пишеси йыл сайын агашлыктагы уйде бала тувып, сонъ кара мысык болып, баласын йийтаган болган. Бу йол Бабай пишесининъ артыннан анъбылып барып, пише кара мысыкка айланганда, баласын тартып алады. Кара мысыкты ювытпайды. Кара мысык кыскаклыга айланып, балады тилейди. Сонда Бабай:

– Бу меним асабам, меним каным! Мен оьлимсиз болгым келеди! – дейди.

Агаш-анъгалак аьлсизленип, карап турган ерде куртка болып:

– Сен оьлимсиз калаяк боласынъма! Олай ойланма! Мен сенинъ тукумынъа яшав бермеспен! – деп, байын кармап, йоғалады.

Бабай каргысыннан эрек кетейим деп пишеси мен яшаган ерлерден кетеди. Бир алыс элге келип, улы ман яшап баслайды. Улы ярасык мазаллы йигит болып оьседи. Атасы сога суьйине-ди. Тек улы оьскен сайын, Бабай ясарады. Соьйтип ясарады, улына тенъ болып коьринип баслайды.

Авылдастар сол затты коьрселер де, Бабайдан ийменип, айталмай турадылар. Бир куьн Бабай улы ман турган уйге авылда яшаган сыхыршы Бияла келеди.

– Хош келдинъ, бес келдинъ! Сыйлы конак бол! – деп оны Бабай йолыгады.

– Мага атанъ керек? – деп Бияла атасы ман улына карайды.

Бабай куьлейди:

– Атамды мен сага кайдан табайым?!

Бияла оыпкелеп, неге келгенин де айтпай, кетеди. Тек конак уйде олтырган шатта бияласын мутады экен. Атасы ман улы мутылган биялады алып, каранып баслайдылар. Экеви де бир-бирине усаганларына сейирге каладылар.

Сонда Бабай кайгылы болып:

– Бу агаш анъгалактынъ каргысы етеятыр. Оьмир яшав биревге де берилген йок! Берилип те болмайды. Тувдыкларга йол бермеге керек. Сен мага боьз кебин аьзирле эм эртен, куьн авысканда, мени кабырга аькет.

Бабай сол куьн ятып, кеште кавдыраган карт болып, туьнде ян береди. Эртеси куьн улы атасынынъ суьегин мезарга аькетип коьмеди. Каранъа болганда, мезардан ялын шыгып, коькке коьтерилди. Коькте Аьжи йолдынъ шетинде юлдыз янды.

– Сыйлы акам да оьзине орын тапты! – дейди соны коьрген Бабайдынъ улы».

КАМБАР-ЮЛДЫЗ

Бирерде Камбар-Юлдыз Уьлкердинъ касында коьринеди. Ногай мифологияды йылкышылардынъ иеси болып Камбар-ата саналган («Камбар-ата» деген басты каранъыз). Камбар-атадынъ атын мусылман диндеги белгили Али-Камбар ман да байланыстырганлар. «Камбар-Юлдыз» деген энъгимеди халк авызыннан автор язган эм оьзинше хабарлаган.

Камбар-юлдыз акында энъгиме

«Бурынгыда Камбар деген бир ырымлы киси яшаган. Ногайлар Камбарга Йылкышы-ата деп те айтканлар.

«Йылкы атасы – Камбар-ата,
Йылкы берсенъ, йоргасын бер», –

демеге суьйгенлер бизим ата-бабаларымыз. Камбар-ата акында мунадай энъгиме бар.

Бизим Кобан тоьмен бетлерде айлак яйылып агады. Сондагы араллар бир сув алып, ютыладылар, сонъ сув туьссе, коьринип турадылар. Араллардынъ биринде Есеней ырувдан йылкышы Камбар яшаган. Сол ерлерде Есеней атты бир кишкей сув аьлиге дейим де юргистеди. Камбар ак туьсли

сув-атларды асыраган. Атлары эсапсыз коьп болган, нешев экенин бирев де билгени йок. Аьдемлер оны бир де авыстырмай кийген ак шепкени, колында узун курык ыслап, Акжал деген ак айгырга минип, атларды кувып, аралларда юргенин коьрмеге болганлар. Баска ят киси атларды кувып еталмаган, бир ерге йыйув акында хабар да болмайды. Атлар аьдемлерден уьркип, касларына оларды ювытпаганлар. Тек йылкышы Камбар керек заманында араллардан йылкысын бир ерге йыйып баккан.

Кардашлары Камбарга келип, тай тилегенлер. Камбар тань аьдем болган, кызганмаган, йигерлерин кайтармай, тилеклерин алган. Тек тайларды алып кеткенлер оларды оьстирип, йылкыга йиберселер, оьскен ак атлар кашканлар, сувды юзип, аралларга кеткенлер. Араллардагы Камбардынъ асав атларына косылып, артка кайтпаганлар. Баьриси де бир туьсли асав атлардынъ ишинде кайсы ат кимдики экенин айырмага авыр.. Атлар оьзлерин ыслатпаган, ювыклаган аьдемди коьрселер, сувда юзип, баска аралга кеткенлер. Йойылган атларды Камбардынъ оьзи де табалмаган. Сонъ сол затлардан безип, Камбар кардашларын шақырган:

– Мен сизге тайлар беремен, сиз болса, оларды каралмайсыз. Атлар сизден кашып, меним йылкыма карысадылар. Меники меники болып калсын, сизики сизге болсын. Айып этпенъиз, сиз оьзинъиздикин билер уьшин, мен берген тайларга тамга салып баслаякпан! – деп йылкышы, колга таяк алып, тайдынъ онъ аягына тамга салады.

Эште «Есенеи тамга таяк, кимге салсанъ да болмаяк!» - деген такпак сол заманда тувган. Есенеи тамга ногайлардынъ биринши тамгасы болган. Сонынъ уьшин оларга *каратаяклар* деген ат та тагылган. Есенеиелерден сонъ кыпшаклар оьзлерининъ атларына эки таяк тамга салганлар, а оннан сонъ баскалар да салып баслаганлар. Ногайларда сувьрети таракка да, баганага да, казан кулакка да, кылышка да эм тагы да баска затларга усаган туьрли-туьрли тамгалар коьп расады.

Тек Камбардынъ атлары тамгасыз калган. Оларды Камбар оьлгеннен сонъ да бирев ыслап болганы йок. Ак атлар окында аралларда коьрингенлер. Эгер ыслаяк болып касларына бирев ювыкласа, Акжал йылкыды сувга туьсирип, сувда йок болган. «Эгер бирев Акжалды ыслап, иерлесе, оьзине бойсындырса, сол киси баьри асав атлардынъ иеси болаяк», деп ногайлар соьйлемеге суьйгенлер. Сонынъ уьшин коьп ногай бала Акжалды

туьсинде де коьрип шыгады. Тек Акжалды ыслаган аьдем аьле де табылмады.

Йылкышылар, куьзет шыкканда, коьктеги юлдызларга карамага суьйгенлер. Камбар да юлдызлы коьктен карамын алмаган. Боьтенде бек ол Уьлкер юлдызга карап, кызык-сынатаган болган. Сонда бир коьринип бир йок болатаган Уьлпидек-Куьлпилдек деген юлдыз бар. Ол, Уьлкердеги оьзининь аьптели-синьлилериннен кашып, бирерлерде йогалап, кайтатаган болган. Камбар Уьлпилдек-Куьлпилдек кайда йогалатаганына бек сейир эткен.

– Мен, Уьлпилдек-Куьлпилдек, сенинь кайда кашып келетаганынынь сырын эрте-кеш билермен, - деп, карангьыда косынынь касында олтырып, ишиннен соьйленген Камбар.

Бир кере тань аткан вакытта, Уьлкер юлдызлы авыл бо-лып, ерге тиймеге аз калганда, Камбар сол бетке шавып кеткен. Сол кетуьви мен йок болган, ол коьктеги юлдызына айланган. Эм ол коькте аьлиге дейим де Уьлпилдек-Куьлпилдек кайда йок болатаганын маьнесине шыгалмайды, дейдилер.

КЕРВАН КЫРГАН

Керван кьрган – энть уьйкен юлдызлардынь бириси, со-нынь уьшин ога энтьгимели иесим де берилген. Сол атты ога баьри тюрк халклар айтадылар. Бизге кардаш болган казах халкта ога *Эшек Кьрган* дейдилер. Баска коьп халклар арасында ол Юпитер иесими мен белгили.

Керван Кырган бизим Ерден 136 кере уьйкен. Карангьа коькте ол Шолпан юлдыздай яркырайды. Онынь энтьгимеси кыска.

Керван кьрган акында энтьгиме

Бир кайта керван барган кумларда давыл коьтерилген. Карангьа туьскенде куьшли ел токтаган. Керваншылар, ел тынганына куванып, керванды айдап барганлар. Карангьа коьктеги ярык юлдызды Шолпандай коьрип, сога карап айдаганлар. Ама ол юлдыз Шолпан болганы йок. Керванды артка кумлар ишине аькетип, сонда керван кьрылган. Сонынь уьшин юлдызга ногайлар *Керван Кьрган* деп ат бергенлер.

КЫЗЫЛ ЮЛДЫЗ

Кызыл Юлдыз деп ногайлар Марска айтканлар. Ол ерде яшаган аьдемлерге капилестен кыйынлык туьсирмеге болган. Койшылар каранъада окында ол турган якка каратып мал сойганлар. Этин авылдасларга, авыр яшаганларга уьлестиргенлер.

ТЕМИР КАЗЫК

Ногайлардынъ ата-бабалары савлай юлдызлы коьк Темир Казыкка (орысша Полярная звезда) байланган деп санаганлар. «Айга карап адассанъ, атынъды Темир казыкка байла», деп, Темир Казык орныннан козгалмайтаганын эм каранъа кешелерде дурыс йол коьрсеткиш экенин анълатканлар. «Ер тербетилсе козгалмас, Темир казык юлдызбан», деп озин мактап айткан Муьсеке баьтир. Юлдызда эр кылыклары барын мунадай соьзлер де соны белгилегенлер:

Ай янында Зухра кыз,
Танъ янында Шолпан кыз,
Он эки юлдыз – он эки кыз,
Темир Казык бир ялгыз.

СЕПЕР-ЮЛДЫЗ

Сепер-Юлдыз яде *Сафар-Юлдыз* деп ногайлар «йолавшылардынъ юлдызына» айтканлар. Орысша онынъ аты – Меркурий. Ата-бабалар алыс йолга шыгаяк болсалар, Сепер-Юлдыздынъ орынласувьына караганлар. Эгер юлдыз, бараяк йолдынъ артында яде онъ бетинде болса, йолынъ болаяк деп саналган. Ногай этнографияды тергевши, кумык аьлими Сакинат Гаджиева ногай авыллардан аьдет-йорыкларды йыйып, бир неше илми ис язган. Солардынъ ишинде коьп ырымлы затлар да бар. Бир билдируввинде ол булай айтады: «Ногайлар той куьнин белгилеек болсалар, аьдетинше, озлерининъ сыншыларына, йоравшыларына барып сораганлар. Йоравшылар, сыншылар, Сафар-Юлдыздынъ турмысына карап, неке кыповдынъ колайлы куьнлерин сайлаганлар. Эгер келиннинъ уьйи Сафар-Юлдыз турган якта болса, уьйленетаган аьдемлерге наьсип болаяк тувыл, деп саналган. Сафар-Юлдыз артта яде онъ бетте турмага керек болган. Сонынъ уьшин неке кыпов куьнди юлдыздынъ колайлы турмысы болган куьнлерге созганлар».

УЎЛКЕР

Уълкер – ногай халктынъ суйген юлдызлардынъ кубби (орысша Плеяды). Бурында ногайлар йыл, ай, туын мезгиллерин Уълкерге карап билгенлер. Язык басында кеште Уълкер куьнбатар бетте, куьз басында кеште куьнтуварда, кыс басында йок болады, сонъ кеште тоьбенъ уьстинде коьринеди. Уълкер куьнтуварда коьринсе, Етеген куьнбатар бетте болады. Язда Уълкер куьнбатар бетке туьссе: «Уълкер авыл болып конды» - дейдилер. «Уълкер батпай, кыс болмас», «Уълкер батты, ер катты» деп, Уълкер коьктен йогалган вакытына айтылган, бу шакта сувыклар басланганлар. «Уълкер уьйден коьринсе, эки айдан сонъ яз болар», деген такпак та бар.

Уълкер деген соьздинъ этимологиясы туьрлише анълатылады. Белгили ногай язувшысы Суюн Капаев «Уълкер» деген китапта, ол соьз *уьркеф* деген соьзден шыккан, дейди. Абдул-Хамид Джанибековтынъ йыйганларында да Уьркеф деп язылган. Баска тергевшилер, ишлеринде Серикбол Кондыбай да, онынъ аты *Оьлик-ер* болган дейдилер. Ногай таварыхларда юлдызлар куьбине Уълкер деп айтылган эм ерде кайсы аьдем яшаягы, кайсысы оьлеegi Уълкерде каралады, деп хабарланган. Оннан баска Уълкерде аьр аьдемнинъ бактысы каралады, деген айтув да бар. Сонынъ уьшин ногайлар бу юлдызларга сенуьвли караганлар. Оьлик-ер деп айтылганы, белки, уьшин де болар. Бизим ойымызша, юлдызлардынъ аты баска эки соьзден куралган. Биринши соьз: *уьл, юл*, араб тилинде «юлдыз» деген соьз. Экинши соьз: *кер, гер* билуьвши, сулыплы деген соьз, сол косымша *кайфраткер, айлегер, билгир* деген соьзлерде де бар. Солай шешилсе, Уълкер деген иесими *Юлдызлардынъ аьлин билген*, деп анълатылады.

Йогарда келтирилген ногай энъгимеде йылкышы Камбар «Уълкер авыл болып конганын» коьрип, сол бетке шапкан эм юлдызга айланган. Камбар Уълкерде он эки аьптели-синълиери мен турган Уьлпилдек-Куьлпилдек юлдызды коьреек болган. Ол аьли де оны излейди. Баска таварыхларда Уьлпилдек-Куьлпилдек юлдызды Ети Каракшы (Етеген) акашкан деп хабарланады. Айтпага, бир янып, бир йок болып турган Уьлпилдек-Куьлпилдек юлдызды Ушаркар (Орион) да излейди («Ушаркар» акында энъгимеди каранъыз).

УШАРКАР

Ушаркар – Орион юлдызлар кубининъ ногайша аты. Баъри мифологияларда да бек айтылган юлдыз кубы. Бу юлдызлар акында аьр халктынъ да оьзлерининъ энъгимелери бар. Каранъа коькте Ушаркар бек билинип турады. Боьтенде йогарындагы эки юлдызлар Бетельгейзе мен Ригель эм доьрткил этип япкан тоьмендеги Беллатрикс пен Сайиф юлдызлар ярык янадылар. Тагы да бек уьш юлдызлы Ушаркардынъ белбавы бек коьримли. Европашылар Орионнынъ контурын кум сабатке усатадылар. Бурында ногайлар сондай сабатти кулланмаганнан себеп, оны асык кебине усатканлар.

Соьзсиз, бизим халкта Ушаркардынъ тагы да баска иесимлери болган. Эгер асык пан усататаган болсалар, бурынгы ата-бабаларымыз ога *Сака* деп атаганлар. Сондай тенълестирувьди келтирмеге бизде амал бар. *Саха* деп Орионга бурынгы Мисирде яшаган яшавшылар да айтканлар, Саха олардынъ Осирис кудайын коькте белгилеген. Ногайда *сака* деп асык ойынды юргисткен калжаган асыкка айтканлар, *сакаман* деген соьз уьйкенди, тамадады анълаткан. Элбетте, юлдызлы коькте тамада болып Ушаркар, Сака турган.

Баска халклардынъ энъгимелеринде Орион – Анъшы, Атаклы Аскерши болып коьрсетилген. Бурынгы Мисир таварыхында Сахадынъ кевдесин, аякларын, колларын кесеклеп таслаганлар. А мисиршилер табынатаган Изиды, онынъ муьшелерин йыйып, орнына салып, тирилткен.

Сол таварых бизим тюрк бабаларымыздынъ тувувы акындагы таварыхка усайды. Бир уьйкен согыста тюрк халкы кырылады. Сонда бир коьлдинъ касында аяксыз, колсыз он ясындагы бир ул бала калады. Сол балады боьридинъ ургашысы тавып, оьзининъ буьлдириклери мен бирге карайды, оьстиреди. Сонъ оны ман яшап баслайды. Ама тюрк халкларды савлай йок этеек болган яв, тюрклерден биревиде сав калган деп эситип, оны оьлтиреек болып, тагы да бу ерге келеди. Сонда сол ялгыздан юкли болган боьри-анасы Алтай тавларга кашады эм он бала табады. Суйьтип тюрк халкы янъыдан тириледи. Бу таварых та Орион акындагы таварыхка усайды. Мисир энъгимеде патша тириледи – бизим тюрк таварыхта халк тириледи.

Улы аьскер басшысы Шынъгыз-ханнынъ тувувында да астроном миф сезиледи. Бурынгы колязбаларда булай айтылады: « Ол тувганда, онынъ онъ колында *шагайга* усаган каткан кан кесек сыгылып турган». Монгол тилде сакага *шагай* деген

лер. Эки соьз ювыклас экени белгили. Шынъгыз-хан колында сака ыслап тувганы – ол сырагалы болганын, корланган, яйраган халкын тирилтеек мырат пан яратылганы коьрсетиледи.

Ногай мифологияда асыклар коьримли орынды тутадылар. Кобь йырларда, таварыхларда балалар асык ойнаганда, аталары калай оьлгенин биледилер эм сол ойында атасы уьшин оьш алаяк токтасты аладылар. Энь сейирлиси, тоьбелер коьмбелерде баска баалыклар арасында асыклар да табыладылар. Бирер асыклар алтыннан, бакырдан ясалганлар. Неге бизим ата-бабалар асыкка сондай уьйкен маьне бергенлер? Ол коьктеги Ушаркар ман байланыслы болганы уьшин, деген ой келеди.

Урым (грек) мифологияда Аньшы Орион колында Уьйкен эм Кишкей Ийтлерди (орысша Большой Пёс эм Малый Пёс деген юлдызлар куьби) байлап юргисткен. Сол миф бизим Эдигединъ тувувы акындагы таварыхка усап келеди. Тоьменде берилеек «Агаш анъгалак» акындагы таварыхта Кутлы-кая яньы тувган Эдиге мен калганда, боьлепишлерге оралган балады тоьбе басында калдырып, оны ман не этеегин билмей саьспеклеп, сонъ эсин йыйып караганда, ургашы ийт келип балады эмисткенин коьрген. Эдигеди эмистетаган тоьбе-ийт (юлдызлы Коьк-ийт), тоьбет болган. Бу мифта Кутлы-кая – Аньшы Орион, а эмистетаган ийт Орионнынъ колына байлы Уьйкен эм Кишкей Ийтлерди билдиреди.

Юлдызлы куьп Ушаркар деп аталганы кызыксындырмай болмайды. Соьйтип бу юлдызлы куьпке коьп куьнтувар халклар атайдылар, олардынъ ишинде монголлар да, казахлар да, кыргызлар да бар. Олар ога *уьш архар* деп, коьктеги куьптинъ белбавындагы уьш юлдызына коьрсетип, анъшыдынъ анъы деп санайдылар. Элбетте, сол уьш юлдызга коьрсетилип, баска халклар да бу айтылган юлдызлы куьпти атаганлар. Айтпага, Калифорнияда яшаган индеец халкы чимехо ога Уьш Кошкар деген ат таккан. Сол белбавындагы юлдызларына коьрсетип, бурынгы германлар Орионга Тырनावыш, Уьш Ызаншы, Сабан дегенлер. Оннан баска, коьп халкларда Орионнынъ бир неше аты болганы белгили. Бир заманда араплар Орионга Аль-Джауза (кыскаяклы иесими) дегенлер, эндиги ога Аль-Джаббар (эркек давдынъ иесими) дейдилер. Сондай зат тюрк халкларда, ногайларда да, болган. Бирерде камлавылар, бакшылар ырым этип, баска атлар бергенлер яде конъысы халклардынъ иесимлерин кулланганлар.

Сога усаган зат Ушаркар деген аталув ман да болган. Ногай таварыхта, архарлар акында хабар йок, Ушаркар – ханнын аты, иесими. Сол иесими *ушар* эм *каар* (уллы, мазаллы маънеде) деген соьзлерден келбакланган. Ногай таварыхына усаган энъгиме казах фольклорында да табылады. «Ушар ханнын баласы Жанлыбатыр» деген казах эртеги сол ойды тувдырады. «Ушар ханнын акында энъгимеди» автор оззинше анылатып, хабарлайды.

Ушар хан акында энъгиме

«Бурын-бурын заманда бир хан болган. Онын коьп халкы болган, малы, йылкысы да сансыз болган. Бир кайта ол айдай сылув кызга раскан. Оны коьргенлей, онын ярасыклыгына сукланып талып йыгылган. Эске келгенде, кыз йогалган. Хан кызды излеп, коьп ерди юрген, ама табалмаган.

Излеп табалмаганда, хан онын ханлыгында яшаган Сыхыршы-атайга барып, оззинин кайгысын хабарлаган. Сыхыршы-атай оны тынлап, кызды коькте излемеге керегин айткан. Эм ол ханды коькте ушып уйреткен. Хан отыз йыл коькте ушкан. Тек сонъалыкта коькте аьптели-синъли болып ушкан Уьлкерди коьрген. Аьптели-синъли болган юлдызлар бир юзык келип, бир алыс кетип, куьн кавыскан ерде йогалып турганлар.

Ушар хан аьлиги дейим Уьлкерге еталмай, коькте ушады. Хан излеген кыз Уьлкердеги кызлардын ишиндеги Уьлпилдек-Куьлпилдек дейдилер. Тек Уьлпилдек-Куьлпилдек аьптели-синълилеринин арасыннан да кашып, йогалып, тагы да кайтады.

Ногайлар коькте ушкан ханга Ушаркар деген ат бергенлер».

ШАБТАЙ

Шабтай – Сатурн планетадын ногай аты. Юлдыздын аты Шаьбден акындагы энъгимеде расады («Шаьбден» деген басты каранъыз). Сонда Шабтай – ак тон кийген яс, ол кетей-тырган кысты белгилеген. Баска халкларда да, Сатурн яман аьлде болса, ерде каты кыс болган деп хабарланган. Энъ сейири, семит халклардын астроном таварыхларында да Сатурннын аты – Шабтай. Иудейлерде Шабтай шабаттын (субботадын)

иеси больш саналган. «Шабден» акындагы энъгимедеги ногай яска Шабтай деген иесими келисли болса да, сол иесим семит халкларда болганы шеклендирмей болмайды. Сол иесим ногайларга араб тилден коышкен деген ойды тувдырады.

ШОЛПАН

Шолпан – ногайлардынъ энъ суйген юлдызларынынъ бириси (орысша Венера). Сол юлдызды коып халклар суйгенлер. Ол кеште де туватаган болса да, онынъ танъ ман бирге коытерилетаганын суййип, ногайлар ога Танъ Шолпан деп те айтканлар.

Танъда тувган Шолпандай,
Шолпаннан тувган юлдыздай,
Сувда юрген кундыздай, –

деп ногай йырларда айтылып, Шолпан кыздан юлдыз тувганын билдирилген. «Шолпан акында энъгимеди» автор озбинше анълатып, хабарлаган.

Шолпан акында энъгиме

«Эрте-эрте заманларда Шолпан деген бир ярасык кыз яшаган. Ол уйден орамга шыкса, аьдемлерде тыныслары токталып, онынъ ярасыклыгына сукланганлар. Яслар ога ашык этселерде, ога бир соьз айталмаганлар, ога ювык бармага йигерлери батканы йок. Кыз оларга тенъ тувыл экенин сезгенлер.

Кыздынъ атасы эм анасы сабыр, танъ аьдемлер болганлар эм, заман келсе, балаларынынъ бактысы ашылар деп, сенип яшаганлар. Олар кызларына озлери яраткан аьдемге коьрсеткен тувыл, сол зат акында соьйлемеге де ийменип, авызларын да ашпай турганлар. Олар тек куьрсинип, Йогардагы Алладан кызларына наьсип тилеп яшаганлар.

Шолпан оьсип, сылув кыз болганда, оны ман тенъ болып оьскен авыл кызлар да олардынъ уйлерине кирмедилер, Шолпанга сувык болып карадылар. Кыздынъ ярасыклыгы олардынъ ишлеринде куьншилик тувдырып, коьнбиллерине тынышлык бермеди. Элбетте, сондай ярасыклы болып яшамага енъил тувыл.

Бир кайта кыз савыты ман сув аькелмеге барганда, авылдынъ шетинде кызга обыр-куртка раскан. Куртка кызга карап, обзининъ юргисткенинше бир яман зат айтаяк болып, аман да айталмаган. Обырдан ким, кайзаман кырлы соьз эситкен?! Куртка бас деп тутлыгып, сонъ:

– Эне, тувра юлдыздай нурланып бараятырсынъ! Сага, аьзизим, йогарда орын! – деген юмсақ давазы ман.

Эм оьзи де авызыннан шыккан соьзлерге, кайтип солай аьруьв соьзлер айтып болганына сейирсинген.

Кыз уьндемей курткадынъ касыннан озады эм бираз кеткенде, авылдынъ ярбасындагы ялгыз теректинъ касында токталады. Кыз обыр-курткадынъ соьзлериннен адалап, сол адавыс не айтты, ойланайым деп, артта калган куртка бетке карады.

– Не зат акында ойланасынъ? – деген сорав эситилди.

Шолпан оны ман ким соьйлегенин аньламай, ян-ягына каранды.

– Ол мен, терек, сени мен соьйлеймен. Сага ерде орын йок. Сен коькте куьннинъ коьзи мен ярык берип турмага керексинъ, яным, – деди терек.

Ол затка кыздынъ бек сейири калды.

– Мен бир якка йогалсам, меним атам, амам мени уьшин кайгырып тураяклар, – деди Шолпан.

– Коркпа! Алла сага савлай аьдемлер карап тургандай ярасыклык берген. Сен коьримли ерде турмага керексинъ. Атанъ, ананъ да, сен орнынъды тапсанъ, макул болаяклар.

– Солай болатаган болса, мен суьйтип этермен, – деди Шолпан.

– Солай болса, мин меним уьстиме!

Каранъалык туьсип баслаганда, кыз теректинъ энъ баьсына минди, а каранъалык ерге туьскенде, коьтере де коькке шыкты.

Атасы ман анасы танъ аткышай уйкламай турганлар. А куьн атып баслаятырганда, куьнбатарда, куьн коьзи шыгатаган ерден узак болмаган ерде, Шолпанды коьрдилер.

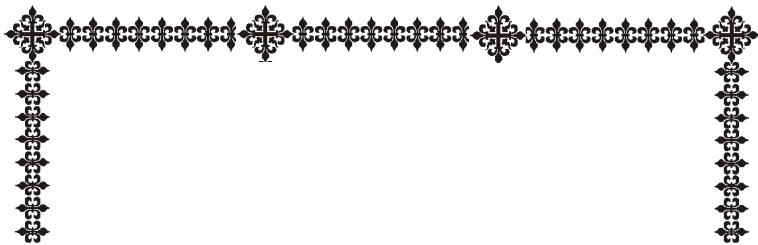
– Бизим Шолпан да оьзине орнын тапты, – дедилер бир даваз бан атасы ман анасы.

Эски табынувлар эм табиат анълатувлар

АЙЫ

Айы – аьдемге куваныш аькелетаган ырымлы алал элес (орысша: добрый дух). Ногайлар, баласы аскерден яде узак ерлерден кайтса, ата-аналарына, кардашларына: «Кобз айынды»! – деп алгыс эткенлер. Алгысты алган аьдемлер де оьзининь разылыгын айтканлар. Аьдеттинь оьзине *коьзайым* дегенлер. Осман туьрклер эртект сайын бир бирине: «Гюн айдын»! – деп, куьниньиз айылы, яхшылы, ырык болсын деп саламласадылар. Ногайлар кыскаяклы авыр аяклы болса, *айлы* болды деп те айтканлар. Ногай кыскаяклылар балады коьрселер: «Айынаньп кетейим»! – деп, суйингенлерин билдиргенлер. Бир кесеклер бу соьзлерди: «Айланьп кетейим»! – деп те айтып баслаганлар. Бирер язувшылар, шайирлер бу маьнеде аньлап, шыгармаларында язганлар, ятлавлар да шыгарганлар. Суйингеннен айланмага болаяк, аман да *айынаньп кетейим* деген соьзлердинь маьнеси баска: *айы больп кетейим* деген маьнеси.

Дурыс маьнесинде *айы* деген соьз якут-саха тилинде сакланган. Олар оны коькте яшаган ырымлы зат деп аньлайдылар. Бизде де коьк пен сакланган соьзлер бар. Мысалы, *ай* деген соьздинь туьп маьнеси сол болар. Яде *айындырык* деген соьз. Бу соьз *айы* эм *дырык* (бурынгы тюрклерде дуррык – камшы, сыбырткы) эки соьзлерден куралган.

АБЕ, ТОББЕ-АНА

Ногай мифология бир заманда келбакланмаган. Ногай халктынь эсинде туьрли-туьрли оьмирлерде тувган мифо-комплекслер сакланадылар. Эгер соньгы мыньыйлыкларда аьлем дуныадынь яратувшысы сыньгар Таьнгири деп саналса да, айлак бек бурынгыда йогарда келтирилген Ак-кув да яратувшысы болган, бизим тил белгилерге коьре, оннан бурынгы аньлатувлар да бар. Сол затларды биз баска тюрк халклардынь мифологияларында таппага боламыз. Айтпага, ногайларга

айлак юзык казах мифологияда аьлем дуныядынъ яратувшысы *аже* болады. Ногай тилде *аье* деген союз, оззининъ тувра *карт ана* (бабушка) деген маьнесиннен баска *абай, аби, куртка* деп те айтылады. *Аье* деген ногай соьздинъ этимологиясы *айы эм ие* деген эки соьзден куралган. *Айылардынъ иеси* деп анъланылады (орысша *властительница небесных духов, прародительница* деген соьз).

Казах мифологиядагы *ажеди* зегенли казах аьлим Серикбол Кондыбай, озге туьрк илми ислер мен тенълестирип келип, келбагын йылан ман аздаа ман байланыстырады.

Бизде де сондай байланыстырувларды этпеге бир неше амал бар. Айтпага, ногай фольклорда *топана, ала-топан* деген миф персонаж расады. Сонынъ келбети уйкен йыланга усайды, ол давыл келтиредиди, ерди сув алдырады. Энь кызыклысы – йыланга усаган заттынъ иесими *Топана*. Онынъ этимологиясында *тоьбе-ана* деген соьзлер. Коьктеги ана. Аьлем дуныяды тувдырган, ярастырган ана. Бизим тилде кызыксынувлы иесим – *курткашык*. Бирер аьлимлердинъ билдирувине коьре, *Курткашык* (орысша радуга) деген соьз *куртка* эм *шык* деген эки соьзден куралган. Тоьменде «Курткашык» деген баста бир аз баска анълам берилсе де, бу иесимде эм онынъ акындагы таварыхларда *куртка* деген соьз болганы озине эс эттиредиди. Аьлем дуныядынъ яратувшысынынъ иесими. Таварыхларга коьре, коьктеги куртка кушагын яяды, баскасында, тулыкларды согыстырып, коькти гуьрилдетеди. Эртегилерде мунадай келбет сейирсиндирип алады: *Ерди яман юрген куртка* капилестен елмавызга яде аздаага айланып, баьтирлерге каныгатаганын коьремиз эм ол не экенин анълалмаймыз. Оннан баска: «Балам йылан болса да, белимге байларман», - деп ногай аналар айтканы эс бердирмей болмайды. Белине байламага йыланнан озге зат табылган йок па? Эбия-анай, кыскаяклы кыйналып бала тапканда, сонынъ кыйналувын азайтаяк уьшин, кыскаяклыдынъ курсагына оьлген йыланнынъ кабыгын салганы да, аьжейипсиндиреди. Бизимше, бу затлар бурында ногайлардынъ ата-бабалары йылан кепли Тоьбе-анага табынып турганларынынъ ушкынлары.

Серикбол Кондыбай *аже* деген соьзди аждага (аже-даха) деген соьз бен юыклас этеди. Аьлем дуныяды ярастырувшы акында аьлим тагы да баска синонимлер келтиредиди. Соларга усаган синонимлер бизим фольклорда да бар («Йылан» деген басты тоьменде каранъыз).

Бизим ойымызша, ногай союз *аье* лингвистика ягыннан обзининь дурыслыгын саклаган. Онынь этимологиясы *айы* (коьктеги яхшылык эткен элес, орысша добрый дух) эм *ие* деген эки соьзден куралганы бек аьлемет шаатлык.

ТАНГИРИ

Тангири – баьри бурынгы тюрк халклардынь энть уьйкен кудайы. Янгы эрадан эки мынть йыл алдын бурынгы шумерлерде коьп кудайлардынь ишинде Дингир деген кудайлы яратылув болган. Тангиридинь иесими бек бурынгы заманлардан, буддизм, христианство, ислам эндирилмеген заманлардан айтылып келген, ол Геродот язган скиф таварыхларда да айтылган. Скифлердинь биринши патшасы *Тангритай* (Тангиридей) деп аталган. Китай язувларда *тенгри* деген союз янгы эрадан 2-3 оьмирликлер алдын хуннларга (гуннларга) да белгили. Армян йьлязбаларда хазарлардынь кудайы Тенгри-хан акында язылган (Моисей Каганкатвац). Бурынгы Орхон-Енисей язувларда (7-8 оьм.) Тангиридинь иесими тез-тез кулланылган.

Тюрк халклардынь эски табынулары илмиде аьлиги куьнде коьп ерлерде тергеледилер. Сол тергевлерде *тенгрианство*, Таьнгири акында агым белсинли каралады. Бу соьзди аьлимлер: «коьк кудайы», «коьк иеси», «коьк басшыдынь элеси» деп аьглатадылар. Ногайлар онынь иесимин Тангири деп айтканлар. Баска тюрк халклар «тенгри», «тейри» дегенлер. Мусьлман динин алганда, ногайлар, казахлар, каракалпаклар, кыргызлар эм тагы да баска халклар бу соьзди Аллах деген соьздинь синонимы этип кулланган. Сол зат сакламастан болган йок. Мусьлман динге коьшпей де, Таьнгири аьлем дуныядынь, аспаннынь, ердинь ялгыз яратувшысы деп саналган. Таьнгиридинь баслануву эм сонгысы, юзи эм сыпаты болмаган. Ботьенде аьдемге усаган сыпаты. Ол коьк рухы болып, баьри затта турган, баьри затты яраткан. Кыпшаклар арасында болып европашы элгезер Плано Карпини деп язган: « Олар сынъар кудайга ьйнанадылар, баьри коьринген эм коьринмеген заттынь, баьри ийгиликтинь эм кыйынлыктынь яратувшысы деп оны санайдылар. Тек олар ога дувалар кылмайдылар, мактауларын да ога каратып тоькпейдилер» (Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь.). Бу суьвретлев бек дурыс. Бизим

ата-бабаларымыз Тангири кайдай экенин басларына да алган йоклар, олар бир затка шекленмей ийнанганлар. Тангридинъ алдында оларда эки юзлик болган йок. Ата-бабалырымыздынъ солай ыйнанып билгенлери коьньиллерин де коьтеринки, юреклерин де берк эткен. Сонынъ уьшин олар мынълаган йыллар онынъ кайдай болганы акында трактат тувыл деш, булай да хабарлап соьйлалган йоклар.

Баска халклардынъ элгезерлери, ата-бабаларымыз яшган ерлерде, ишлеринде болып, Тангири – «манъи (дайымлы) коьк», «коькке тенъ» деген соьзлерден озьге бир суьвретлев зат айталмаганлар. Неге десенъ бурынгы тюрклер ога савлай коьньили мен табынганлар, мынълаган йыллар ман туьзелген йорыкларды тутканлар, курманлыкка йылкы согым эткенлер. Ога каратылган дувалар болмаса да, Тангири баьри затты яратканын, яшавдынъ йорыкларын туьзгенин билип, аьр исин ога багыслап эткенлер. Тангири баьри затты билгенин билип, намыссыз зат, яманлык этпеге ташанганлар. Коьшпели тюрк Тангири оны яратканы уьшин, ога атасына карагандай карап, тынълап юргеге керегин билген. Аьдет тутпай, намыссыз зат этуьв атасында ашув тувдыргандай, Тангириде де ашув тувдырмага болаягын билип, аькис йолга туьскени йок.

Ердеги халкларга каганлар, ханлар коьктеги яратувшыдынъ эрки мен келгенлер. Бурынгы билдируьвлерде, ханларды эм каганларды коьк яраткан, олар коьктинъ уллары, деп айтылган. Басшылав эм халкты тынълатув оларга Тангири мен савгаланган. Ханлар, каганлар озьлерининъ явларын, шуьшли болганларды, Тангири буйырык эткен деп, онынъ атыннан язалаганлар. Куттынъ озьзининъ иеси Куьдирбай болса да, кутты беретан баьри заттынъ иеси Тангири деп саналган. Куьдирбай Таьнгридинъ эркин толтырган. Сол берилген куттан халктынъ куьдирети озьскен. Эгер хан, каган коркып, намысын йойып, озьин келиспегенше юргисткен болса, басшылык тартылып алынган. Сейирлиги, хан, каган такка олтыртылса, сол затты Тангири унаган дегенлер, тайдырылса да, ол затты Тангири унамаганы уьшин этилген дегенлер, а яшавга сол исти тоьрелердинъ йыйыны, курылтай эндирген. Тувралык, йигитлик, кайратлык кылыкларды Тангири берген деп саналган. Эгер басшы, айткан соьзинде турмай, осаллыгын коьрсетсе, ол Коьктеги яратувшыдынъ эркин толтыралмаган деп, сондай каганды тайдырып, оьлтиргенлер. Басшылыкка сайланганда,

ханлар Таьнгириге курманлык багыслап, мал, йылкы сойып, халкты йыйып, уйкен тойлар эткенлер. Хан оьлсе де, булай аьдем оьлсе де, Тангириге курманлык эткенлер.

Айырым тюрк халкларында (айтпага, алтайларда, хакастарда) Тангириге багысланган айырым йыйылыслар да болганлар. Ногайлар суйтип эткен деген билдируувлер сакланмаганлар, ама ногайлардынъ ата-бабалары баьри байрамларды, баьри тойларды: «Тангири, ярылка эт» деген багыслав соьз бен баслаганлар. Бала, бесик, аьдет, баьтир йырларда, бозлавларда Таьнгиридинъ иесими коьп айтылган. Бу китапта да онынъ аты айтылган йыр уьзиклерди коьп келтиремиз.

УМАЙ

Умай – тюрк халкларда энъ белгили кыскаяклы келбети болган кудайлы яратылув. Ногайлар коьктеги яратылувдынъ атын туьрлише айтканлар: *Умай*, *Ылмай*, *Май* деп. Умайдынъ аты такпакларда, бала йырларда, бозлавларда коьп айтылып келген.

Бир кесек тюрк тергевшилер онынъ иесими лингвистика яктан кувдынъ аты ман байланыслы деп санайдылар. Аьлем дунияды яраткан Ак-кув – ол Умай дегенлер де бар. Баскалар онынъ иесими мифология персонаж Кумай («Кубай» деген басты каранъыз) ман бир дегенлер. «Мифли кус Кумайдынъ тувган ери прототюрк этнокультурасынынъ ишинде болган. Онынъ генетикалы тамырлары баьри тириликте эндируьвши эм тувдыратаганнынъ иеси болган Умай кудайга аькетеди», - деп язады белгили казах аьлими Серикбол Кондыбай. Алтай мифологиясында Умай уйкен коьк кудайы Йайчидинъ пишеси деп саналган. Бурынгы Орхон-Енисей язувларда Умай кудайлы яратылув, «каганнынъ пишеси сондай», деп айтылган. Тувра коьрсетуьв болмаганлы Орхон-Енисей язувларында Умай Тангиридинъ пишеси болган деп, тек балап айтпага боляк.

Ногай таварыхларда Умай – байырлы сапаты болган кудайлы яратылув. Онынъ ярдамшылары куслар болганлар. Суйген кусы деп ак-кув саналган. Кереккенде, Умай ак-кув болып аьдемлерге келген. Бир неше таварыхта кыйынлыкка туьскен баьтирлерге, кызларга ак-кув коьмек эткени акында айтылады. Баска таварыхларда, Умай колына алтын аяк алып, аьдемлердинъ уйлерин йоклаган. Алтын аякка суьт куйылган, сол суьт пен ол авырган балаларды эмлеген. Кыпшак тоьбелердеги баба-таслар муьсинлердинъ (скульптуралардынъ) аьр

бирисинде де аяк суьвретленген, тергевшилер сол аяк Умайдыкы деп, санаганлар. Кобп таварыхларда Умай шуьшсиз казага ушыраган кызларга ярдамга келген эм оларды сувда юзип, коькте ушып болган кусларга айландырып, казадан куткарган («Бес кыз», «Эм-сув» деген басларды каранъыз). Ногай фольклорда, боьтенде бала йырларда, ога Умай-ана деп те айтылган. Умайдан шыккан нуры аьдемнинъ ишинде яшавына демев этип, оьлгишей сакланган.

Кобп тюрк халкларда Умай келгенин суьйип, тувган балалардынъ бесиклерине яй ман ок, ойыншык ясап такканлар. Оннан баска Умайдынъ белгилери деп тоьгерек, уьшкил аьшоькейлер, уршык, тарак, каншы саналганлар. Оларды куьмистен, темирден, агаштан этип, бала яткан ерде тургыстканлар. Бир тюрк халкларда Умайга багыслап куршак эткенлери акында билдируевлер бар. Куршакка коьк кийимлер кийгисткенлер эм оны термединъ ишинде алды бетке салганлар. Бирер тюрк халклар сол куршакка ас та бергенлер. Эслеп карасак, *куршак*, *кувьршак* (деп караногайлар айтканлар) деген соьздинъ этимологиясы кызыклы. Ол *кув* эм *уршык* деген соьзлерден куралган. Куршакты эскирген уршыкты алып, яде уршыкка усаткан агашты ясап эткенлер. Этилген заттынъ иесими *кувдынъ уршыгы* болган. Умай-ана кув болып келетаганын билип, оны оьзине суьйтип шақырганлар. Оны саклап тагы да бир кесек затлар этилген. Кишкей кызлардынъ шыбаларына куьмис аьшоькей этип такканлар. Айтпага, куьмистен этилген уьшкил мойынтымарлар юлдызларга, тоьгерек каьпийктейлер ай ман куьнге, салдырбавыклар окларга усаганлар. Кызлар Умай-анага яряк уьшин мойыншаклар да такканлар, эм картайганша мойынынан туьсирмей юргенлер.

Ногай кыскаяклылар танъда турып: «От ана, Май ана ярылка эт!» деп аьрекетлерин баслаганлар деп язады белгли ногай язувшы Суюн Капаев. Умай-ана балаларга бас-коьз болып турганы уьшин, онынъ аты бала бесик йырларда коьп айтылган. Эгер бала менъли болып тувса, менълерди Умайдынъ белгиси деп санап, оны наьсипли болаяк, дегенлер. Соьйлеп билмеген баладынъ *ымлавын* ол Умайдынъ тилинде соьйлейди, деп айтканлар. *Ым* деген – белги беруев, маьнеси: соьзсиз аньлатув. *Ым* деген соьз *Умай* иесимнинъ биринши тамыры. Экинши тамыры: *айы* деген соьз («Айы» деген басты каранъыз). Иесимнинъ маьнеси: *ым айы, айы берген ым*. Халк

арасында Умайдынъ тилин билген аьдемлер болганлар, олар балалардынъ ымлавын шешип билгенлер. Собылеп уйренгешей, балаларды Умай коршалаган.

Булытсыз коькте ямгыр явса, ога кобан ногайлар «оьксиз ямгыр» (оьксизлерге савап дегени) яде «Май ямгыры» дегенлер. Сондай эки аталувы да *Умайдынъ ямгыры* дегенди анълаткан. Караногайда биринши язлык ямгырга *Кыдырнияз явын* («Кыдырнияз» деген басты каранъыз) яде *Умай коьзасы* деп те айтканлар. Бу ямгырды ырызкылы, пайдалы деп санаганлар. Оны шелекке алып, балаларга иширткенлер, бетлерин, колларын ювдырганлар. Сондай ямгыр явса:

Умайдынъ коьз ясы –
Кайгы, кастадынъ касы, –

деп айтылган дейди фольклоршы Тахир Акманбетов.

Умай ырызкы беретаяган яратылув болганына – тагы да бир аьдет йыр шайыт Кургак болса, ногайлар Таьнгириден булай тилегенлер:

Яв, яв, ямгыр, яв, яв!
Берейим сага майлы калакай,
Яв, яв, ямгыр, яв, яв!
Онъ коьзли болсын Умай!

Умайдынъ аты бесик йырларда коьп айтылган. Эгер бала йыласа, ногай ана булай йырлаган:

Умай, Умай, Умайым!
Бмлап сени анълайым,
Юмсын коьзин, юлдызым,
Рахат тапсын, ялгызым.

Бала эмисткен ана Умайга мунадай тилегин эткен: «Умай-анай, суьт бер аямай».

Ногай таварыхларда Умайдынъ Суьт-коьли болган, сол суьти мен ол маразлы балаларды эмлеген. Камлавшылар, шаманлар Суьт-коьлде аьдемлердинъ янларын тазалаганлары акында хабарланады баска тюрк халкларда да Суьт-коьл акындагы таварыхларда («Ускуьби» деген баста Умай ускуьби ырувга коьмекши болганы акында энъгиме келтирилген). Биз болса, бу баста автор халк авызыннан язып алган эм оьзинше анълатылып, хабарланган «Кобызы ман кызы» деген энъгимеди беремиз.

Кобьзы ман кыз

Бурын-бурын заманда бир оьксиз кыз яшаган. Онынъ бир кобызы болган. Бир куьннинъ биринде кыз терекке минип, олтырып, кобыз тартады. Оны коьрип, мысык пан ийт янасып келеди экенлер.

– Теректен туьс! – деген мысык.

Кыз туьспеген, кобызын тарта берген.

– Теректен туьс! – деген ийт те.

Кыз туьспеген, кобызын тарта берген.

Мысык пан ийт терекке минеек болганлар, ама миналмаганлар. Ашувланып, теректинъ тоьгерегиннен айланганлар.

Сонда ийт эки карак кисиди аькелген. Карак кисилер келгенлер, кобыз тартатаган кызга караганлар.

– Теректен туьс! – деген биринши киси.

Кыз туьспеген, кобызын тарта берген.

– Теректен туьс! – деген экинши киси.

Кыз туьспеген, кобызын тарта берген.

Караклар ашувланганлар. Терекке минеек болып айланганлар, алай да, булай да караганлар. Миналмаганлар.

Сонда биринши киси пышкы алады, экиншиси балта алады. Бириси шабады, баскасы пышады. Мысык болса миявлап, ийт болса уьрип, теректинъ туьбинде ойнаклап айланадылар.

Кыздынъ кобызы токталады.

Мысык пан ийт тагы да бек завькланадылар. Соны коьрип кыз йьлайды. Эне-мине терек дуьрсилдеп йьгылмага турганда, коьктен наьзик куьмис йип туьседи. Сол йип кызды оьзине оралтып, алып кетеди.

Терек йьгылады.

Кыздынъ кобызы йюгарда баягынша занъырап тартыла береди.

Мысык пан ийт, эки карак киси, басларын коьтерип, коькке карайдылар. Куьмис йиплерине шьрмалган кыз болса, кобызын тарта берип, коьктинъ кенълигинде ушып, кете берген.

Умай-ана сол кызга ярдамласкан. Умай-ана оьнершили, зегенли балаларга ярдам этип, колын созып турган.

АСКАР-ТАВ

Аскар-тав – дуниялык тав. Соьйтип, ногайлар Карлытавга (Эльбруска) да айтканлар.

Миф курылысында озининъ орталыгы болган. Ер мен Коьк бир бирине косылган ерге аьлем орталыгы дегенлер. Сонда дуныялык тавы - Аскар-тав турган. Туьрли ерлерде яшаган ногайлар дуныялык тавга Сары-Арка, Сары-Тоббе яде Коьк-Тоббе дегенлер. Сол иесимлер Аскар-тав иесимнинъ синонимлери боладылар.

Аскар-тавдынъ онъ бети – куьнли, ярк, сол бети – каранъа. Аскар-тавдынъ уьстине Байтерек тамырласкан, тамырлары ерди тесип, тоьмен кабатка, бутаклары болса, коькке каратылып кеткенлер. Байтеректен басланган сувлар Аскар-тав уьстиннен акканлар. Аскар-тав ман Байтерек Йогары, Орта, Тоьмен кабатлардан озгип, оларды байланыстырганлар. Аскар-тавдынъ басына аьдем еталмаган, сонда тек Таьнгири янлы иелер коьтерилмеге болганлар. Таьнгири усталык, зегенлик берген бакшылар, кагымшылар эм йыравлар Аскар-тавдынъ басына коьтерилип, дуныядынъ аьлин билип туьскенлер. Орта озмирлерде яшаган атаклы ногай шайирлер Аскар-тавга ятлавларын багыслаганлар, мактавлы шыгармалар язганлар. 15-нши озмирде яшаган Шал-Кийиз Тиленши улында мунадай ятлав бар:

Аскар, Аскар, Аскар-тав,
 Аскардан бийик тав болмас.
 Басына балапан шырлап ушып болмас,
 Буьркиттен кыран кус болмас,
 Бавлувы етпей, боьри алмас,
 Бидайыктан алгыр кус болмас,
 Буйырмаса, экев тувыл бир де алмас,
 Сунъкардан сувлы кус болмас,
 Кавырсыны катпай ушалмас.
 Агайынънынъ ишинде
 Бир яхшысы бар болса,
 Конъкалаган коьп яман
 Сол яхшыды коьралмас,
 Сол яманнынъ басына
 Кыйын кыстав ис келсе,
 Баганеси яхшысын
 Кос аргымагын колга алып,
 Куьнинде излесе де табалмас.

Оннан баска Аскар-тав ногай мифологияда озлмейтаган озмирликте де белгилеген. Ол аьлем дуныядынъ орталыгы, асылы деп саналган. Оннан баска да урым (грек, Византия) мифологияда Олимптей (Оьлим-бий) Аскар-тав данък, атак басы деп те айтылган. Баьтир «Айсылдынъ улы Амет» деген йырда булай толгайды:

Аскар, Аскар, Аскар-тав,
Сенсинь меним бийигим,
Асылым кара киси эди,
Атагымды сен шыгардынъ юйригим.

Фольклорда Аскар-тавдынъ аты кобь айтылады. Аскар-тавга шынжыр ман байланган Топпекоьз акында таварыхты да тоьменде каранъыз.

БАЙТЕРЕК

Байтерек деп дуныялык терекке айтылган. Ол аьлем дуныядынъ орталыгында оьскен. Ногай фольклорда Байтеректинъ аты кенъ кулланылган. Байтерек баьтир, аьдет, бала, бозлав йырларында да маьнели орынды алган. Тюрк халклардынъ мифлеринде ол аьдемнинъ асылын, яшавга таянувын белгилеген, сонда япыракларда аьдемлердинъ язувы язылган, а бутакларына тагылган бесиклерде энди де тувмаган балалардынъ янлары тербетилгенлер. Соны ман биргесине, Байтеректинъ аты бозлав йырларда айтылганы аьдемнинъ оьлуьви мен де байланыслы экенин шаатлаган.

Басы алтын, туьби ез
Байтерек бар эди.
Байлардынъ малы ишсе кутылмас
Манас коьли бар эди.
Атланувга сен шыгып,
Ат белине сен минип,
Каядан арба шыгарып,
Кара кары йыгылды.
Шалшыктан арба шыгарып,
Шал тиреви уьзилди.
Басы алтын, туьби ез
Байтерек йыгылды.
Байлардынъ малы ишсе кутылмас
Манас коьли кутылды. –

деп аьдем оьлгенде бозлаганлар.

Сол затка коьре, Байтерек аьдемнинъ яшавы ман тенълестирилген. Яшав тереги деп анълатылган. Бирер тюрк халкларда, мысалыга, алтай халкта, Байтеректинъ туьбинде оьлген аьдемлердинъ янлары юьылган, тазаланган Суьт-коьл болган. Ногай таварыхларда сондай коьлдинъ аты Манас-коьл,

баскаларында – Тогас-коьл. Сол коьлдинъ сувы – буздай сувык бие суьгиндей ап-ак болган.

Байтеректинъ тамыры – тоьмен катта, туьрени – орта катта, бутаклары – йогары катта оьскенлер. Бек бурынгы таварыхларда Байтеректинъ басында Карагустынъ уясы (бирер тюрк халкларда Каргадынъ), тамырында Аздаадынъ ини болган. Карагус ушып кетсе, Аздаа теректинъ басына коьтерилип, Карагустынъ балапанларын ашаяктынъ амалын эткен. Бизим таварыхларда баьтирлер аздаа ман согысып, балапанларга тийгистпегенлер. Сонынъ уьшин Карагус коьп ногай эртегилерде аьдемлерге ярдамласады. Сол затлар акында фольклорда билдируувлер аз тувыл.

Йогарда айтылгандай, Байтерек – яшавдынъ таянувы. Бозлавларда сонынъ акында ашыктан ашык айтылады.

Ямышынъды яйган болсанъ терекке,
Камышынъды илген болсанъ бутакка,
Кылышын алып, ян алувышы келгенде,
Шыбын янынъ ушып кеткен ауракка, –

деп ногай бозлавшылар бозласалар да, Байтеректинъ оьлгени – аьдем оьлуьви мен тенълестиредилер. Терек аьдемнинъ акылындагы тенълестируув болып коьринеди. Белки, ол зат, оьлгени мен тенълестируув, фольклорга мусылман дин келуьви мен бирге келген болар. Бизим атаклы «Эдиге» эпос йырымызда сол зат айлак ийги суьвретленип, келбети коьрсетилген. Токтамыс хан балшы йоравшыды шақырып, туьсин булай хабарлайды:

Эсик алдым Байтерек,
Байтерегим йыгылды,
Токсан экен япырагы,
Токсаны да куйылды.

Бавлы турган карагус
Уьркип ушты авага,
Далбай алып шақырдым,
Айланып кусым кайтпады.

Авалап кетип йок болды,
Ол не болар, йоравшы?

Балшы ханга туьсин булай шешеди:

Ол Байтерек – сен озинъ,
Токсан япырак дегенинъ –
Токсан баслы орданынъ
Токсан тувы болмасын.
Уъркип ушкан каракус –
Бир шыбындай янынъыз,
Ол шыгарга болмасын!

Бу сыдыралардан Байтерек – аьдемнинъ яшавы, дуныясы экени аныланады.

Кенъ анылатувда Байтерек – яшавдынъ, аьлем дуныядынъ агаш оьзеги, туткасы. Бурынгы коьшпелилер, баска бурынгы халклардынъ аьдемлериндей болып, агаштынъ сыхырлы куьши бар, деп санаганлар. Сонынъ уьшин ногай мифологияда кайдай да терек, багана, аса-таяк, курык туьп маьнесинде Байтеректинъ символы болып алынган. Соьйтип, коьшпелилерде бирев оьлсе, термединъ шыгарагыннан сары туьсли тув байланган курыкты йогарга шыгарып беркиткенлер. Сары туьсли тувдан сол термеде оьли барын билгенлер. Бугуьнде де караногайлар байрак байланган узын таякты кабырдынъ басказыгынаа беркитип саладылар. Кобан ногайлар оьлгеннинъ бойы ман оьлшенген таякты сындырып, кабырга коьмедилер.

Оннан баска, тюрк халклардынъ фольклорында Байтеректи туьрли-туьрли тереклер анылатканлар. Якутларда Байтерекке Пай-Кайын дегенлер, Байтерек кайын терек болып аныланган. Казахлар Байтерек этип актеректи коьргенлер. Бизде, ногайларда, эмен терек те, шынар терек те, сыйлы болып саналса да, Байтерек деп мазаллы карагай теректи санаганлар. Сонынъ уьшин фольклорда карагай терек пен тенъле-стируьвлер бек ярасык болганлар. «Атанъ, ананъ – карагай», – деп ногайда тез-тез соьйленеди. «Карагай бойлы Казтуган» деп айтылганы йыравдынъ кайратлыгын билдирген.

Тоьменде Байтерек акында энъ эски энъгимелердинъ бирисин келтиремиз. Энъимеди озинше анылатып, хабарлаган автор.

Байтерек акында

«Эрте-эрте заманда, ханнынъ кызы кады заманда, караторгай яды заманда, бузга бийдай биткенде, тавга тары биткенде, тарсылдатып органда, каптынъ авызы кийз заманда, каргадынъ авызы муьйиз заманда, Карт пан куртка яшаган.

Куртка байлардынъ кийимлерин ювады, кол терменин тартады. «Картлык келди, куьш тайды» дегенде, Карт анъшылавын койып, саз балшыктан колыннан келген ойыншыклар, савытлар ясап яшайды.

Бир куьннинъ биринде ишине сыймай юрген боьри коьзли Куртка Картын агашка отын аькелмеге йибереди. Карт орманга барады, бир яраган теректи коьрип, соны отынга шабаяк болады.

– Мени шаппа, айтканынъды этермен, – дейди Терек.

Сол давазды эситкен Карттынъ тоьбе шашы тик турады.

Сонъ эсин йыйып сейирге калган Карт:

– Яккандай отын керек эди, – дейди.

– Азбарынъда отын болар, – дейди кужырлы Терек.

Карт уйге каранъада кайтады, эртенъ мен турып караса, акыйкатлай да, каралдыда отын уйилген.

– Бутаклары йинъишке, савлай тегенекли, колды тырнайды, – деп Карттынъ эткенин яратпаяк болып, Куртка соьйлениди.

– Астопиралла, сабыр бол, не этейим, Теректинъ бергени сол, кабыл эт, – дейди кавдыраган Карт, болган затты хабарлап.

– Ун тилесенъ, аьвмедий, – дейди ашувлы давазы ман алынып кетип Куртка.

Карт орманга барады. Баягы ерге келгенде, Теректинъ япыраклары саргайганын, бутаклары салпыраганын коьреди.

– Курткам яшав бермейди. Неге ун тилеген йоксынъ?! – деп каныгады дейди Карт.

– Яхшы, – дейди Терек, Курткадынъ не зат куьсейтаганын анълап.

Карт каранъада уйге келип, уйкламага ятады. Кызарып танъ атканда, ол уянады. Куртка да уянады.

– Кар явган, – дейди терезеге караган Куртка.

Карт, тыска шыгып караса, савлай каралдысы унга толган. Олар капларын унга толтырадылар, капларды уйге ясырадылар. Ама куртка тагы да ишине сыймайды, куьбирденеди.

– Алтын-куьмис керек! – деп ол Картын кыстайды, онынъ басын йийди.

Карт амалсыздан тагы да орманга барады. Баягы ерге келсе, Теректинъ япыраклары азайганын, бутаклары куьрымага аз калганын коьреди. Курткадынъ каныгатаганын хабарлайды.

– Яхшы! – дейди Терек, Курткага не зат керегин анълап.

Карт каранъада уйине кайтады. Уйклайды. Эртенъликте Куртка уянып, коьзин ашса, термединъ иши алтын-куьмиске

толган. Карт пан Куртка алтын-куьмисти ясырадылар, ерге коьмедилер, уьстине тобан уьдилер. Тек тынышлык таппайдылар, уйкы кашады, коьзлерине тонавшылар коьринедилер.

– Халк алтын-куьмис акында билсе, экевимизди де оьлтирер. Терекке айт, бизден аьдем коркатагандай этсин! – дейди Куртка Картына.

Карт тагы да орманга барады. Баягы ерге келгенде, Теректинъ япыраклары савлай куйылган, янсыз аьлде турады. Сонда Карт тоьгинип хабарын айтады.

– Яхшы, – дейди Терек, Курткадынъ не зат суьйгенин анълап.

Карт уьйине кайтады.

Танъ Шолпаны куьлей берип батканда, Куртка – туьлкиге, Карт – аювга айланады.

Олардынъ уьйлериннен аьдемлер эрек юргенлер. Байтерек болса, ясыл япыраklar ман савлай ябылып, аьли де атып, коькке карап оьседи.

АВА – ЕВА

Ава (Ауа, Хава) – ногайларда кыскааяклыга берилген иесими. Ол Библияда айтылган Ева. Мунадай иесим семит халкларда болган. Оннан баска ава (ауа) – орысша «воздух». Бу иесим халк арасында сыйлы болган. Ол ногайларга эски заманларда келгенини экенине шек тувмайды. Белки, ногайлардынъ ата-бабалары Европа халклар ман айкасып баслаганда яде бир кесек тюрк халклар христиан динде турганда алынган болар. Бу иесимнинъ урымларда (бурынгы греклер) танъ кудайы Эоас, Эоадынъ иесими мен усап келеди. Хатын Эоа атлар егилген алтын таьшенке мен коькке коьтерилип турган. Бурынгы Римде ога Аврора (Аурора) дегенлер. Иесимлер: Ауа, Эоа, Аурора лингвистика кепленуьви мен де, маьнеси мен де бирдей.

Ава, Хава деген иесим дуьняда биринши болып яратылган кыскааяклыдынъ аты. Сол иесим табияттагы *ава* деген ногай соьз бен бирдей болганы аьжейип тувдырмай болмайды.

АЬЗИ

Аьзи – табияттынъ билдируьви, коьктинъ белгиси. Аьдемлер кырда, данъылда ялгыз калсалар коьктен шыккан увылдавлы сеске *аьзи* дейдилер. Ногай тилде ол *бердаьзи* деген соьзде де сакланган. *Берди* – *аьзи*. Бердаьзи деген соьз ногай

халк календари мен байланыслы. Сол куьнлер Навруз айында боладылар. 21-22 марттынъ яде алдында, яде сонъ куьнлеринде бир ямгыр, бир кар явып, бир сувык, бир йылы болып, табиат коьп кере туьрленеди.

Анда бол да, мунда бол,
Бердазиде уйде бол, —

деп айтадылар сол шак акында. Сол туьрленислерди *аьзи* береди деп саналады. Тоьменде «Алтыарык» деген энъгимеди беремиз, оны автор озинше анълатып, хабарлаган.

Алты арык

Эски йыл битип, навруз айында янъы йыл басланганда, куьн йылынаяк орнына ашы еллер эсип, сувык куьшленди. Кар катты, ер бузлады эм малга кыйын болды. Халк айткандай: «Берем-шерем этермен» деп, бердази куьнлер келдилер. Кыска деп аьзирленген ем таьвесилген, эм ерде бу заманда туватаган шоьп те тувмай калган. Бобтенде малы коьп болган аьдемге каранъа куьнлер тувдылар. Маллары, койлары аш калып, облип басладылар. Суьйтип коьп малы, койы болган мырза, коьш коьшиннен айланып, януварлардынъ оьлгенлерин коьрип, не этеегин билмей юрди. Сонъалыкта калган малларын эм кой отарларын авылга ювык айдап бир ерге йыйды, ювыкларына, авылдасларына ялбарып, коьмек тиледи. Аман да авылдагылар да озлерининъ маллары аш калганынан себеп, ярдамласалмадылар. Сонда бирев авылда бир йигитте алты арык пишен барын айтты. Амал йок. Йигитке аьдем йиберип, шақырмага керек болса да, мырза оззи йигиттинъ уьйине келди. Ол ат уьстинде азбарга киргенде, онынъ алдына уьстине йыртык тон кийген йигит шыкты. Мырза, салам бермеге де мисетсинмей, керегинъ айтты:

– Йигит, не суьйсенъ тиле меннен, тек мага оззинънинъ пишенинъди бер! Малым, койларым кырылып бараятырлар!

– Не суьйсенъ, берермен, дейсинъме?! – деди куьлемсиреп йигит.

– Аьше! – деди мырза.

– Солай болса, кызынъды мага бер – алты арык пишен сеники!

Мырзадынъ киевге берилеек ярасык коьзел кызы барын савлай тоьгерек билетаган эди. Кызды айттырып коьп

колайлы аьдемлер мырзадынъ уйине келетаган эдилер, тек атасы, оьзине тийисли ювыклар излеп, кызын киевге бермеге асыкпайтаган эди.

– Тилинъди тый! Бас деп ойлан соьйлейтаганынъды! Мага тень болгансынъма?! – деп мырза ашувланып, атын камшылап, азбардан атылып шыкты.

Эртеси куьн ала-буркасын болып кар явды. Маллар муьнъиреп, койлар манъырап, ерге йыгылып, аьл коьтере де осал болды. Мырза сол казага каралмай, ашувын мутып тагы да йигитке йолланды. Ога келип, пишенди борышкага тиледи, не шаклы акша да берейим, сатып бер деп ялбарды.

– Мага бир затынъ да керек тувыл! Кызынъды берсенъ, пишенди беремел! – деп соьзине берк болды яс.

Тагы да ашувланып мырза уйине кайтты. Кеште аяз куьшленди. Маллар, койлар йыгылып оьлип бардылар. Сол затка оькинишли карап:

– Аьше, малсыз, байлыксыз кайдай мен мырзаман?! – деп коьзясланып, ол тагы да атын йигиттинъ азбары бетине бурды.

Эм мырза йигит айтканына макул болды. Кызын бермеге разы болды. Сол сабатлей йигит арбасын егип, пишенди тиеп, аькетип малга тоькти. Маллар, койлар ем еп колайландылар, тирилдилер. Тек уьшинши куьн кеткенде, куьн яйма шувагын яйып ерди йылытты. Кар ириди, коьгоьлен тувды. Маллар, койлар отлап басладылар.

Мырзадынъ кызынынъ аты Аьбирли эди. Сонда:

Аьбирли кетти абысып,
Тувар отка ябысып, –

деп халк сол зат акында айтты.

Соннан бери ногайлар бу шакка «Алтыарык» деп те айтадылар. А ногайлардынъ конъысылары – тав халклар: «Ногай мырзадынъ шагы» дейдилер. Эм авыр куьнлер коьпке созылсалар: «Ногай кызын киевге кайзаман береек экен?» деп, куьн йылынаягын шыдамсыз саклайдылар.

ЕР

Аспандагы Ак-кув юмырткалаганда, юмырткадынъ иши тек сув болган. Сол сувда бас деп кара баьпий юзген. Сол баьпий уьш кере суьнъип, бурнын кайырга урып канатып, сув

туьбиннен кайыр ман ылай (орысша ил) шыгарган. Сол кум ман ылайды кушыны ман карыстырып уя ясаган, уясы коьбейип кеткен, кепкен, каткан эм ер юзине айланган. Баьпий бурнын канатканнан себеп, баьпийдинъ бурны кызарган. Эм баьпий аьли де кызыл бурны ман юреди.

Ер оьсип кеткен: тавлары да, ойпат ерлери де, тегис кырлары да, кумлы адырлары да кенъ яйылган.

ЕР-ИЕСИ

Ер-иеси деп ерди саклаган иеге айтканлар. Ол ер топырагын биревге де бермей кызганып, онынъ кемигенин суьйген йок. Тюрк маьмлекетлерде ер энъ уьйкен баалык болган. Сол зат акында туьрли-туьрли энъгимелер сакланган. Китайлардынъ йьлызбаларында айтылган бурынгы тюрк каганы «Мо-Тун» (Моде, Матай, Огуз) акында таварых бар. Соны оьзинше анълатып, хабарлаган автор.

Мо-тун акында таварых

«Мо-тун Азиядынъ гуннларынынъ тагына коьтерилгенде (209 йыл янъы эрадан алдын), олардынъ конъгысылары Тун-Ху (монгол тилде собйлеген халк) энъ куьшли маьмлекет болып саналып турган. Янъы каган болганын эситип Тун-Ху гуннларга элши йибергенлер эм олардан Мо-туннынъ атасынынъ айтылган атын савкат этинъиз деп, айтканлар. Сол ат бир тыншаймай мынъ шақырым шапкан. Мо-тун элши келгенде, аьдемлерин шақырып курылтай йыйган. Курылтайда туьрли-туьрли ойлар айтылганлар, сол ат гуннлардынъ оьктеми, гуннларга да керек деп, Тун-Хун эткен тилекти макул коьрген йоклар. Мо-тун оларды тынълап келип:

– Бизим конъгысымыз бан татым яшаганнан ат баа болмас, – деп атты берген.

Тун-Ху, атты алганда, конъгысылардынъ осаллыгын билдирген деп, эндиги Мо-Туннынъ яс пишесин берсинлер деп, гуннларга тагы да элши йибередилер. Мо-Тун тагы да курылтай йыйган. Курылтайдагылар конъгысыдынъ арсызлыгына Тун-Хуга шапкынлык этпеге керек деп, бек ашувланганлар. Ама Мо-тун:

– Бизим конъгысымыз бан татым яшаганнан кыскажкы баа болмас! – деп пишесин де берип йиберген.

Тун-Ху, коьтере де иштен шыгып, гуннларга бирев де яшамаган ерди берингиз дегенлер. Мо-тун тагы да курылтай йыйнаган. Курылтайга йыйналганлар каган алдынгы тилеклерди толтырганларын коьрип, сол бирев де яшамаган бос ерди бермеге керек дегенлер. Ама Мо-тун, ашуву ишине сыймай, акырган:

– Ер болмаса, ханлык та йок! Ерди бизге Таьнгири берген! Кайтип биз оны баскаларга бермеге боламыз!

Мо-тун, ерди береек болганларды язалап: «Атланынъыз!», – деп буйырык этип, шапкынлыкка аьзирленген».

АЪДЕМ

Аьдемнинъ яратылувы Ер-иеси мен байланыслы, сонынъ акында тоьменде энъгиме келтириледи. Аьдем деген соьз Ынжыл ман, Библия ман, Куран ман байланыслы. Ногайлар аьдемге инсан деп те, киси деп те айтканлар. Киси деген соьз – шынты тюрк, ногай соьз (тоьменде «Киси» деген басты карангыз). «Аьдем яратылувы» деген ногай энъимеди автор озьинше анълатып, хабарлаган.

АЪДЕМ ЯРАТЫЛУВЫ

Бас деп Таьнгири аьдемнинъ янынь оттан яраткан. Шыбындай кишкей болганы уьшин, ога шыбын-ян дегенлер. Шыбын-ян, озьине орын таппай, ушып юрген. Сонда, шыбын-янды орынластыраяк уьшин, Ер-иесиннен ер тилегенлер. Ер-иеси кызганып берген йок. Берген топыракты кайтараякпыз дегенде, Ер-иеси топырак берген. Сонынъ уьшин айтылган: «Шыбын-ян – оттан, аьдем кевдеси – топырактан» деп. Топырактан кевдеди калай ясаякларын да коьп ойлаганлар. Сув-иесиннен сув тилегенлер. Сув-иеси юмарт болган, берген. Аман да баягынша бир зат ясап болган йок. Сонда коьктеги Сазаган айындырыгын топыракка аткан. Топырак саз-балшык болган. Сув-иеси сувды куйып, Сазаган камшысы ман туьрткишлеп маядан аьдем кевдесин ясаган.

Бас деп аьдем янсыз куршактай, бир затка яравсыз больш турган. Сонда коьктеги Умай-ана куршак аьдемди яратып, Таьнгириден ога ян битир деп тилеген. Сонда дуньядынъ иеси Таьнгири уьрип, шыбын-янды аьдемге салган. Шыбын-ян аьдемге бурныннан кирген. Аьдем оьлсе де, шыбын-ян бурыныннан шыгады, аьдемнинъ тынысы битсе, тек янсыз

кевдеси калады, кевдеди болса, ерге коьммеге кереклер, Ер-иесининъ топырагын кайтарадылар, сол заманда Ер-иеси бек ыразы болады. Аьдемди ерге коьмселер, увьис кадер ерди де кабырга мукаят этип саладылар, Ер-иесине муьсиревлигин билдиредилер.

Умай-анага сол аьдем бек яраган эм ол, озьге Ер-иесиннен топырак тилемек уьшин, аьдемнинъ кабыргасыннан кыская-кльды яраттырган.

АК, АК-ТОПЫРАК

Ак – деген соьз туьсти анълаткан, оннан баска дурыс затка, тувра болып шыкканга *ак*, *хак* дегенлер. Ак деп бизим ата-бабалар суьтке де айтканлар. Суьтти (акты) аяк астына тоькпегенлер. Ол зат куьна деп саналган. «Ак урсын!» деген каргыс болган.

Ак зат – ырымлы зат болган. Ногай оькиметлердинъ (Алтын Орда ман Ногай Орда) басшылав органына, энъ куьшли басшылав онъ канатына *Ак Орда* дегенлер.

Ак-топырак деп ногай халктынъ тувган ерине (орысша Земля обетованная) айтылган, ол ырымлы ер деп саналган. Эньгимеди озьинше анълатып, хабарлаган автор.

Ак-топырак

«Бурын-бурын заманда Ак-бий деген бир анъшы яшапты. Сол йигиттинъ ярасык аты, оьткир кылышы, ийги садак-савыты болган. Ол кырда кийик соккан, коьлде уьйрек аткан, балык ьслаган. Авылдасларын сыйлаган, озьи де дайым ток болып юрген.

Бир кере Ак-бий уьйкен коьлдинъ ягасында сувга йьлым салган. Бир шыгарады, эки шыгарады, йьлымы бос. Уьшинши кере йьлым салганда, йьлымга бир зат туьседи. Авыр зат, шыгарып болмайды. Куьшенип шыгарганда, апаты кетеди, оьрейи ушады. Йьлымнынъ авьнда алтын туьсли шашлы сув-кызы тыпырдайды. Соны уьшин ногайлар ога Алтыншаш деп айтадылар. Алтыншаш: «Мени сувга йибер!», – деп, ялбарып тилейди. Сув-кызын яраткан Ак-бий: «Йок! Сен меним хатыным болаяксынъ!» – дейди. «Боларман, – дейди Алтыншаш, – эгер сен меним айтканымды этсенъ. Бириншилей, сен меним колтыгыма карама. Экиншилей, мени аьдемлеринъ

мен сойлетпеске керексинь. Сол болмаса, сен мага йок, мен сага йок», – дейди. «Ярайды», – деп Ак-бий сув-кызды уйине аькеледи. Яшап баслайдылар. Ак-бий айтканында турады. Аьдемлер уйлерине кирселер, Алтыншаш басын бурып, бетин ясырып юреди. Аьдемлер мен сойлемейди.

Бир кайта Алтыншаш сыйыр савып, суьтке толы шелекти алып бараятырганда, авылдаслардынъ бириси оларга келеди. Кысаяклы, аьдем келеятырганын коьрип, шелекти эсик алдында калдырып, алгасап уйге киреди. Келген киси, билмей эсик алдындагы шелекти тоьнътереди, суьтти ерге тоьгеди. Алтыншаш соны уйден коьрип: « Кыймылдама! Суьтке аяк пан басып болмас!», – деп бакырып шыгып, кылювгыш пан суьтти ерден суьртеди. Эм: « Байым уйде йок», – деп уйге кирип ясырынады.

Киси азбардан шыгып кетеди. Йолда ол анънан кайтаятырган Ак-бийге расады. Оьзининъ керегин сорап болып: « Сенинъ сойлемес хатынынъ мени мен сойлеген», – дейди. Соны эситкен Ак-бий атын айдап, уйине асыгып келеди. Уйине шавып киргенде, хатыны яланъаш ювынып турганын коьреди. Алтыншаштынъ колтыгы астында оьти коьринеди. «Сен айтканынъда туралмадынъ. Эндиги сен мага йок, мен де сага йокпан. Меним курсагымда алты айлы баламыз бар. Сен оны излеме. Улынъ оьссе, оьзи сени табар», – деп, йок болады.

Суьйтип Ак-бий, ялгыз калып, яшайды. Авылы да, малга оьрис излеп, баска якка коьшеди. Ак-бий, баласы оны таппас деп, коркып, бир якка кетпей, бир ерде турады. Картаяды, шашлары агарады, йолга термилип караганнын, коьзлери де коьрмей баслайды. Олуын куьтип, кайгырып турганы уьшин халк ога: «Кайгылы» деген атты тагады.

Алтыншаш болса, куьнбатар беттеги Дав-коьпир деген ерге кетип, сонда баласын тавып, Асан деген ат береди.

Улы оьскенде: «Мен атамды таппага керекпен!», – дейди. Соны эртерек билген жиний анасы, Асанга арып-талып билмеген Елмая деген туьеди берип: « Атанъ сенинъ бек узак ерлерде. Сен, савлай дуныяды айланып, онынъ доьрт бурышын да коьрип, Елмая шоьккен ерде ата юрттынъ ак топырагын табаяксынъ. Бар, балам, тоьзимли бол, туьзем юр!», – дейди.

Асан кетеди, дуныяды айланады, излеп, ердинъ доьрт бурышында да болады. Тамам сенуьвин йойып, Елмаядан туьспей, ер кезеди.

Бир куьн Елмая токталып, ялгыз уйдинъ алдында тизине шоьнъкип олтырады. Асан уйге кирип, оьлеятырган атасын тоьсекте коьреди. Атасы улын танып, разылыгын билдирип,

ян береди. Атасына «Кайгылы» деген ат тагылганы ушин, озби де коьп кайгырып ата юртты излеген ушин, ногайлар ога да сол атты тагып, Асан Кайгылы дегенлер. Ол коьп билген, коьп коьрген, соьзге шебер аьдем болган. Атаклы ханлар оны озбине ваьзир этип сайлаганлар. Халк ога: « Ак топыракты тапкан Асан Кайгылы», — деп те айткан.

АНЪШЫБАЙ, БУЛАНБАЙ

Анъшыбай – бу атаклы анъшыдынъ иесими. Анъшылык аьдемлерде бурынгыдан бербетин биринши кеспи болып келеятыр. Эрте ногай мифологияда анъшыларга бас-коьз болып юрген иеге табынганлар. Ногай баьтир йырларда, атаклы Эдигединъ шежереси (асылы) айтылганда, Анъшыбайдынъ аты биринши болып турган. Бирер йырларда Баба-Туькли Шашлы-астан да йогары. Казах аьлимлер де оны баьтирлердинъ туьп атасы деп коьрсеткенлер. Ногай мифологияда онынъ аты *анъшы* деген соьз бен де айтылады. Яде ога туьрли-туьрли ярасык атлар тагылганлар. Суьйтип, фольклоршымыз Тагир Акманбетов халктынъ авызыннан язган энъгимеде онынъ аты Буланбай деп коьрсетеди.

Айтпага, бу энъгиме де кайтип ерде янъы яшав басланганын суьвретлейди, эм сол зат анъшы Буланбай ман байланыстырылады. Мине бу энъгиме.

Буланбай

«Кум бойында кулыншак ювырганда, адырда камбак тыгырганда, теректеги емислер ерге ийилгенде, куслар сарнап оьрге ушканда, Буланбайга бурны биздей, кулакары электей, авызы шыгарактай, тислери лашын тырнагындай, касы карга канатындай, эки коьзининъ орнында ок йыланнынъ басы, юзи куьнде юз туьрленген, ян янасып:

– Сенинъ шыбын янынъды аман калдырарман, эгер сен озбинининъ кевденъди Сары-тоьбеге (Аскар-тавга) дейим суьйреп, казанда тузсыз кайнатып ашасанъ», – дейди.

Анасы баласын саклагандай балдай таьтли, оттай исси яны ушин, Буланбай не этпеге де разы эди.

Коьзге коьринер-коьринмес ак туьтиндей болып, ян, тамакты ягып, авыздан шыгып, кишкей кара шыбынга усайды. Ян, терлеп-пислеп, сувык кевдесин Сары-тоьбединъ этегине

дейим суьйрейди. Тойбединь бир ягы каранья, баска ягы ярык экен, неге десенъ тойбединъ басында Байтерек оьседи, бутаклары булытка дейим еткен. Теректинъ сол бетинде кара булытлар, онъ бетинде – ак булытлар.

Янын оьлимсиз этер уьшин, Буланбай кевдесин ашап баслайды. Ол ашап биткен сонъ, терек тарсылдап туьбиннен сынып, ерге йыгылады, булытлар араласып коьк куьмбезинде юзедилер, ер юзинде янъы яшав басланады. Сонда янъы аьдемлер туваяклар, янъы баьтирлер энееклер, янларына берк болаяклар. Соны ман биргесине сол яшавда кир ниетли, кара канлы аьдемлер де туваяклар: олар кисиге зыян этер, халкка пайда бермес, зарар аькелер, келимли орын уьшин намысын, динин сатар, ана тилин мутар, янын аман саклар уьшин, Буланбайга усап, аьдем этин, оьз кевдесин ашамага аьзир болар.

АСАН-БАЬТИР

Асан-баьтир, *Асан-абыз* деп бала йырларда суьйдимли, ярасык, акыллы миф баьтир акында айтылган. Онынъ аты «Айсылдынъ улы Амет», «Шора-баьтир», «Копланлы» деген эпикалы йырларда белгили, соларда ол халк арасында айтылган кенъеспи. Фольклорда Асан-баьтир ногайлардынъ атаклы шайири Асан Кайгылы ман да байланыстырылган, оларды бир аьдем деп те ойланмага болаяк. Аман да Асан-баьтирдинъ тамырлары бек терен кетеди. Ол – мифология персонажы, оьзге дуньядынъ ваькили. Халкымызга ак-топырак ери кайда экенин анълаткан персонаж. Ол – ярасыклык, акылбалык, йигерлик, болымлык кылыкларды аьдемлерге юктырган сыхырлы ие. Ногай балаларга Асан-баьтир дайым да уьлги болып коьринген. Мине бир бесик йырда булай шувмак бар:

Бесик, бесик, бес юмак,
Бес атамнан калган юмак,
Асан-абыз айткан юмак,
Косай-йырав тапкан юмак.

Бала фольклорда Асан-баьтирдинъ келбетин язлык шагы ман тенълестиргенлер, язлык байрамларда онынъ акында йыр йырлаганлар. Балалардынъ уйкени тонын шешип, оны уьстине авдарып кийип, эткени мен йырланаяк зат аргы дунья ман байланыслы экенин анълатып, деп йырлаган:

Дуьбир-дуьбир, дуьбир бой,
 Дуьбир бойдан терен бой,
 Терен бойдан сагалап,
 Теренге туьсип бараман.
 Амалым меним кайда экен?
 Ак шал аты бавдама экен?
 Бавда болса кисинер.
 Куйрыгы, ялы тисинер,
 Ап-ак терлик ярасар,
 Ап-ак терлик уьстине
 Кызыл ширги ярасар,
 Кызыл ширги уьстине
 Куьмисли иер ярасар,
 Куьмисли иердинь уьстине
 Айыл турман ярасар,
 Айыл турман уьстине
 Асан-баьтир ярасар,
 Асан-баьтир колына
 Эмен шокпар ярасар,
 Эмен шокпар касына
 Эгиз коян ярасар,
 Эгиз коян бакпага,
 Эки койшы ярасар,
 Эки койшыга каравга
 Эки таз ийт ярасар.

АТА

Ата деген соьз баьри тюрк халкларда да бар. Аьелде ата уьйкен деп сыйланган, онынь айтканын эткенлер, тынълаганлар. *Ата юрт* – ырымлы анълав, аьдемнинь тувган ерин белгилеген. Аьдемнинь тувган ери *Атан* (орысша Отчество) деп алынмага керек эди, аман да бизде де эм коьп тюрк халкларда да *Атан* деп айтылган. От пан, иссилик пен, йьылылык пан тенълестирилген. Солай болатаганы *ата* ман *от* деген соьзлер якын анълавлар. Сол заттынь йорыгы терен тамырласкан. Орхон-Енисей язувларда тюрк халклардынь тувган ери *Отюкен* деп аталганы сога мысалы. *Отюкен* деген соьз *от* эм *кенъ* деген соьзлерден куралган, отлы кенъликти анълаткан.

Ногайлар атага бек уьйкен маьне бергенлер. Балаларды аяк уьстине салган, аьелин, тувган ерин коршалаган – ата. Сонынь уьшин яшавда да, мифологияда да *ата борьыш* деген анълатув да бар. Бизим баьтир йырларда («Эдиге», «Копланлы» эм т.б.) оьлген аталары уьшин уллары оьш алганлар, сол

зат йырларда да, эртегилерде де сюжет козгайтаган зат болган. Оннан баска фольклорда атасы яла ягылган улын уйиннен кувып, а сонъысында тувралык тыска шыгып, атасы сога кайгырып, улы йигитликлер этип, уйине кайтканы акында шыгармалар да аз тувыл.

Ногайлар тоьбелерде койылган таска, баба-тастан баска, ата-тас деп те айтканлар. Ногай мифологияда белгили миф персонажлар ата деген соьзди косымша этип кулланганлар. Олар яде кеспиге, яде малшылык исте бас-коьз болып турган иелер. Айтпага, йыр, анъ оьнерде – Коркыт-ата, аьдемди эмлевде – Эмши-ата, мал авырувларды эмлевде – Ув-авыз-ата, кой каравда – Шопан-ата, йылкы каравда – Камбар-ата, туье каравда – Ойсыл-ата, сыйыр каравда – Зенгир-ата, эшки каравда – Шексек-ата айлак белгили ырымлы персонажлар болганлар. Солардынъ атлары коьп йырларда, энъгимелерде айтылганлар. А мине фольклоршы Тагир Акманбетов язган алгыста олардынъ коьплерининъ атлары бир тилекте бар:

Туье атасы – Ойсыл-Кара,
Туье берсенъ – бойлысын бер.
Йылкы атасы – Камбар-ата
Йылкы берсенъ – йоргасын бер.
Кой атасы – Шопан-ата,
Кой берсенъ – юнлисин бер.
Сыйыр атасы – Зенгир-ата,
Сыйыр берсенъ – суьтлисин бер.
Эшки атасы – Шексек-ата,
Эшки берсенъ – этлисин бер.
Кысымыз карлы болсын,
Халкымыз маллы болсын.
Язымыз отлы болсын,
Малымыз майлы болсын.
Юртымыз данлы болсын,
Таьнгири оьзи макул коьрсин,
Тилегимизди кабыл этсин.

БАБА

Баба деп ногайлар карт атага, атайына айтканлар. Бу ат коьп тюрк халкларда да бар. Буьгуьнги осман туьрклерде аталарына *баба* дейдилер (орыслардынъ *papa* деген соьзлерине уйкас). Бек кызыклы зат: бизим халкта суьннет аьдетке *бабага олтырув* аьдет дегенлер. Мифологияда бу соьз айлак белгили

Баба-Туюкли-Шашлы-ас деген персонаж бан байланыслы. Фольклорда онынъ аты туюрлише келтирилген. Бир шыгармаларда Баба, Бабай, Баба-Туюклес, Баба-Туюкли-Шашлы-Азиз, Карт, Карыя деп, баска шыгармаларда Султан Бабаткуль, Баркая, Туюкли Баба деп те айтылган. Ногайлар, тоубелерде койылган тасларга *баба-таслар* деп, сол миф персонаж бан теньлестирген болса да, билмеймиз.

Ногай фольклорында атаклы баьтирлердинъ туюп атасы Баба-Туюкли-Шашлы-ас болганын еткерген. Эпоста ол – Эдигединъ карт атасы, атасынынъ атасы. Оннан баска Баба-Туюкли-Шашлы-ас ногайларды мусулман динге аькелген деген таварыхлар да бар. Баба-Туюклестинъ аты Эдиге акында аьр йырда келтирилген шежересинде де, Эдигединъ тувдыклары кураган орыс князьлар Юсуповлар эм Урусовлардынъ колязба шежерелеринде де сакланып келген.

Эдиге тукымнынъ туюп атасы Баба-Туюклес деп тюрк халкларга ортак болган Абул-Гази Бахадурдынъ эм орта оьмирликлерде яшаган ногай тарихшы Кадыр-Али-бек Джалаирдынъ язувлы шыгармаларында да коьрсетилген. Бабадынъ келбети бурунги тюрк халклар арасында келбакланган. Ога *туюкли-шашлы* деген косымшалар да шайыт Сол косымшалар, казах аьлим Серикбол Кондыбай язганша, эски мифокомплекслерде иран мифлериндегиндей, Куьн иесин, Куьн кудайын белгилеген. Эки мынъ йыл артта яшаган скифлерде кавгаларды, согысларды етеклеген Папай атлы кудайлары болган. Онынъ иесими бизим Бабайдынъ иесими мен якын экени ашыктан ашык коьринип туры. Сонынъ уьшин Бабайдынъ аты коьшпели халкларда бек эрте заманлардан сакланып келеятырганына коьп шаатлар бар. Йогарда биз Бабай юлдыз акында энъгимеди келтирдик, сонда да сол келбет айлак аьвелги заманлардан сакланып келгенин ок коьремиз.

Ама Баба-Туюкли-Шашлы-ас миф персонаж болганына коьп шаатлар бар болса да, ногайлар оны уьшинлей яшаган киси деп санаганлар. Астарханда алдынги Мошаик авылдынъ мезарында онынъ кабыры да сакланган. Аьлим В.Викториннинъ билдируьвине коьре, Бабадынъ кабыры баска ерде турган, озган оьмирликтинъ 30-ншы йылларында сол ерде порт салынаякта, ногай картлар ясыртын каранъада субеклерди казып шыгарып, буьгуьн туратаган кабырына коьширгенлер.

Баба-Туюкли-Шашлы-ас деген иесим ой тувдырмай болмайды, боьтен де *Туюкли-Шашлы* деген белгилеви. Коьп халкларда Куьн кудайына, Куьн-иесине туюкли, шашлы сапат берилген (С. Кондыбай).

Тобынде Ашим Сикалиев халк авызыннан язып алып баспалаган «Эдиге» йырыннан Баба-Туюкли-Шашлы-ас акында узыкты беремиз. Экинши таварых – 16 оьмирликте язылган «Шынъыс-наме» деген тарих истен алынган. Сол истинъ авторы – Утемиш-Хажу Маулан Мухаммед Дост. Сондагы Баба акындагы кесекте коьрсетилген зат фольклор шыгарма экени ок сезиледи. Ама Баба-Туюкли-Шашлы-асты Оьзбек-хан заманда яшаган деп айтылганы эм Баба мусылман динди Алтын Ордага аькелгенлердинъ бириси болганы орта оьмирликлерде белгили болып турганы – коьшпели халклардынъ акылына уйкен маьнели болганын билдиреди. Сол заманда Эдигединъ тукумынынъ туьп аталары миф персонаждынъ иесимин алган яде халк онынъ йогар билимли акылы уьшин ога сол иесимди таккан болса да, айтпага кыйын. А сондай затлар бизим атабабаларымыздынъ тарихында коьп кере болганлар. Айтпага, Бабада эки иесими болганы акында йырдагы узыкте де айтылган.

Баркая

«Бир ярлы койшы, кырда койларын багып юргенде, мунынъ алдына бас суьеги (кув басы, такасы) рас келеди. Койшы таягы ман бас суьекти авдарып карайды. Караса – бастынъ манълайына бир затлар язылган. Койшы окып-язып билмейди. Бас суьекти таякка кийгистип, уйге ала кайтады, авылда окып билген биревге коьрсетеди. Окып карасалар: «Мен, оьлмей турып, сан мынъ аьдем оьлтиргенмен, оьлгеннен сонъ кырк аьдем оьлтирермен», - деп язылган экен. Койшы буга сейирсинеди. Бас суьекти уйине аькеледи, аьруьв этип суьекти шоькиш пен уваткылайды, сонъ юмсак этип термен мен тартады да, бир шибереке туьйип, пишесине йыйдырмага береди. Пишесине не зат экенин, бу ун кайдан шыккан экенин айтпайды.

Койшы койларын бакпага кеткенде, койшыдынъ кызы шиберекти шешип карайды. Караса – ак ун. Кыз тили мен ялап карайды да, ютады. Даьм-дуьм йок. Болса да кыз сол уннан авыраяклы болады. Заманы етип, кыздан бир ул бала тувады. Ол да, тез оьсип, асыл болады. Муны Баркая деп атайдылар. Ол бек акыллы, йитик бала болып оьседи. Суьйтип яшап турганда, сол юрттынъ ханы туьс коьреди:

«Хан уйкен аргымак ат пан бараятканда, муны кырк ийт, эки боьлинип, йырмасар болып, ханнынъ онъ ягыннан

да, сол ягыннан да сермеп, аттан юлкып туьсирип, талаяк боладылар».

Хан сосы туьсин ваьзирлерине йорытаяк болады, ама ваьзирлери бир зат айтып болмайдылар.

Сонда хан юртына: меним туьсимди туьз йорыган аьдемге не суйсе, соны беремен деп хабар яяды. Бир аьдем де йорып болмайды. Сол хабар Баркаяга да етеди. Бала, туьсиньди мен йорыйым деп, ханга келеди.

– Йоры, – дейди хан.

Баркая ханга айтады: «Сенинь кырк ваьзиринь бар. Сол кырк ваьзиринь эки боьлинип, йьрмасар болып, сенинь хатынынь ман билисип, сени оьлтиртип, тактан туьсирип, баска хан салайык боладылар. Йьрма ваьзиринь сенинь орныньа бир адамды салайык болады, ана йьрмасы – баска аьдемди».

– Сен ялган айтасынь, ийттен тувган бала! – дейди хан ашувланып. – Сени мен бу сабат аскакка астырарман!

– Ыйнанмасань, кеше каравыл сал. Туьн ортасы ваьзирлердинь хатыныньа келгенлерин коьрерсинь, – дейди Баркая.

Ыйнанмаса да, хан каравыл салады. Карасалар, кырк ваьзири де туьн ортасында ханнынь хатынына келип, ханды кайтип оьлтирееклерин эм кимди хан этип салайыкларын соьйлеседилер. Сонда хан кырк ваьзирин де аскакка асып оьлтиреди. Мине сосы кырк ваьзири акында эди баягы бас суйектинь маньлайына «оьлгеннен сонь кырк аьдем оьлтирермен», деп язылганы.

Хан Баркаяды оьзи мен калдырып, ваьзир этеек болады. Тек Баркая унамай, Ана Эдил сувы бойына кетип, аньшылык, балыкшылык пан кешинип яшайды. Баркая оьсип, уйкен аьдем болады. Ол коьбисинше аньшылап, сонынь ушин халкка коьп косылмай юрген. Кеше-куьндиз агашлыкта, сув ягада юргеннен себеп, Баркаядынь савлай кевдесин туьк баскан, басына узын шаш биткен, сакалы сав коькирегин ябатаган болган. Оьзи айлак мазаллы, куватлы болган. Баркаяга халк «Баба-туьклес шашлы Азиз» деп ат таккан.

Бир кере Баркая, соьлеги Баба-Туьклес шашлы Азиз, тань сес берген заманда Секерли коьлде йылым ман балык ыслап турганда, коьлдинь ягасына тогыз аккув келип конады. Конса консын, бирден канатларын кагып, аккув кийимлерин таслап, тогызы да ишкен сувы тамагыннан коьринген, юзиктей кызларга айланадылар. Баркая буларды коьрип, акырын ягага шыгады эм, ясырынып, ювык келеди. А тогыз кыз, аьруьвликлеринде

эсап йок, аккумуля кийимлерин коьлдинъ ягасында калдырып, оьзлери коьлге кирип, сувга туьсип баслайдылар.

Баркая кызлардынъ биревине бек ашык болады эм акырын, билдирмей, сол кыздынъ аккумуля кийимин ясырады. Кызлар сувга туьсип болып, шыгып, кийинип басласа, бир кыздынъ кийими йок. Не этсинлер, сегизи кийинип, кайтара аккумуля айланып, ушып кетеди. Биреви, йылай-йылай, калады. Сонда камыстынъ ишиннен Баркая шыгады. Баркая кызга айтады: « Мен сага ашык болдым. Сен кетсенъ, мен кайгыдан оьлеекпен. Сенинъ кийиминъ менде. Мен сага кийиминъди кайтарайым, тек сен меним хатыным бол». Амал йок, кыз айтады: « Аьруьв, мен сенинъ хатынынъ болайым, тек сен юмада бир кере кийимимди берип, мага оьз аьптелериме барып келмеге ызын берерсинъ». «Яхшы», — дейди Баркая. Булар яшап баслайдылар. Баркая балык ыслайды, кийик урады. Хатыны оларды кептиреди. Бир хыйлы заман кеткен сонъ, хатын авыраяклы болады. Бир кере Баркая балык авлап уйге кайтса, хатыны йок, костынъ ишинде бир бала йылайды. Шавып барып караса – янъы тувган эр бала ятыр. Баркая хатынын излейди, шақырады – йок. Сонъ ак-кувдынъ кийимин ясырган ерге барып карайды. Караса, аккумуля кийими де йок. Сол заманда Баркая аккумуля кыздынъ коьтере кеткенин анълайды. Амал йок, Баркая, балады алып, авылга кайтады. Балага Кутлы-Кая деп ат береди. Кутлы-Кая (Эдигединъ атасы), кишкейиннен баслап, атасы ман бирге анъга юрип баслайды, боьген де анъшылык кусларына бек уста болады».

Оьзбек ханнынъ исламды кабыллап себеби

«Онынъ исламды кабыллап себеби мунадай эди. Сол заманнынъ аьвлиелерининъ ишинде доьрт аьвлиеге Алла-Тааладан илхам болды: «Сизлер барып, Оьзбекти исламга келтиринъиз». Яратувшы Алланынъ аьмири мен олар Оьзбек ханнынъ эсигине келип, корадынъ сыртында олтырып, дува кылдылар.

Мунынъ болган хабары бар. Каьфир сыхыршылар ман каьфир кагымшылар ханга аьлемет-керемет затлар коьрсе-тип турган экенлер. Олар ханнынъ межлисине бир савыт аькелип орынластырганлар. Савыттынъ басында бир аяк болган. Сонда йогардагы аяктан дуьдик пен бал агып, оьзи суьзилеп, кисилердинъ алдында турган тостакайларга оьзи куйылып барады. Хан бу сыхыршылар ман кагымшыларды

обзининъ шийхлери деп санап, касына олтыртып, оларга уйкен оърмет этип, сыйлайды.

Аьлиги аьвлие мусылманлар келип, дува окып олтырганьнда, хан, аьдетинше, межлис курайды. (Оны ман бирге) шийхлары да келип, орынласадылар. Куьндеги аьдети мен олар бал куйылган савытты аькеледилер. Уьстине бал ман аякты саладылар. Бираз заман кеткенде, бал алдынгынша, дуьдик пен суьзилеп, тостакайларга куйылмайды. Сонда (Оьзбек) хан шийхларына: « Бу йол бал неге куйылмайды?» — дейди. Шийхлар ога: « Сосы арага мусылман келген болар. Бу сонынъ белгиси», — деп явап береди. Хан: « Олай болса, авыл-авылды аралап изленъиз, мусылман болса, мунда алып келинъиз», — деп буйырык береди. Мулазимлери (кызметшилери, ханнынъ ыргатлары), авыл-авылды аралап юрип, хан ордасынынъ сыртында оьзгеше кийинген, басларын тоьмен салып олтырган, турмыслары баска доьрт аьдемди коьредилер. Мулазимлер олардан: « Сиз кимсиз?» — деп сораидылар. Олар: «Бизди ханга аькетинъиз», — дейдилер. (Мине) олар келди. Ханнынъ коьзи буларга туьсти. Оларды коьрген саьатте Алла-Тааладынъ куьдирети мен ханнынъ коьнъилине нур куйылып, ак йольна ниети авып, юрегинде оларга деген байрамшылав ман суьйиншиликти тувды. Ол келгенлерден: «Сиз не мырат пан юрген аьдемлерсинъиз? Кайдай ис пен юресиз?» — деп сорады. Олар: «Мусылманмыз. Кудай-Тааладынъ аьмири мен Сизди мусылманлык кылув уьшин келип турымыз», — деп явап бердилер. Сосы кезде ханнынъ шийхлары: « Булар яман аьдемлер. Буларды соьйлеткен тувыл, оьлтируув керек!» деп шувылдастылар. (Сонда Оьзбек) хан: «Мен буларды не уьшин оьлтиреекпен? Мен — патшаман. Меним сиздинъ эш кайсынъызга да ишим йок. Сизинъ кайсынъыздынъ дининъиз ак болса, мен солар ман бирге боламан. Булардынъ дини ак болмаса, буьгуьн неге савыттан бал акпай калды? Базласып каранъыз. Кайсынъыздынъ дининъиз ак болса, мен соны ман боламан», — дейди. Эки ямагат бири-бири мен базласып баслады. Узак шувылдасып таласты. Ахырында эки як эки уйкен тандыр казып, онынъ аьр кайсысына он арба сексеул ягып, кызарганша кыздырып, сонынъ биревине сыхыршылардынъ, экиншисине мусылманлардынъ бири кирип, сонда ким куьймей, аман-эсен шыкса, сонынъ дини ак боляк деп, соьйлестилер. Сосыга келисип токталдылар.

Эртеси куьн уйкен тандыр казып, онынъ ишин кызарганша сексеул ман кыздырдылар. Онынъ бири — сыхыршыларга, экиншиси — мусылманларга арналган эди. Аьвлиелер бир-бирине кенъес этип: «Кайсымыз киремиз?», — деп сорасты.

Булардынъ биреви, баъри кевдеси туьк басып кеткени уьшин, Баба Туькли деп аталган. Сол айтты: «Мага ьхтыяр беринъиз, мен кирейим, сиз мага амал беринъиз», – деди. Бу авьлиелер ога амал бердилер. Баба (Туькли) айтты: «Меним савыт-куьбемди алып келинъиз». Савыт-куьбесин алып келгенде, ол оны яланъ кевдесине кийип, Аллага сыйынып, тандырга ювыды. Айтувшылардынъ (соьзлерине коьре) – бабадынъ туьги оьре коьтерилип, куьбесининъ коьзиннен шыгып турды дейдилер. Муны баъри юрт коьрди! (Сосылай) барып, тандырга кирди. (Сонда) бир койдынъ этин алдырып, тандырдынъ уьстине асып, тандырдынъ капкашын бегитип койды.

Энди кагымшылардынъ кисисине карайык. Олар оьзлерининъ бирин зорлап, тандырга киргистти. Ол калай тандырга туьсти, сол сабатте лап этип янып, куьли коькке ушып, ялыны тандыр авызыннан сыртка шыкты. Бу болган затты хан баслаган баъри юрт коьрип, коьнгиллери каьфир дининнен кайтып, мусылманлыкка авды. (Экинши) тандырдан Аллага сыйынган Бабадынъ давысы эситилип ятты. Койдынъ эти пискен кезде, (юрт экинши) тандырдынъ капкашын ашты. Баба мубарек юзининъ терин суьртип: «Неге асыктырдынъыз? Энди бираз вакыт шыдасанъыз меним исим тамам болатаган эди», – деп тандырдан шыкты. (Юрт) куьбе-савыты шоктай кызыл болып кеткенин коьрди, Кудай-Тааладынъ куьдирети мен Бабадынъ бир туьги де куьймей шыкты. Бу болганды коьрген хан басшылаган баъри халк авьлиелердинъ этегиннен ыслап, мусылман болды. Аьл-хамдул-лахи ала дини-л-ислами! Амин».

БАБА-ТАС

Баба-тас деп тоьбелерде турган таска айтылган. Коьбинше тоьбелерге ханлар, тоьрелер, атаклы баьтирлер коьмилгенлер. Ногайлар дайым да тоьбелерди сыйлап келеятырлар. Тоьбелер уьстинде халк байрамлар, табынув аьдетлер, курылтайлар озгарылганлар. Ногайлар тоьбелерди казган йоклар, ишинде баалыклар барын билселерде, коьмилген затларга коьзлери кызганы йок. Сол затларга тиймегенлер, олардынъ киеси согаягыннан коркканлар.

Элбетте, тоьбеге олтыртылган тас та сыйланган. Ата-бабалар келип ога табынганлар, курманлыклар эткенлер. Халк арасында баба-таска *ата-тас* деп те айтылган.

Ногай фольклоршы Тахир Акманбетов баба-таска каратылып айтылган йырды халк авызыннан язып алган. Сейирли, сол йырда мифология сапат пан белгиленген коьк-боьри, акказ, кызгыш кус акында да айтылады.

Ата-тас, ата-тас,
 Аькелдим сага ас.
 Куьбемди берейим,
 Кевденъди коьрейим.
 Боьри этсенъ, коьк-боьри эт,
 Казадан эрек кет.
 Каз этсенъ, ак-каз эт,
 Каныма бер куьдирет.
 Ата-тас, ата-тас,
 Касынъа конды кызгыш кус,
 Берейим таьтли ас,
 Кызгыш канат кагып уш.
 Авада аьруьв саз,
 Басынънан ушты ак-каз.
 Бетинъде куьн нуры,
 Касыннан оьтти коьк-боьри.
 Ата-тас, ата-тас,
 Тилекке кулак ас.
 Дослыкка алдыр йол,
 Кылышка создырма кол.
 Элде даьвлет эт,
 Конгысыларды татым эт.
 Душпанларды мерт эт.
 Таьнгири – коьнъилимнинъ танъы,
 Таьнгири – коьзимнинъ нуры.
 Тилегим Тангириге етсин,
 Таьнгири оьзи кабыл этсин!

БОБРИ

Боьри деп ногайлар йьрткыш айванга айтканлар. Сол атты айтпаяк уьшин оны *карыскыф, ийткус, бут, бозкыфт* деп те атаганлар. Бизим фольклорда онынъ тагы да ясыртын анълатпа атлары болган. Бирерде: *Ашай (Аши, Аша), Капай, Капу, Маму, Мамай* деп, боьридинъ атын айтпаяк уьшин, ат такканлар, сол атларды аьдемге иесими этип бергенлер, бизим атабабаларымыз оны сыйлаганлар, оннан коркканлар. Боьриге табынганлар деп айтпага амалламалар аз. А мине *Коьк-боьриге* табынганлар деп айтпага шаатликлер бар. Йьрларда да, тарих энъгимелерде де Коьк-боьри халкка ярдамшы деп айтылады, эм онынъ аты бир неше аьдетлерде де аьдем табынатаган сапатты билдиреди.

Бас деп боьри акында хабарымызды айтаяк. Ол йьрткышка суклансалар да, аьдетинше, оьлтиргенлер, неге десенъ ол малшыларга коьп зарарлык тийдирген. Оьлтиргенде,

онынъ сүбегин аькетип тасламаганлар. Басын да, сүбеклерин де, терисин де кулланганлар. Бьбридинъ калдыклары бакшылардынъ, камлавшылардынъ, кагымшылардынъ ислеринде кереккен. Бьбридинъ басын ырым этип саклаганлар эм тоьбе басында багыслав йыйынлар эткенлер. Бьбридинъ янъы сыдырылган терисине орап, авырган балаларды эмлегенлер. Сол эмлевге *бослама* дегенлер. Кепкен териди де кесек-кесек этип авылдастарга уьлестиргенлер. Аьрбир ногай оьзининъ уьйинде бьбридинъ терисиннен кесек саклап тургысткан. Сол зат уьйин яманлыктан коршалаган. Бьбри терисининъ кесегин, йин, албаслы балага ювымасын деп, бесиктинъ бас бетине байлаганлар. Эмлевшилер, кесек териди ягып, азазил тириликлерди тоьгеректен кувганлар. Уьйлерине йинлер, шайтанлар кирмесин деп, бьбридинъ тисин байлап бесиктинъ касына, иргеге такканлар. Бьбридинъ тисин дувадай этип, мойындарга да такканлар. Бьбриден корккан аьдемге бьбридинъ терисиннен белбав эткенлер, оны ети туьсли йип пен орап, белине байлаганлар. Авырганды караганда, кагымшылар бьбридинъ тарамысын (сухожилие) кулланганлар.

Ногайлар бьбридинъ терисиннен тонлар тиккенлер. Ногай мырзалардынъ сүьйип кийген кийими бьбри тонлар болган. Эр кисилер бьбрклерин де бьбри терисиннен тиктиргенлер. *Бьбрик* деген соьз оьзи – сол затка шаатлама.

Кызыклы хабарларды келтиреди фольклоршы Тахир Акманбетов. Аьдем яшавдан туьнъйлсе, бьбриди оьлтирмеге керек болган. Сол заманда онынъ яны ясарады, дегенлер. Сонынъ уьшин бизим атайлар булай айтканлар: «Карт киси алпыста бьбриди оьлтирмеге керек». Оны оьлтирип, тоьбеге коьтерип, терисин сыдырган. Териди, увак кесеклерге бьблип, авылдастарына берген. Авылдастар кесек териди оьбип алып, манълайына тийгистип, оьзлери мен юргисткенлер яде уьйде йыйганлар. Авылдастар болса, бьбридинъ басын казыкка байлап, сыйлы сакаман картка бергенлер. Сакаман тоьбединъ басына минип, казыкты колында ыслап турган, калган авылдастар оны тоьгерекке алганлар. Хатынлар булай йыр йырлаганлар:

Бьбри бас, бьбри бас,
Болма бизге кас.
Яным ян болсын.
Бьбри бас, бьбри бас,
Тилегимизге кулак ас.

Кылыш тот болмасын,
 Кардашым ят болмасын.
 Билбил кустай сарнайык,
 Эдиге хандай тойлайык,
 Душпаным туз есин,
 Сув ишпей, ув ишсин!

«Кабыл этсе боъри бас, элге боларсынъ бас», — деп ногайлар боъридинъ басын сыйлаганлар.

Тагы да бир кызыклы хабарды келтиреди Тахир Акманбетов. «Эгер, — дейди ол, — боъри капканга туъссе яде анъшы яралап тирилей оны ысласа, боъриди коькте курткашык шыкса, соймага керек болган. Яде сояк ерге найза кадап сойганлар. Найза йок болса, ерге курыкты кадап, сойганлар».

Баътир йырларда, бозлавларда, таварыхларда Коьк-боъридинъ аты коьп айтылады. Ога ярдам сорап тилек эткенлер, оны ман тириликти, йигерликти байланыстырганлар. Коьк-боъри — бурынгы тюрк халклардынъ табынган айваны. Бирер ногай ырувлар сонъы заманга дейим оьзлерининъ асылын Коьк-боъри деп санаганлар. Тюрк халклардынъ биринши патшалары Коьк-боъриден болган. Тоьменде Ашина патшалардынъ асылы калай тувганы акында энъгимеди келтиремиз. Тарихли адабиятта Коьк-боъри коьктен шыккан саьвле болып, термедеги кыскаяклыга туьсип, оны кашырып, ханлардынъ тукумларынынъ баславшыларын тувдырганы акында таварыхлар аз тувыл.

Солай болып ханлары тувганы ушин бурынгы тюрклер Коьк-боъридинъ басын тувларында алтын туьс пен суьвретлегенлер. Сондай байраklar кыпшакларда болганы акында орыс йылязбаларда келтириледи.

Тагы да бир кызыклы зат бар. Ханлардынъ асыллары хабарланган энъгимелеринде, таварыхларында коьк-боъри мен ийт бир-бирин авыстырып туратаганы. Айтпага, беркитпедикапалган тотай кызга ийт келгенинен гуннлардынъ ханы Атилла тувган. Шынъгызханнынъ туьп атасы Бортечино (Боъри-Ашино) Алан-гуа деген хатыннан тувган: туьн ортасында саьвле болып туьскен, танъ манъында сары ийт болып шыгарактан шыгып кеткен зат оны тувдырган. Агаш анъгалак таслаган Эдигеди де тоьбединъ касында ийт эмисткен. Тахир Акманбетовтынъ йыйган ырымларында мунадай ырымды да коьремиз: «Эгер бала янъы ай тувганда, ер юзине энген болса, сол тувган бала ети куьн анадынъ эмшегин эммесе, коьктен ана боъри туьсип, балады эмгиздиреди», —

дейди фольклоршымыз. Эпоста – ийт, ырымда – ана боьри. Аьжейип! Бу энъгимелер, таварыхлар астроном озгерислер мен де байланыслы. Кокк-боьри де, ийт те (бу ерде тоьбе-ийт) аспандагы бир затларды коьрсеткенлер. Бизим ойымызша, Ол Уьйкен Ийт юлдызлар куьби (орысша созвездие Большого Пса). Уьйкен Ийт юлдызлар куьбине белгили Суьмбле (Сириус) юлдыз кирген. Сириуска ногайша Самыр-юлдыз деп те, Ак-айгыр деп те айтылган. Белки, Кокк-боьри де Сириустынь аты болар? Дуныяда коьп халклар аьдемлердинь тувувын бу юлдыз бан байланыстырганлар. Олар биринши аьдемлер Сириустан келген деп те санаганлар.

Хан урпагынынь тувувы коьктен туьскен саьвле мен, коьк-боьри мен байланыслы болса да, биз астроном мифты туврасынша катырып айталмаймыз. Амалламалар аз. «Ийт», «Самыр» деген басларда келтирилген энъгимелер айлак сейирли, оларга эс бермей болмайды. «Кокк-боьридей янлы эди», «Ян саклавышы Кокк-боьри», «Кокк-боьридей тири эди», «Кокктен туьскендей болып» деген такпаklar да босыннан тувган йоклар деп ойландыртады. Кокк-боьри ногайлардынь ата-бабаларында табынув болганына бир шек те тувдырмайды. Кызыклысы, сол табынган Кокк-боьри ана-боьри болганы, ургашысы.

Боьри калай бек сыйланганын Тахир Акманбетов халк авызыннан язып алган «Боьридинь йыры» да шаатлык этеди. «Ашинадынь тувувы» деген энъгимеди автор озинше аньлатып, хабарлаган.

БОЬРИ ЙЫРЫ

Мен явга карсы бараман, бараман,
 Ажжалга кирпик какпайман, какпайман.
 Кокк-боьри янлы ногайман, ногайман.
 Явдан кажымай улыйман, улыйман.
 У – л – у, у – л – у, у – л – у, у – л – у.

Елпилдейди тув, Ногай тув, Ногай тув.
 Артка бурылып караман, караман.
 Аруак алдына бараман, бараман,
 Кокк-боьри янлы ногайман, ногайман.
 У – л – у, у – л – у, у – л – у, у – л – у.

Елпилдейди тув, Ногай тув, Ногай тув,
 Явдан кажымай улыйман, улыйман.
 У - л - у, у - л - у, у - л - у, у - л - у.

Ашинадынъ туувуы

Бир уйкен согыста тюрк халкы кырылады. Сонда бир коьлдинъ касында аяксыз, колсыз он ясындагы бир ул бала калады. Сол балады боьридинъ ургашысы тавып, оьзининъ буьлдириклери мен бирге карайды, оьстиреди. Сонъ оны ман яшап баслайды. Ама тюрк халкты савлай йок этеек болган яв, тюрклерден биреви сав калган деп эситип, оны оьлтиреек болып, тагы да бу ерге келеди. Сонда юкли болган боьри-анасы Алтай тавларга кашады эм он бала табады.

Сол он ул балага Он-ок дегенлер, тюрк халкларда биринши ырув болган. Он-ок ырув савлай тоьгереди тавлар болган Отюкен деген тогайлыкта яшаган. Сол он улдынъ ишинде Ашина деген яс, арып-талып билмеген йигит, ырувдынъ басшысы болып, Отюкенде яшаган баска ырувларды да бойсындырган. Сонъалыкта сол ер тюрклерге тар болып коьринген.

Ана-боьри де, тюрклердинъ явлары барын, олардан оьлтирилген бабаларынынъ канын алмага керегин айтып, уллары оьш алмага уьстирип турган. Ашина халкын йыйып, тавлар арасыннан калай шыгаягы акында кенъескен. Эм ол юзлеген тереклерди кесип, йыгып, тавлардынъ бир ерин ягып баслаган. Агаш янып, тав тасларында турган темирди ириткен эм сол ер янганда, тавдан шыгатаган сокпак болган. Солай болганда, Он-оклар Отюкеннен шыкканлар. Боз туьсли Ана-боьри тюрклерге йол коьрсетип барган. Тюрклер явлардан оьш алып эм баскаларды да оьзлерине бойсындырып, тюрк ханлыкты, каганатты курганлар.

Суьйтип тюрк халкы янъыдан тирилген.

ЕЛ

Табиатта болатанган *елге* ногайлар туьрли-туьрлише каранлар. Аьдемге ел коьбинше зарарлык аькелген. М. Кашгари соьзлигинде билдиргенинше, бурынгы туьрк тилде *йел* деп шайтанга айтканлар. Ногайларда сол маьнеси *елигуьв* деген соьзде сакланган. Аьдем себепсиз ашувланса, *елигеди* дегенлер,

сол аьдемди шайтан козгайды деп ойлаганлар. Эгер ел коьтерилип, куйын басланса: «Шайтан кыз акашады», — дегенлер бизим ата-бабалар. Ел коьтерилип, уьйирилме болып айланса, *шайтан той* деп айтканлар. Сондай ел акында тоьменде «Аман-бийке» деген энъгиме берилген. Оннан баска йылы, яхшылык яйган ел акында да таварыхлар бар. «Балыш» акында таварыхты каранъыз. Эки энъгимеди де озинше анылатып, хабарлаган автор.

Аман-бийке

«Бурын-бурын бир анъкылдак эркек пишеси мен яшанган. Олардынъ балалары болганы йок. Эм сога эр киси бек кайгырган.

Суьйтип яшап келип, пишеси байын тынышландыраяк уьшин, курсагына ястык салып, озин аягы авырлы этип коьрсетип баслайды. Эркек те баласы болаягына айлак та куванып турады. Аман да заман кете береди, пишеси де баласын табалмай турады. Эм байы хатыны бала табаягына шекленгенде, пишеси мен урысып тоьбелейди. Пишеси уьйиннен кашып, куйдынъ касында озлген сокырюмыранды тавып, соны ястыктынъ куьбине орап, уьйге кайтады.

— Сенинъ тоьбелевинънен мен иш тасладым, — дейди пише.

Байы оравыштынъ ишине карап:

— Бала неге туюк баскан, тислери де неге озскен? — деп сорайды.

Сонда хатын булай бесик йырды йырлайды:

— Каты-куты кайзарман деп,
Тисли тувган бебешим.
Ямгыр явса тонъарман деп,
Туюкли тувган бебешим.

Солай этип хатын оззи де оззининъ алдавына уьйнанып, колындагын баласы деп ойланады. Эм сол бесик йырды йырлап, ол уьйиннен шыгып, баласы ман куйыга атылады.

Соннан бербетин ол сокырюмыраннынъ ургашысы болып ер астында яшайды. Эгер аьдемлердинъ уьйлеринде эрис-суьрис болса, сокырюмыран тыска шыгып, сувук ел тувдырып, аьдемлерге кыйынлык келтиреді. Сонынъ уьшин ога Аман-бийке (Яман-бийке) деген ат такканлар».

Балыш

Бу зат бек бурынғы заманларда болган. Бир ногай авылда Балыш деген кызалак яшаган. Атасы онынъ кырда йылкы баккан, анасы болса, уйди караган, кызын оьстирген. Балыш акыллы кыз болган, тынълавлы, куллыкшы, оьзининъ наьсибин шыдамлы саклап турган. А ногайда кыз балага заманында киевге барып, балалар таппага, оларды асырап аяк уьстине салганнан уйкен наьсип болмаган. Ниетлеринъ таза болса, аьр аьдем де мырадына етеди, деп халк айтады. Сонынъ уьшин Балыштынъ да ниетлери туьз болган, ол да шыдамлы болып бактысы ашылганын саклап турган.

Бир кайта ярмалыкта Балышты бир яс коьреди, танысады, айттыраяк аьдемлерди йибереекпен деп ант этеди. Эм бираз заман кеткенде, кудалар келедилер, бармажи, боза ишедилер, аска тоядылар, калын акында соьйлеседилер, кызды айттырадылар, эки айдан неке кыйылаяк акында токтасып, кайтадылар. Оьскен кызга ногайлар эртерек керек-ярагын аьзирлеп койсалар да, этилеек зат коьп, кыздынъ уьйи тойга аьзирленип баслайды. Сондай затлар киевдинъ уьйинде де этиледи. Оларга да коьп зат керек.

Сонынъ уьшин кызды соьйлескенлери бир ай кетпей, яс авылдынъ йигитлери мен шапкынлыкка барады. Сол вакытта ногайлардынъ коьп яслары тавга яде Тен-оьзеннинъ ягаларына карыжланмага баратаган болганлар. Таьвекелли ис. Коьплер сонда ян бергенлер, баскалар сакат болып юртларына кайтканлар. А сырагалылар мал ман, янъы савыт пан, баска байлык пан кайтып, данъклы, колайлы болып, кыз алганлар, той тойлаганлар.

Шапкынлыктан авылдынъ йигитлери кайтканда, Балышты айттырган яс ишлеринде йок эди. Ол шапкынлыкка ят ерде йогалган. Оьлгенлер арасында да оны коьрмегенлер, сав кайтканлардынъ арасында да ол йок эди. Ол кайтар деп сенип турдылар, аман да йыл кеткенде де, ол авылда коьринмеди. Авылдаслары эм тувганлары ол ят ерлерде ян берген болар деген ойга келдилер. Тек сол ой ман Балыш разы болгысы келмеди. Айттырылган кыз болып, ол оьзи ким экенин анъламай турды. Яде келин тувыл, яде байга бармаган кыз тувыл. Қалай кыйын аьли! Оны баскалар да айттырмага болганлар. Йогалган ястынъ пишеси болаягы Балыштынъ канына терен синьген эди эм ол ясы кайтып олтырар деп те сенуьвин уьзбеди. Айттыраяк болганларга ыгын бермеди. Соны ман экинши йыл озганда, Балыш ясын излеп авылдан кетти эм савлай йок болды.

Аьдемлер ога алыс якларда расадылар. Тек кыз, аьдемлерди коьргенлей, коьзден йогалады, онынъ ак тастары елпилдейди, эм йылы елемик Балыштынъ йырынынъ соьзлерин еткереди:

Ойран басынъ, хан басынъ,
Ерде ятар эрме эдинъ?
Канга булгап басынъды,
Кумга булгап касынъды,
Коьзден аккан ясынъды,
Ерге агыстар эрме эдинъ?
Кызыл кевхар юзлеринъ,
Бал секердей соьзлеринъ
Бир коьрерге заьр болдым.
Айтсам, соьзим етпес ти,
Кайгынъ эстен кетпес ти,
Узак ерге кетипсинъ,
Сав болсанъ да, билмеймен,
Шакырсам да, келмейсинъ,
Сен алдымда болмасанъ,
Бу дуньяда не этейим,
Мен артынънан кетейим.

АЬНДИР-ШОПАЙ

Аьндир-Шопай, Андыр-Шопан, Ындыр-Шопан — деп ногайлар кырларда оьристи оьстирген, аслыкты онъ эттирген, табиатты янландырдатаган иесине атаганлар.

Узак кургак яз болса, тамам аьдемлердинъ такатын таьвиссе, ногай балалар, явын болсын деп, эки кашласкан таякка кыскайклы кийим кийгистип, уйкен такта куршак эткенлер. Балаларга эски кийимди авылдынъ сыйлы курткаларынынъ бириси берген. Эм олар азыкка дорбалар алып, куршакты коьтерип, йыр йырлап, авылдынъ уйлерин айланганлар. Азбардынъ ишине кирип, эсик алдында токталып, ойын этип, йыр йырлаганлар. Уйлердинъ иелери, бир шелек сувды куршакка шаштырып, балалардынъ дорбаларына таьтли аслар, бавырсаklar, локымлар, юмырткалар, кесек пыслаklar салганлар, сонъ оьзлери де балалар куьбине косылып, баска уйлерге барганлар. Суьйтип халк, косыла-косыла, авылдынъ ямагаты йыйылатаган тоьбеге йыйылганлар. Балалар, куршак пан тоьбе басына минип, Аьндир-Шопай акында йырлаганын токтатпай, кол согып, ойын ойнап турганлар. Йырдынъ соьзлери булай болган:

Ямгыр явсын, Аьндир-Шопай,
 Арпадан, бийдайдан
 Бежен толсын, Аьндир-Шопай,
 Тилеймиз Таьнгири-Кудайдан.
 Оьп, оьп, Аьндир-Шопай,
 Аьндир-Шопай, ямгыр явсын,
 Бавда шарлак авсын,
 Оьлген йьлан тирилсин,
 Оьлен бийик оьссин.
 Оьп, оьп, Аьндир-Шопай,
 Яв, яв, ямгыр, яв, яв!
 Берекет болсын ерден.
 Куй, куй, ямгыр, куй, куй,
 Бийдай болсын белден.
 Оьп, оьп, Аьндир-Шопай!
 Ямгыр явар, бульт кетер,
 Язлык бийдай шашылар.
 Халкка шатлык келер,
 Наьсип йоллар ашылар,
 Оьп, оьп, Аьндир-Шопай!

Бу аьдет, коьшип турганына яде бир ерде коьнп турганына каралмай, ногайлар яшаган аьр авылда озгарылган. Кобан ногайларда бу аьдет озгарылганына коьп заман кеткен йок. Оны коьрген аьдемлер аьли де сав, а бирер ерлерде аьли де озгарадылар. Озгарувшылар тоьбединь касында бурында аькелинген тасларды сув ман ювып, сонь балалардынь артарыннан сувягага барганлар. Сувягада картлар, багыслап, мал сойганлар, казанларда ас асканлар. Сонда олтырып, этти ашаганлар. Курманлыкка шыгарылган малдынь суьеклерин анда-мунда тасламаганлар, бир ерге йьйып, ерге коьмгенлер. Тек Кобан ногайларда куршакка *Аьндир-Шопай* тувыл, *Такта Куршак* дегенлер. А йьрда айтылган тилеклер бирдей болган.

Эндиги Аьндир-Шопай деген иесими акында. Ол бир неше ой тувдырады. Бириншилей, бурында *Аьндир* болмай, *Эндир*, *Биндыр* деген соьз болганга усайды. Эндиретаган, яландыратаган зат. Экиншилей, ол арийлерде болган коькти гуьрилдетаган *Индра* кудайынынь атыннан болмага да боляк. Иесимнинь экинши кесеги *Шопайдынь* тамыры ногайдынь *Шоьп* деген соьзиннен болады. *Шоьп* деген тамыр соьзден мифологиямызга белгили койшылыктынь атасы *Шопан* да шыккан. Шопан-Ата деген персонаж коьп тюрк халкларда белигили. Айтпага, туркменлерде эм казахларда онынь келбети ногай мифологиядагы келбет пен бек ювык. Шопан-ата

мифологиямызда – ырымлы эр киси. Аьндир-Шопайда да эр сапаты коьринип турады. Боьтенде, балалар такта куршакка кыскайклы кийим кийгистип:

– Оьп, оьп, Аьндир-Шопай! –

деп коьктеги иеди тилегенлери. Кол согып, йьр йьрлап, коьктеги Аьндир-Шопай ердеги куршак пан суьйим аьлде косьлудьды тилегенлер. Балалар куршакка кыскайклы кийим кийгистип, оны Ер келбети этип коьрсеткенлер. Баска соьзлер мен, Аьндир-Шопай Ерге суьйимин тоьксин деп, тилегенлер. Ямгырды тилегенлер. (Тагы да кызыгы, ногайлар да, казахлар да кол сокканга *шапай какты* дейди.) Сейирлиси, кобан ногайлар куршакты сувга булактырганлар, а караногайлар, аккан сувлары болмаганнан себеп, куршакты ерге коьмгенлер.

Булайда айтылган язувьшы Суьюн Капаев келтирген кобан ногайлардагы аьдетти де айткымыз келеди. Язувьшыдынъ тувган Орак-эли авьлында эгер коьп заман кургак болса, авьлдастар, ямгыр явдыраяк уьшин, авьлдынъ суьйдимли кыскайклысыннан бир баьпишин урлап, сувга атканлар. Солай этселер, ямгыр яваяк, деп ойлаганлар...

Бу тергевлерге карап, Аьндир-Шопай эм Шопан бек бурынгы заманларда бир келбет болган деп айтпага болгандай амал бар. Сол заманларда ногайлардынъ ата-бабалары шоьп оьстирувьши иеге багыслап, *Шопантой* эткенлер, бугуьн сол байрамга биз *Сабантой* деп айтамыз.

ИЕ

Ногайлардынъ ата-бабаларында кудайлы иелер болганлар. Олар бизим фольклорда сакланганлар. Мысалы: Куьп-ие, Ай-ие, Коьк-ие, Ер-ие, Сув-ие, Уьй-ие, От-ие, Ки-ие (Кие). Белгили аьлимимиз Рамазан Керейтов «Ногайлар» деген китабында «Татартуьптинъ касьында яшаган ногайлар Тав-иесине табынганлар» дейди. Бу келтирувьден Тав-ие де болганын коьремиз. Тагы да баска иелер де болган, тек олардынъ атлары мутылып калган.

Зегенли казах аьлим Серикбол Коьндыбай бу соьздинъ этимологиясын булай аььлатады. «Йе(эе, ээ, ия, ийе, эя, еге) деген термин прототюрк заманнынъ келбетине кетеди. Онынъ бурынгы негизи соьз Ie – (ye – ie) белгили Иуд-христиан Иисус, семит Яхве (йь – хве) – Иегово, аккад-шумер Эа деген персонажлардынъ атларын тувдырган», – дейди ол.

ИЙТ

Ийт ногайлардынъ коьп ырувларыннынъ ырымлы айваны болган.

Бафак, *коьбек* деген атлар туьрли ийт тайпаларына айтылган, эм сол атларды солай аталган ырувлар юргисткенлер.

Бизим халкымыздынъ атын юргисткен *ногай* деген соьздинъ этимологиясы туьрлише шешилсе де, илми ислерде сол ат монголлардынъ *ийт* деген соьзиннен шыккан ой соьнмей турады. Орыс йылязбаларда куьнтувар халкларда *Ногай-кус* (Ногай-птица) деген азазил тириликлери бар деп билдиреди. Ногайлар болса, боьридинъ атын айтпас уьшин, ога *ийткус* деп те айтканлар. *Ногай* деген соьз тюрк халклар табынган *Коьк-боьри*, *Коьктеги Ийти* (юлдызлы куьп) болганга усайды.

Тюрк халклардынъ таварыхларына коьре, Таьнгири яраткан аьдем тоьмен кабаттынъ иеси Эрлик-ханга да яраган эм ол оны оьзине тынълавлы этеек уьшин аьдемди тили мен ялап баслаган. Эрлик-хан аьдемге янасканы Таьнгириди ашувландырган, сонынъ уьшин ол аьдемди тартып алган эм аьдемге баскаларды ювытпасын деп ийтти яраткан. Халк арасында ийт коьринмеген шайтанларды, йинлерди сезип, уьрип кувады деген айтув да бар.

«Боьри» деген баста тюрк халклардынъ патшалары, ханлары тувувы акында энъгимелер келтирилип, соларда бизим ата-бабалар табынган Коьк-боьри, Коьктеги Уьйкен эм Кишкей Ийтлер (созвездие Большого и Малого Пса) акында хабар барган. Сол хабарда бурынгылар Коьктеги боьри мен ийттинъ арасында баскалык коьрмей, энъгимелерде экисининъ акында да бирдей этип хабарлаганлар. Тагы да кайтаяк сол затларга. Гуннлардынъ атаклы Атиласы, беркитпедикапалган тотай кызга ийт келип, кавысканнан тувган. Тюрк каганатларды туьзуьвши Ашина Ана-боьриден тувган. Туьн ортасында коьктен саввле больш термеге туьскен, танъ атаятырганда сары ийт больш термеден шыккан заттан айтылган Алан-Гуа хатын Шынъыз-ханнынъ туьп атасы Бортечиноды (Боьри-Ашиноды, бу да Ашино болмасын) тапкан. Ногай эпостынъ баьтири, Ногай ордадынъ атаклы басшысы Эдигеди де тоьбединъ касында тоьбет (тоьбе ийт) эмисткен. Белгили ногай баьтири Шорадынъ атасы Нарикти де анъшылавга барган ногай таз ийттен тартып алган. Боьри де, ийт те бу энъгимелерде коьктеги затты белгилегенлер. Кайдай юлдызларга Коьк-боьри деп айтылганын биз билмеймиз. Баска халклардынъ астроном мифларыннан биз Коькте Уьйкен эм

Кишкей Ийт деп аталган юлдызлар кубби болганын билемиз. Солар дуньядагы коьп халклардынъ мифологиясында айтылады. Айтпага, Япониядагы айна деген халктынъ, Африка эм Америка халклардынъ энъгимелеринде аьдемлер ерге юлдызлардан ушып келгенлер. Коьп мифлерге белгили болган ярык юлдыз Сириус Уйкен Ийт юлдызлар куббинде орынласкан. Ногайлардынъ ата-бабалары Сириуска Суьмбле, Ак-айгыр деп айтканнан баска, Самыр-юлдыз деп те айтканлар. (Уйкен Ийт деп юлдызлар куббининъ аты; сонда коьримли болып бес юлдыз турады; ногай таварыхларда да «бес самыр», «бес тоьбет» акында хабарланады. Савлай Уйкен ийт юлдызлар кубби Самыр-юлдыз деген атты юргисткен болса да билмеймиз?) Ногайлар ийтлердинъ бир тайпасына самыр-ийт дегенлер. Мифологияда болса, самыр ушпалы ийт, ога синоним этип тоьбет (тоьбе-ийт) деп те айтылган. Ногайлардынъ коьп энъгимелеринде, такпакларында ийт, самыр, тоьбет, коьк-боьри халк табынатаган заты экени анъламлы сезилген.

Буюьунги халктынъ анъламларына карасак, ийтке унамай, суьймей каравды коьремиз. Халк: «Ийт аьдем, ийт яшав, ийттен тувган» десе, яман айтылганы беп-белгили болып турады. Аман да эски калдыклар да ногайларда сакланып келеятырлар. Бирев йолга шыкса, ийтке садака этип ийтлерин тойгыстканлар, соны ман йолга шыгатаганнынъ йолы болаяк деп ойланганлар. «Кызганганым кызыл ийтке буйырсын» деп, ногайлар юмартлыгын коьрсеткенлер.

Белгили ногай аьлим Рамазан Керейтов «Ногайлар» деген китабында ийт пен байланыслы тагы да кызыклы затлар келтирген. Бала тувганда, кырк куьн болгышай (кыркына шыкканша), ийт коьйлек кийип юрген, кырк куьннен сонъ сол кийимди шешип, ийттинъ мойнына байлаганлар, соннан сонъ аьдемлер аькелген кумашлардан балага «кырк коьйлек» кийгисткенлер.

Ногай фольклорда ийт аьдемлерге алал болганы акында таварыхлар аз тувыл. Боьтенде ногайлар койшы ийтлерди артык коьргенлер. Койшы ийтлер кайратлы болсынлар деп, олардынъ кулакларын, куйрыкларын кескенлер.

Ногай камлавышылар эм бакшылар оьлген ийттинъ суьегин, басын камлавларында кулланганлар.

Басында айтылгандай, бизим ата-балаларымыз ийт байланыслы иесимлерди янъы тувган балага бергенлер. Коьбек, Барак, Куьшик, Каншоьк деген атлар болганлар.

Археологлар ногай мырзалардынъ, тоьрелердинъ тоьбелеринде *коьрханадынъ* (субек яткан ер) алдында ийт коьмилгенин табадылар. Сол баскалыкка аьлимлер *ногай тоьбелер* деп те айтадылар. Орысларда: «Мине каерде ийт коьмилген!» («Вот где собака зарыта!») деген такпак бар. Мырза, тоьре коьмилген ерде байлык, карызна табылган, сол зат уьшин бу такпак та тувган.

ЙЫЛАН

Йылан – ногай мифологияда белгили персонаж. Халк авызлама яратувшылык шыгармаларында аьдемлерге ярдам-ласкан, аьдемлерди казадан куткарган йыланлар ман расамыз. Олар аьдем мен бир тилде соьйлегенлер, яска яде кызга айланганлар. Сол затлар ата-бабаларымыз бек бурында йыланга табынганларын билдиредилер.

Мусылман динди алувы ман йыланнынъ келбети баскаланган. Ол яман больш коьрсетилген, дин айванларга, януварларга, тасларга табынуды яратканы йок. Сонынъ уьшин фольклорымызда йыланлардынъ яманлык пан, намартлык пан тенълестирилген келбетлерин де коьремиз.

Бурынгы табынудлардынъ туьп маьнесине шыгаяк болып, биз бу исте бурынгыларда дунияга кайдай карав болганын, солардынъ кайдай себеби болганын тергеймиз. Суйтип тергегенде, аьлемет затлар ман расамыз. Ногайларда сонъы заманларга дейим уьй йылан акында хабарлар сакланып келгенлер. Аьр уьйде сонда яшаганларынынъ уйымлыгын коршалаган йыланы бар деген ырым болган. Кеше, уйкламага кетеектен алдын, савытка йыланга деп суьт куйып, уьйдинъ касында калдырганлар. Эгер анълавсыздан уьйде, коста йыланды коьрселер, оны оьлтирген йоклар, онынъ басына суьт тамыстып, меканнан шыгарганлар.

Йыланды себепсиз оьлтирип болганы йок. Йылан оьш алушы болганы акында да хабарлар аз тувыл. Эгер йыланды себепсиз оьлтирселер, оьлген йыланнынъ кардашларыннан сакланмага керек болган. Бир киси кырда эки йыланды коьрип, камышысы ман биревининъ басына урып, оьлтирип салган. Баска йылан кашып йогалган. Киси, эткенине уьйкен эс этпей, уьйине келген. Аман да сав калган йылан кисиди анъылып, уьйин тавып, туьнде орнына кирип, оны бугындырып оьлтирген. Суйтип йылан оьлген косагы уьшин бересесин алган.

Йыланнның атын да кобы айтып болганы йок. «Йылан, йылан десенъ, йылан келер касынъа», – деген такпак бар ногайларда. Сонынъ ушин йыланга да баска туърли атлар бергенлер. Солардынъ бир нешеви акында томенде хабары боляк.

Булайда тагы да айтпага керек – бурында йылан кобы халкларда табынган янувары болган. Баска халклардынъ фольклорындагындай, тюрк халклардынъ фольклорындагы аздаасы, елмавызы, топанасы да сол янувардынъ бир туърлиси деп саналган. Ногайлардынъ айтылган «Шорабаътир» йырында ол бас баътирдинъ периштеси (перисте – ян саклавышы) болып коърсетилген. «Эдиге» йырда биринши кере оьлетаган – тогыз баслы, бир куйырыклы, экинши кере сав калатаган – бир баслы тогыз куйырыклы йылан аьдемлер арасында бир бас болувы керекти анълаткан. Казан каладынъ гербинде коргавшысы болып йылан, аздаа сувьретленген. Тобелерде яшаган йыланлар акында ногайларда бир неше энъгимелер сакланган. Аър тоьбединъ киеси бар, сонынъ ушин оларды казып, ишинде коьмилген затларга тийип ярамаган, киеси сокпага боляк деген ырым айтылып келген, эм энъгимелерде тоьбеди казганларды, ишинде коьмилген затларга тийгенлерди йылан шаккан. Йыланлар кие язалавышылар болып коърсетилгенлер. Бизим халкта сейирли такпак бар. «Эгер балам йылан болса да, мен оны белиме байлап тургыстаякпан», – деп ногай ана баласын сувьргенин коьрсеткен.

Йогарда «Аье», «Аьзи», «Аьжи йол» деген басларда биз йылан кепли коьктеги яратувышы, тувдырувышы акында хабарлаган эдик. Тюрк халклардынъ ата-бабаларынынъ йылан кепли тотемлери болганы акында тарих билдируывлер аз тувыл. Ногай фольклорда кызыклы болып *Топана* деген соьз турады. Онынъ этимологиясы: *тоьбе* эм *ана* деген соьзлер. Тек ол йылан кепли болса да, коькте тувыл, ерде яшаган персонаж. Оьзи де аьдемлерге каза аькелген, ерди сувга алдырган. Онынъ яшавды эндирген яратувышы, тувдырувышы болган сапатлары йогалганлар.

Аман да бизим фольклорда баска кызыклы затлар бар. Айтпага, аьлемет бала йырын халк авызыннан Тахир Акманбетов язып алган:

Елетпеске айлан, йылан,
Ер юзин ети айлан, йылан.
Йылы инде йылын, йылан,
Йылгын юртта сыйлан, йылан.

Фольклоршы айткандай, бу бала йыр йылан шакпасын деп шыгарылган болмага болаяк, тек биз карсы затты коьремиз. Йыланга, Тоббе-анага мактавды, ога этилген алгысты коьремиз. Эште, бу соьзлер бир бурынгы йорык йырдынъ калдыгы болар.

Йылан кепли тоьбе-ана Евразиядынъ коьшпели халкларында болганы акында шаатламалар аз тувыл. Геродот скифлер акында язганын алып карайык. Тарихши скифлер йогары ягы кыскаяклы, тоьмен ягы йылан болган янувардан тувганлар, деген энъгимеди келтирген. Скифлерди тувдырувшы тюрк халкларга ортак болган албаслы да болмага болады. Албаслыдынъ аркасына таслап юргисткен эмшеклери бирер суьвретлевлерде йыланлар деп те коьрсетиледилер. Тюрк халклардынъ басларында шаштан оьрмелер, айдарлар калдырганлары да йыланга табынув ман байланыслы болганга усайды... Баска халклар бурында тюрк халкларынынъ аьдемлерининъ басларында оьрмелерди, айдарларды коьрип, оларга «йылан баслылар» деген ат такканлар. Элбетте, коьп халкларда йыланга табынувдынъ бек терен философлы маьнеси болган. Йылан тюрк халкларда оьлимсиз януварды, аспандагы (космостагы) оьлимсиз тувдырувшыды белгилеген. Сонынъ уьшин йогардагы басларда («Аьжи йол», «Аье») айткандай, ердегилер тувдырувшыга усатып, тоьбе шашларын оьргенлер, айдарлар калдырганлар.

Тюрк халклардынъ тувдырувшысы ман аьлемет тенъле-стирувлер баска халкларда табамыз. Айтпага, скандинавларда аьлем дуньядынъ тоьгерегин дуньялык йылан *оьрмеганд* ораган деп айтылган. Сейирлиси – иесимнинъ тамыры *оьрме* болаганы. Тюрк, ногай соьзи. Бу усаслык бизим мифологияларымыздынъ бир заманларда байланыслы болганын коьрсетеди.

Оннан да бурынгы Мисир (Египет) мифологияда йылан баслы кудаилы яратувды коьрсеткенлер. Фараонлардынъ таьж боьркинде йыланнынъ коьзин суьвретлеген аьшоьккей (украшение) болган. Энъ керемети сол бастагы йыланга Мисирдинъ яшавшылары *урей* дегенлер («Оьрей» деген басты каранъыз).

Коьп халклардынъ мифологиясында йылан оьлимсиз яшавдынъ келбети больш коьрсетиледи. Эм ол йорык энъ эски деп саналып келеятыр.

Биз ногай баьтир йырларында энъгимели ана оьлген улына сыйт эткенде, улын оьстирген ерлерине барып бозлайтаганы акында таварыхты ашыктан ашык коьремиз. Суьйтип энъгимели ана оьлген баласын тапкан заманы ман байланыстырган. Оьлуьв мен тувувды бир келбет эткен. Тамам суьйтип

скиф билезиклерде куйрыгын ютатаган йылан оьлуув мен тувувды бириктирген. Скиф билезиклер оьлимсиз яшавдынъ энъ ярык суьвретлев келбети демеге боламыз. Бизим ойымызша, дуныяга кенъ белгили тоьгерек (круг) коьп халкларда куьн белгиси болып кулланылса да, ол да йыланнынъ суьврети болган, оьлимсиз яшавды белгилеген.

Бурынгы шумерлер Бахрейн деген аралга еннет ер Дильмун деп атаганлар. Сонда сексен мынъ тоьбе бар. Археологлар сол тоьбелердеги коьмбелерди казганда, аьр бирисинде баска баалыклар ман бирге шоьлмек ишинде йыланнынъ мумиясын табадылар. Не уьшин шумерлер йыланды коьмгенлер? Йылан оьлимсиз яшавды белгилегенин ойлап эткен боларлар, эште.

Казах мифологияда дуныялык йыланга *Оран-Телегей* дейдилер (С.Кондыбай). Ногайларда сондай аталув сакланмаган. Бу иесимнинъ биринши кесегинде Оьрмеганд деген дуныялык йыланнынъ иесими сезиледи. *Оран, оьрме, оьрей, оьралды, оьрилди* деген соьзлердинъ тамырлары бир экени ашык коьринеди. Зегенли казах аьлими Серикбол Кондыбайдынъ ойынша, экинши кесеги Телегей *теле* (тала, дала, кенълик) эм *гей* (кай, йылан) деген соьзлерден туьзилген.

Бу берилген этимология ман унаспага да болады, аман да булайда *телинуув* деген соьз акында айтпага керек. Мал, айван козласа, тувдыгын ялайды, сога *телинуув, телиндифеди* деп айтылады. Сол заманда Оран-Телегей иесимнинъ маьнеси *оран телинген* (дуныя ман, аьлем мен) деп анълатылады. Бизим анълатув, эште, туьз болар.

Серикбол Кондыбайдынъ оьзги айтканы да кызыклы: «Тюрк мифология йорыкларында Оран-Телегейдинъ келбети саха-якутлардынъ мифлеринде бар. *Юрюнг ай тойон* – аьлем дуныяды яратувшы, энъ йогар кудайы, йогар кабатта турган *айылардынъ* басшысы. Ол аьдемди ат пан бирге яраткан, баска мифлеринде яртысы ат, яртысы аьдем болганды, а онадан аьдемди яраткан (Оран – Урунг – Юрюнг)» деп бек баалы болган билдируьвди этеди.

Бизде Оран-Телегей деген иесим сакланмаса да, бизим тилде *юрын* деген соьз бар. Онъайсыз, осал кийинген аьдемге бизде: *юрындай кийинген* дейдилер. Энди де коьп заман кеткени йок, аьвелгиде уьйкен байрамларда (боьтенде Румынияда Добруджада яшаган ногайларда) уьстилерине тобаннан кийим, басларына тобытайлар этип шешекей байламлар кийген сейирли катнасуьвшылар болганлар. Тобан кийим эм шешекей байламлы тобытайлар олардынъ табиатка якынлыгын коьрсеткен. Кобан ногайлардынъ уьйкен байрамларында туьрли

туьсли кесек-кесек кумашлардан тигилген кийимлер кийген катнасувшылар (клоунларга усаган) болганлар. Соларга *юрмылар* дегенлер. Бизим ойымызша, олар суьйтип табынган Юрынга (Оранга) усяяк болып кийингенлер. Кийимлери мен озьге дуньядыкылар экенин коьрсетпеге шалысканлар.

Бу маьнеде излесек, биз тагы да сейирли затлар табамыз. Бизим атаклы Сабантой деген байрамда да Ормеганга, Оран-Телегейге табынганды билдиретаган затларды табамыз. Байрамда куьрес, тасатув, табан-тирес, баганага йоргалав сынаслар озганлар. Баганага йоргалав сынаста минмеге кыйын болсын деп, ыскыланган баганадынъ басына сырагалы яс аьдемлер минип, йогарына кагылган тегершиктен илинген савкатларды алып, туьскенлер. Бурында баганадынъ басындагы тегершикке илинген савкатларды ок атып та туьсиргенлер. Тегершик, куьн белгисиннен баска болып, савкатлар беретаган юмарт Оьрмеганды, Оран-Телегейди билдирген.

Кобан ногайлардынъ тойларында этилинген козбоьрклер де сол йорыктынъ бир туьрлиси. Таяктынъ басына каьмпет, колаш, козы байланган боьрк бегитип оны той оза-таган уьйдинъ тоьбесине кадаганлар, болымлы балалар, уьйдинъ тоьбесине йоргалап, Оьрмеганнынъ, Оран-Телегейдинъ савкатларын алганлар.

Ногайларда айлак белгили «Орайда» деген йырдынъ эьжувви бар. Боьтен де тойларда орайда коьп шалынган. Алдынгы ногай тойларда катнасувшылар бир бири мен колтыкласып, куьн-тоьгерек этип, орайда шалып бийигенлери коьплердинъ эслеринде сакланган. Бир кесек аьлимлер *орайда* деген соьздинъ этимологиясын: *оьр* эм *айда* деген соьзлерден куралган деп шешедилер. Бу тергевден сонъ сол эьжувв Оьрмеганды, Оран-Телегейди мактап айтылган демеге болякпыз. Ерди, дуньяды орап, йылы берсин, тирилик берсин деп мактаганлар.

Ногайлар бурында согысяяктан алдын уран шакырганлар. Баьримиз де билемиз, орыс аьскери: «Ура!» деп бакырып, уран шакырганын. Ногайлардынъ аьскершилеринде туьрли-туьрли соьзлер (тарихшилардинъ айтувынша: «Алаш!», «Кет-Буга» деген уранлар да болганлар) айтылынган. Аьлимлердинъ айтканына коьре, аьр ырувда оззининъ ураны болган. Олардынъ коьплери йогалып, халктынъ эсинде де сакланмаган. Тек бу йорыкка *уран шакырув* деген аталув сакланып калган. «Акырып уран шакырды» деген соьзлерди биз йырларда да эситемиз. Йорыктынъ туьбинде бек бурында аьскершилер Оранды, Оран-Телегейди ярдамга шакырувы турады.

Бизим халкта йылан акында туурли-туурли мифлер, таварыхлар бар. Солардынъ ишинде бизге Тахир Акманбетов халк авызыннан язып алган энъгиме кызыклы болып коьринеди. Онынъ тамырлары Библияда айтылган савлай Ерди сув алув заманга аькетеди, сонда йылан дуныяды каздан куткарувшысы болып коьрсетиледи.

Мысыкка – шышкан, йыланга – ин

Эрте-эрте заманда, эшки боьрте заманда, караторгай кады заманда, шымшык торгай супы (орысша суфий) заманда, шет-кыйырсыз кырлардынъ адыр-будырында бир Ханнынъ агаш усталардынъ оьнерлиги мен ясалган кемеси болган.

– Не зат экен бу, сувсыз шоьлде кеме ясатпага? – деп халк селекелейди.

Айтысы кыска болса да, айланасы хыйлы заман оьтеди. Дуныя юзин сув алады, савлай ерди бийлейди. Хан ога аьзир болган, аьр бир ян-янувардан, курт-кумырскадан бирер косак алып, кемеге олтыртады. Кеме юзип кетеди. Бир куьн шышкан кемеди кемирип теседи. Сув шорылдап агып, Мысыктынъ уьстине шашылады. Таьтли уйкысы боьлинген мысык, каты ашувланып, шышканды ютады. Кемеди сувга батырмаяк болып, йылан, йылысып, тесикке киреди. Кемеге сув акканы токталады. Соннан алып мысык шышканды иййтаган, йылан инге киретаган болады.

КИЕ

Кие – коьзге коьринмеген кудайлы элес. Карт аьдемлер тоьбелерде коьмилген затларга тийдирмеек уьшин: «Киеси согар!» дегенлер. Киеси аьдем йойган затта да болган, ногайлар йолда, кырда йойылган затты тапсалар, оьзлерине алган йоклар. Онынъ киеси бар деп, коркканлар.

Али *кие* деген соьздинъ маьнеси туьрленген. *Киели зат* (орысша святое деген маьнеде), *киели ис* (святое дело) деп соьйлеп баслаганлар.

Бу соьз: *ки эм ие* деген эки соьзден куралган. *Ки* деп аьдемнинъ оьлген ерине, онынъ суьеклерине, онынъ байыр затларына айтылган. *Кый* деген соьзде де сол тамыр коьринеди. Бизим ата-бабалар бурында яшаган ерлерде *ки* тамыры болган

топонимлер эм гидронимлер расадылар. Мысалы, бек белгили кала Киев (Ки-ев, Ки-уьйи), Киевтинъ касында Киян деген сув, Киян-кыз деген авыл Невинномыссктынъ касында Ставрополь крайында, Хива эм Кият деген калалар Узбекистанда. Бир неше тюрк халклардынъ ырув атларында да сол тамыр соьз бар. Айтпага, *кипчак*, *киян*, *кимак*, *кият*, *кидан*, *китай* деген этнонимлерде, энъ баслапкы тюрк халкларга ортак болган *киши* (киси) деген соьзде расады.

Сондай расувлар бизде терен ойлар тувдырады. Тюрк халклардынъ аьлимлери коьптен бери тюрк тилдинъ бурынгы шумер тили мен байланысларын излейдилер. Сол излеме айтылган шумерлердинъ тарихининъ уьстинде ислеген С.Н.Крамердинъ куллыклары озьине эс эттиреди. Онынъ айтувынша, шумерлер Ки деген соьз бен Ерди атаганлар. А уьйкен кудайларынынъ бирисининъ иесими Энки (Эн-ки) болган. Сол затка усаган затларды биз баска бурынгы тиллерде де табамыз. Мысалы, бурынгы Египеттинъ яшавшылары оьлген аьдемнинъ ян-саклавшы кудайына Ку деген соьз бен айтканлар. Сол иесим тюрк халклардынъ Ки деген соьзине де якын экени сезиледи. «Ер-иеси» деген баста келтирилген энъгимеде аьдемнинъ кевдеси, ерден этилип, ерге кетпеге кереги шумерлердинъ эм бурынгы Египеттинъ яшавшыларында болган Ки эм Ку деген табынув иесимлер мен ювыклыгы коьринеди. Сол маьнеде тюрк халклардынъ ортак соьзи *киши* (киси) Ки-дики, Ердик деп шешиледи.

Баьри тюрклер ата-бабаларынынъ кабырларын саклаганлар, сыйлаганлар, соларды корлаганнан бек коркканлар. Киеси согаяктан коркканлар. Соннан себеп ногайлар озьлери де, олардынъ ата-бабалары, бурынгы тюрклер, печенеглер, кыпшаклар озьлерининъ айтылган аьдемлерин ерге коьмгенде, олардынъ мезарларын ясырганлар. Суьйтип, аьлиге дейим Атилладынъ, Шынъыз-ханнынъ, Эдигединъ эм баска атаклы аьдемлердинъ мезарларын бирев де табалмайды.

Айтылган тарихши Геродот скифлер акында булай язган: «Патша Дарий скифлер перс аьскериннен кашканына шыдалмай, скифлердинъ басшысына хат язып йиберген. «Кужыр аьдем! Сен неге кашып турасынъ?! Сенде амал бар (согысяакты яде бойсынаякты ойлап айткан патша), сайла бирисин!» деп. Сонда скифлердинъ патшасы Иданфирс мунадай явап берген: «Бизде калалар яде аслык озьскен ызанлар йок. Биз олардынъ тонавыннан эм бузылувыннан корксак, согысты баслар эдик. Эгер сиз бу саьат биз бен согысяак болатаган болсанъыз, бизим ата-бабаларымыздынъ кабырларын табынъыз. Оларга тийип,

корласанғыз, сол заманда сол ата-бабаларымыздың топырағы үшін калай соғысканымызды ок коёрерсиз!»

Ногайлардың ата-бабалары ата топыракка явдың колы тийгенинен бек коркканлар. Бириншилей, оларды саклайтаган Киеси болганына. Экиншилей, топырагына келетаган *суьлдери* («Суьлдер» деген басты каранғыз) уьшин, *аруагы* уьшин. Суьлдери, аруагы келип, кабырында топырагы сакланам-сакланмайым, леси мен бирге салынган баалыклар, савыт-садагы, кийими орында ма деп караган. Эгер кабыры бузылып, а ишиндеги затлары тоналган болса, суьлдери, аруагы тувдыкларын шуьшлеген, болымсызлыгына, колайсызлыгына ашувланган. Оларга коьп зарар тийдирмеге болган. Эгер тувдыклары коьтере де аьлсиз болган болсалар, ол эки-меки оларга ярдамга келгени йок эм ер астындагы Оьлик-ерге озге кайтпаска кеткен. Оннан баска, бурынгы аьдет пен оьлген аьдемнинь суьеклерин, кувбасын явлар тапсалар, олардың камлавшылары суьдериин шакыртып, озлериининь пайдасына кулланганлар, сав калган тувдыкларын ярдамшысыз калдырганлар. Сонынь уьшин кабыр, ата-топырак тийилмей турган. Бурынгылар онынь киесине бек уйкен маьне бергенлер.

Ногайларда кабырга тийген, тоьбелерди казган аьдемлерди киеси согатаган акында таварыхлар, энггимелер аз тувыл. Мысалыга, тоьбелерди казганларды коьбинше йьлан шагады. Солай болганда, кабырдың киеси соккан дегенлер. Аьлемет, бурынгы шумерлер оьрметлеген Бахрейн аралда сексен мынь тоьбе сакланган. Археологлар соларды казсалар, аьр бирисинде де шоьлмек ишинде йьланнынь мумиясын табадылар. Бурынгы шумерлер коьмбеде йьланды саклавшы этип калдырганларма экенлер?

КИСИ

Киси, киши – деп бурынгылар аьдемге айтканлар, бу асыл ногай соьз, тюрк халкларга ортак соьз. «Аьдем» деген соьз Библиядан, Кораннан келген соьз. Киси деген соьздинь этимологиясын биз йогардагы баста коьрсеткенмиз. *Ки-си* – *Ки-дики* – *Ер-дики*.

Аьдем калай яратылганы акында энггимеди биз «Аьдем» деген баста келтиргенмиз. Бас деп Тангири шыбын-янды яраткан, сонь ерден – аьдемнинь кевдесин. Ногайлар: «Яным шоқырактан, кевдем топырактан» деп айтпага суьйгенлер. Аьдем оьлгенде, онынь кевдеси ерге коьмилген, а шыбын-яны оьлимсиз, дайымлы болып турган.

«Аьдемнинъ яшаяк болжалы» деген ногоай энъгиме Уллы Октябрь революциядан алдын шыккан журналларда баспаланган. Энъгимеди озинше анълатып, автор хабарлаган.

Аьдемнинъ яшаяк болжалы

Таьнгири айванларды, балыкларды, кусларды, аьдемлерди эндиргенде, аьр бир янлы затка отыз йыл яшамага деп болжал берипти. Биринши болып ондай затты аьдем унамаган, макул коьрмеген. Ога яшавдынъ болжалы айлакта аз болып коьринген. Эм ол озининъ разы болмавын бир зат этип Кудай-Таьнгириге билдирген. Кудай-Тангири ойлайды да:

– Эгер озьге янлы затлардынъ биревлери яшав болжалларынынъ йылларынан бир кесегин берселер, сага берермен, – деп яваплайды аьдемге.

Ол бас деп эшекти шақырады:

– Мине сага отыз йыл болжал, яша, кайтип суйсенъ суйтип, – дейди ога.

Эшек оны эситип кайгырады.

– Ондай узак яшав мага неден керек ти? Отыз йыл азап шегуьв: авыр юклер тасув, аркамнынъ коьнин сыдырув. Сол такым йыл кыйналып яшав – бек коьп мага. Яртысын берсенъ де, тамам, – деп, тилегин салып, яваплайды эшек.

– Аьруьв, – деп Кудай-Тангири разы болады. Эшекке он бес йыл калдырады, а ога тийисли он бес йылды аьдемге береді...

Аьдем отыз йылын аьдемше яшайды, а сонъ эшектей ислеп турады.

...Сонъ Тангири ийтти шақырады:

– Ма, сага отыз йыл, яша суйгенинъше, – дейди. Ийт оны эситип кайгырады.

– Отыз йыл не басыма керек? Сол такым заман биревдинъ байлыгын саклап, сувыкта кагазлап, карыным ашып, боляк-болмаякларга давазымды карлыктырып уьрип, не этеекпен мен сол шаклы йылды? Бер яртысын, – дейди ийт.

Таьнгири онынъ тилегин де кабыл этеди эм ийттинъ он бес йылын да аьдемге береді...

Алпыс яс. Кенемнинъ озинде де аьдемге бу кадер йыл аз болып коьринеди. Сол заманда Кудай-Тангири маймылды шақырып, яшамага отыз йыл болжал береек болатанын

билдиреди. Маймыл оны эситкенлей, юреги ярылып, кобтере де унамайды.

– Отыз йыл ыржайып, каргып-шоршып, иссиз-аьрекетсиз юрген мага неден керек ти? Мага он бес йыл да болаяк, – дейди ол.

Кудай-Тангири маймыл унамаган он бес йылды да аьдемге береди. Мине суьйтип аьдем алпыстан сонъ маймыл яшавын юргистеди.

КОБКЕК-БАБТИР

Кобкек-бабтир деп табиаттынъ янландырувшысы эм язлыкта озгарылган байрамга да айтылган. Кобп халкларда кобкектинъ йыры язлыктынъ келгенин билдиреди. Мифологияда сол кус табиаттынъ янландырувшысы деп саналган. Ногай балалар куьплесип, уьй уьйден айланып юрип, Навруз, Тепреш, Сабантой язлык байрамларда Кобкек акында йырды йырлаганлар. Ногайлар язлык басланган айга да Кобкек-айы дегенлер. Бу йыр «Ай, Айданак» деген балалар йырлар йыйынтыгында баспаланган:

Кобкек-бабтир уьйде ме экен?
Иер турманы шуьйде ме экен?
Ак шал аты бавда ма экен?
Бавда болса, киснесин,
Куйрыгын-ялын тислесин.
Куйырыгын-ялын яппага,
Кызыл ширги ярасар.
Кызыл ширги уьстине
Куьмис иер ярасар.
Кобкек-бабтир колына
Алтын камышы ярасар.
Как-как этейим,
Яркай берсенъ, кетейим,
Аласамды токтатпа,
Эсигинъ алдын коклатпа!

КУРТКАШЫК

Курткашык деп ногайлар кобкте болган энъ ярасыклы ети туьсли буюгуьдикке айтадылар (орысша радуга). Бу соьздинъ этимологиясын туьрли-туьрлише анълатпага шалысадылар.

Бизде сол ат *куртка* эм *шык* деген эки соьзден куралган деп ойланылады.

Коекте курткашык тувса, окында: «Курткашык кушагын яйды» деп те айтылган. Суйтип айтылганды, курткашык ерди кушакламага аьзирленген, деп аныланган. Соны терен ойлап шыгаяк. Не болса да, бу коекте болатанган коьринис куртка ман байланыслы. Онынъ аты тагы да бир айтувда бар. Коьк гуьрилдегенде, курткадынъ тулыклары ярылаятыр дегенлер. Тулыклар ярылганда, коьк гуьрилдеген эм олардан йылы ямгыр явган. Сол торсыклар курткадынъ кусагына, белбавына байланганлар. Курткашык тувганда, кусагы ерге дейим яйылган. Куртка, ертеги ана-койларды кусактынъ эки шетине байлап, сол вакытта савып алган. Сол коектеги куртка, эште, Умай болган. Неге десенъ караногайлар язлык ямгырды *Умайдынъ коьзасы*, кобан ногайлары *Май ямгыры* (Умай ямгыры) деп те айтканлар.

Ногайлардынъ энъ ювык кардашлары казахлар курткашыкка *Кемпир косак* (Куртка косак) дейдилер. Ногай ат пан казах атты тенълестирсек, биз бу аттынъ туьп маьнесине етпеге болармыз. Ногай соьз *куртка* эм казах соьз *кемпир* бу аттты байланыстырады. Аман да аттынъ негизинде турган экинши соьз баскалык тувдырады. *Шык* эм *косак* деген соьзлер. Сонынъ уьшин, эки халкта да экинши соьз туьрленген, а басында сол соьз *кусак* болган. Сонынъ уьшин басында айтылган: «Курткашык кушагын яйды» тувыл, «Курткашык кусагын яйды» деп болганга усайды. Аьвелгиде ногайлар *курткашык* демей *курткакушак*, *курткакусак* дегенлерге усайды.

КУЪДИРБАЙ

Куьдир, *Куьдирбай* деп кут беретанган, аьдемди сувлы этетанган коектеги иединъ иесими. Ногайлар кутгы Коьк, Таьнгири берген деп те санаганлар. Дурыс санаганлар. Ама сол затты беретанган Коекте иеси болган. Сол затка – тоьменде берилген йыр да эм бир неше такпаклар да – шайыт Айтпага, бизде «Курсагыма Куьдир кирди» деген такпак бар. Йырда айтылган соьзлерге коьре, Куьдирбай-иеге ырым этип, астан пай берилген. Эште, ол отка тасланган кесек май болар, аьвелгиде уьйдинъ уьйкен кыскаяклысы от якса, ягылган отка кишкей кесек май таслаган аьдет болган. Сонадан себеп бу бала йыр да тувган болар.

Куьдир, Куьдирбай,
Куьдирбайга терен бой.

Терен бойды ягалап,
Аргымак аягын тагалап,
Бойды кезип бараман.
Сосы уйдинъ агашын
Шынарма экен деймен?
Шынар болса, шыныксын,
Ший туьбиннен бегисин.
Йылтыр-йылтыр отынъыз
Йылтырай-ав бетинъыз,
Казанда кайнай этинъыз.
Мага пай этинъыз,
Мага пай этпесенъыз,
Уйден шыгып кетинъыз!

КУТ

Кут – коьктен туьсетаган куьш, ол аьдемге пайда, сырагалык келтирген. Бу соьздинъ кенъ маьнелери бар. Айтпага, *кутлайман* – алгыс этемен, *кутлы бол* – наьсипли бол, *кутсыз* – карувсыз, *кутлыуь* – таьвисилуьв, *куткарьылдым* – сав калдым эм т.б. Тарихли язувларда ханлар, патшалар кутлары болган такым оькиметти басшылаганлар. Кутты коьк берген эм коьбейтип турган. Орхон-енисей язылуьвларда кут «яннынъ эм яшавдынъ куьши» деп анълатылган. Монголлар акында документлерде бу соьз суудеген соьз бен берилген. Ол соьз ногайларда да бар, биз бек шалыскыр, колайлы кисиге *суьлы аьдем* деп айтамыз.

Кут йогардагы куьшлер мен байланыслы, оны Коьк, Тангири берген. Кутты Тангириден алаяк уьшин аьдемнинъ ниети таза болмага керек. Эгер хан яде булай аьдем ата-бабаларынынъ аьдетин тутпай, пасык, коркак болып, соьзинде турмай оьзин юргистсе, оннан кут кеткен. Эм карсы, эгер аьдем ата-бабаларынынъ йолында турса, намыслы, туврашыл болса, коркак болмаса онынъ куты оьскен. Ханлар явларын енъип турсалар, олардынъ кутлары коьбее берген. Эгер енъилип турсалар, кутлары азайган.

Ногайлардынъ айтуьвларында аьдем уйкласа, онынъ куты анда-мунда айланган. Сонынъ уьшин онынъ куты артка кайтканын карап уйклаган аьдемди акырын уянтпага керек болган. Тюрк халкларынынъ фольклор шыгармаларында баьтирлер уйклаган шагында, кутсыз аьлинде енъилгенлер. Баьри тюрк халкларда эр аьдемнинъ эркеклигин билдирген агзасы «кут актыратаган» деп айтылган. Кут – эркеклик сапат пан айлак байланыслы, асаба болып, атадан балага коьшетаган зат. Эпо-

ста Эдигединъ атасы Кутлы-кая деп аталганы да сога шайыт Эдигеге коьктинъ куьши атасыннан юкканын коьрсеткен.

Бир кесек тюрк аьлимлер кутты аьдемнинъ яны ман байланыстырадылар. Ол дурыс болмас. Неге десенъ аьдем аьжел келмей де кутсыз калган. Осал, аз кыймылдаган аьдемге ол *кутсыз* деп босына айтылмаган.

Баьри тюрк халклар тоьбемиздеги сынъарга Кудай яде бир ерлерде Кудай-Алла деп кос соьзлер мен де айтадылар. *Кудай* иран соьз деп аьлимлер айтсалар да, биз ол соьз бизики, тюрк халклардыкы деп ойлаймыз. Неге десенъ онынъ маьнеси бизим тилде ашыктан ашык шешиледи: *Кут-айы* деп. Эм сол соьз мусылман динди алмаган алтайларда да, хакасларда да кулланылады.

МАНАС-КОЬЛ, ТОГАС-КОЬЛ

Манас-коьл, Тогас-коьл – Байтеректинъ туьбинде орынласкан мифологиялы коьл. Эки иесимнинъ де этимологиясы кызыклы. *Ман* – *ас*, *манныъ асы*, аьдемнинъ асы. *Ман*, *мен* деп бурында аьдемге айтканлар. Экинши иесими *Тогас*, *ток* – *ас* деген эки соьзден куралган. Маьнеси: ток эткен ас. Мифологиядынъ билдируьви мен баьри оьзенлер, шокыраклар Манас-коьлден ерге акканлар, ерди, аьдемлерди тойдырып, артка Тоймадык-суга куйылып, ер астына кеткенлер. Манас-коьлдинъ сувы буздай сузык, биединъ суьтиндей койы эм даьмли, карт аьдемлерди ол ясарткан, яс аьдемлерге баьгир куьшти берген. Манас-коьлдинъ ягасында аздаа яшаган, ол аьдемлерге сол сувдан ишпеге амал бермеген. Бир энъгимелерде аздаады Куьбехан атлы йигит оьлтирген («Камышы» деген бас), баскаларда – ер астына туьскен Камыр-баьгир («Камыр-баьгир» деген бас).

Булайда айтпага тийисли, Индияда бурында бир неше тюрк солтанатлар болганлар, сонда Манас деген оьзен бар, сол ерлер аьли заповедник деп саналадылар.

Ногай фольклорда бас деп тувган аьдемлер арасында эгизлерге Манас эм Танас деген иесим бергенлер. Айтылган «Алпамыс» деген ногай баьгир йырдынъ атаклы баьгирининъ дурыс аты Алп-Манашы болган. Белгили ногай аьлим Ашим Сикалиев Манашы деген иесимди «аьдем ашайтаган» деп коьширеди. Кыргыз халктынъ атаклы эпосы Манас баьгир-

динь атын юргистеди. Кыргыз йыравлар Манастынъ асылын ногайларга аькетедилер.

ОБЛИК-ЕР

Облик-ер – мифологиядагы билдируувлерге коьре, ол Тоьмен кабатта болган. Сонда сав аьдемлер барсалар, кайтып болган йоклар. Сонынъ ушин ога Барса-Келмес ер деп те айтылган. Тоьмен кабаттынъ кайсы катында ол болганы белгисиз. Сонда етеек ушин *Тоймадык* деген оьзенди оьтпеге керек болган. Тоймадык оьзени аьдемлердинъ коьзясларына толган. Облик-ердинъ аьли, сапатлары кайдай болганы акында таварыхлар да сакланмаганлар. Сонда турганлар бир затка да кызыксынмайтаганлары, бир затка да аваслыгы болмайтаганы, кайтпаска туьскенлери белгили.

Элбетте, Облик-ер акында аз билдируувлер сакланганына мусылман диннинъ назары халк акылын бийлегени себеп эткен. Неге десенъ мусылман динде ахыреттинъ суьврети коьтере баска болган. Аз заты ман уйкаскан. Мусылман дин мен оьлген аьдемнинъ яны яханемге яде еннетке туьскен. Таза яшаганлар – еннетке, кир яшаганлар – яханемге. Бизим тюрк, эски ногай мифологияда Облик-ерге сав аьдемлер мен мутылганлар (аьдет тутылмай коьмилгенлер, дувалары этилмегенлер, биревдинъ эсине туьспегенлер) барганлар. Олар сав дуьныяда биревге де керексиз экенин билип, болган затты макуллап, баьри заттан туьнъилип Облик-ерде турганлар. Мусылман диннинъ ахырет дуьныясы мифологиядагы Облик-ердинъ аьлин муттырган, оьзинше туьрлендирген.

Облик-ерге туьскен йигит акында бир таварых сакланган. Ол «Йылан каплы аьруув яс» деген эртеги ишинде кишкей уьзик. Бу уьзикте коьп зат мусылман диннинъ яханем аьлин билдирсе де, хабардынъ негизинде эртегидинъ баьтири барган мифология Облик-ери экени ок коьринеди.

Облик-ерге барув

...Бир кесек заманлар кеткен сонъ, эки кардашы да пишелерининъ тилине тынълап, кишкей кардашларын куьнлеп баслайдылар. Олар бир кере аталарына келип: «Яде келининъди,

яде улынъды йок эт, олар бизге яшав бермейди», — дедилер.

Атасы:

— Оны калай йок этейим? — деди.

Кишкей кардашларынынъ шуъши болмаса да, онынъ пишеси мен татым яшаганы, олар ярасык болганлары уйкен-лерининъ озлереине де, пишелереине де тынышлык бермеди. Уйкен уллар атасыннан калмадылар. Сонда атасы кишкей улын шақырып, ога разы тувыл экенин айтты.

— Барып озлген ананънынъ колында кеткен алтын юзикти аькел! — деп буйырык берди.

Яс мыдах болып, тоьмен карап, кайгылы кепте юреди эм атам айткан юзикти калай табарман, деп ойланады. Пишеси:

— Неге сен тоьменсинъ, сага не болды? — деп сорайды.

Яс атасынынъ тилегин айтады.

— Атанънынъ айтканын этсенъ, йолынъ болар. Азык этейим. Юзикти тапканша изле, сен оны табарсынъ, — деди пишеси.

Яс йол шыгып кетеди. Юре-юре, аьдемлер йок ерге кетеди. Бара-бара, данъыллыкта коньп калады. Сонъ ол бир каранъа ерге туьседи. Тоьгеректе эш бир инсан да йок. Бир ерде яс бир кишкей ярык коьреди эм ога карап йоьнейди. Барса, бир уй туры, эсигин ашып кирсе, бир аьруув яс олтыры, онынъ касында — эки донъыз. Салам берип, яс уйге киреди эм олтырган ястан:

— Бу донъызлар не зат? — деп сорайды.

— Биреви атам, биреви анам, — деди яс.

Яс ол олай неге болганларын сорайды эм бу хабарды эситеди:

— Мен сокта эдим, мага аьдемлер коьп келетаган эдилер. Тек атам ман анам конак суьймейтаган эдилер. Сонъ олар донъызларга айландылар, эндигиси мен оларды асырайман...

Конак яс:

— Кел бир дува этип караяк, белки олар кайтара аьдем боларлар, — дейди.

Дува окыган заманда, биреви карт, биреви куртка болады.

— Ана дуныяда да коймайтаган эдинъ, бу дуныяда да мунавын кайдан таптынъ? — деп экевлери улларына конак ясты яманлап соьyledилер.

— Сонынъ ушин сизди эске бирев де алмайды, — олай айткан сонъ, — Олар шынты донъыз экенлер, — дейди яс.

Яс, олардан шыгып, баягы карангъа йол ман йобнейди. Бара-бара, ога пише мен эркек расады. Пишединъ мангълайы оьсип, аьдем коьрместей коьзин баскан эди, ама эркек аьруув аьлде эди.

Яс эркектен:

— Кыскаяклы булай неге болган? – деп сорайды.

— Ана дуныяда ол меним бетимнен алып соьйлейтаган эди. Сонынъ уьшин онынъ мангълайы оьскен, — дейди эркек.

Олардан озып, бир картка йолыгады. Карт азапланады, янын салмага ер таппайды. Ястынъ сорагына карт:

— Меним эки кишкей балам мага бир садака этип, дува окысалар, мен азаптан кутылаяк эдим, — деди.

Бара-бара, яс бир пишединъ курсагына термен курылганын коьреди. Пише:

— Аьне дуныяда терменим бар эди. Аьдемлерден ак та алып, тагы да урлайтаган эдим. Сол затлар уьшин соьле бу азаптарды шегемен, — деди.

Сонъ яс бир кыскаяклы тилиннен коькке асылып, бакырып, кышкырып турганын коьреди. Кыскаяклы:

— Аьне дуныяда тил юргистетаган эдим, сонынъ уьшин бу азаптарды шегемен, — дейди.

Бара-бара, яс тагы да бир кыскаяклыды коьреди, ол отка яна эди. Пише ястынъ сорагына:

— Аьне дуныяда бек ськ аьдем эдим, биревге де бир хайыр эткен йок эдим, сонынъ уьшин янаман, — деди.

Яс, торгайлар коьлге ушып келип, сув ишип, ама бирерлери сув ишалмай, коьлдинъ тоьгерегиннен айланып, ушып кеткенлерин коьрди. Коьлдинъ ягасында бир куртка да кайнаган суьтти сапырып олтыры. Яс курткадынъ касына барды. Куртка:

— Кел, балам, мунда аьдем келмейтаган эди, сен кайдан шыктынъ? – деп ястан сорады.

Яс та саламласып, бу торгайлардынъ яртысы сув ишип, яртысы сув ишпей неге калганын билгиси келди. Куртка:

— Ушып кеткенлер алал некахтан тувган кишкей балалар, сувды ишпегенлер – некахсыз тувганлар, — деп анълатты.

Яс не уьшин келгенин курткага айтты.

— Мен сенинъ ананъман. Сени атанъ оьлер деп йиберген, сен ананъды табаягыныды ол билмеди, — деди ол, — Сен мунда келалаяк тувыл эдинъ, тек пишенънинъ ийги болганы уьшин сага йол ашылган. Ма, балам, — деп пише колындагы юзикти берди.

— Оны атанъа аькет эм озинъ де, муннан кеткенлей, пишенънинъ тоьркинине коьш. Атанъ турган ерде сага яшав йок, — деп анасы айтты.

Яс, уйге кайтып келип, юзикти атасына берди, оззи пишесининъ тоьркинине коьшти.

ОБРЕЙ

Обрей – эр аьдемнинъ куьшин саклайтаган эм оьстиретаган айы (орысша добрый дух). Дурысынша: *овр-айы* деп айтылмага керек. Обрей турган ер – аьдемнинъ басынынъ энъ тоьбесиндеги шашлары оьскен ер. Ногайлардынъ ата-бабалары айдар («Айдар» деген басты каранъыз) калдырганлар, сол оьсип шыккан ерге *оврей* дегенлер. Аьдем коркса, сескенсе: «Обрейим ушты» деп аьли де айтады. Элбетте, шашлар оьрилип оьскен ер ушпаган, а сол ерде коньш турган айы ушкан. Бирер аьдемлерде басларынынъ тоьбесинде шашлар оьскен эки оьрейи болган, сондай кисиди наьсипли боляк дегенлер. Бизим балалыгымызда эки оьрейи болган балаларды коьрсетип, айырым эс эткенлер.

«Обрей ушты» деген айтылуw казах халкта да сакланган. Аьлим Серикбол Кондыбайдынъ ойлавынша: «оьрей – бурынгы айы, оларда (айыларда – И.К.) баьтирлик сапатлар болганлар эм олар аьлем дуныядынъ яратувшылыгында белсинли катнасканлар».

Булайда айлак бек сейирли усаcлык болганы акында да айтпага керек. Бурынгы Мисирде (Египетте) кевдеси аьдемдикиндей, басы йыландыкы болган кудайлы яратылуw болган. Мисирдинъ фараонларынынъ таьж боьрклеринде, аьшоькей этилип, йыланнынъ коьзи салынып тургыстылган. Мисирдинъ яшавшылары йыланга *урей* дегенлер. Басларында айдар калдырган бизим ата-бабаларымызга бу йорык еткен болса да, билмеймиз?

Бизим ойымызша: оьрей деген айы Оьрмеган, Оран-Телегей, Орай деген иесимлер мен лингвистика ягыннан усасы болганы ман, ол коькте турган яратувшы тоьбе-ана ман, аье (*айы ие*) мен байланыcлы болганын коьремиз. Ногайлар айдарлар калдырып, айы конатаган, туратаган орын эткенлер, а баска яктан калдырылган айдар коькке каратылган, коьк пен байланысы болганын коьрсеткен. Аьдемге коьк куьш берген. Тарихли билдируьвлерге коьре, ханларга *коьк уллары* деп айтылган. Орысларда *хохол* деген соьз *коьк ул* деген соьзден

шыккан. Украинлерге басларында айдарлар йиберген ушин *хохоллаф* деп айтканлар. Баладынъ басында калдырылатаган шашка, шубына ногайлар *кекел* дегенлер. Сол соьзде *коьк ул, хохол* деген соьзлерди танымага боламыз.

Ногайлар басындагы шашка уйкен маьне бергенлер. Бобркке де уйкен эс этилген. Ол да йогарыда айтылган ырым ман байланыслы. (Тобьменде «Туьк, шаш, кыл, юн» деген басты каранъыз). Бурынгыда аьскер кийим тувлыгадынъ (темир бобрк) тоьбесинде шаш шыгарып калдырув да айтылган аьдет экени коьринеди.

ОТ, ОТ-ИЕСИ, ОТАБАЙ, ОТ-АНА

Кобь халкларындагындай тюрк халкларда да оттынъ куьшли ырымлы сапатлары болганы белгили. Ногай мифологияда оттынъ иеси де болган. Онынъ аты — *От-иеси*. Ога *Отабай, От-ана* деп те айтканлар. Отты коьк тувдырган, соннынъ ушин оттынъ иеси де — коьктинъ персонажы. Таьнгири яраткан шыбын-ян отлы яратылув болган, соннан себеп аьдем яратылув ман бирге от та яратылган деп айтпага бизде амаллар бар. Ногайларга кардаш болган карашай-балкар халктынъ таварыхларында коьктеги темирши Дебет ислегенде, от шыккан деп хабарланады. Олардынъ таварыхларында темирши шоькиши мен сокканда, от ушкынлар шыгып, ерге туьскенлер, деп айтылган. Суьйтип аьдемлерге от келген. Темирши Дебеттинъ иесими лингвистика яктан ногай таварыхлардагы канатлы ийт Тоьбет (Тоьбе-ийт) пен усаслыгы акында айтпага керек. Коьплеген халклардынъ таварыхларында карагустай, симургтай (бизим самырдай) януварлар отты ерге еткергенлер. Ногай таварыхта, Аскар-тавга шынжыр ман байланган Тоьпекоьздинъ авызыннан отлы сазаган шыккан. Кайдай кепте от коькте сакланганын таварыхларда айтылганы йок. Отлы сазаган шыгаратаган Тоьпекоьз бизге грек мифологиядан Прометейди эске туьсирмей болмайды. Белки, ногай таварыхта да Тоьпекоьз коьктен отты урлаганы ушин тавга байланып язаланган, онынъ туврасын биз айталмаймыз («Тоьпекоьз» деген басты каранъыз).

Оттынъ байыр иеси болганын биз йогарда айтып алдык. Эм оны ногайлар эртеке сайын: «От-ана, Май-ана, ярылка эт!» деп сыйлап, тилегенлер. Ногай кыскаякльлар соьзлери кимге каратылганын да билмей, ятыннан билген тилекти айтканлар.

Аман да олар отты сыйлаганлар, ырым эткенлер эм, аде-тинше, от якканда, бир касык суьтти яде кесек майды отка атканлар. Уьйкен тойларда этилген кымыздынъ, куйылган бозадынъ баслапкы увьртын касык пан отка тоьгип, От-анадан ярылка эт деп тилегенлер. Янган отты сув куйып соьндирип болмаган. Отка туькирип, боьген де уьстине «тиш» этип болган йок. Эгер бала билмей отка туькирсе, онынъ эринлери ушы-наяк, а эгер ол билмей «тиш» этсе, коьзлери кызараяк, деген ырым болган. Соны аьр ногай бала кишкейлей билген. «Отка туькирмеге ярамас, суьтке баспага ярамас» деген такпакты белгили ногай аьлим Рамазан Керейтов баспаларында бир неше келтирген.

От ногай уьйдинъ уйымлыгынынъ белгиси болган. «Уьйинъде отынъ соьнсин!», «Ошагынъ соьнсин!» деген каргыс энъ яман деп саналган. Каргыс аелинъ, бала-шаганъ йогалувды, яшав болмасты анълаткан. Ногай уьйде отты са-клаганлар. Айтпага, 19 оьмирликте ногайлар Керуьв Кавказдан Туьркке коьшкенде, муьлки мен, аьбир-шуьбири мен бирге темир казанга оттынъ кызувын салып, саклап аькеткенлер. Ногай шайири Кельдихан Кумратова 1976 йылда Румынияда болганда, Добруджа шоьлинде яшаган ногайлардан бек сейир-ли энъгимеди эситкен. Ногайлар Кобаннан кеткенде, оьзлери мен казанда от кызувын аькеткенлер. Дунай оьзенди обьтеятыр-ганда, кызувы ман казан турган кайыкта бир бала тувган. Сол балага Дунакай деген атты бергенлер. Дунакай юз йыл яшаган эм казан ман аькелинген отты бир де соьндирмеген. Шайирге бу хабарды Дунакайдынъ тувдыклары айтканлар. Кельдихан Кумратова бу энъгимеди «Тамыз» деген поэмасын язганда, кулланган. *Тамыз, тамызлык* – ногайда белгили соьз, суьйтип отты тутандырган шоьпке айтканлар. Эситпеге кызыклы бо-лар, бурынгы шумерлер От кудайына *Удэм Думузи* (ногай соьзи тамыз бан усас) дегенлер.

Ногайлар отты таза зат, тазалык этетаган яратылув деп коьргенлер. Сонынъ уьшин ногай уьйде отяга тазалыкта тургыстылган. Отты, оттынъ туьтинин кагымшылар, камлав-шылар, бакшылар авьрганларды эмлеген заманында тез-тез кулланганлар («Бакшы» деген басты каранъыз). Эгер кыз бала шалт оьсип, замансыз ясларга авас болып коьринсе, кызды уьй-деги уьйкен пише авлада, азбарда ягылган оттынъ уьстиннен каргыткан. Суьйтип этуьв куьнасын алган, ишин тазалаган деп саналган. 13-нши оьмирликте Бату-ханнынъ ордасында

Европадан келген элгезерлерди эки оттынъ арасыннан ыткерип, наслыгын тазалаганлар. Оннан баска, сол заманларда урыдынъ (урлакайды) шуьшин билеек уьшин, эки оттынъ арасыннан ыткергенлер. («Баба» деген баста мусылман диннинъ аклыгын билдиреек уьшин, ногай баьтирлердинъ яклавшысы Баба Туькли-Шашлыгас ягылган от ишинде сыналганы акында хабарладык).

Ногайлар от пан байланыслы затларды ырым эткенлер. Суьйтип от-ягадынъ куьлине каралган. Ногай язувшы, фольклоршы Тахир Акманбетов «Сынтастынъ йылувы» деген китабында кызыклы ырымлар келтирген. Мине бир нешеви. Ногай авылларда куьл тоьбелерге кирли затларды тоькпегенлер. Оттынъ куьлин эм курымын малды эмлевде кулланганлар. Эгер тереклерге кара шык туьссе, онынъ япырактарына куьл сепкенлер. От-ягадынъ куьли мен ант эткенлер. Бурында эгер бирев оьшин алаяк болса, от-ягадынъ куьли мен кылышын ыскылап, явын сав калдырмайгына ант берген. Эгер авылдынъ яшавшысы куьл тоьбеге келип, шелек пен таза сув куйса, сол аьдемнинъ баьри куьнасы йогалады дегенлер. Авылдынъ пшелери куьлди тоькпеге келселер, булай айтканлар:

Тангиридинъ онъ ели урсын,
Тил бирлик элде болсын,
Таьнгири берсин куьдирет,
Берсе куьдирет – болар даьвлет.

Белгили язувшы Суюн Капаев ногай авылларда отяга эм куьл тоьбелердинъ маьнеси кайдай болганы акында «Ногай уьй» деген китабында язады. Авылдастар отягадынъ куьлин анда-мунда тасламай, бир ерде йыйганлар. Аьр орамда сондай тоьбеси болган. Ногай баладынъ коьп заманы сол куьл тоьбелердинъ касында озган. Ногай аналар ярасык балага коьз тиймесин деп, баладынъ манълайына курым ман тат калдырганлар. Шуьшин билген аьдем, хаьтерин калдырган аьдемнинъ уьйине келип, ожакка янасып, казан илинген шынжырды ыслап, кешируьв тилеген деген сейирли ырым ногайлар арасында болган. Эгер улары казан айырылып, янгы уьйге коьшсе, сонда биринши больш отгы яде атасы, яде анасы яккан, соны ман от ягув асабалы йорык аьелде арка-аркадан уьзилмей бараягын коьрсеткенлер деп, язувшы суьвретлейди ногай уьйдинъ яшавын.

Биз «Бет ашар, бет йылытув» деген басларда ногай тойда оттынъ касында кайдай аьдетлер этилгени акында айтамыз.

«Бет йылытув» аьдет озгарылганда, кайынанасы келинди колыннан ыслап, каралдыда ягылган оттынъ тоьгерегиннен юргистип, оннан сонъ оттынъ касында токтап, отка аяларын йылытып, бетининъ касында тургысткан, соны ман ана келинге оттынъ йылувын бергенин, келинди уьйдеги аьдемлер мен кардаш эткенин коьрсеткен.

ОТЮКЕН

Орхон-енисей язылуварда тюрк халкларынынъ тувган ери *Отюкен* деп айтылган. Отюкен деген соьздинъ этимологиясы ногай тилде ашыктан ашык коьринеди. Ол *оты* эм *кенъ* (кенълик) деген эки соьзден куралган. *Отлы кенълик* деп анъланады. Аьдемге исси, йылы ер, ак-топырак ер. Ол соьзге ногай тилде *отан* (орысша отечество) деген соьз ювык. Биз отан деп тувган еримизге, тувган авылымызга, кыралымызга айтамыз.

Китай тарихли билдируьвлерде коьктюрклердинъ отаны акында язылган энъгимеде тавлар курсалап алган тогайлыкка *эргенекон* деп айтылган («Боьри» деген басты каранъыз). Бу соьз де ногай тилде бар: *эргенек* – шетен кора. Бизде *эргенек* тамга да бар. Эргенекон ман Отюкен соьзлер синонимлер боладылар. Коьктюрклердинъ элин тавлар эргенек пен коралагандай болып коьрингени уьшин Эргенекон деп аталган. Тагы да энъгимеди булайда келтиреек.

«Он-ок ырув савлай тоьгереди тавлар болган Отюкен деген тогайлыкта яшаган. Сол он улдынъ ишинде Ашина деген яс, арып-талып билмеген йигит, ырувдынъ басшысы этилинген. Ашина Отюкенде яшаган баска ырувларды да бойсындырган. Сонъалыкта сол ер тюрклерге тар болып коьринген.

Ана-боьри де Отюкеннен шыгылса, тюрклердинъ явары барын, олардан оьлтирилген бабаларынынъ оьшин алмага керегин айтып, улларын оьш алмага уьстирип турган. Ашина халкын йыйып, тавлар арасыннан калай шыгаягын кенъескен. Эм ол юзлеген тереклерди кесип, йыгып, тавлардынъ бир ерин ягып баслаган. Агаш янып, тав тасларында турган темирди ириткен эм сол ер янганда, тавдан шыгатаган сокпак болган. Солай болганда, Он-оклар Отюкеннен шыкканлар. Боз туьсли Ана-боьри тюрклерге йол коьрсетип барган. Тюрклер явлардан кан алып эм баска аьдемлерди де оьзлерине бойсындырып, тюрк ханлыкты, каганатты курганлар».

Казах алим Серикбол Кондыбай деп язады: «...Отюкен – ырымлы ер эм отлы кенълик. Мифологияда ол космостынь баслапкы аьли, протокосмос. Ол космостынь яратылув басланмаган аьли. Бизимше туъзилген аьлем дуныяда Отюкен – аьдемлер яшаган Орта кабаты, тюрк халклардынъ дуныясы. Кобктюрклердинъ ойлавынша, Отюкен дуныядынъ орталыгы, география координатлардынъ басланувы, сайламлы халктынъ космосы».

САЗАГАН

Сазаган – коькте болган мифологиялы тири зат. Эгер коькте айындырык шалт-шалт яркырап турса, ногайлар «Сазаган ойнайды» дегенлер. А булай сазаган керекшиндей муьйиз баслы, кевдеси узын отлы йыландай коьринген. Коькте сазаган ойнаса, тереклер тамырлары ман бирге йыгылган, уйлердинъ тоьбелери ушырылып акашылган. Сазаган ерге каратып та урылган, сол ерде шонъкыр калган. Бирерде кара булытлардынъ ишинде сазаган ойнаганын коьрген аьдем себепсиз коьп заман куьлип турмага болган. Сондай аьдемди каратканлар, уьскиргенлер. Сазаган ойнаса, аьдемлер уйден шыкпаска шалысканлар. Эгер сол вакытта аьдемлер кырда болсалар, дува эткенлер, Алладан куткарувды тилегенлер. Фольклоршы Тахир Акманбетов, баьле-каза болмасын деп, кайдай соьзлер айтылатаганын язып алган:

Сазаган, сазаган,
Куйрыгы ман ерди казаган.
Сазаган, сазаган,
Япан юртты аявсыз бузаган.
Сазаган, сазаган,
Ерди сувга алдырма,
Юртты бузба, ерди казба
Юртты сувда калктырма.

Кобан ногайлардынъ каравларынша, сазаган – пайдалы коьктинъ яшавшысы, ол язлыкта тувып, ерге онъыс береди, аьдемлерге берекет аькеледи. Караногайда ога бираз баскаша каралган. Фольклоршы Тахир Акманбетовтынъ билдируввинше, сазаган тоьпекоьздинъ авызыннан шыгады. Ол аьдемлерге коьп каза аькелмеге болады. Коьк гуьрилдеп, узактан айындырык яркыраса, казады токтатаяк уьшин аьдемлер кара

кой сойып, канын бетине ягып, койдынъ терисининъ устинде от тутандырып, этти казанда асканлар. Эт пискенде, бетин, колларын суыт пен ювып, дува эткенлер эм булай айтканлар:

Аскар тавдагы давдынъ
Шынжыры зынъырдады,
Ахыры ийги болгай эди,
Таынгири оъзи онълагай эди.

Бу соъзлер сазаганды юмсайткан, ашувын йок эткен. Эгер коьп заман ямгыр явып, коьк гуьрилдеп турса, яс оьспирлер тилегенлер:

Сазаган, сазаган,
Дуньяды бузаган.
Калктырма, калктырма,
Ерди сувга алдырма!

Бу тилекте сазаган явынды да тувдыратаган зат экенин коьремиз. Оьзге фольклор айтувлардан биз Аьндир-Шопай ямгырды беретан болатаганын билемиз. Баска айтувларга коьре, явын ман байланыслы казады ала-топан деген мифологиялы персонаж да келтирген. Тек таварыхларда ала-топан, сазагандай коькте турмай, ерде яшаган.

Сазаганнынъ басы керекшиндикиндей болганы оьзине эс эттиреди. Уллы даладагы тоьбелерде керекшин баслы януварлардынъ суьврети коьмилген затлар да табылганлар. Солар сазаган ман байланыслы суьвретлевлер тувыл ма экен? Ногайлардынъ ата-бабалары табынган коьктеги тириликлердинъ суьвретлеви де болмага болаяк.

Сазаган иесимнинъ этимологиясын таппага кыйын. Иесимнинъ биринши кесеги *саз* деген соьз. *Саз* деп – анъга (музыкага) айтылады. Оннан баска саз балшык, сазлык деген анъламлар да бар. Бурынгы таварыхлардынъ бирисинде сазаган ерди урып, саз-балшык эткен, оннан аьдемнинъ кевдеси ясалган. Таынгири болса, аьдемге шыбын янын битирген. Бу таварыхтан сазаган аьдем яратувда катнасканын да коьремиз. Иесимнинъ экинши кесеги: *аган* деген соьз. Бу соьз *яган*, *ягады* дегеннен болганга усайды. Сазаган иесими *ерди ягатаган*, *сазды ягатаган* деп анълатылады. Кобан ногайларда эр аьдем косагы ман ашыкласканда бек кыздырынып кавысса: «Сазаганды ойнатты» деп, оны кажавлап айтканлар.

САМЫР

Самыр – мифологиялы персонаж, канаты болган ийт. Суйтип ногайлар анышы ийтке де айтканлар. Самыр деген иесим башкирлер, казахлар, карашай-балкарлар арасында да белгили. Бурынгыда башкирлер бизим халк пан бек юзык катнасып турганлар. Ногай Орда бузылганда, коьп ногай ырувлар башкирлер яшаган ерде калып, олардынъ ишине сингып кеткенлер. Олардынъ фольклорында кызыклы затларды коьремиз. Айтпага, башкир халктынъ фольклорында канатлы януварга *самфрау* дегенлер. Башкирлер бурынгы ата-бабаларынынъ элине де *Самфрау* деп айтканлар. Сол эл аспанда орынласкан, онда яманлык, кайгы болган йок деп коьрсетилген. Казах фольклорында ногай самырга усаган *самырык* эм *шынгыфрау* деген мифологиялы персонажлар бар.

Самырдынъ сапат тамырлары симург кус пан байланыслы. Иран мифологияда симург деген иесим «йогардагы» (орысша «вершинник») деген маьнеди билдиреди. Фирдоусидинъ «Шах-наме» деген атаклы китабында симург – башшылык туткан урпактынъ коршалавшысы болады. Сасанид патшалардынъ гербинде симург суьвреленип турган. Тек самыр ман симург арасында баскалык бар. Симург бизим мифологиядагы Карагуска бек усаган. Карагус та, симургтай болып, терек уьстинде яшаган эм ол да тюрк халкларда хан урпагын коршалавшысы болганына шаатлама бар. Айтпага, Шынъыз-ханнынъ тувдыкларынынъ бир тувларында эки баслы карагустынъ суьврети де турганы белгили.

Ногай тилде самырдынъ синонимы *тоьбет* болады. Тоьбет иесимнинъ этимологиясы: *тоьбе* эм *ийт* деген эки созден туьзелип, *Коьктеги ийт* деп аныланады.

Ногай мифологияда самыр – аспанда яшаган янувар. Куьн мен Айды бес самыр коршалаганы ногай таварыхта айтылып келеятыр. Самырлар уйкап кеткенде, Куьнди, яде Айды коьктеги Елмавыз ютаяк болып тутлыктырып баслайды. Ертеги аьдемлер самырларды уянтаяк болып, элекенлерге, шелеклерге согып, ала-бакырык коьгерип, оларды уянтпага каьрлейдилер. Элбетте бу таварых аспандагы озгерислер мен байланыслы. Бир неше анылавлардан бизим ата-бабалар Сириус турган юлдыз куьпке Самыр-юлдыз дегенлер («Ийт» деген басты каранъыз). Астрономлардынъ айтувынша, Сириус Уьйкен Ийт (орысша созвездие Большого Пса) деген юлдызлар куьбининъ

арасында турады. Ерден Уыйкен Ийт юлдызлар куьбинде бес юлдыз ашыктан ашык коьринеди. Сол зат бизим таварыхларда айтылган «бес самыр», «бес тоьбет» пен келисип келеди. Бизим ата-бабалар Уыйкен Ийт юлдызлар куьбине Самыр дегенине сол бес юлдыз шаатлайды. Бу ойды биз тек гипотеза этип бермеге боламыз. Оьзге халклар Сириус юлдызга уыйкен маьне бергенлер, олардынъ энъгимелеринде бизим ерге аьдемлер Сириустан коьшкенлер деп ашык хабарланады. Белки, башкир халктынъ аспандагы Самрау эли сол Сириус турган Уыйкен Ийт юлдызлардынъ куьбинде орынласкан?

Сол затты катырып айталмасак та, тюрк халклардынъ энъгимелери сога коьрсетеди. Тюрк халклардынъ ханларынынъ тувувында ийт яде боьри катнасканы («Ийт» деген басты каранъыз) коьп кере айтылган. Ийт пен боьри аспан айваны болып коьрсетилгенлер. Сол энъгимелерде саьвле коьктен термеге туьскен, а таьн атаятырганда, сары ийт болып шынъарактан шыгып, коькке коьтерилген деп хабарланган. Бизим баьтир йырда Эдигеди бала заманында тоьбе-ийт эмисткен, тюрк халкларынынъ биринши ханын ана-боьри асыраган эм тагы да с.б. Бурынгы орыс йылязбаларда, куьнтувар халклар акында айтылынганда, сонда «*Ногай-кус*» («Ногай-птица») бар деп, билдирилген. Бир аьлимлер сол соьзди «*Ийт-кус*» («Собака-птица») деп коьширгенлер. А бизим фольклорда ырымлап боьридинъ атын айтпай, ога *ийткус* деп айтканлары белгили. Бу айтылган затлар аспан оьзгерислер мен байланыслы экени ок билинеди. Тек кайдай оьзгерис?

Ногай эм казах мифологияда тагы да бир кызыккы зат бар. Бизим халклардынъ эртегилеринде баьтир, авыр аьлге калса, ога коьмекке самырлар яде тоьбетлер келедилер.

Коьк-боьри, самыр, иткус, тоьбет – баьриси мифологиялы табынувдынъ иесимлери болганлар, деп айтпага амаллар бар.

Тоьменде берилген «Бес самыр» деген эртеги, «Камыр-баьтир» эртегидей, коьп оьмирликлердинъ ишинде халк пан туьрлендирилген *шаман энъгимелерининъ* (орысша «шаманская легенда» деген термин бар) бир туьрлиси. «Шаман энъгимеде» камлавшы оьзине ярдамшы ясап, оны аьлем дуьняды кезип карамага йибередиди, ярдамшы сонда йогар эм тоьмен кабатларды айланады, Байтерекке, Аскар-тавга етеди, сонда яманлык пан алысып, енъувши болып, уьйине кайтады. («Бес самыр» деген эртегиди Канълы авылыннынъ яшавшысы Заур Муратовтан язылынган. Оны оьзинше аьнлатып, хабарлаган автор).

Бес самыр

Бурын-бурын заманда карт пан куртка балалары болмай, уйкен кайгы ман яшаганлар. Уллары болганын суыйып, олар не де эткенлер: шийхлардынъ кабырларына да барганлар, эмлейтаган сувлардан ишип, бетин ювып юргенлер. Ялгыз теректен де тилегенлер. Бир кайта курткага байынънынъ белбавын белинъе бувып юр, деп айтканлар. Солай эткенде, куртка юкли болган, эм заманы келгенде, ул балады да тапкан. Карт пан куртка сынъар уллары болганга бек куванганлар. Эм куванышын халк пан боълеек болып, уйкен той эткенлер. Койлар, йылкы сойып, казанлар асып, боза куйып, баърмаъжий этип, келгенлерди сыйлаганлар. Конакларды сыйлаганды, Тангири оъзи сыйлайды деп, олар шийкарим баласы уьшин не зат та этпеге разы болганлар. Эм тойларын айга такым созганлар.

Аман да дайым да куванып яшап болмайды. Оны кайгы авыстыратаган. Эм картка да сол каза келди. Бир кайта карт кырдан койларын айдап аккелейим деп, уьйден шыккан эди. Сонда тоъбединъ касында бир курткады коърип, бу таныс болмаган куртка мунда не этеди, сорайым деп, касына барганда, ел коътерилип, олтырган куртка елмавызга айланып, карттынъ апатын ушырады. Елмавыз тырнаклары ман ога каптырылып, субеклери тарсылдагышай кысып-сыгып, янын алаяк болады.

– Йибер мени, йибер! Не субьсенъ соны берермен, – дейди йыланып карт.

– Яс янынъ ман яде карт янынъ ман аманласасынъма? – деп сорав береди елмавыз.

Карт не зат айтаягын билмейди, соъз таппайды.

– Уьш куьн сага болжал. Уьш куьннен бирев де келмесе, яшаганынъа оькиндирирмен! – деп елмавыз картты йибередиди.

Карт куьнъирт болып уьйине кайтады. Тынышланмай, орын таппай турады. Улы уьшин де кайгырады, оъзи де яшагысы келеди. Ас та, сув да ишпей, кайгырып, авырып ятады. Куртка каныгып не болганын билгиси келип сораганда, елмавыз бан расканын, ол ога кайдай шарт салганын хабарлап тоъгинеди. Сол вакытта карттынъ хабарын эситкен бала:

– Элбет те сен яс янынъды бермеге керексинъ. Мен сиз уьшин якласаяк уьшин яратылганман. Атам, мен якласарман, мен явынъды енъермен. Тек сен мага оьзинънинъ савытынъды эм яхшы атынъды бер, – дейди.

Карт улынынъ айтканына суйинип:

— Бизде ети ат эм ети тай бар. Сага карап турганды сен озинъе ал, ол сенинъ атынъ, — дейди ол улына.

Танъ атканда, улы кырга барып атасынынъ йылкысын излеп табады. Баъри атларга да иер салынмаган, баъриси де аьдемнен уркедилер. Тек олардынъ араларында бир тай, ога карап, турады. Бала барып касына, ялын сыйпап, нок-талайды. Сонъ тагы да сыйпап, уьстине минеди. Тайымшак сол сабатлей тулпарга айланады. Аты бас деп куьн шыгатаган бетке аькетеди, сонъ куьн бататаган бетке ушып келеди. Бир такыйкада дуныядынъ эки ягында да болады. Ийги ат деп, разы болып бала уьйине келеди.

Атасы елмавыз бан каерде йолыкпага керегин айтып, савыт береди. Бала атасынынъ кылышын, оклар ман яйын алып, атка минип елмавыз бан коьрисеек ерине барады.

Елмавыз балады коьргенде:

— Оьзининъ карт янын кызганган! Сени йиберген! — деп куьлген.

— Мен атам уьшин якласаяк уьшин яратылгаман. Эгер йигит болсанъ, меним янымды ал! Мен янымды береек уьшин мунда келген йокпан! — деп бала, кылышын шыгарып, елмавызга атылган.

Елмавыз да кылышын шыгарган, баладынъ савытына соккан. Баладынъ кылышы шорт сынган. Бала, коьп ойламай, яйына ок салып аткан. Ок барып елмавыздынъ коьзине тийген. Елмавыз сонда акырыклаган.

— Кашпага керек, мен сени куткарайым! Тек мени берк ысла! — деген аьдем давазы ман тулпар.

Эм ат елдей, туяклары ерге тиймей, ушкан. Бала ялыннан ыслап барган, текралы елмавыз артларыннан калмаган. Эне-мине етпеге аз калганда, Елмавыз кылышы ман тулпардынъ бир аягын кескен. Ат уьш аягында да шавып, еткермей барган. Сол заманда елмавыз кылышы ман тагы да бир аягын кескен. Тулпар эки аягы ман, елдей ушып барган. Солай ушып барганда, олар Байтеректинъ касыннан озганлар. Сонда тулпар:

— Терекке каргы! — деп бакырган.

Бала каргып, теректинъ бутакларыннан ыслаган. Артыннан еткен елмавыз, каткып-каткып, балага еталмаган. Сонда елмавыз теректи йыгаяк болып, туьбин казып баслаган, эне-мине терек йыгылмага аз калган.

Сол вакытта теректинъ касыннан каргалар ушканлар.

— Как-как каргалар! Мени елмавыздан куткараяк уьшин бес самыр ийтти шакырынъыз! — деп бакырган терек басында олтырган бала.

Аман да каргалар ушып кеткенлер.

Елмавыз теректинъ туьбин каза берген, эне-мине терек йыгылмага аз калган. Сол вакытта коькте казлар ушып барганлар.

– Каз-каз, казлар! Мени елмавыздан куткараяк ушин меним бес самыр ийтимге етинъиз, оларды шакырынъыз! – деп бала бакырган.

Тек казлар да ушып кеткенлер.

Елмавыз терек туьбин каза берген, эне-мине терек йыгылмага аз калган. Не этеегин билмеген, такаты таьвемилген бала йылап баслаган. Сонда онынъ басына кишкей карлыгаш конып, оны уванткан. Сол карлыгаш балапан болып, уядан туьскенде, бала оны тавып, уясына салган. Бу сол карлыгаш экен.

– Карлыгашым-кардашым! Сен барып бес самырга билдир меним аьлимди. Олар мени елмавыздан куткараяклар, – деген бала.

– Ярай! – деп карлыгаш, барып бес самыр ийтке айткан.

Бес самыр ушып келген эм, куйындай, елмавызга атылганлар. Аягын, мойнынъ капканлар, экинши коьзин шыгарганлар эм Байтеректен эрек кувганлар. Ерте елмавызга тынышлык болганы йок, сонынъ ушин ол коькте ясырынган. Самыр ийтлер кайтып, балады устилерине олтыртып, уйине етгергенлер.

Елмавыздынъ кызы болган экен. Ол мазаллы, кайратлы болган. Кыз, оьшин аламан деп, балага келген. Балады саклап турган бес самыр ийт елмавызды абалаганлар, согысканлар. Аман да бир бирин енъалмай турганлар. Сонда бала атасынынъ яйы ман шыгып, оклар аткан. Бас деп ол елмавыз кыздынъ бир коьзин шыгарган, оннан сонъ экиншисин – шыгарган. Яралы елмавыз кашкан. Бес самыр оны кувып, ерте ога пай таптырмаганлар, каерден де тавып, кувганлар. Сол заманда елмавыздынъ кызы да коькте ясырынган.

Уйкен елмавыз куьнде, онынъ кызы айда ясырынган, дейдилер.

СУВ-ИЕСИ

Сув-иеси – белгили мифология персонаж. Ол баьри тюрк халкларда да бар. Ногай мифологияда онынъ келбети бирдей болмаган. Яде туьрли-туьрли заманлардынъ мифология комплекслери авысканда, бир ерлерде эскилери де сакланганлар. Яде табиат сапатларына коьре туьрли ерлерде оьз фольклор шыгармалары болган.

Белгили ногай алим Рамазан Керейтов оззинининъ язганларында Сув-иеси акында мунадай биддируувлер келтиреді: «Сув-иесининъ сув астында оззининъ патшалыгы, сарайлары (дворецлери), бойсынган куллары бар. М. Алейников («Поверья ногайцев Мансуровского отделения Баталпашинского отдела Кубанской области», Тифлис, 1893 г. Стр.10 – И.К.) Сув-иесин булай суввретлейди: «Сув элестинъ (духтынъ) аты Сув-иеси. Онынъ яшаган ери уйкен денъизлерде; сонда, сув астында, меканлар, сарайлар орын-ласканлар. Сув-иесинде ога бойсынган сув элеслер болганлар, олар денъизлерге аккан сувларда яшаганлар. Олар, аьр бириси де сувга кеткенлерди ыслап, аркан ман патшаларына аькелгенлер». Биз оззимиз йыйган материалларды сол айтылганга косаяк. Сув-иеси сувдан шыгып, мазаллы эркеклер мен алыспага болган. Хабарларга коьре, Сув-иеси сув алмага келген кыскаяклылар ман соьйлемеге сувйген эм яраганын оззи мен патшалыгына аькеткен. Сол зат кешелерде болган. Сонынъ уьшин каранъа туьссе, сувга бармага коркканлар. Эгер Сув-иеси кыскаяклы ман соьйлеп, оны оззи мен аькетсе, кыскаяклы патшалыкта яшап калган. Эгер Сув-иеси мен соьйлеп, кетпеге унамаса, сондай кыскаяклыдынъ акылы шашылган, ол каты авырган. Картлардынъ айтувынша, Сув-иеси яс аьдемлерди сувйген, соны уьшин олар сувга коьп кеткенлер...Кобан, Кишкой эм Уйкен Йилиншик бойында яшаган ногайларда Сув-анасы акында да ырымлар, энъгимелер бар. Оьзенлер болмаган шоьл ногайларда Сув-ана акында билувьлери йок».

Рамазан Керейтов келтирген билдируувлер кызыклы. Аман да фольклоршы Тахир Акманбетов Сув-иеси акында келтирген затлар да сейирли. Караногайларда Сув-иеси акында сакланган ырымлар негизинде коьтере баска таварыхлар комплекси. Бизим ойымызша, олар кобан ногайларынынъ ырымларынан бурынгы болып коьринедилер. Караногайларда Сув-иесининъ аты Коьк-буга, Коьктеги буга. Тахир Акманбетов мунадай ырымлар келтиреді:

«Аьдемлер, каранъа туьскенде де, сув алмага барганлар. Аман да барганда бос колы ман барып болганы йок. Олар озьлери мен акша, туз яде каба ман суьт аькелип коьл ягада, куй касында калдырганлар. Эм Коьк-бугага яраак болып, булай соьзлер айтканлар:

Сув иеси – Коьк-буга,
 Мен келдим коьл ягага,
 Сув алайым, алайым,
 Ягага суьт салайым!

Кобь-буга акында айтувлар кобан ногайларында да бар. Тек «Кобь-буга» деген эртегиде ол коьл ишинде яшаса да, сув-иеси болганы акында анълатувы йок. Карсы, эртегидинъ баьтири бугадынъ басын кеседи. Эште, бу эртеги бурынгы анъламлар авыскан заманды коьрсетеди.

Т. Акманбетовтынъ оьзге язувларында, Кобь-буга – оьзининъ уьстинде савлай Ерди тургысткан мифология персонажы. Фольклоршы хабарлаган таварых Кобь-буга акында коьтере баска келбетти сувьретлейди. Сувдан баска Кобь-буга Ердинъ иеси болып та коьрсетиледи.

«Ер силкинип басланса, аьдемлер: «Кобь-буга, мызгама!» деп тилегенлер. Эм олар ерге кийиз тоьсеп, сога басып, аяк-савытты занъыратып, сол яратылув уйклап кетип олтырмасын деп, булай бакырганлар:

Кобь-буга мызгама,
Мызгап ерди коьзгама!
Кобь-буга аш коьзинъди,
Кобьтер муьйизинъди!

Ногайлардынъ анъламынша, солай дегени Ер Кобь-бугадынъ муьйизлери арасында турган. Эгер Кобь-буга муьйизлерин анда-мунда коьзгаса, Ер силкинген. Кобь-бугадынъ муьйизи сынса, ол заманда ахырзаман келеек дегенлер. Кобь-бугадынъ муьйизлери, оьспей, бир турмыста турганлар. Сога коьре, халк мунадай айтувды да саклап келген:

Айбар биткен бугадынъ
ай муьйизи сынмаса,
Етпеспе эди булытка,
Аьзиз анадан тувган
аьдемлер оьлмесе,
Сыймаспа эди бу юртка.

Кобь-буга акында таварых иран халклардынъ Митра акындагы мифокомплекске усайды. Элбетте, бурынгыда бизим ата-бабалар иран халклар ман бек ювык катнасканлар.

Сув-иесиннен баска, бизим мифологияда сув ман байланыслы Сув-ана, Сув-кызы, Сув-аты деген персонажалар да бар. (Сув-кызга эм Сув-атына айырым баслар багысланганлар).

Сув-анасы деген персонаж оьзи Сув-иеси болганга усайды. Сол мифология персонаждынъ келбети сары шашлы кыскайклы болган. Кобан ногайларда аьр балады да оны ман

коркыстанлар. Сув-анадынъ басын уйкен толкынлар арасында, сув ягада таста олтырып, тарак пан шашын тарап та коьргенлер. Ол балаларды оззининъ касына шақырган, тек онынъ касына бармага да, соьйлемеге де ярамаган.

Кобан ногайларда «Карт эм Сув-анасы» деген белгили эртеги бар. Ол бас деп «Тувган тил» деген окув китапта баспаланган, а оннан сонъ язувшы Аждаут Найманов орысшага коьширип, «Ногай халк эртегилер» деген йыйынтыкта Москвада («Наука», 1970 г.) шыккан.

Карт эм сув-анасы

Бир кайта бир карт агаш аькелмеге барган. Агашлыкка бараятырган йолында каты агымлы сув аккан. Карт сондагы кыйраган коьпирге басканда, сакламастан сувга балтасын туьсирген. Коьпирди оьткен сонъ сувягада олтырып карт оькиништен йылаган. Онынъ ярлы уьйинде сынъар байлыгы – сол балтасы болган.

Сол вакытта сувдынъ ишиннен Сув-анасы шыгып:

– Сен неге йылайсынъ? – деп сораган.

– Мине билмей, сынъар болган бир балтамды сувга туьсиргемен, – деген.

Сув-анасы сувдан алтын баска балта шыгарып:

– Сеникиме? – деп сораган.

– Йок, – деген карт.

Сонда Сув-анасы баска куьмистен ясалган балтады шыгарып:

– Белки, бу сеники? – деп сораган.

– Йок, мага сондай кайдан келген, – деген карт.

Сонда Сув-анасы уьшинши булай темир балтады шыгарып:

– Бу сеникиме? – деген.

– Бу меники! – деп карт суьйинген.

Сонда Сув-анасы карт туврашыл соьйлегени уьшин, ога алтын, куьмис, темир балтады да берген.

Карт агашлыкка барып, агаш кесип, уьйине кайткан. Онынъ бай конъысысы, картта алтын эм куьмис балталарды коьрип:

– Сага мундай байлык кайдан келген? – деп каныккан.

Карт, бир затын ясырмай, болган зат акында хабарлаган. Бу хабарды эситкен бай, уьйине барып, балтасын алып, сув

бетке асыгып барган. Кобпирге келгенде, балтасын сувга атып, ягага олтырып, йылап баслаган.

Сув-анасы сувдан шыгып:

– Неге йылайсынъ? – деп сораган.

– Балтамды сувга туьсиргемен, – деген бай.

Сув-анасы сувдан алтын балта шыгарып:

– Сеникиме? – деп сораган.

– Аьше, меники! – деген бай.

Сонда Сув-анасы:

– Сен мени алдаган уьшин, сага алтын балта тувыл, булай балта да йок, – деп, сувга коьмилип кеткен.

СУВ-КЫЗЫ

Сув-кызы – сувдынъ ишинде яшаган мифологиялы персонаж. Казах аьлими Серикбол Кондыбай айтканша, бу персонаж Сув-иесиннинъ кызы болады. Ама ногай таварыхлардагы ол аьдемлердинъ яшавы ман байланыслы. «Ак-топырак» деген энъгимеде Сув-кызы айтылган мифология персонаж Асан Кайгылыдынъ анасы болып коьрсетиледи. «Каракоьл» акында энъгимеде болса сувга кеткен кызлар Сув-кызы болганлар деп хабарланады. Энъгимеди озьинше хабарлаган автор.

Каракоьл акында энъгиме

Аьвелги заманларда бу ерлерде карагаш ногайлар яшаганлар. *Карагаш* деп оларга сол ерде карагаш (*вязь* терек) орман озькеннен айтылган. Орманнынъ касында шоқырактай болып Карасув деген озьзен аккан. Эм Каракоьлди толтырган. Каракоьл уйкен болып коьринмесе де, бек терен туьбине етпестей коьл болган. Онынъ тоьгерегинде яшаган карагаш ногайлар эгиншилик пен каьр шеккенлер, бийдай, арпа, армыт озьстиргенлер. Олардан емис алмага ян-яктан аьдемлер келетаган болган.

Эдил бойыннан келип шапкынлык эткен ойратлардынъ ханы Дондык Кобан ягаларына эпсиз уйкен каза аькелди. Ол, бир бири мен сыйыспай яшаган ногайлардынъ авылларын бирерлеп алып, уйкен кыргын туьсиреди. Эрлерди озьлтирип, балалар ман хатын-кызларды есирликке алады. Аьр шапкынлыктан сонъ Кобан беттеги кырлар юзлеген шақырымга дейим

ногай эрлердинъ суюеклерине толды, оларды коьммеге кисиде табылмады. Шешекейдей атып турган халктынъ яшавын сымырай хан зыян этти.

Канды сувдай актырып Дондык-хан Карасув аккан йогарлыкларга да етти. Мунда да кыргын туьсиреек эди, болса да хан оззининъ кара касиетин туьрлендирди, канишкир кылыгын тыйдырды, карагашларды сав калдыраякпан деди. Ханга Эдил бойында яшамага эгиншилер кереккен эдилер, сонынъ ушин ол авылды коршалаймыз деп йыйылган йигитлерге элши йиберди. Карагашлар, Дондыктынъ аьскери айлак коьп экенин билип, сав калаякларына сенмей, согыста оьлермиз деп токтастылар. Шышканнынъ оьзи оьлеектен алдын тисин кыршылдатады деп, ногай явга енъил бойсынмайтаганын коьрсетермиз деп, олар аьжел алаяк болдылар, тек аьл баскаша туьзелди.

– Мангытлар (деп ойратлар ногайларга айтканлар), бизим хан сизди сав калдыраяк болады! Эдил бойына коьшип, озинъиздинъ исинъиз бен каьр шегинъиз. Сиз Дондык-ханнынъ ясак аьдемлери болаяксыз, йолга шыкпага аьзирленинъиз! Эртенликке дейим бирев де сизге тиймес, аьзирленинъиз, сизге йолды коьрсетеек саклавшылар келееклер, – деп ханнан келген элши артка кайтты.

Карагашлардынъ яс уйкенлери йыйылып кенъестилер. Яв соьзинде турарма, намартлык этпеспе, деген шекленуев ойлар тувса да, согыста кырылганнан ханнынъ айтканы коьплерге онъ болып коьринди. Олар сакланмага согыс савытларымызды бермей йолга шыгармыз эм явдынъ колларына байлык туьспесин деп, олар алтын-куьмислерин оьзлери мен алмаска токтастылар. Бираз заманнынъ ишинде савлай баалыкларды темир сандыкка йыйып, оны агаш салга тиеп, сув ман юзип барып, тек оьзлери билген ерге аькетип, коьлге батырып коьмдилер.

Авылда айлак ярасык он кыз бар эди, онавы да туьтпес алтынга тийисли. Оларды, саклавшы болып, барган ойратлар абайламай болмаслар деп, кайгырдылар. Аталары оларга калган-пускан кийим кийдирмеге, бетлерине куье якпага ойланганлар. Оларга тозган кийим мен, куье ягув ман ярасыклыкты ясырып болама деп, сакаманлар куьлдилер. Халкты саклав ушин сол он кызды савкат этип ханга берсек те ийги, деди сакаманлардынъ бириси. Баьриси де макул болдылар, неге десе, кызлардынъ коьремге (гаремге) туьскени ханнынъ савлай халкка йылылыгын, аталары да ханга ювык кисилер болаяк...

Кешке дейим карагашлар, баъри затларын йыйнап, арбаларга салдылар, отавларын, термелерин бузып, туьелерге тиедилер. Ковшке деп аьзирленген коьликлердинь алдына кийит арбады шыгарып, ишине ярасык кызларды олтырттылар, олардынъ уьстилеринде алтын тоьстуьймели, алтын кусаклы кийимлер, басларында кызыл крым боьрклер колларында куьмис билезиклер, кулакларында таслар олтыртылган сыргалар, мойынларында мойтымарлар. Кызлар, кийинип арбадынъ ишине олтырганда, ызы не болаягын билмей, бир пише айтып койды. Кызлар, соны эситип, кышкырык коьтердилер, биревлери кашаякта болдылар. Сонда эр аьдемлер, кызларды ыслап, бир аркан ман колларын байлап, арбага олтырттылар.

Таньда, уйкыдан уянган карагашлар арбаларга атларды егемиз деп йыйылганда, кызлар йок болганын коьрдилер. Кызларды излеп, бир ерден де табалмадылар. Ерге ярык туьскенде, бирев коьлдинъ ортасында калкып турган кызыл крым боьрклерди коьрди, эм кызлар сувга кеткенлерин анъладылар. Эр аьдемлер, агаш салга минип, боьрклер калккан ерге барып, сувга агаш курыклар ман туьртип, оьзлери де синьиپ карадылар, тек кызларды таппайдылар.

Эртенликте атлы ойратлар келдилер, карагашлар арбалары ман, юкли туьелери мен, маллары ман узак йолга шыктылар эм барып Эдил бойында яшап калдылар. Кобан беттен келгенлерин олар аьлиге дейим де мутпайдылар. Анъшы яде йолавышы Каракоьл ягасында конып келсе, сейирли хабарлар айтады: ай ярык кешелерде алтын-куьмис таккан, уьстилерине баа кийимлер кийген кызлар коьлден ягага шыгып колларын ыслап, тоьгерек ойнайдылар, тань атаяктан алдын кери сувга кайтадылар. Сол зат коьлден узак болмаган ерде Темнолесское деген коьйде яшаган орыс казаклар да хабарлайдылар.

СУЬЛДЕР

Суьлдер деген соьз эски маьнесин йойган. Буьгуьн эректен коьринген затка суьлдер (орысша призрак) дейдилер (аьдемнинъ суьлдери, аттынъ суьлдери, теректинъ суьлдери, арбадынъ суьлдери эм с.б.) Каты авырып, тамам такаты таьвесилген турган аьдемге «тек суьлдери калган» дегени, ол соьздинъ бурынгы маьнесине ювык турады. «Элесленип

сол аьдемнинъ суьлдери коьринди» деген соьйлев де онынъ бурынгы маьнесине ювык болады.

Бурынгылар, аьдем оьлгени мен савлай йок болмайды, деп ойлаганлар. Мысалыга, христиан, мусылман динлеринде оьлгеннинъ яны калды дегенлер. Тюрк халклардынъ табынувларында ян да бар. Тек ян отлы ушкын болып айырым ушып кеткен, сонынъ ушин ногайлар ога «шыбын ян» дегенлер. Эм ол ушып баска аьдемге де кирмеге болган. Суьлдер болса, баска, ол оьлгеннен калган элеси (орысша: дух, призрак). Аьдем оьлгенде, онынъ суьлдери коьзге коьринмей, кабырынан эрек кетпей, ер уьстинде айланган. Ногайлар ога *аруак* деп те айтканлар. Аруак деген соьз ногайлардынъ яшавына мусылман дин мен келген болса да, онда суьлдердинъ коьп сапатлары сакланган. Суьлдер кырк куьнге дейим яшаган ерин, кардаш-кавымын, авылын коьрмеге авас болып турган. Сонынъ ушин онынъ уьйдегилери кырк куьнге дейим *кьфклама* этип, *бийсембилер* этип ийис шыгарганлар. Оьзлеринше суьлдерди, аьли болса, янды, тойгыстканлар, разы эткенлер. Айтпага, кьфкламады да, бийсембиди де ногайлардынъ тоьгерегинде яшаган бир халк та да эткен йоклар (эндиги этип баслаганлар). Оьлгенди эскеруьв аьдетлерге биз буьгуьн дувалар деп айтамыз, олар да етисине, кырк куьнине, йылына суьлдер ушин, оны разы этеек ушин этилгенлер. Мусылман дининде тек элли эки кешеси шынты дува этилуьв деп саналган. Бизим ата-бабалар эскеруьв куьнлерде садака ас эткенлер, курманлыкка мал соьганлар, кан шыгарганлар. Неге десень суьлдер оьзи кансыз, оны оьзлеринше тойгыстканлар.

Кырк куьнге дейим каранъада суьлдер уьйине йол тапсын деп оьлетаган аьдемнинъ уьйинде кешелер мен шырак ягып тургыстканлар. Ногайлар коьшпели заманларында термединъ шанъырагыннан сары тув байланган курыкты шыгарганлар, соны ман бу термеде оьли барын билдиргенлер. Ол зат та, уьйин коьрсин деп, суьлдерге каратылган. Суьлдерге белгилер кабырда да салынган. Караногайлар буьгуьнге дейим кабыр уьстинде байрак байланган узын таякты тургыстадылар. Баска тюрк халкларындай, ногайлар да, аьдем оьлгенде, бозлаганлар. Ол аьдет те суьлдерге каратылган, сав калганлар оьлгенди калай суьйгенлерин коьрсеткенлер.

Боьтенде баьтир, аскер басшысы, мырза оьлгенде бу аьдетлерге мукаят болганлар. Сондай аьдемлерге мактав йыр да шыгарганлар, аькетип айырым тоьбе этип коьмгенлер, тоьбединъ басына баба-тас та салып койганлар. Сол затлар да суьлдерди разы этеек ушин этилген. Шыгарылган мактавлы

йырлардынъ коьплери сонъында халк арасында белгили болып кеткенлер, эпикалы йырларга айланганлар. Ак-суьеклер оьлгенде, йыравлар шақырылып, «тонав» аьдет озгарылган (А.Сикалиев, «Ногайлардынъ баьтир эпосы» Черкесск, 1994 г). Сонда йыравлар сынасканлар, энъ ийги йыр ушин йыравга оьлгеннинъ кардашлары кийимин, савытын, атын бергенлер.

Баьтирдинъ, аьскер басшыдынъ, мырзадынъ суьлдери халк оьзине як этпеге шалыскан. Сонынъ ушин мактавлы йыр шыгарылган, а эгер халкта сол йырлардан оьктемлик оьссе, кайратлык косылса, сол йырлар халк арасында кенъ таралганлар. Ногай йыравлар оларды суьйип йырлаганлар, неге десенъ атаклы аьдемлердинъ суьлдерлери оларга явлар ман алыспага ярдам этетаганларын билгенлер. Эгер ырув, халк суьлдерди мутса, сол суьлдер оларга уьйкен зарарлык тийдирмеге болган, энъ баслапкы соны эсте тургыстканлар. Эгер эсте тургыстпасалар, мутсалар, суьлдер кардашларын, кавымын, халкын таслаган. Эм Тоьмен кабатка кеткен, сондагы Оьлик-ерди тавып, оьзге коьринмеген.

Эскеруьв аьдетлерден де баска, оьлип кеткеннинъ тувдыкларынынъ тагы да коьп борышлары болган. Эгер оьлип кеткен биревдинъ колыннан оьлим тапкан болса, тувдыklar онынъ канын алмага керек аьдет те оьлгеннинъ суьлдери мен байланыслы. Оьш алувдынъ тувбинде суьлдерди разы эткен сезим турган. Бойтенде хан, аьскер басшысы, атаклы баьтир явдынъ колыннан оьлген болса, савлай халктынъ оьш алувы деп анъланган. Эгер оьш алынмаса, сол зат суьлдерди бек кыйнаган, эм сонынъ ушин ол тувдыклардан ашувын алып, оларга уьйкен зарарлык тийдирмеге болган.

Сакланган таварыхларга, бозлавларга, ырымларга коьре, суьлдердинъ турган ери болган. Ога *Суьлдер*-ер дегенлер, элеслер йыйылган ер. Ногай бозлавларда аруаклар йыйылган ери Аурак болган, сол ер Байтеректинъ касында болган деп анъламага болады. Суьлдер-ер бир йырда да айтылмаганнан себеп, биз оны аруак пан усатканнан сонъ, ол да Байтеректинъ касында болган, деп ойлаймыз.

Ногай таварыхларда, энъгимелерде Керуьв бетке барганды макул эткен йоклар. Сол ягы каранъа бет деп саналган. *Суьлдер*-ер керуьв бетте орынласканын айтпага да бизде амалламалар бар. Тек яшавдан тайган аьдемлердинъ суьлдерлери савлай йок болгышай сонда турганларын мутпага керек тувыл.

Айлак бурынгы заманда *суьлдерге* аьдемнинъ *куьлеткиси* дегенлер. Аьвелгиде тюрк халклардынъ ата-бабалары оьлген аьдемди отта якканлар. Аьдемнинъ кевдеси ягылса, оннан *куьлеткиси* (куьлден оьткени) калады. Сонъында ата-бабаларымыздынъ аьдетлери туьрленгенде, олар оьлилерин якпай баслаганлар. Бурынгылар, аьдемнинъ дени, кевдеси ерден ясалганнан себеп, ол оьлгеннен сонъ ерге коьмилмеге керек, деген ойга келгенлер («Ер-иеси» деген таварых). Куьлетки деген соьз баска, буьгунги, маьнеге айланган.

Суьлдер деген соьз коьп тюрк халкларда бар. Ол соьз монголларда да расады. Бурынгы монголлар тувдынъ, байрактынъ иесине *суьлде* дегенлер. Онынъ тамыры ногайларда да, монголларда да сакланган *суулы* (берк янлы) деген соьз болады... Ол тамыр *сус* деген соьзде де сакланган...

Ногайлар суьлдердинъ сусыннан коркып, ата борышларын, халк йорыкларын тутканлар. Ата-бабаларына карап, намыслы болганлар, яманлыктан, огырсызлыктан эрек турганлар, уятка калмага бек коркканлар. Уятка калган затлары болса, соны яшаган аьдемлерден, кардаш-кавымнан ясырып юрмеге болаягын анълаганлар, а уят эткенлерин ата-бабаларынынъ суьлдерлериннен ясырып болмас экенин бек аьруув де билгенлер эм сол зат болмасын деп бек шалысканлар.

Тувдыклар оьлгеннинъ атын мутсалар, суьлдери Тоьменге, ер астына кетип йогалган. Кайтпаска кеткен. Ногайлар Оьлик ерге *Барса-Келмес* ер деп те айтканлар.

СЫХЫР АЯК

Сыхыр аяк – сыхырлы аяк, мифологияда ол сыхырлы ишимликке толтырылып, баьтирлерге берилген. Баьтирлер, ишимликти увьртлап, бир бирине бергенлер. *Аяк* деген соьз де оьзине эс эттиреди. Соьздинъ этимологиясы *айы* эм *ак* деген эки соьзден куралган. Айыдынъ ишимлиги аякка куйылган деп, *айы актырганьын* деп анълаткан.

Аяк деп аьдемдинъ муьшесине де айтылады. Эки соьз омоним болады. Сондай келисуьв босына болмаган. Неге десеьн тойларда, багыславларда сыхырлы ишимликке толы аяк баьтирлердинъ кол колыннан юрген. Олар бир ишимликтен увьртлап, бир соьзде турганларын, араларында татымлык барын, бирдей коьтеринки коьнъил, куваныш алатаганларын коьрсеткенлер.

Бизим заманда да, картлар алгыс айтып, бир аяктан ишимлик ишип тойларды, байрамларды баслаганлар. Алдын кымыз, сонъы заманларда сербет-сув ишилген. Бугуьнги эсли аьдемлердинъ аркасы сондай баславды коьрип калганлар.

Тоббелерде турган баба-тасларда сыхыр аяктынъ суьврети болган. Аьр таста да бабадынъ белинде белбавына тагылган аяк болган. Тастагы савыттынъ суьврети тоьбеде коьмилген киси халкы ман, ырувы ман бирге боьлген ырызкыды, аьне дуныяда да ырызкыдан айырылмаягын, халкы ман бирге бо-лаягын коьрсеткен. Товарыхларда Умай, коьктеги Суьт-коьлден алынган ишимлигине толы сыхыр алтын аяк пан коьшпелилер яшаган уьйлерине келип, авырган балаларга сол суьттен иши-рип, оларды сав эткен.

Казахлар сыхыр аякка *тостаган* дейдилер. Ол соьз ногой-ларда да бар. Биз ога коьбинше *тостакай* деймиз. Тек тостакай аяктан кишкей савыт (чашкадай, стакандай). Тостакай бизде де ырымлы аьдетлерде кулланылган. Айтпага, антлас аьдет озгарылса, ант дослар, сога куйылган ишимликке канларын тамыстып, ишкенлер.

Скиф эм кыпшак баба-тасларда сыхыр аяк суьвретлен-гендей, коьмбединъ ишинде коьмилген кисидинъ касында да аяклар табыладьлар. Сейирлиси, Месопотамияда бурынгы Шумер маьмлекет турган ерде археологлар казбалар эткенде, кабырларда аяклар эм кудайлы кыскаяклы Иштардынъ муьси-нинде аяктынъ суьвретлевин коьредилер. Бир кесек аьлимлер ойынша (О. Сулейменов), сыхыр аяктынъ ишиндеги ишим-лик коьмилген кисиди тирилтеегин, яньыдан тувдыраягын билдирген.

ТЕПРЕШ

Тепреш – балалардынъ язлык байрамы. Ол Навруз-байрамнан алдын яде сонъ бир келисли куьнде балалардынъ эрки мен озгарылган. Навруз-байрамында этилгендей, авыл-дынъ балалары куьплесип йьйылып, колларына шаьбден ше-шекейлер байланган кымызлык (яде баска теректинъ) бутагып алып, йырлар йырлап, ойын ойнап, уьй уьйден кыдырганлар. Авылдынъ яшавшылары балаларга таьтли аслар, боялган юмырткалар бергенлер. Байрамынынъ маьнеси сол юмырт-каларда болган. Балалар, авылды кыдырып болып, тоьбединъ касында токталганлар. Сонъ тоьбеге минип, басыннан боялган юмырткаларды тыгыртканлар. Аьлемет, ярасык байрам!

Белгили ногай алим Р. Керейтов «Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры», Черкесск, 2009 г) деген китабында тепреш байрам акында булай язды: «Юмырткаларды бояв эм олар ман ойнав, эште, ислам алынмаган заманларда болган эгиншилердинъ аьдети мен байланыслы болар. Алим Покровская «юмыртка янъы яшав тувувын белгилеген, эм оны аьлиге дейим эгиншилердинъ аьдетлеринде берекеттинъ символы этип кулланганлар» деген. Юмыртка бояв эм оны язлык шакта кулланув озбеклердинъ эски аьдетлеринде де белгили (Снесаревке таянув). Кызыклы, эски заманларда Керувь-Куьнбатар Прикаспийде яшаган ногайлардынъ конъгысысы кумыкларда да балалар куьби, уьй уьйден юрип, боялган юмырткалар ман савгаланганлар. Кумыкларда балалар теректинъ бутагы ман юргенлер, тек шешекейлер байламаганлар (Гаджиевага таянув)».

Тепреш байрам Куьми ногайлар арасында кень озгарылган. *Тепреш* деген соьздинъ этимологиясы *тоьбе* эм *эрис* деген соьзлерден куралган. Тоьбедеги эрис, тоьбедеги сынас деп балалардынъ ойынын анълаткан.

ТОББЕТ

Тоббет – мифли ийт. Яшавда да ийтлердинъ бир тайпасына тоьбет дегенлер. Этимологиясы *тоьбе* эм *ийт* деген эки соьзден куралган. Маьнеси – Коьктеги ийт, Тоьбемиздеги ийт. Бу соьз – самыр деген соьздинъ синонимы. Тоьбет деген соьз йьрларда, эртегилерде, таварыхларда тез расатаган соьз.

ТОПАНА

Топана – ногай мифологияда йьлан кепли яратылув. Этимологиясы *тоьбе* эм *ана* деген эки соьзден куралган. Бу коькте турган Анага коьрсетеди, ога Коьк Ана деп те айтпага боляк. Тек ногай таварыхларда бу яратылувдынъ коьк пен байланысы коьрсетилмейди. Ногайларга кардаш болган балкар халкта «Тепана» деген аьдет йьр сакланган, йьрлайтаганлар берекет, ырызкы болганды тилегенлер, йьрды язлык басында балалар байрамшылав кебинде йьрлаганлар.

Ногай мифологияда топананынъ келбети терен каралмаган. Фольклоршы Тахир Акманбетов, халктан алып язган билдирувлерине таянып, топана аьдем аягы баспаган ерде,

сувягада, ин ишинде яшайды деп белгилинеди.. Топана бир коьзин ашып, бир коьзин юмып уйклайды. Эгер яратылув аш болса, ысылдайды, сызгырады, давыл коьтереди. Ногайлар сол давылга «ала-топан ел» деп айтканлар. Яс уйкенлер, балалар уй ишинде сызгырмаганлар, ала-топан елди шакырмага болаяк деп коркканлар.

Фольклоршы Тахир Акманбетов топана акында бир кесек айтувлар да келтиреди. Ногайлар, ала-топан елден коркып, булай айтканлар:

Онъар ногай эл,
Эспесе ала-топан ел.

Топана коьтерген ел коьл яде оьзен касында сувягадан басланган, ерди сувга алдырган, сонынъ ушин:

Ала-топан кутыра,
Сув тасып ягадан шыгар. –

Деп айтканлар. Топана коьтерген давыл аьдемлерге коьп каза аькелген.

Эссе эссиз ала-топан ел,
Сув астында калар ер.

Бу айтувлар топана коьтерген давылды «торнадо», «цунами» деген казаларга усаганын шаатлайды.

Ногайлардынъ ата-бабалары бек бурынгыда топанага табынганлар, оннан сонъ баска табынувлар келгенде, онынъ яхшы сапатлары халктынъ эсиннен тайып, тек каза келтиретаган яман сапатлары калганлар.

ТОБПЕКОВЪЗ

Тобпековъз – тюрк халклардынъ арасында кенъ яйылган мифологиялы персонаж. Ол басында бир коьзи болган уйкен дав. Дуниялык фольклорда онынъ келбети айлак белгили. Тобпековъз монголлардынъ да, кавказ халклардынъ да, греклердинъ де мифологияларында коьп расады. Баъри халкларда да ортак сюжетлери болган таварыхлар бар. Белгили таварыхта баьтир давдынъ дорбынына туьседи, сонда давдынъ емеги болмаяк ушин, ол найзасы ман онынъ сынъар коьзин шыгарган, он-

нан сонъ дорбыннынъ авызын япкан тоъпекоьздинъ колына туъспеек уьшин, уьстине койдынъ терисин ябып, койлар ман бирге дорбыннан шыккан. Сондай таварых баъри тюрк халкларда бар, ол Одиссей акындагы грек таварыхтагы циклоп пан бек уьсас келген.

Алимлер бу келбетти туърлише тергегенлер. Ногай мифологияга якын казах мифологиясында биз озьзимизге келисли анълатувлар табамыз. Казах мифологиядынъ белгили тергевшиси Серикбол Кондыбай Тоъпекоьз акында булай язган: «Тоъпекоьз келбет негизинде байырлы куьнли кудайлы яратылувы, ол Митрадынъ аналогы яде онынъ ерде болган келбети. Онынъ бир коьзи болганы Куьннинъ бас сапатларынынъ бириси (казах тилде дайымда *куьннинъ коьзи* деп айтылув –С.К., ногай тилде де *куьннинъ коьзи* – И.К.). Куьннинъ коьзи бирев, аьдемге тек бир коьзи коьримли. Тоъпекоьз дорбында яшаган, а Куьн де дорбын ишинде ясырынган (иран мифте дорбында, тас ишинде ясырынган, Орта Азияда Митра-Куьн дорбыннан, тастан шыккан)». Оннан сонъ алим, тюрк-монгол халклардагы Тоъпекоьздинъ келбетинъ тергеп келип, мунадай ойга келген: « Сол заманда Геродот Аристейдинъ хабарын кайтаралап, бир коьзли койшылар акында айтканында ярык кудайлы яратылувдынъ оьлгенлердинъ басшысы ман алысув акындагы таварыхлар бурынгы тюрк хабарлар ман ювык болганлар. Тюрк хабарлар скифлерден бас деп грек фольклорга, сонъ Гомердинъ «Одиссеясына» еткенлер.

Ногай мифологияда дорбында яшаган бир коьзли давдан баска белгили грек мифка усаган таварых та бар. Ол Прометей акында таварых. Белгили, грек мифологиядагы Олимптен отты урлап аьдемлерге берген Прометей мазаллы титан болган. Ол аьдемлерди эгиншиликке, коьп усталыкларга, язып-оқып уьйреткен. Кайратлы Зевс оны тек отты урлаганы уьшин шуьшлегени йок. Прометей Зевстинъ сырын билген эм соны айткысы келмегени уьшин язалаган. Прометейди Скифияда **бир коьзли аримасплар** (ногайша *арьгьбаслылар*) яшаган ерде каяга шынжыр ман байлаганлар. Сонда карагус ушып келип давдынъ бавырын шуқып турган. Прометей мен коьп кудайлар, олардынъ ишинде анасы Фемида да соьйлегенлер, ога Зевсти ким тактан туьсиреегин айттыраяк болганлар. Аман да ол сол сырды айтпаган. Эм тек атаклы баьтир Геракл сырды билип, Прометейди босаткан... Бу грек мифте бизди коьптен бербетин Зевс Прометейди язаламага Скифиядынъ ерин неге сайлаганы сейирсиндиреди. Сол ерди сайламага кайдай

себеб болган экен?. Прометейдинъ иесими де ой тувдырмай болмайды. Сол титаннынъ иесими тюрк халклардынъ антропонимикасындагы атларга усап келетаганы. Тюрк халкларда Борантай, Бурамтай деген сога усаган иесимлер барлыгы.

Зевстинъ Скифиядагы аримасплар яшаган еринде Прометейди язалаганы Ногай далада болган Тоьпекоьз акындагы энъгимелер мен таныссанъ, сол коьрсетуьв билмей этилген деп айталаяк тувылсынъ. Боьтенде Ногай дала греклерге ювык ер болган. Ногай Тоьпекоьз акында энъгимеде грек мифлердинъ коьп усаган ерлерин коьремиз. Ногай энъгиме Прометей акында таварых тувмаган заманда да болганга усайды. Таварыхларды фольклоршы Тахир Акманбетов язып алган. Оларды бу китаптынъ авторы озинше хабарлап, бир энъгиме этип берген.

Дала Прометей акында энъгиме

Бизим ата-бабалар коьшип-коьнуп юргенде, Уллы Сув денъизиннинъ ягасында токталганлар. Сонда оларга такатлары таьвесилген каруусыз болган, оьлим аьлге еткен аьдемлер йолыкканлар. Олардынъ уьйкенлери:

— Бу ерден эрек кетинъиз, Уллы сувдынъ ягасыннан кетпесенъиз, хайыр коьреек тувылсыз. Булайларда авырувлы Тоьпекоьз деген бир дав яшайды. Онынъ маразына дем аьдемнинъ каны болады. Ол аьдемнинъ канын ишкен сайын ясара береди, денине куват косыла береди, мараз йогала береди. Аьдемнинъ каны болмаса, ол коьп сув ишпеге керек, а тузлы сув ога, увдай, яраспайды. Денъиздинъ сувун ишкен сайын, онынъ карувы кемийди. Давдынъ иши оттай янады, авызыннан був шыгады. Онынъ кенъ манълайында каздынъ юмырткасындай бир коьзи бар, авызында оьткир тебен ийнедей бир тиси бар. Тангири Тоьпекоьздинъ шыбын янын тисининъ туьбине кондырган дейдилер. Биз давды алдаспан ман шабалмадык, уш яклы ебе мен терисин тесалмадык, эндиги оьли кисилердей юремиз. Бизим аьлде юргинъиз келмейтаган болса, кайтынъыз, — деди.

Бизим ата-бабалар тынъламадылар.
Садактан ок алып,
Давга атпай таймаймыз,
Кыннан кылыш алып,
Кан актырмай кайтпаймыз! – дедилер.

Солай токтасып, олар Уллы сувдынъ ягасында тер-мелерин курадылар. Камыс ягып, казан салып, сыхырлы танъына дейим ял аладылар. Танъ ярыгы ман кырк йигит болып, садак-савытын алып, йолга шыгадылар. Давды излеп те кыйналмайдылар. Онынъ куьлеткиси эректен коьрине-ди. Олар соны ман барып, кара булыттай давга расадылар. Топекоьз дав аьдемлердинъ ийисин сезип, коьзин уйкалап, аяк уьстине каядай болып турады.

– Ас-мыс – аьдем ийис! – деп дав, ювыклаган аьдем-лерге карап, куьлеп кетти. Куьлкиси коьк гуьрилдегендей зангырап шалынды.

Кырк йигит коркпады, эки куьпке боьлинип, эки яктан давды ябалады. Бир туьркими ок атып, давдынъ коьзин шы-гардылар, экинши туьркими ок атып давдынъ тисин ушыр-дылар. Топекоьз дав эсин йойып баргандай болып, аяклары ман анда-мунда басып, даяналмай кышкырып, денъизге «лап» деп йыгылды да, лыкылдап тузлы сувды ишип баслады. Токтамай ишип, ол савлай денъизди курытты. Денъиздинъ орынында теп-тегис ер калады.

Таьнгири авызыннан от шыгып ерде авнаган Топекоьз-ди коьрип, сол затка макул болмайды. Ол давды Аскар-тавга аькетип, ушкынлы шынжыр ман байлайды. Топекоьз давдынъ кара тери шыгып, шынжырдан босатылалмайды. Таьнгири давдынъ касында ялав калдырган. Эгер онынъ акылы йыйыл-ганда, ол ялавды тиси мен алып, шынжырга урса, шынжыр ийнедей йинишке болып уьзилеек дейдилер. Аман да дав тиси болмаганнан себеп, ялавды аламан деп, юткан, эндиги бир куь-нлерде ютканы сазаган болып, тыска шыгады, аьдемлердинъ янын алып коркыстады.

Аскар-тавдынъ басына торгай шырылдап етпес. Тек мазаллы карагус етер. Ол Топекоьздинъ басына конар. Сол затты карт киси коьрсе ясарады, яс киси коьрсе, картады. Топекоьзге тек бир кере карамага керек болады. Эгер давга эки кере каралса, сол киси кара таска айланады дейдилер. Сонынъ ушин Топекоьз байланган ердинъ тоьгереги бийик кара таслар ман коршаланган. Кенем де аьдем Топекоьздинъ алдына келсе, аяк-колы тырсылдаган, коькиреги сырылдаган дав ога сорав береди:

– Бийе яркылдайма,
Кылыш кулынлайма,
Кой сувсылдайма,
Камыс козлайма? – деп.

Келген аьдем оны туьзетеди:

– Бийе кулынлайды,
Кылыш яркылдайды,
Кой козлайды,
Камыс сувсылдайды, –

Деп инсан яваплаганда, Топекоьз каарланады, онынъ авызыннан сазаган шыгады. Сазаган ел эстирип, булытлардынъ арасында ойнайды. Топекоьз уьземен деп шынжырын тартса, гуьрилдев шыгады, айындырыклар айланадылар. Сонынъ уьшин коьк гуьбрилдегенде ногайлар:

Аскар-тавдагы давдынъ
Шынжыры зынъырады,
Ахыры ийги болгай эди,
Таьнгири оьзи онълагай эди! – дейдилер.

Сазаган Топекоьздинъ авызыннан шыкканда, кара кой сойганлар, каны ман бетин ювганлар, терисин ерге тоьсегенлер. Кара койдынъ терисининнинъ уьстине йылгын уьйип, от якканлар, Таьнгириге ялбырганлар, колларын суьт пен ювганлар. Событип сазаганнынъ куьшин юмсайтканлар дейдилер. Эгер шынжыр уьзилеп, кутырган Топекоьз босаса, акырзаман болмага болаяк дейдилер.

ТОТЫР

Тотыр, Тутар – мифологиялы персонаждынъ аты, ол боьрилердинъ иеси деп саналган. Алдыда ногайлар Коькбоьриге табынганы акында айтылган эди. Коькбоьри – коьктеги юлдызлардынъ куьби болган. Бизим ата-бабалар булай боьриди де сыйлаганлар. Боьридинъ териси, тиси, тарамысы азазил яратылувлардан, йинлерден саклавышы этилип кулланылган. Ама боьри йырткыш айван болганы уьшин, аьдемлерге яв да болып шыккан. Бурынгы ногайлардынъ айтувларына коьре, эгер аьдемге боьри шапса, ол, басын куткараяк уьшин, Тотырды шақырган. Таварыхларда кой иеси Шопан-ата Тотырды суьймеген, олар расып олтырса, Шопан-ата Тотыр ман колласпаган.

Боьрилердинъ иесининъ иесими туьрли ерлерде туьрлише айтылган. Караногайда ога Тутар, куьми ногайларда

Тотыр, Тутарык дегенлер. Кардаш казах халкта Дудар деген аьдемнинь аты бар. Сырт Кавказда яшаган осетин эм балкар халкларга Тотыр деген иесим аьруув белгили. Белки, бурында солар ман коньысы болып яшаган ногайлар Тотыр деген иесимди олардан алганлар яде оларга бергенлер? Бурынгы элгезерлер Татартуп каладынъ тоьгерегинде яшаган ногайлар акында билдируувлер эткенлер. Бизим ойымызша, каладынъ аты Тотыр деген иесим мен байланыслы. Бурында ога *Тотыр-туьп* дегенлер. Тотыр деген иесим мен Теодор, Тодор, Федор деген христиан иесимлер бир дейтаган аьлимлер де бар. Соннан себеп Тотыр деген аьдемнинь аты Сырт Кавказда Хазар каганатта 5-нши – 10-ншы оьмирлерде христиан дин яйылган замандан бери сакланатаган болмага болады.

Тотыр акында таварыхлар, боьтенде куьми (Бештав) ногайлар ишинде, бек белгили. Каьрт ойнавшы Тотыр акында таварыхты автор Каньлы авылдынъ яшавшысы айтылган жокей Анвар Зекашевтинъ авызыннан язып алган. Бу таварыхта Аталык кавгадан алдын яшаган каьрт ойнавшы акында хабарланады, аман да бу хабардынъ негизинде бек эски таварыхлар болганы ок сезиледи. Экинши таварыхты халк авызыннан белгили ногай язувшы Суьюн Капаев язган. Эньгимелерди оьзинше аньлатып, автор хабарлаган.

Тотырдынъ боьрки

Бизим Каньлы авыл кавгадан алдын отызыншы йылларда калган ногай авыллардан колайлы яшаган. Каньлы авылдынъ ишиннен оьткен темир йол бизди савлай кырал ман байланыстырган эм савлай болган яньгылыклар биринши болып бизге келген. Оннан баска, курортка тыншаймага келгенлер де кыралда болган туьрленислерди бириншилей бизге еткергенлер. Сол заманда авылда бир неше колхоз болган. Колхозларда арпа-бийдай оьстирилген, кус, мал, йылкы каралган. Авылдынъ ишиннен аккан Куьми эм Суркуьл сувларда бес термен ислеген. Бизим авылдастар Пятигорск, Кисловодск эм баска курортларга оьзлерининъ коллары ман этилинген майпыслакты, кымызды аькетип, тыншаятаганларга сатканлар. Аьдемлер аьруув яшаганлар. Авылда айтылган аьдемлер де коьп болганлар. Солардынъ ишинде мага, балага, яныма бек якын Тотыр деген авылдасым болган.

Ол бир ерде де ислемейтаган эди. Авылдагылар оны уста каырт ойнавшы деп билгенлер. Ол авылдан йок болып, курортларда каырт ойнап, акша утса, авылга келип, той тойлап, авылдастары ман ишип, акшасы таавесилгишей завк этип, туратаган эди, а оннан сонъ тагы да йогалатаган эди. Онынъ сейирли аьдети бар эди. Карыжланып кайтканда, ол ийги атлар егилген эки ашык пайтонда келеди. Биринши пайтонда ялгыз арбашы олтырып, а артагы олтырасында беркитилген таякта онынъ боьри териден тигилген эски боьрки илинип турады. Пайтоншы тек онынъ эски боьркин аькеледи. Экинши пайтонда баска арбашы ман янъы картуз, янъы кийим кийген Тотыр олтырады. Соьйтип кужырлыша келгениннен авылдастар Тотыр карыжланганын анълайдылар. Алдыда боьркен келген пайтонды коьрген авыл балалары орамга куйылып шыгадылар. Балалар да, яс уйкенлер де Тотыр яшаган уйге асыгадылар. Атлар уйининъ касында токталганда, арбашылар пайтонлардан авыздынъ алдына шувал туьсиредилер. Тотыр, шувалдан увыслап кампет, колаш шыгарып балаларга уьлестиреди. Ясы уйкен авылдастарга да береди. А эгер коьп халк йыйылса, ол кампетлер мен акшаларды олар бетке таслайды. Сол саьатлей уйинде ялгыз яшаган анасына авылдынъ пишелери коьмекшилер боладылар, ас этедилер. Эркеклер Тотыр берген акшага кой алып, азбарда соядылар. Каралдыда от ягып, казан тагып, эт асадылар. Арасы коьп кетпей кобызшы келеди. Кобызшы кобыз тартып, пишелер колсоккыш согып, «Орайда» шалып той тойлайдылар. Бир неше куьн, Тотырдынъ акшасы таавесилгишей, онынъ уйи конакларга топ-толы болып, куванышлы сеслер шыгып, ойын этилип, тойлав барады. Акшасы таавесилгенде, завк токталады. Бирерде Тотыр янъы кийимин де, этиклерин де, саьатин де сатып ишетаган эди. Соьйтип болганда, ол эски кийиминде калып, боьри териден тигилген эски боьркин басына кийип, тагы да калага кетеди. Тагы да акша утып кайтады. Аьдемлер айтканша, онынъ боьри териден тигилген эски боьрки сырагалык берген, сонынъ уьшин ол оны ялгыз оьзин пайтон ман да юргисткен эм бир де йоймаган.

Тутар ман ана-боьри

Бу зат бек бурында болган. Данъылда кой отары ман орынласкан кошардынъ касындагы йылгада боьридинъ ини болган. Бир кайта ана-боьри емек излеп кеткенде, онынъ буьлдириклери иннен шыгып, ойнаганлар эм узак болмаган

ерде багылган отардан айырылып келген сары улакты йыгып, йыртып салганлар. Ана-боьри емек тавып кайтканда, сары улактан калган юн кесеклерди коьрип, не зат болганын анылаган. Эм ана-боьри буьлдириклерин инге киргистип, оьзи тагы да баска якларга кеткен. Биразлай ол, тири сары улакты авызына кысып аькелип, отардынъ касында калдырып, инине кайткан.

Сол затларды тоьбеде олтырган Тутар деген бала коьрип турган экен. Сонынъ арасында койшы, отарды айланып караганда, ерден канга баткан юн кесекти тапкан. Соны боьрилер эткенин анылап, ол косакларын шақырган. Олар балта, сенек алып боьрилердинъ инине йолланаяк болганлар. Сонда койшыдынъ улы Тутар атасына шавып барып, койларга да козыларга да бирев де тиймеген деген. Койшылар отардагы койларды, козыларды, улактарды санаганлар. Эм Тутар айткандай, бир кой да, бир козы да, бир улак та йогалган йок экен.

Сойтип Тутар боьрилер мен досласкан, олар ман сойлеп те билген, керек болса, оьзине оларды коьмекке де шақырган. Боьрилер акыллы айванлар, олар инлерине ювык турган отарларга тиймейдилер. Конъысы ман татым турмага керегин ок анылайдылар.

ТУЬК, ШАШ, КЫЛ, ЮН

Туьк, шаш, кыл, юн ногай мифологияда ырымлы затлар деп саналганлар. Бизим ата-бабалар ногай баьтирлердинъ тувдырувшысы, атасы Баба Туькли-Шашлы аска сондай иесим бергенлерининъ уйкен маьнеси бар. Сондай аталувда бурынгы куьнли кудай яратылув ман байланысы коьрсетилген. Ногайлар басыннан шашты, бетиннен сакалды куьн авыспай алганлар. Алынган шашты анда-мунда тасламаганлар.

Эгер эр аьдем туькли болып яратылса, оны наьсипли дегенлер. Эр аьдемнинъ басында койы шашы болса, боьтенде буйра шашлы аьдемлерди яратканлар.

Мал да, юнли болса, оны яратканлар. Ногайлар, баска коьшпели халктардай болып, караторгай койдынъ юнинде уяласа, алтын заман келеек деп балаганлар. «Тув, байрак» деген баста айтылгандай, тувлар да, байрактар да юннен токулган, а бунчукты яктынъ куйрыгынынъ юни мен ярасыкландырганлар. Баска тюрк халктарынынъ эртегилеринде эм ногай

эртегилерде баытирлер кыйын аялге туьсселер, аттын кылын ягып, ярдамга аргымакларын, тулпарларын шақырганлар. Белгили ногай язувшысы Суюн Капаев язганларында сейирли ырымды келтиреди. Ногайлар – конаксуьер аьдемлер таныман конагын да кой сойып, сыйлап, авлап йолыкканлар. Бобтен де конак кетейтырганда, ога савкат эткенлер. Аьдетинше, конакка яраган затты савкатлаганлар. Кийим, кама, кынжал, мал бергенлер. Бек бай аьдемлер атты да бермеге болганлар. Эгер конакбай оьзининь суьйген атын беретанган болса, сога усаган ат оьзинде тагы да болсын деп, ол, савкатлаган атыннынь ялыныннан кыл юлкып, сол кылды силекейлеп, уьйинда ушкар ерде саклаган.

Ногайлар баладынь биринши шашын алганда, «Бас кетеруьв» той эткенлер. Шашты нагашатасы алган, алган шаштан кекелин, ырым этип уьйде саклап тургыстканлар.

Ногай этнографиясынынь тергевшиси С.Г. Гаджиева «Материальная культура ногайцев в 19 – начале 20 в.» (Москва, 1976 г.) деген китабында сол аьдет акында булай язады: «Бир-эки ясындагы баладынь шашын кетерип алганлар. Ети ясына дейим басында айдар яде кекел этип бир уьйымшык шаш калдырганлар. Соны оьрген йоклар. Биринши бас кетеруьвди эттиреек уьшин анасы аданасын (баладынь нагашатасын) шақырган, а ол, оьзи эгер кетерип билмесе, билген аьдемге кетерткен. Басты кетергенге савкат берилген. Аьдетинше, савкаты мал болган. Сонь йыйылган аьдемлерди ас салып сыйлаганлар... Баладынь басын кетерип, уьйымшык шаш калдырув эр аьдемлердинь юриси мен байланыслы бек бурынгы йорыкка усайды. Рубрук (европадынь элгезери – И.К.) бу йорыкты ногайлардынь ата-бабалары болган кыпшакларда коьрген: «Олар басты мангьлайдан оьрейине дейим кетерип, сонда бир уьйымшык шаш калдырганлар», деп язган элгезер. «Белки, — дейди тергевши С. Гаджиева, — ногайлар бала аьдетте саклаган затлардынь тамыры Рубрук коьрсеткен коьшпелилердинь оьрилуьв шаш калдырув йорык пан байланыслы. Оьрилип аркаларына туьскен шашлар кыпшаклардан калган баба-тасларда да суьвретленгенлер» (с. 115).

Ногайлардынь айтылган таварыхларына коьре, бастынь оьрейинде эр аьдемнинь куьшин, кайратлыгын саклавшысы оьрей турган («Оьрей» деген басты караньыз). Сонынь уьшин ногайлар бас кийимге, боьрклерге бек сахый болганлар. Балалар да, яс оьспир де, эркеклер де, картлар да кырда, тыста

басыннан боьрки туьсирген йоклар. Кызлар да, кыскаякылылар да ялань бас юрмегенлер. Бас кийим туьрли-туьрли болган. Балалар кумаштан этилген топытайлар, эркеклер териден ясалган боьрклер, кийзбоьрклер, картлар енйил кумаштан, катебиден тигилген ыракшынлар юргисткенлер. Уьйдинь ишинде бас кийимди йогарга илип тургыстканлар, ерге, олтыраларга салмаска шалысканлар. Эркек бас кийимди тоьнтьтерип те салган йоклар. Боьрк тоьнтьтерилип салынса, иеси ярлы боляк, тиленип юреек деген ырым болган. Ногай уьйде аьелдинь уьйкени оьлип кетсе, онынь боьрки уьйде сакланып турган. Ол тоьр бетте иргеги илинген яде бирер тул пишелер эткендей, йыйылган орыннынь ортасына ак ястык салып, уьстине боьрки салганлар («Тул» деген басты караньыз). Эгер уьйде яслары уьйленсе, «хайырлы болсын» айтпага келгенлер: «Хайырлы болсын яньы боьркинь!» деп атасын алгыслаганлар. Тойларда уьйленген яс та, онынь саклавшылары да, киединь боьрки акашылып олтырмасын деп, сак караганлар. Эгер аньламастан боьрки урлатсалар, акша берип кайтарганлар. Аьлиги куьнлерде эр аьдемлер куьнделикте яланьбас юрип болатан болсалар да, оьмираллада, дувада боьрксиз коьринмейдилер. Боьркин баска биревге киймеге бермейтаган аьдет ногайларда аьли де сакланып келеятыр. Эгер бас кийим биревге берилсе, сонынь иеси кутсыз калмага, сырагалыгын йоймага болган. Ногай фольклорда «Эдигединь коьк боьрки» деген таварых сакланган. Оны Эркин-халк авылыннан Хаджат Утакаева халк авызыннан язып алган. Автор оны оьзинше аньлатып хабарлаган.

Эдигединь коьк боьрки

Эдиге бек кайратлы эм мазаллы, соьзге тапкыр эм акыллы басшы болган. Онынь оьзин акыллыша юргисткени акында коьп хабарлар сакланган. Тек бир кере ол бир терислик эткен. Тойда коьп кымыз ишип, бираз айыклайым деп, тыска шыккан. А ол болган ерлерде халк дайым йыйылатаган болган. Эм бу кызып тыска шыкканда, эсик алдына коьп аьдемлер йыйылганлар. Коьплер атаклы аьскер басшыды коьреек уьшин келгенлер. Эдиге оьзининь аьдетинше, йыйылганларга акша берип баслаган, берип тамам арыганда, куржыныннан шыгарып, уьстилерине акша шашкан. Аьдемлер сога куванып, акшады йыйып, басшыга муьсиревли караганлар. Сол вакытта Эдиге йыйылган

халктынъ шетинде бир ярлы кийинген ясты коьрген. Яс, баскалардай акшага атылмай, эки колын алдында кавыстырып, авызын ашып, сукланышлы басшыга карап турган. Бу ястынъ аты Эмире эди. Ол яшавында биринши кере Эдигеди коьрип туры. Эдиге, онынъ касына келип, ога тешкеруьвли карап:

— Сен неге акша йыймасынъ? Яде сондай байсынъма? — деп сораган .

Эмире, соравга явапламай, сукланышлы карамын атаклы бийден алмай турган.

— Сага бир зат та керек тувылым? Мага деп неге карайсынъ? Айт керегин, берейим! Суьйген затынъды берейим! — деген басшы.

— Яде десенъ сен сакавсынъма, соьйлеп билмейсинъме? — деп Эдиге давазын коьтерген.

— Соьйлеп мен билемен. А деп сенинъ боьркинъе карайман, — деген уяла берип Эмире.

Эдигединъ басында куьрпеден этилген коьк боьрк болган.

— Меним боьркиме не ишинъ бар?! Айт не зат керегин, берейим! — деген саскан басшы.

— Мага сенинъ коьк боьркинъ ярайды, — деген Эмире.

— Мен сага боьркти бералмайман. Халк алдында яланъбас турмага ярамайды да?

— Мага сенинъ коьк боьркинъ бек ярайды, — деп Эмире явабын кайтарган.

— Аьлемет аьдем, кел уййиме, берермен мен сага боьркти, — деп Эдиге ясты ийнине кагып, уйге кирген.

Сол куьннен бери Эмире деген яс Эдигединъ артыннан калмаган, боьркти сорап юрген. Эдиге болса: «Аьдемлердинъ алдында яланъбас кайтип калайым, уййиме келерсинъ», — деп, кетпеге асыккан. Эмире бийдинъ уййине де барган, аман да оны саклавшылар капыдан киргисткен йоклар.

Кыста айлак бек куьшли аязлар соктылар. Аьдемлер уййлериннен шыкпадылар, Эдигединъ уййининъ капы саклавшылары да тыста туралмай, уйге ясырындылар. Сондай аязлы бир кешедэ Эмире Эдигединъ уййининъ касына барып, терезеден онынъ коьк боьркине карап турды. А эртенъликте, аяздан тонъып катты. Ян берди.

Соннан сонъ аьдемлер куьсеген затларын алалмасалар: «Мине сага Эдигединъ коьк боьрки!» — деп соьйлеп баслаганлар.

Ногайларда басына кийген боьркти биревге киймеге берип болмаган аьдет бар. Эгер сондай зат бола калса, боьркин берген аьдем бактысын йоймага болаяк.

УЙЙ-ИЕСИ

Уйй-иеси – белгили мифологиялы персонаж. Уйдинъ уйымлыгын саклаган ие, тек ол уйде яшаганлар ман шок болмаска да болады. Бу персонаж баъри тюрк халкларда бар. Белгили казах алыми Серикбол Кондыбайдынъ ойынша, казах мифологияда ол сары йылан болган танъ персонаж. Казахлар ога *саруыйек* дегенлер. Ногай мифологияда айырым *уйй йылан* деген персонаж бар («Йылан» деген басты каранъыз). Тек ол бизде уйй-иеси деп коьрсетилмейди.

Ногай тергевшиси Рамазан Керейтов уйй-иесин аьазил тирилик этип сувьретлейди: «Уйй-иеси – ашувлы элес. Ол аьдем яшаган ерде де, тасланган уййлерде де расады. Онынъ коьриниси – яман кавдыраган куртка. Ол уййде турганларга буршавлар этеди, ашувын билдиреди. Куьндиз ол каранъа ерде ясырынып турады. Каранъада тыска шыгады, уййде, азбарда турган затларды орынлары ман авыстырады, капилестен бакырганы ман аьдемлерди сескендиреди. Бирер аьдемлердинъ акылларын да авыстырмага да болады. Эмлешилер (кагымшылар) авырган аьдемлерге юртын авыстырмага, баска ерге коьшпеге керек дейдилер. Сол зат акында озине эс эттирген ырым бар. Авырганлар сувдынъ арғы ягына коьшпеге кереклер, бир неше йылдан сонъ артка кайтпага боладылар. Оларга уййренген Уйй-иеси олардынъ артыннан барып излейди, аман да сувдан оьгеалмай адасады эм озьги уййге кайтпайды» («Ногайцы». Черкесск. с. 403).

ЭБИЯ-АНА

Эбия-ана, *эбия* деп ногай мифологияда коьктеги тувдырувшы ана акында айтылган. Булай яшавда аьр авылда яшаган, бала таппага ярдамласкан яракшы кыскайклыга да эбия (орысша повитуха, акушерка) дегенлер. Соьздинъ этимологиясы *эн* эм *ие* деген эки соьзден туьзелген. Сейирлисиде, бурынгы скифлер коькте турган тувдырувшы анага Апи дегенлер.

Бизим мифологияда эбия-ана яде ялгыз персонаждынъ байыр аты, яде коьктеги анадынъ синонимлерининъ бириси (каранъыз «Аье», «Аьжи йол», «Йылан», «Топана» деген басларды). Больница, врачлар болмаганда, эбиялар коьп ырымлы сулыплар кулланганлар, солардынъ ишинде бек аьжейипли

зат та этилген: бала табатаган пише бек кыйынлы аьлде тапса, онынъ курсагына йыланнынъ кабыгын тийгисткенлер. Суй-тип коьктеги тувдырувшыды эске алдырганлар.

Фольклоршы Тахир Акманбетов мунадай айтувды келтиреди. Эбия киндикти кесип, балады ерден алып, коькке коьтерип:

Ети атама усаман,
Ерден коьтерип алганга усарман! –

деген дейди.

Бу соьзлер сейирди тувдырмай болмайды. Коьплер бу соьзлер келген эбияга каратылган, бала сога усагысы келген деп ойланадылар. Бизим ойымызша, бу соьзлер коьктеги эбия-анага каратылганлар. Ушhini сол да. Неге бала авылдагы пишеге усамага керек?

Ногай аьдет пен тувган балады биринши кере эбия-ана сувга туьсирген.

ЭМИРЕ

Эмире, емире – ногай мифологияда язлык пан байланыслы зат. Онынъ келбети суьвретенмеген, ол кайдай экени белгисиз. *Эмире* деген соьздинъ этимологиясын шешпеге кыйын. Бирерде ол *емире* деп язылган. Белки сол иесим *ем эм ер* деген соьзлерден туьзелген.

Белгили ногай язувшы Суюн Капаев энди де сав заманында аьзирлеген ятлав йыйынтыгына «Емире» деп атаган эди. Язувшыдынъ кара соьз бен язылган шыгармаларында да емире акында бир неше кере айтылган. Архивинде сакланган тептерлеринде емире акында булай язады: «Емире – ол коькте болатаган зат. Оьзи темирге усаган кыздырылган зат. Кыстан сонъ куьн йылынып басланса, ол ерге туьседи. Эм ерден був шыгып басласа, ногай картлар: «Емире туьсти, яз келди» деп айтадылар. Емирединъ туьскенин шыдамсыз саклайдылар. Ер йылынса, емире тагы да коькке коьтериледи».

Ногай этнографиядынъ тергевшиси Рамазан Керейтов «Ногайлар» деген китабында сол зат акында булай хабарлаган: «Азазил тириликлерге Эмиреди де аькетпеге болады. Ол аьдем коьзине коьринмейди. Язлык басланганда ол ерде тирилип, коькке коьтериледи. Эмире коькке коьтерилгенде авады йылытады, ерге туьскенде, бузды иритип, тагы да ерге кетеди. Оннан сонъ эгиншилер ер кулыкларын басламага боладылар, а малшылар малды кырларга шыгарып, багып баслайдылар».

Алим бу китабында баска ногай алим А.Ярлыкаповтын айтканын келтиреди: «Эмире баска биревлерде де, Керуув Кавказда да, Орта Азияда да болмаган сынгар ногай мифологиядын келбети. Эмиреде олип эм тирилген табияттын кудайынын сапатларын коьрмеге болады».

Бу сувретлевлерде келиспевликлер ок сезиледи. Бир сувретлежде ол коькте яшаган зат, баскасында – ер астында турган азазил тирилик. Ногайлардын бир кесек хабаршылары: эмире – янсыз зат, кыздырылган уйкен темирге усаган, сол язлыктын басында ерге туьсип кар ман бузды иритеди деп айтканлар. Оьзге энгимелер, таварыхлар эмире акында сакланганы йок.

ЭМ-СУВ

Эм-сув – мифологияда тез-тез расатаган зат. Эм-сувларды пайхамбардын Дуьл-Дуьл аты тевип ерден шыгарган деп саналган. Эн коьп эм сувлы булаklar, коьлер Астархан ман Бестав ерлерде болганлар. Бестав ерине ногайлар *Кьрк-сув*, *Кьрк авыл* деген атларды да бергенлер. Бизим халкта бек сейирли энгимелер бар. «Уйрек-аьжи» деген энгимеди «Авлие» деген баста беремиз. «Есентуьк» деген энгиме Каньлы авылдын яшавшысы Заур Муратовтан язып алынган эм оны автор оьзинше хабарлаган.

Есентуьк

«Бурынгыда айлак айтылган ногайлардын бийи яшаган. Онын аты Эстерек эди. Шети-кыйыры болмаган Ногай кырларда онын сансыз малы, йылкысы багылып юрген. Онын коьк сарайы алтын, куьмис карызнага толган. Эстеректин халкы да колайлы яшап, бийлерине тек яхшылык йораган. Бек айтылган мырзалар, патшалар оны ман ювыклык тутаяк ушин ога кызларын бергенлер. Тек, бир пишеси де ога ул балады табалмаган. А асаба болган ул ога бек те керек эди.

Бир кайта Эстерек кавгадан алтыншашлы кызды алып келеди. Кызды ол бек яратып яшаган эм ол бир кесек заманнан бийге ул тапкан. Асаба балады! Тек, эне, баладын бир нышаны болган. Улы сыркавлы, тырнаклары, шашлары, кирпичкери болмай тувган. Бий улын эмлеген аьдемге коьп

байлык береек болган, аман да коьк сарайына йыйылган эмшилер бир затта эталмаганлар.

Мараздан эм таппай кайгырып, ярдам эткен бирев табылар деп бек сенип Эстерек баласын оьзи мен алып, туурли-туурли ерлерге барып баслаган. Эм табаяк ушин коьп ерлерди, коьп сувларды, коьп тавларды айланган.

Айлана-айлана, ол аьдемлери мен Беставдынъ тоьгерегинде конады. Сонда бир аьдем узак болмаган ерде бир эмши-атай яшаганын айтады. Бий, коьп ойланмай, эмши-атайга барады.

Келе-келип ишиннен був шыккан бир терме касында токталып, аттан туьсип, ишине киреди. Сонда термединъ тувра ортасында буьлкилдеп булак агады, а булактынъ касында тизлерине шоьнъкип бир карт намаз кылады. Карт намазын кутарып, конакка: «Хош келдинъ!» дейди.

Сонда Эстерек картка оьзининъ хабарын айтады. Карт балады оьзине алып калдырады. Бийге бир юмадан баланъды аькетпеге келерсинъ деп. Ети куьн озганнан сонъ келгенде, кирпичкери де, тоьбе шашы да, тырнаклары да оьскен алтындай янына баа саьбийин Эстерек колга алады.

Карт бий баласын булактан шыккан сув ман эмлеген. Эм соннан бербетин сол булак турган ерге Эсен-туьк дегенлер. Аьли сол ерде савлай дуныяга белгили курорт турады, Есен-туьктеги сув баьри авырувларды йок этеди».

ЯДЫ

Яды деп ямгыр келтирген таска айтканлар. Сол иесимди табияттынъ аьлин билген эм оны оьзинше пайдасына бурган камлавшыга да бергенлер. Яды кисилерде табияттынъ аьлин оьзлеринше буратаган *яды таслары* болганлар. Кытай йыляз-баларда билдируьв бар: «Бурынгы тюрклерде кылынатаган храмлар болганлар, оларга «булытлар шашувшылар» дегенлер, соларда тюрк камлавшылар турганлар. Согыска кетеектен алдын тюрклер бу уьйлерге келип, курманлык эткенлер эм явларын енъеек уьшин тилеклер салганлар».

Кобан ногайларда ырымлы ер деп Ушкыр (орысша Уч-курка) деген ер сайылган. Мунда ногайлар табынатаган Тоган мырзалардынъ кешенеси эм оьзге шийх мезарлар турганлар. Оннан баска мунда бир тас болган. Сонынъ акында: «Ушкырда тас бар, авдарсанъ, ямгыр явар» деген такпак сакланган.

Белгили ногай аьлим Рамазан Керейтов: «Ногайлардынъ бурынгы ыйнанувларынынъ ишинде ямгыр келтиретаган таска

табынув аьдет бар. Ямгыр шақырган тасты кулланган аьдет коьп халкларда болган», — деп «Ногайлар» деген китабында жаады. Эм ол тюрк халклар акында язылган билдируувлерди келтиреди. Тюрк халкларда яды таска табынууларды 11 оьмирликте яшаган Махмуд Кашгарлы, 14 оьмирликте яшаган Рашид-ад-дин язганлар дейди. Р. Керейтов белгили орыс аьлими С.Б. Маловтын аьлими ислерине таянады. Соларда орыс аьлим Авестадагы «дьата» (сыхырлык) янгы перс тилиндеги «дьата» (сабарши) деген соьзлер тюрк тиллерге коьшип, «яда» деген аталуу болган деп язган. Айтылган казах элгезер Ч.Ч. Валиханов Семипалатинсктин аьлими касында ямгыр шақыратаган «джайши» мен казахлар арасында раскан. Сол аьрекетти казах аьлим бурыннан сакланган таварыхларда тюрк халкларда «джуде» деген ямгыр шақыратаган бир тас болган, эм сол тас тюрклердин аталары Яфестен тувдыклары он аь яшасын калдырылган деп, байланыстырады.

Рамазан Керейтов бу билдируувлерди келтире келип, *яды* деген соьз ногайша *оьткыр, таткыр* маьнеде де кулланылады эм ногайлар арасында бар аьдемлер уйлеринде магия куьши болган тасларды саклап тургыстканы акында айтады.

Кобан ногайларда Эркин-Шахар поселоктын аьлими касындагы тоьбе янында эки уйкен тас болганы акында Р.Керейтов та, язувшы С.Капаев те язганлар. Кургак болганда, картлар ямгыр аьдет этип бу тасларга сув куйганлар, ювганлар эм явын тилегенлер.

Караногайда да ямгыр шақыратаган аьдет болган. Тек тасты онда ямгыр коьп явса да, токтатаяк уьшин де кулланганлар. Сол исти эткен аьдем бир кишкей яды тас оьзинде саклап тургысткан эм соны куржынга салып куйга туьсирген. Фольклоршы Т. Акманбетов айтканынша, сол аьдет юргистилгенде, мунадай соьзлер айтылган:

Явын явдырма яды тас,
Терис-турыска кулак ас, — деп.

ЯЛГЫЗ ТЕРЕК

Ногайлар аьвелгиде тереклерге де табынганлар. Бобтенде бу йорык Крымда, Астархан бетлерде яшаганларда кен аь таралган. Сондай тереклерге ырымлы тереклер дегенлер. Аьдемлер, терек оьскен ерлерге келип, терекке тилеклерин айтып, бутакларына оьзлери мен алып келген кесек кумашларды байлап кеткенлер. Сол аьдет Байтерек сыйлавдан калган.

Бек бурынгыда, эште, теректинь бутакларына емек затлар да байлап калдырганлар. Саха-якутлар эм алтай тюрклер емекти теректинь туьбине салганлар. Ногайлардынь ата-бабалары Байтерек аьлем дуныяды коьрклендиргендей, терек те аьдем яшаган ерди коьрклендиреди деп ойлаганлар. Байтерекке айтатаган тилеклерин сайламлы тереклерге де эткенлер.

Шоьлде яшаган ногайлар соньгы заманга дейим ялгыз оьскен терекке де табынганлар, оны ырым этип коьргенлер. Ялгыз теректи шапаламаганлар, бутакларын сындырмаганлар. Эгер сол ерден йолавшы озса, терекке каратып дува эткен эм кайдай мырады бар болса, соны айтып, толаягына тилек эткен. Шоьл ногайлар ялгыз терекке келип, бир неше аьдетлерин озгарганлар. Бакшы, камлавшы авыр маразлы аьдемди аькелип, теректинь астында эмлеген. Терек касында кой сойганлар, от ягып, от уьстиннен авырган кызалакты каргытканлар, от тазалав этеди деп, ушкырлаганлар, уьскиргенлер. Эгер ушкырлыктынь эмлеви ярасса яде биревдинь айтылган мырады толса, терекке разылыгын билдирип, бутакларына кесек кумаш байлап, муьсиревликлерин билдиргенлер. Янгы ай тувганда балалар, яс оьспирлер келип, ойын ойнап, тилеклерин айтканлар. Фольклоршы Тахир Акманбетов ялгыз терек астында тилек йырдынь соьзлерин келтиреди:

Ялгыз терек, ялгыз терек,
Ййда берер салкынлык.
Ялгыз терек, ялгыз терек,
Ясынок урса болар отын.
Ялгыз терек, ялгыз терек,
Яралыга эмге керек,
Ялгыз терек, ялгыз терек,
Кар куьреген куьрек.

Бу соьзлер ялгыз терек, Байтеректей болып, сыйланганын коьрсетеди.

ЯМГЫР, ЯМГЫРШЫ

Ямгыр деп ногайлар коьккен туьскен явынга айтадылар. Сол иесим бурынгы Индия ман Иранда болган Яма деген кудайы ман байланыслы экени ашык коьринеди. Ямадынь атасы Вивасати куьнли кудайы болган. Сол бурынгы табынуларда Яма биринши оьлген аьдем болган, ол баска дуныяга йол ашып, оьлилер яшаган патшалыкта басшы болып этилген. Яма – Куь-

ннинъ аьвлети эм ерди сув алганда, ялгыз сав калган Ману деген аьдемнинъ тувган кардашы болган. Ямгыр деген соьз бизим тилде барувы бизим ата-бабаларымыз бек бурынгыда Индия эм Иран халклар ман айкасканын билдиреди.

Сол *ямгыр* деген соьзден *Ямгыршы* деген ырымлы иесим де шыккан. Аьвелгиде сол иесим ногайларда, боьтенде ак-суьеклер арасында кенъ кулланылган. Тарих адабиятта Ямгыршы деген атты юргисткенлерди бий кавымында тез-тез коьремиз. Ямгыршы деген иесим Аьндир-Шопай иединъ синонимы болганга усайды.

Соьздинъ этимологиясы «Янга киреди» дегенди анълатып, *ян* эм *кир* деген соьзлерден де болмага боляк. Аман да сондай соьз болувы неге болса да шеклендиреди, ногайлар турган аьр ерде де *ямгыр* деп айтылады.

Ногайлардынъ ата-бабалары яшаган ерлерде коьбинше кургак болган, сонынъ ушин аьдемлер ямгырды карап турганлар, тоьбесиндеги коьктинъ савкаты этип, ырымлы деп санаганлар. Биз йогарда «Яды» деген баста ямгыр зарарлык та аькелетаган болган, соны токтатпага тилеген аьдетлер болганын коьргенмиз. Тагы да сондай бир аьдетти фольклоршы Тахир Акманбетов келтирген. Табиатта ала-буркасын коьтерилип, ямгыр явып токтамаса, сол зат яшавларына кыйынлык тувдыраяк деп бурынгылар бек коркканлар. Сондай шакта авылдастар бир коьримли аьелден тунъыш балады шыгарып, оны тоьбеге аькеткенлер. Тунъыш бала тоьбе басына минип, эки колын коькке яйып, булай деген:

Мен анамнынъ тунъышыман,
Ата юртымнынъ куванышыман,
Ямгыр явма, ямгыр явма,
Кудай тилегимди бувма.

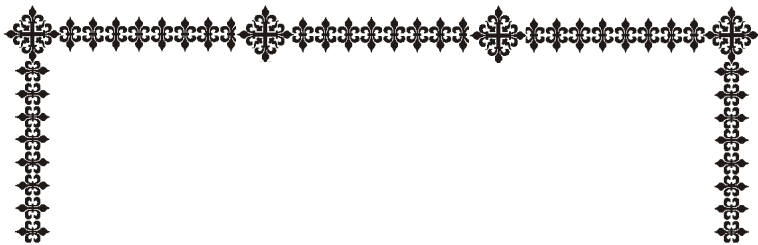
ЯСЫНОК

Ясынок деп бизим тилде айындырыкка да айтылады. Ногай мифологияда айындырыкты коьктеги Аьндир-Шопай тувдырган эм сазаган этип Аскар-тавга шынжыр ман байланган Тоьпекоьз де шыгарган («Аьндир-Шопай», «Сазаган», «Тоьпекоьз» деген басларды каранъыз). Бу аталув Индия мифологиядагы Ясун деген персонаж бан байланыслы болмага болады. Маьнеси – *Ясуннынъ огы*. Фольклорда, казахлар айткандай, ясыночка *найзагай* (найзадынъ агайы) деп те айтылган.

Азизл тириликлер

АГАШ-АНЪАЛАК

Агаш анъгалак – азазил тирилик (демоническое существо), мифологияда ол агашлыкта ялгыз юрген анъшыларга, йолавшыларга раскан. Оны ман расув аьдемге каза аькелмеге болган, сонынъ уьшин ога коьринмеске керек, а эгер расып олтырсанъ, коьрмегенсип кетуьв керек, неге десенъ ол агашлыктынъ ишине алдап аькетип, оьлтирмеге болган. Агаш анъгалак кыскаяклы кийим кийген эм бир заты ман кыскаяклыдан баскаланмаган. Ол эр аьдем мен суьйиспеге де болган, тек ол ким экенин билдирмеге корккан. Оьзин яланъаш этип коьрсетпеген, неге десенъ онынъ колтыгы тесик, соннан оьти коьринген. Баьтир йырлардынъ бирисинде Ногай Ордадынъ атаклы курувшысы Эдиге агаш анъгалактан тувганы акында айтылады. «Эдиге» деген баьтир йырдан уьзигин беремиз, оны оьзинше анълатып, хабарлаган автор.

Эдигединъ тувувы

Бурын заманда ногайлардынъ ерлерининъ иеси айтылган Токтамыс-хан болган. Онынъ ханлыгынынъ ерлери шеткыйырсыз болган, сонда сансыз малы, йылкысы багылган, мынълаган авыллар, бай калалалар турган. Ханнынъ ерлерин биревге де енъилмеген сансыз аьскери коршаллаган. Онынъ орта каласында алтын таклы сарайы турган, калада маьмлекет ишилери, ыргатлары, куллары яшаганлар.

Сарайда айтылган Кутлы-кая деген кусшысы турган. Ханнынъ бек алгыр атаклы каршыгалары болганлар. Конъысы хан Сатемир бу каршыгадан тукум алмага суьйген эди. Ханнан тилесе, бермеек. Ахырында Сатемир Кутлы-каядан юмырткаларын ясыртын алады. Бу юмырткадан шыккан каршыга бек те акыр болады. Бу эки хан анъшылап шыгып эки каршыгаларын бир анъга йибергенде, яс каршыга анъды тез тавып алады. Соннан сонъ хан, Кутлы-каяга шекленип, оны кувып йибереди.

Кутлы-кая агашлыкка кетип яшаган. Бир заман агаш аньгалакка рас келип, ога уйленген. Агаш аньгалак ога: «Меним кабыргама карамассынъ», — деп шарт салган. Бир куьн агаш аньгалак ювынып турганда, Кутлы-каядынъ коьзи онынъ кабыргасына туьседи. Караса, агаш аньгалактынъ кабыргасыннан иши-оьги коьрине эди. Сол заманда агаш аньгалак ушып туьсип: «Э-э! Аьдем баласы, соьзиньде туралмадынъ, энди мен сени минен яшалман, хош-сав кал, тек узакламай меннен бир аьвлет тувар, соны келтирип, сенинъ йоьлынъа салып кетермен», — деп коьзден йогалып кетеди.

Соннан сонъ хатын кеткенге «Айлакта» деп, хан муткан болар деп, Кутлы-кая элге кайтып яшайды. Бир куьн авыл халкы сабантой этип кырга шыгады. Халк, ойын-куьлки мен турган заманда, агашлыктан шыгып келеяткан бир затты коьрип, кашады. Кутлы-кая, бу заттынъ агаш аньгалак экенин билип, кашпай калады. Агаш аньгалак ювыклап келип, туьйиншикти ерге салып, кайтып кетеди. Кутлы-кая барып караса, туьйиншикте янъы тувган бир эр бала ятыр. Ол оьзининъ баласы экенин сезип алады.

Ама балады карамага амалы болмай, кыйналады. Бир куьн бала бек йылайды. Кутлы-кая тоьбеге олтырып, не этерин билмей, адайды, ахырында бала тынады, караса, тоьбе басында боьлепишлерге оралган балага сол ерлерде куьшиклеген бир ургашы тоьбет ийт янасып эмгистеди. Бала бек тез оьседи. Балады берип кетейтканда, агаш аньгалактынъ Эдиге деген сеси эситилген, сонынъ ушин Кутлы-кая баладынъ атын Эдиге деп атаган.

АГАШ-КИСИ

Агаш-киси – агашлыкта яшаган кийик аьдем. Мифологияда аьдемлерге яманлык келтирген тирилик. Агаш-киси тысыннан аьдемге усаса да, онынъ коькирегинде оьткир балта болганы оны аьдемнен баскаландырады. Ол агашлык ишинде адаскан кисилерге, аньшыларга расады. Агаш-кисиди агашлыктынъ, орманнынъ иеси деп те санайдылар. Агаш-кисиге *арнаут* деген тирилик усайды, тек арнаутта балтасы бурыны болады («Арнаут» деген басты караньыз). Агаш-киси эм арнаут акында таварыхлар усап кетедилер. Тоьменде берилетаган таварыхты халк авызыннан язып алган белигили ногай язувшы Суюн Капаев.

Агаш-киси мен йолыгыс

Бир кеште анъшы йигит, агашлыкта онъайлы ер тавып, конмага токталган. Ол от ягып, аткан анъыннан кесек эт кесип, отта писирип, ашамага олтырганда, онынъ касына сакалы дорбадай салпыраган бир киси келип, бирге ашамага олтырган. Анъшы, ийги кесек эт кесип, кисиге созып берген. Конак, этти еп, уьн шыгармай, анъшыдынъ коьзлерине битилип карап олтырган. Анъшы да бир соьз айтпаган. Сонъ конак турып кеткен. Анъшы конагына шекленген, ол ким экенин сезген, сонынъ уьшин ол оттынъ касына туьбир доьмбекти йьлыстырып, уьстине ямшысын япкан, а оьзи болса, терек уьстине минип яткан. Туьнде, от соьнгенде, агаш-киси сол ерге кайтып, ямшы ябылган доьмбекке болган куьшин салып атылган. Онынъ коькирегиндеги оьткир балтасы доьмбекке кирген. Сонда анъшы йигит теректен каргып туьсип, мылтыгын тускалап аткан. Яралы агаш-киси, балтасы кадалган доьмбекти суьйреп, агашлыкка сыпырылган.

АЗДАА

Аздаа, айдаха, аждаха деп канатлы йьланга (орысша драконга) айтылган. Ногай халк уьйкен маьмлекет болып турган шакта туьрли-туьрли соьйлесуьвлер болганлар: бир ерде яшаганлар «ж»ылатып, баскалары «й»ылатып эм «з»ылатып соьзлерди айтканлар. Сонынъ уьшин фольклорда уьш соьйлесуьвдинъ уьлгилери де сакланганлар: *аздаа*, *айдаха*, *аждага*. Аьлиги адабият тилде тек *аздаа* деп алынып язылады. Ногай фольклордагы *аздаа* ман кардаш тюрк халклардынъ фольклорында суьвретленген канатлы йьланлардынъ коьп ортак затлары бар. Мифологияда ол азазил тирилик. Коркыныш келтирген тирилик. Миф таварыхларда *аздаа* дорбында, ер астында, сув астында, коькте яшаган. Онынъ меканы аьдем турмаган ерде болган. Мифли тириликтинъ яны кевдесиннен айырым куста яде кустынъ юмырткасында турган. *Аздаа* бир неше баслы болмага да болган, ашувланса, онынъ авызыннан от шыккан. Бир эртегилерде *аздаа* булытка айланып, кызларды, атларды акашкан. Бир таварыхларда *аздаа*, елмавыздай болып, коькте айды ютаяк болган, сол вакытта куьн тутлыгып баслаган. Ердеги аьдемлер шав-шув коьтерип, элекенлерди

зынъгырдатып, коьктеги бес самырды уянтаяк болганлар. Самырлар уянып, аздаады кувганлар. Бу кавыфлы тирилик коькте де ушкан, сувда да юзген, ерде де юрген. Ол аьлем дуныядынъ йогары, орта, тоьмен кабатларында яшаган тирилик. Энь белгили таварыхта аздаа Байтеректинъ тамырында яшаган эм ол теректинъ туьрени мен йылысып, йогарда орынласкан карагустынъ уясына коьтерилип, балапанларды ашаган. Айтылган баьтирлер балапанларды коршалап, аздаады оьлтиргенлер, бу йигитлик уьшин муьсиревли карагус баьтирлерге ярдамласкан.

Ногай эртегилерде коьрсетилген аздаадынъ келбети, белки, иран мифологиядан келген болар. Тюрк халклар мине мынъ йылдан артык, мусылман динди алып, арап эм иран халклар ман айкасып келеятырлар. Иран мифологияда аздаа, аьдемлерге коьп каза келтирген кавыфлы тирилик. Ногай мифологияда аздаадынъ баска, аьдемге ийги ягыннан бурылган сапатлары да бар. Ногай фольклорда аздаа ман йылан негизинде бир келбет турган, олардынъ атлары эртегилерде бир бирин авыстырганлар. Бир эртегиде аздаа деп, баскасында сол затка йылан деп те айтылган. Сондай болувды тергеп, биз не затлар коьремиз? Айтпага, «Шора-баьтир» деген белгили ногай эпикалы йырдынъ бас баьтири Шорадынъ перистеси (баьтирди саклап юрген элеси) йылан болган. Ногай халктынъ тарихы ман тар байланыслы Казан каладынъ гербинде йыланнынъ сувьрети турган. Бизим эртегилерде отта янган йылан аьдемнинъ ярдамы ман сав калып, оннан сонъ ийги йигит болган эм аьдемлерге яхшылык этип юрген. Сол затлар бизим ата бабалар бек бурынгы заманларда йыланга табынганларын бегитеди. Сондай затлар казах мифологиясында да коьринедилер. Уста казах аьлими Серикбол Кондыбай булай язады: «Йыланга яде аздагага табынув – бурынгы прототюрк мифологиясынынъ айлак коьримли белгиси. Прототюрклер, арий заманлардагы бурынгы аламитлердей, дравидлердей, йыланды оьрметлегенлер, баьри тири зат сонадан тувган деп санаганлар. Тувдырувшы аье йылан кепли болган деп олар ога *аьжи* (казахша *аже* – С. К., ногайша *аье* – И. К.) дегенлер. Сол макаласында аьлим *аздага* деген соьздинъ асылы прототюрклердинъ соьзи болган деп шаатламалар коьрсеткен.

Бу бастынъ сонъысында биз ашатаган темамызга якын болган «Явбермес» деген эртегиди келтиремиз. Эртегиди оьзинше анълатып, хабарлаган автор.

Явбермес

Бурын-бурын заманда, оьгизлер бузавлаган йыларда, агаштынъ шетинде бир карт пан куртка яшаган.

Олардынъ бир кызлары да болыпты. Карт пан куртка не кадер шалыссалар да, ярлы яшаганлар. Куллыктан баска, карт анъшыламага суьйген, эм сав куьн узагы агашта анъ этип юретаган кезуьвлери де болган. Яшай-яшай турып, карт авырып оьледи. Карт оьлгени коьп болмай, куртка тагы бир яс табады эм балага Явбермес деп атайды. Карт оьлген сонъ, булар тагы да бек ярлы яшайдылар. Булардынъ аслары тек бир агаш ишинде оьсетаган йийлек болады. Бир куьн куртка ман кызы Явберместе бесикке салып, оьзлери агашлыкка йийлек йыймага кетедилер. Куртка ман кыз уьйден шыкканы ман, Явбермес бесиктен турып, атасынынъ яйы ман огын алып, эсик алдына шыгады. Тура турып Явбермес, коькте ушып бараяткан коьгершинди атып оьлтиреди. Уьйге киргистип пеш янына салады да, оьзи бесикке кирип ятады. Бир заманда куртка ман кызы келедилер. Келсе-келсинлер, олар пеш янында турган коьгершинди коьредилер. Бу ийгиликте бизге ким этти деп, бек сейир этип тоьгерегине карайдылар, болган уьшин уьйдинъ ишинде тек бир бесик пен бала болмаса, эш зат йок эди. Экинши куьн куртка ман кыз тагы кетедилер. Явбермес бесиктен турып, атасынынъ яйы ман огын алып, эсик алдына шыгады. Шыкса, бир коьян, артыннан туьтин шыгарып, кашып келеятыр. Яс, коьянды атып, пеш янына салып, оьзи тагы бесикке кирип ятады. Кыз бан куртка келсе, пеш янында турган коьянды коьрип: «Ярабий, бизге бу ийгиликте этетаган ким экен?» – деп тагы да уьйкен сейирге каладылар.

Уьшинши куьн кыз бан куртка тагы агашлыкка йийлек йыймага кетедилер. Болган уьшин кыз, бу затларды ким этетаганын билгиси келип, артына кайтып, уьйге кирип асырынады.

Яс, бесиктен турып эсик алдына шыгайым деген заманда, кыз онынъ мойныннан асылып, кайда барасынъ деп, йылайды. Явбермес сол заманда бир якка да бармайман деп, артына кайтып олтырага олтырады. Сол арада анасы да келди, агашлык янында турган ялгыз уьйде уьйкен суьйиниш болады. Экинши куьн Явбермес анасына:

– Мен мундай ерде турмайман, – деп, атасынынъ яйы ман огын алып, авыл излеп кетеди. Кыдыра келип, яс бир элге киреди. Тек авылда эш бир кисе де коьрмейди. Явбермес бир

уыйге киреди бос, экиншиге – ол да бос, сав авылды айланып шыгады. Энь сонъында яс авылдынъ энъ шетиндеги уыйге киреди. Кирсе, уыйдинъ ортасында уыйкен дегенде уыйкен шонъкыр, шонъкыр ишиннен бир даваз:

– Мени муннан шыгар, – деп тилейди.

Шонъкырдынъ ишинде адам йийтаган аздаа олтыры экен. Билмей атылган экен. Явбермес шонъкырдынъ уьстиннен карап:

– Сен не зат боларсынъ? – деп сорайды.

Шонъкырдынъ ишиннен:

– Мен аьдем, – деген даваз эситти. Болган ушин онынъ давазы аьдем давазга усамаган, оьзи де карасанъ, коркаяксынъ. Соннан себеп Явбермес болган уыйлерди киртлеп, анасы ман карындасын сосы авылга аькеледи. Авылга келген сонъ, Явбермес баьри уыйлердинъ ашкышларын анасына береди де, тек авылдынъ шетиндеги уыйди ашып олтырма деп, оьзи анъшылап кетеди.

Арасы доьрт-бес куьн кеткен сонъ, курткадынъ колы тынышлык таппайды. Улы ашпа деген уыйдинъ эсигин ашып, ишин коьргиси келеди. Эм куртка, ол уыйдинъ эсигин ашып, уыйге киреди. Киргенлей ога:

– Мени муннан шыгар, – деген даваз эситиледи.

Куртка, акырын басын ийип, шонъкырга карайды.

Шонъкыр ишиннен тагы:

– Мени шыгар, кызынъ болайым, – деп тилейди.

Куртка:

– Кызым бар, – деп унамайды.

– Аьше, улынъ болайым.

Куртка:

– Улым да бар.

– Аьше, байынъ болайым!

Куртка сол саьатлей кулагын туьреди:

– Аьше, кайтип шыгараякпан? – деп сорайды.

Шонъкыр ишиннен тавыс узын аркан ман шапыраш керек экенин эм олардынъ кайсы уыйде болганын курткага анълатты. Куртка десенъ, шапыраш пан узын арканды аькелип, аздаады шонъкырдан шыгарды.

Куртка аздаады уыйине аькелип, уыйкен сандык ишине ясырады. Солай этип олар ясап турадылар. Болган ушин булардынъ ясыртын яшавын не кыз, не Явбермес билмейдилер. Тура-тура куртка аздаадан бир бала табады. Балады уыйде калдырмага улыннан коркып, аькетип Явберместинъ келеек йолына таслайды. Явбермес анънан келеяткан заманда,

йол уьстинде йылап яткан кишкей балады коьрип суьйинеди эм анасына аькелип береди. Куртка аздадан тапкан баласын карап баслайды. А аздаа десенъ, Явбермес уьйде йок вакытта, уьйкен сандыктан шыгып, кезинип юреди. Бир куьн аздаа курткага:

— Булай ясырынып турган яшав ярамас, Явбермести оьлтirmeге керек, — деп соьйлейди.

Бу соьзлердинъ баьрисин де бала эситип, Явбермеске:

— Бизде сеннен баска тагы да аьдемге аз усаган бир киси бар, ол киси тек сен уьйде болмаган заманда тыска шыгады. Эм сол сени оьлтirmeге абай ман соьйлескенлер. Олар сенинъ аяк астынъа куймага деп бир шелек тары аьзирлегенлер эм буьгуьн сени мен тоьбелесеек. Болган уьшин сен бир де коркпа, мен сенинъ ягынъ боларман, — деди.

Явбермес орындыктан турып, бет-кол ювып, ас ишпеге деп сышырага олтырады. Олтырган сабатлей ок, уьйкен сандык ишиннен аздаа шыгып:

— Эндиги колга туьстинъ, — деп ясты келип ыслайды.

Аздаа Явбермести ыслаганда, Явбермес те оны ыслайды. Эм экевлери куьресип баслайдылар. Куьресе-куьресе экеви де арыган сонъ, бала шавып шелектеги тарыды аздаадынъ аягынънъ астына куяды. Аздаа тарыдан тайып йыгылады, Явбермес онынъ басын кама ман согып эки ярады. Курткады Явбермес уьйретилмеген аттынъ куйырыгына тагып йибереди. Явбермес пен бала онъып-оьсип калган, дейдилер.

АЛБАСЛЫ

Албаслы – мифологиялы азазил тирилик. Онынъ сыпаты узун шашлы, аякларынынъ табанлары, бармаклары терис, артка каратылган, уьйкен бойлы кыскааяклы. Онынъ эмшеклери тизине шежим еткенлер, юргенде, шапканда оларды ол ийинлерининъ уьстиннен аркасына таслаган. Бу азазил тирилик баьри тюрк халклардынъ фольклорында бар. Ногайлардынъ албаслы акындагы таварыхлар боьген де казах эм каракалпак таварыхларга якын.

Бу соьздинъ этимологиясы *ала* эм *бас* деген эки соьзден куралган. Ала баслы тирилик деп анылатылган. Ала туьс ногай фольклорда белгисиз туьсти коьрсеткен, асылы юмаклы экенин айткан.

Албаслы сувягада, коьл касында бослык ерлерде турган. Коьбинше ол аьдемге аксам шакта, каранъа туьскенде раскан. Коркканнан оны коьрген аьдемнинъ апаты кеткен. Аьдемлер

албаслыды шашын тарак пан тараганын коьрмеге болганлар. Сол коьринис аьдемди кызыксындырган эм ога коьп караганлар авырмага болганлар. Акыллары орныннан козгалганлар. Сондайларды кагымшылар эмлегенлер. Албаслы ман расув зарарлык келтирген болса да, оны оьлтirmeге яраган йок. Сондай аьдем каты казага ушырамага болган. Албаслыды куваяк уьшин, мамык пан, ыстаннынъ ышкыры ман яде йылгыннынъ шыбыгы ман сокпага керек болган. Ийнединъ, туьйрегиштинъ ушын кадап кувмага да болган. Коьтересиннен бек албаслы окулган дувадан корккан, дува окыганга ол янаспаган. Албаслыдынъ атын коьп айтпага ярамаган, сонынъ уьшин ога ырым этип *терис аяк* дегенлер.

Туьзликте, шоьлде яшаган ногайларда аьдемлерге бойсынган албаслы ярдамласып, каралдыды йыйыстырган, онынъ шуьши мен авырган аьдемлерди, балаларды эмлеген хабарлар бар. Албаслыдынъ эркек тайпасына *арнаут* деп айтканлар («Арнаут» деген басты каранъыз).

Биз албаслы акында уьш таварыхты беремиз. Бирисин шайир Кельдихан Кумратова оьзининъ нагашатасы молла Ахмеджан Кумуков пан болган затты хабарлаган. Экиншисин карашай халкы суьргинге кеткенде, авылларында болган райком куллыкшысы айткан. Уьшиншисин ногай язувшы фольклорист Тахир Акманбетов «Сынтастынъ йылувы» деген повестинде язган. Уьш таварыхты да оьзинше туьзеткен автор.

Албаслы ман йолыгыс

Бу зат эллинши йылларда болган. Кыйынлы йылларда кызына колхоз ызанда ерден масаклар йыйган уьшин, меним нагашатам Ахмеджанга суд кесилип, он йыл тутнак берилгенде, атасы оьзине шуьшти алып, баласы уьшин тутнакта олтырып шыгып, авылына кайтаятырганда болган зат.

Ол авылга каранъа туьскенде келген. Айланьшылы йол ман коьпирге бармай, уьйи турган орамнынъ туврасында Йилиншик сувдынъ аргы ягасында токталган. Алдын ногайлар кас каралса, сувдынъ касына келмегенлер, ама уьйге асыккан нагашатам аяк кийимин колына ыслап, каты агынлы сувга кирип, аргы бетке шыкпага асыгып барган. Сол ерде сувдынъ теренлиги коькирекке етпесе де бармага кыйын болган. Ол арып баслаганда, аркасына албаслы мингенин ок сезген. Апаты кеткен болса да, токталса йыгылаягын билип, агынды оьтип барган. Уьстине мингенди туьсиралмай, сувга йыгылма-

га коркып, аякларын тегаран йылыстырса да токталган йок. Кобтере шыдалмастай болганда, ол дувалар окып баслаган. Тутнакта кыйынлы аьлде неше кере ярдамласкан дувалар аьли де коьмек эткенлер. Дуваларды эситкен албаслы, ынъыранып, эркекти йиберип, уьстиннен туьскен.

Ахмеджан, албаслы ман не болганын билгиси келмей, артына да, ян-ягына да карамай, сувды оьткен эм танъ атаятыр-ганда уьйине келген. Бу йолыгыс акында ол коьп кере бизге эм авылдасларына хабарлаган.

Райком куллыкшыдынъ хабары

Кавга заманда, карашай халкы суьргинге кеткенде, партиядынъ буйырыгы ман совет ишшилердинъ куьбин босалган авылларга уьйлерде калган муьлкти, керек-яракларды йыйыстырып, санап язбага йиберген эдилер. Сол куьптинъ бир кесеги Кобаннынъ йогарындагы авылларда болган. Бир кеше сол аьдемлер тав этегинде турган уьйлерининъ басында конганлар. Туьн ортасында капилестен тасланган азбарларда калган ийтлер баьриси бирге уьрип баслаганлар. Уйклаган куллыкшылар уянып, савлайы да бирге кар баскан орамга шыкканлар. Баьри ийтлер авылдынъ туьбине туьсип, эпсиз уруьв коьтерип, аьдемлерди оьзлерине шақыргандай болып турган эдилер. Авылдынъ иши каранъа, тоьгеректе каялы тавлар коркыстып карайдылар. Ишшилер мылтыкларды алып, ийтлер не уьшин уьргенлерин билеек деп, ойга туьскенлер. Ойда куллыкшылар айдынъ ярыгы туьскен сокпакларда бир уьйир албаслылар кашып кетейтырганларын коьрип, апатлары кашып токталганлар. Кашып кетейтырганлардынъ бойлары аьдем бойыннан кайда уьйкен болганлары аьдемлердинъ эслеринде калган.

Ишшилер эртеси куьн албаслылар келип кеткен уьйлердинъ муьлклери актарылган, аяк савытлар бузылган, бырык-шырык этилгенин коьргенлер. А сокпаклардагы карда албаслылардынъ аякларынынъ тапларын коьргенлер. Албаслылардынъ таплары аьдем аягынынъ табыннан эки кере уьйкен болган.

Боьри перистели Баьтир кады

Эл арасында ога Боьри перистели Баьтир-кады деп те айтылатаган эди. Ол заттынъ себеби болган. Албаслы дуньяга

энген баладынъ юрегин алып кашып ашаса, албаслыда бала тувады, дейдилер ногайлар. Суьйтип Баьтир анасыннан дунья юзине энгенде, албаслы келип балады алып кашады. Баладынъ анасы эсин йойып, албаслыдынъ артыннан оькпесин каралай яндырып ювырады. Сол шакта боьри келип калады. Боьри коьктен туьстиме яде ерден шыктыма, бирев де билмейди. Сол боьри албаслыдынъ ызыннан кувып етеди, албаслыдынъ шашларыннан сыгып ыслап, балады тартып алады.

— Алтын кусак, алтын тоьстуьйме, алтын белбав берейим, тек мага балады бертага, — деп албаслы тилейди, кенъирдексиз бурын ясыра берип.

Боьри ашувланып улыйды, албаслы сескенип тартылады, шетке таяды. Албаслы туьклерин юлктырмага болаягыннан коркады. Албаслы мамык пан яде йылгын ман сокса да, коркады, баладай болып йылайды дейдилер. Албаслы боьри юлкпага болар деп эм онынъ улувыннан да яны шыгып:

Урлык урлыгына,
Тамыр тамырына,
Тайпа тайпасына,
Тайпа алыскан аркасына,
Янаспан деймен касына! —
деп айтып кашады.

Боьри балады анасына кайтарады эм баладынъ перистеси болады. Соннан бери ога Боьри перистели Баьтир деп айтадылар.

АЛТЫНШАШ

Алтыншаш — мифологиялы персонаж. Онынъ келбети алтын шашлы ярасык кыз болып сувьретленеди. Ногайларда Алтыншаш деген кыз иесими бар. Алтыншаштынъ келбети казах халктынъ мифологиясында да расады.

Алтыншаштынъ эткен затлары эм кылыгы акында «Алты аяклы аргымак эм Кенжебай» деген эртегиде хабарланады. Бу эртегиде ол каракшы, аьдем оьлтирип, атлар акашып юреди. Ол Кенжебайга енъилип эм онынъ йигитлигине сукланып, ога байга барады. «Ак топырак» деген энъгимеде алтын шашлы Сув-кызы Асан Кайгылыдынъ анасы болып коьрсетиледи. Казахлардынъ Ер-уйык акында энъгимеде алтын шашлы Сув-кызы Асан Кайгылыдынъ анасы болып коьрсетилген. Казах

аьлим С. Кондыбай Алтыншаш азазил тириликлердинъ бир тайпасы дейди эм булай язады: «Алтыншаш – Сув-иесининъ яде сув элесининъ кызы. Сондай персонажлар скиф, сако-сармат мифологияларда расады. Онынъ келбети тюрк, монгол, Керуув Кавказ халклардынъ мифлеринде де сийрек тувыл».

Ногай таварыхларда Алтыншаш сувягадагы сарайда (дворецте) яшайды («Аргамак, ат» деген басты каранъыз).

АЛП

Алп – тюрк халкларынынъ арасында кенъ яйылган мифологиялы персонаж. Алп деп аьдем тайпалы бек уыйкен тириликке айтылган. Орысша великан, гигант. Айлак бурунгы заманда ерде тек алплар яшаганлар. Соьйтип нартлар да ерде яшаган биринши аьдем тайпасы деп хабарланады. Ногай фольклорда алплардынъ аты эртегилерде, йырларда расадылар. Айтпага, белгили йыр баьтирдинъ аты *Алп-Манаиш* болган, ога халк суьйип Алпамыс деп те айткан. *Манаиш* деген соьздинъ маьнеси де кызыклы. *Ман* (аьдем деген соьз) эм *аш* (ашайтаган) деген эки соьзден куралган. Сондай иесими аьдемлерди ашайтаган тириликти коьрсеткен.

Тюрк халклардынъ тарихында коьп атаклы аьдемлердинъ иесимлери *алп* косымшалы болган. Сондай данъклы аьдемлердинъ бириси белгили аскер басшысы Алп-Арслан.

Европа халклардынъ мифологияларында ердеги биринши аьдемлер *альв* деген атты юргисткенлер. Тек европашы альвлар эргежейлилер болганлар. Лингвистикалы усас болган *алп* пан *альв* деген соьзлердинъ бир тамыры бар экени ой тувдырмай болмайды.

АРНАУТ

Арнаут – мифологиялы персонаж, оны албаслыдынъ эркеги деп санаганлар. Аман да сыпаты ман, аьли мен ол агаш-кисиге усаган. Агаш кисиде коькирегинде балтасы болса, арнаутта буруннынъ орнына балта, аягынынъ табаншалары тастан болган. Ол аьдемге шабаяктан алдын балтасын тас табаншаларына кайраган.

Арнаут деген соьздинъ этимологиясын шешпеге енъил тувыл. Ол *арна* деген соьзден болмага болаяк. *Арнады* деген соьз баска биревге айланган, бирев болган деп анъланады.

Арнаут деген союз орысша оборотень деп айтпага болады. Арнаут «Копланлы-баьтир» деген белгили ногай йырда расады. Арнаут пан эм агаш-киси мен болган зат пан бек якын уйкасып келеди. Сондай уйкасув бурын олар бир персонаж болганын билдиреди.

«Арнаут пан йолыгыс» деген таварыхты озинше аньлатып, хабарлаган автор.

Арнаут пан йолыгыс

Копланлы Мамайга ярдам излеп барганда, йолда аты да арыйды. Кеште, тыншайым деп, ол кырда калады. Янындагы азыгын шыгарып, от ягады, сиске эт кадап писирип баслайды. Мунынъ устине бир онъмаган, костамсыз бирев келип калады.

Келеди де, бир зат та айтпай, олтырып карап турады. Копланлы да этти писирип, еп болады. Онъмаган костамсыз бирев де усынады. Ол да алып ашайды. Сонда Копланлы оннан сораиды:

— Сен ким боларсынъ?

— Мен Арнаут деген боларман! Сен кимсинъ? — дейди. Арнаут деп албаслыдынъ эркегине айтканлар.

— Мен ногайман, — дейди Копланлы.

Суьйтип Копланлы ман Арнаут соьйлеседилер. Арнаут Копланлыдан сораиды:

— Сизинъ халк уйклаган заманда калай уйклайды?

— Бизим халк уйклаган заманда тыныс болмас! — дейди Копланлы.

Сонъ Копланлы бас бетине ястык этип, аттынъ иерин салып, ямышысына ябынып уйкламага ятады. Албаслыдынъ эркеги Арнаут та ятады.

Копланлы, туьн ортасына дейим коьзи юмылмай, касында ятканга карайды. Албаслыдынъ эркеги, эки коьзи шырактай болып янып, уйклайды. Сонда Копланлы ойланады: «Сизинъ халк уйкласа, калай уйклайды?» — деп неге сораган экен ол. Соннан сонъ Копланлы барып, бир уйкен туьбирди суьйреп аькелип, оны ямышыдынъ астына тыгып, устине ямышыды кымтап ябады. Оьзи эрек кетип, ясырынып карап турады. Бир заманда албаслыдынъ эркеги Арнаут уянады, турып тыньлап карайды. Ямышыдынъ астында яткан Копланлыдан тыныс шыкпайды. Сол Арнауттынъ бурнында болаты болган экен, табаны тас болган экен. Сонда Арнаут узын болат бурнын тас

табанына аьри-бери суьйкеп, кайрайды. Болат биз бурнын тас табанына суьйкегенде, ярк-ярк этип от шыгады.

Бурнын кайраганнан сонъ, албаслыдынъ эркеги эрек кетип, шавып келип ямышы ман оралган туьбирди урады. Ол ямышыдынъ астында Копланлы бар деп ойлаган. Болат бурны туьбирге бир сарымайга киргендей болып, киреди.

Соны коьрген Копланлы кешки конагынынъ кир ниетин билип, шавып келип кылышы ман Арнауттынъ бурнына согады. Бурнын кесип туьсиреди. Арнаут та акырып, кашып кетеди.

БАСТЫРЫК

Бастырык – кавыфлы азазил тирилик. Ол аьдем уйклаганда, оны бастырып туншыктырмага келген. Онынъ келбети белгиленмеген, ол кайдай болганын бирев де билген йок. Аьдем, туншыгып уянса: «Бастырды!» деп айтып, дува оқымага керек болган.

БИЙ

Бий – мифологиялы азазил тирилик. Ол – уьйкен оьрмекшин, яшаган ери тасланган уьйлер, дорбынлар, каранъа баскан муьйислер. Эгер ога тийилсе, ол аьдемди оьлтirmeге болган, оьлтиреек мырат пан ога бармага яраган йок. Бурынгылар бий шымылдык ясайтаганына карап, оны яшавды курастыратаган тирилик деп санаганлар. Ногайлар уьйде яшаган оьрмекшинге де бий дегенлер, оны да оьлтирген йоклар.

Ногайлардынъ эртегилеринде билимшилер оьрмекшининъ майыннан оьлилерди тирилтетаган эм эткенлер. *Бий* деген союз ногайлардынъ тилинде кенъ куланылады. Айтпага, балшыбынлардынъ аналарына бий деп айтылган. Сондай аталув балшыбын анасы яшавды уьйгнлайтаганын белгилеген. Сондай сапат уьшин Ногай ордадынъ басшысына да бий деген ат берилген.

Ногайлар да эм бизим ата-бабаларымыз деп саналган баджанаклар, кыпшаклар, торклар да бурынгы заманларда украин миллет пен бек карыскан. Айтпага, ногай ырувлардан шыккан коьп кисилер Запорожьеге кашып, сонда казаклар болып кеткенлер. Сонынъ уьшин сол казакларда Мамай, Качубей, Кушма деген тукумлар аз тувыл. Ортак аьдетлер,

йорықлар, кийімлер де кардашлық байланысқа шаат болғандар. Элбетте, кенъ қыпшақ қырларда яйылған таварықлар, энъгимелер казаклардың фольклорына синъенлер. Айтылған орыс язушы Николай Васильевич Гоголь далада яшаған украинлердинъ энъгимелери мен қызыксынған. Ол уйдегилерине, анасына энъгимелер йиберинъиз деп язған хатлары сакланған. Эм сол энъгимелер язушыдың шығармаларында онъайлы кулланылған. Мысалыға, айтылған «Тарас Бульба» деген повесттинъ негизинде биз Досмамбет-йыравдың яшавында болған затларға усаған казак энъгимеди коьремиз. Н. В. Гогольдинъ «Вий» деген повестинде коьрсетилген азазил тирилик Вий ногай фольклордагы *бийге* айлақ усақ экени ок сезиледи.

ДАВ

Дав, дау – мифологиялы персонаж. Бизим кулланылған орфографиядың йосықлары ман бу соьз *дав* деп язылады, бизим ойымызша, соьйлегенше *дау* деп язылған болса дурыс эди. Дав аьдемнен бир неше кере уйкен. Ногай мифологияға айлақ белгили дав Тоьпекоьз. Ногай эртегилерде давлар тавды йығадылар, тереклерди тамыры ман юлкадылар, йылгадың сувын савлай ишип кутарадылар, баьтирлер мен алысадылар, оларға буршав этедилер.

Ногай мифологияда *Дав-коьпирдинъ* аты белгили. Ол Куьнбатар бетте, ердинъ шетинде орынласқан, денъиздинъ уьстиннен салынған эм ер мен Тоьмен кабатты бириктирген. Дав-коьпир кылдай йинишке, йинишкелиги мусылман диндеги Сират коьпирди эске алдырады.

Дав деген аталув иран мифологиядан алынған *дэв* пен коьп усаcлы ерлери бар. Иран мифологиядагы дэвтей ногай дав да аьдем болмаған ерлерде яшаған, аьдем онынъ уйкенлигин коьрсе, коркқан. Дав кызларды акашқан, атлар урлаган, байлықты тартып алған. Аман да дав ман дэв арасында баскалықлар да бар. Ногай мифологиядагы давда аьдем кылықлар коьрингенлер, ол аьдемлер мен досласпаға болған. Онынъ коьриниси аьдемдикиндей (иран дэвтинъ сыпаты костамсыз тирилик), тек бек уйкен (орысша великан, гигант). Ногайлар «давдай уйкен» деп бойлы аьдемге айтпаға болғандар. Авьелгиде ногайлар Карадав деген иесимди кенъ кулланғандар. Ногайлар, Али пайхамбарға, онынъ куьшин, айлақ кайратлы дин-аьрекетшилигин белгилеек болып, *Али-дав* деп те айтқанлар.

Сонынъ ушин *дав* деген аталууда аьдемге якын кылыклары бары ок сезилген. Фольклорда ол баьтирлерге ярдамласып турган шыгармаларды расамыз.

Казах аьлим Серикбол Кондыбай дау акында язганы ногай мифологиядагы давдынъ келбетине айлак келиседи. «Тюрк эм бурынгы казах мифологияда (ногай мифологияда да – И.К.) дау келбетли персонаждынъ байырлы аталувы сакланмаган.» «Байыр аты алп болган болар», — деп оьзининъ ойынша балайды тергевши. «Дау-алплар бек бурынгы заманнынъ тириликлери, олар энди де аьдемлер болмаганда ердинъ яшавшылары» (стр.103) – деп давды суьвретлегени ногай персонажга да келисип келеди.

Ногай таварыхларда Тоьпекоьз деген дав оьзине эс эттиреди. Онынъ сыпаты ман эм эткен ислери бурынгы греклердинъ титан-циклопка усайды («Тоьпекоьз» деген басты каранъыз).

«Ата оьсиетин толтырув» деген шыгарма Тахир Акманбетов йыйып туьзген «Алал косак» деген китабында баспаланган. Эртегиди оьзинше аньлатып, хабарлаган автор.

Ата оьсиети

Бир карттынъ уш улы, уш кызы болыпты. Ол оьлеектен алдын балаларын йыйып:

— Уьйкен кызымды дуньядынъ уш кабатын айланган Карагуска, ортаншысын дуньяда энъ кайратлы Боьриге, кишкейди Хан улына берерсиз, — деп оьсиет этеди.

Карт ян берген сонъ, йылы берилгеннен сонъ, уьйкен кызын Карагус, арасы коьп заман кетпей ортаншысынъ Боьри алып кетеди. Тагы да бираз заман кеткенде, агалары кишкей карындасларын арбага олтыртып, Хан юртына коьрсетпеге йолланадылар. Йолда куьшли ел эсип, бузлы ямгыр явады, уьйкен агалары арбады ыкка бурады. Кенжепайлары йолдан тайганларын, ыкка бурганын яратпайды. Ама агалары оны тынъламайдылар. Сонда кара булыт тоьмен туьсип, карындасларын ушырып алып кетеди. Кардашлар адалайдылар. Тек кенжепайлары, куйынга да эс бермей, агаларын таслап, карындасы акашылган бетке йоьнейди. Бара-бара Карагуска байга барган аьптесининъ уьйине шыгып калады. Аьптеси, аданасын коьтерип алып коьп суьеди, елкесиннен бир туьеди, бетиннен бир оьбеди, тойдырады эм оны киевиннен ясырады.

Ел эсип, шанъ коьтериледи, Карагус ушып келип конады. Уыйне киргенде:

– Ас-мыс, аьдем ийис бар, – дейди ол, яратпай ян-ягына каранып.

– Коьктен ер юзине коьз салган сен, баьри затты коьресинь. Мунда аьдем кайдан келсин? – дейди хатыны.

Ас салады. Карагус ашап тойган сонъ, хатыны:

– Уыйкен агам келсе, не этеринь? – дейди.

– Тирилей ютарман.

– Органшы агам келсе, не этеринь?

– Аскакка асарман!

– Кишкейим келсе, не этеринь?

– Уыйкен агаларынъ кырлы тувыллар, а мине кишкей аганъ – эр киси. Ога аракы ман бал берермен, – дейди Карагус.

Сонда хатын кардашын ясырган ериннен шыгарады. Карагус айткан кепте хош алады. Не себептен оны йолга шыкканын билип, Карагус:

– Карындасынъызды Кара-дав акашкан, тек мен ога яна-салмайман, – дейди.

Сонъ ол кайынагасына Боьри ездесининъ уыйне аькететаган йолды коьрсетеди. Йигит барады, уыйин табады. Карындасы суьйинеди, ас береди, Боьриден кардашын ясырады. Боьри келеди, тилин салпыратып, канжыгасына коян илип. Уыйге киргенде, бир зат яратпайды.

– Ас-мыс, аьдем ийис бар, – дейди ол.

– Сен дуныяды бес айланасынъ, аьдемди коьрсенъ – сен коьресинь, мунда аьдем ийис кайдан келсин? – дейди хатыны эм ас салады.

Боьри ашап, уйклап турган сонъ, хатыны:

– Уыйкен агам келсе, не этеринь? – деп сорады.

– Тирилей ютарман огырсызды!

– Органшысы келсе, не этеринь?

– Отта ягарман огырсызды!

– Кишкейи келсе, не этеринь?

– Ол йигитке сый берермен, – дейди Боьри.

Хатын кардашын ясырган ериннен шыгарады. Боьри кайынагасын коьрип, соьзинде турады, оьзи айткан кепте сый береди. Онынъ кайдай кайгы ман юргенин билип:

– Мен сени элтермен керек ерге, тек Карадавдынъ алты кулаш бизин, уш туяклы аргымагын, тогыз оьгиздинъ коьниннен ясалган ялавын аларсынъ. Ол сол затлар ман куьшли. Мен сонынъ уьшин ога янаспайман, – дейди.

Ол Бьри мен Карадав яшайтаган орманга барадылар. Сонда калдырып кайтады. Йигит бара-бара Карадавдынъ юртын табады. Ак термединъ алдында Елмавыз олтыры экен, калгып, бир пуд сагыз шайнап. Яс сонда Елмавыз-курткадынъ авызына атынынъ куйрыгын сугып, авызыннан сагызды шыгарады. Елмавыз, авызын кыйшайтып, уйкап кетеди. Термединъ ишинде Карадав да уйкалды. Яс карындасын коьрип, суьйинип, Бьридинъ айткан соьзлерин мутып, кызды алып кашады.

Бираз заманнан Елмавыз уянады, кыз йок болганын коьрип, ол биз бен туьртип Карадавды уянтады. Карадав, тогыз обгиздинъ этин ашап, тогыз казаннынъ сорпасын симирип, тогыз обгиздинъ коьниннен этилген ялавды да алып, уьш туяклы аргымакка минип, кашканларды кувады. Коьзин юмып ашкышай, артларыннан етеди эм, кыздынъ аданасын ялавы ман урып, эки боьледи.

Сонда кыз аданасын артпакларга салып, атка тиеп йибереди. Ат Бьридинъ уьйине келеди. Савысканнан кайгылы хабарды эситип, Карагус бир йылы юмыртка тавып, янмеян Бьридинъ уьйине ушады. Бьри кирпичден бир япырак алып, юмыртка ман бирге обыргуска береди. Обыргус берген затлардан дарман ясайды. Дарманды ягып, кайынагасын сав этедилер. Яс, эсин-басын йыйган сонъ, киевлери болган истинъ акында ога айтадылар. Эм яс, Карагус, Бьри уьшевлери бирге не этеегине токтасадылар.

Киевлер, Карадавдагындай аргымак болмаса, агашлыктан кашып болмас, дейдилер. Давдынъ сувда яшаган йылкысында кулынламага болжалы еткен байталы болган экен. Оьткен йыл байтал кулынланганда, боьрилер кулыннынъ бир аягын ашаганлар. Сонынъ уьшин дав Бьри мен явласкан. Эм Карадав оьзи сол уьш туяклы аргымакка минип юрген.

Соны билип, яс киевлери мен байтал кулынлаган сувга келедилер. Танъга карсы байтал кулынлайды. Яс, Бьридинъ аркасына ясырынып келип, тайды капка салып, Карагуска береди эм оьзи Бьридинъ уьстине минип кашады. Карагус капты алып ушады.

Яс кулынга сув орнына суьт, пишен орнына оьтпек береди, эм тай бир юмадан асыл болады.

Сол аргымакка олтырып, яс тагы да Карадавдынъ орманына йолланады.

Баягы ак термединъ алдында Елмавыз, калгып, сагыз шайнап олтыры экен. Яс Елмавыздынъ авызына аттынъ куйрыгын сугып, авызыннан сагызды шыгарады. Елмавыз, басын

кыйшайтып салып, уйклайды. Яс ак термеге киреди. Карадав уйклайды. Яс кызды коьрип, суййинип, алып кашады. Эндиги онынъ аты елдей ушып барады.

Бир заманнан сонъ Елмавыз-куртка уянады, кыз йок экенин коьреди. Биз бен Карадавды уянтады. Карадав, тогыз оьгиздинъ этин ашап, тогыз казаннынъ сорпасын симирип, тогыз оьгиздинъ коьниннен ясалган ялавды да алып, уыш туяклы аргымакка минип, кашканларды кувады, коьзин юмады эм ашады, етпейди, сол затка ашувланып, ашувыннан ярылады.

Аданасы карындасы ман Хан юртына йол алады. Узак ерде яс албыр-ялбыр канъыма болып юрген агаларына расады. Яс агаларын тойгыстып ас иширеди, ювындырады, кийиндиреди. Эм олар бирге йолга туьседилер. Бир ерде токтап, кенжепайы отын йыймага кеткенде, агалары, инисин оьлтирип, карындасларын Хан улына берип, бай болаяк боладылар. Ама тынълап турган аргымак агаларынынъ намарт ойларыш яска билдиреди. Яс агаларына барып:

— Мен сизге яманлык йорамайман. Сизинъ яхшы атларга мингенди суйемен. Булайда сувда Карадавдынъ йылкысы бар, соннан атларды шыгарынъыз, — дейди.

Агалар, сувдан йылкыды шыгарамыз деп, батадылар. Аданасы карындасын Ханга аькетип, улына коьрсетеди. Улы яратып, Хан уллы той этеди. Яс, атасынынъ оьсиетин толтырганда, ийининнен тав туьскендей болады.

ДИЮВ

Дилов – мифологиялы азазил тирилик, ол аьдемге карсы турады. Онынъ коьриниси белгисиз. Ногай таварыхларда баьтирлер диювлар ман алысадылар, енъедилер. Скандинав мифологияда *дий* деген персонаж расады.

ЕЗТЫРНАК

Езтырнак – мифологиялы азазил тирилик. Ол ярасык яс кыз болып коьринген, онынъ ясырып юрген бармагынынъ тырнагы езден (орысша медь) этилген йырткыш болган. Бу азазил тирилик казах мифологияда да бар. Казахлар ога *жезтырнак* дегенлер, тек казах тилде *жез* деген соьз латуьнди билдиреди.

Бирер ногай таварыхларда бу азазил тириликке *алтынтырнак* деп те айтканлар. Айтпага, «Уыш кыз эм елмавызлар» деген айтылган эртегидинь бир вариантында елмавызлардынъ кызларына *езтырнак* дегенлер, баскасында – *алтынтырнак* дегенлер.

Езтырнак – аьдемге карсы турган азазил тирилик. Аьдем оны ман расып олтырса, сак болып турмага керек. Ол анышыга яде йолавшыга колларын коьрсетпей турган, боьтенде йырткыш тырнагын ясырган.

Тоьменде «Елмавыз» деген басты карангыз.

ЕЛМАВЫЗ

Елмавыз – уйкен азазил тирилик. Коьп таварыхларда ол костансыз, уйкен баслы, узын бурынлы эм кенъ авызлы куртка болып коьринеди. Онынъ яшаган ери дорбында, терен шонъкырда, сув астында, тасланган уйлерде. Бирер эртегилерде, аьдем сувда калккан малдынъ оьпкесин коьрип, ога узын курык пан тиеди, сонда сувдан уйкен елмавыз атылып шыгып, аьдемди ыслайды эм оннан улыннынъ янын бер дейди. Елмавыз аьдемге карсы турган тирилик, ол аьдемлерди, атларды акашады. Аманда бирер таварыхларда ол аьдемге ярдамласады, баска азазил тириликлер мен алыспага коьмек этеди. Боьтенде Тоьмен катта турган елмавызлар. Булайда олар уыш кабаттада яшайтаганын айтпага керек. Бир эртегиде карт елмавыз Куьннинъ ишинде, яс елмавыз Айдынъ ишинде яшайды деп те айтылган. Ногайлар Айдынъ, Куьннинъ тутылувын елмавыз бан (баска ерлерде аздаа ман) байланыстырганлар. Елмавыз Айды, Куьнди ютаяк болады дегенлер. Сонынъ уышин Ай, Куьн тутлыкса, ногайлар, шав-шув коьтерип, давылларга, элекенлерге сокканлар, соьтип Айды, Куьнди коршалап турган бес самырды уянтканлар. Самырлар елмавызды кувганлар.

Елмавыз деген аталув *йылым* эм *авыз* деген эки соьзден куралган. Йылымдай авызы, баьри затты да ютпага болганын анылаткан. Бу мифологиялы персонаж коьп тюрк халклардынъ мифологияларында бар. «Сондай кенъ таралувы бу келбет бек терен бурынгы заманнан келетаганын билдиреди, - деп язады казах аьлими Серикбол Кондыбай. Сонынъ уышин мифологист Б.С. Кошим-Ногай «жалмавыз» деген аталув *йел* эм *могус* деген бурынгы миф келбетлерден тувган дегени бек дурыс коьринеди» (стр.115).

Ногай мифологиядагы Езтырнак яде Алтынтырнак елмавыздынъ кызы болып коьрсетилгени де айлак кызык. Окувшыларга «Уьш кыз эм доьрт елмавыз» деген эртегиди окымага беремиз. Ол эртеги «Ногай халк эртегилер» (Черкесск, 1967 й.) деген китапта баспаланган.

Уьш кыз эм доьрт елмавыз

Бурын-бурын заманда бир карт яшаган. Онынъ уьш кызы болган. Карт оьзи тувар багатаган болган. Хатыны эм уьш кызы да уьйде турганлар. Бир куьн карт бес уьйкен алма уьзип, койнына салып алып келеди. Кызлар юн ийирип олтырганлар. Ол уьйкен кызына:

— Кызым, белимди шешеш, — дейди.

Кызы ога:

— Койшы, оьзим синълилеримнен калмаяк болып турман, — деп ол оьз куллыгын этеди.

Карт суйтитип баьри де кызларына айтады. Олар да буга сондай явап береди. Сонъ ол курткасына тилейди, курткасы карттынъ белин шешеди, ерге тымалап бес уьйкен алма туьседи. Мунынъ кызлары, алмаларды коьргенде, оьз ислерин таслап, ювырып келедилер. Карт буларга алмадан бирер береди де:

— Танъ атса, баьримиз де алма йыймага кетермиз, — деп айтады.

Кеште, кызлары уйклаган сонъ, кызларына ашувланган карт курткага айтады:

— Сен бес дорба тик, ушевнинъ туьбин тесик эт, эквиндикин – сав. Тесиклерди кызларга, савлар бизге болсын. Олар бизим аркамызда яшап уьйренгенлер, энди бираз оьз кайгыларын оьзлери коьрсинлер.

Танъ атады, кызлар йолга аьзирленедилер. Уьйкен кызы бастарак, ортаншы – бияла, кишкейи – бир кесек кой май ман мелте аладылар. Булар агашлыкка келип, алма йыйып юредилер, юредилер, сонъ кеш те болады, булардынъ дорбалары боппа-бос эди. Булар йыйнайдылар, йыйнайдылар, а алмалары ерге тымалап кетедилер. Сол заманда карт бир теректинъ туьбине бир уьйкен япаша салады. Курткага:

— Сен кызлардынъ кышкырыгын эситсенъ, «ав!» — деп айтарсынъ, — дейди.

Алмага толы дорбалар ман саклап турадылар. Кеш болганда, кызлар коркадылар, тоьгерек якка карайдылар – кап-

каранға. Сонъ булар коркып: «Атай-ав!» — деп кышкырып баслайдылар. «Ав!» — деген сес эситиледи. Булар сол сеске карап йобнейдилер. Карт пан куртка асыгып кетедилер. Кызлар сес шыккан ерге келедилер. Келселер, бир уйкен япаша туры. Кызлар йылайдылар, эткендей амаллары йок. Сонъ булар бир от ярлык коьредилер, сога карап барадылар. Келселер — бир уйкен уй. Киредилер — киргенлерине обкинедилер. Уйдинъ ишинде доьрт муыйисте доьрт Елмавыз олтыры. Бир муыйисте олтырганннъ бурны экинши муыйиске етеди. Елмавызлар, кызлар келгенине суыйинип, оларды шақырып, олтыртадылар. Оьзлери авлага шыгып:

— Шынъгыр-шынъгыр, пышагым, кызлар мойнын кыяйым! — деп пышакларын кайрайдылар.

Сонъ бириси кирип, кызларга бирер тасаяк бийт ашамага бередиди. Олар коркадылар, кайтип ашакларын да билмейдилер. Сонъ, Елмавыз шыгып кеткен сонъ, ишлеринде тири эм акыллы кишкей синълилери уш тасаяктагы бийтти тоьгеди. Сонда бир сес шыгады. Кызлар йогардагы ундирикте бир кишкей ыспайы кызды коьредилер. Онынъ тырнаклары алтын эди. Аьжейип этедилер.

Уйге бир Елмавыз кирип:

— Уйкламага ятынъыз! — дейди, эм уйкен кызга карап, - Сен кайда ятасынъ? — деп сорады.

Ол обзининъ тоьрде ятпага суыйгенин билдиреди. Ортаншысы да суыйтип айтады, кишкей синълилери, уйдинъ тоьбесинде ятпага суьемен, дейди. Ол обзининъ бир кесек кой майын, мелтесин, сернигин алып уйдинъ табанына минеди. Елмавызлар каранға кеште янган оттан коркадылар деп ол аталарыннан эситкен эди. Кызлар яткан сонъ, Елмавызлар буларды соаяк болып ойлайдылар. Ама кишкей кыз кеше уйкламай, оларды янган май ман коркыстып турады. Елмавызлар уйге киремиз дегенде, кыз шырылдаган майды созганда, олар артка кашадылар. Суыйтип танъ да атады. Елмавызлар, кызларды уйлеринде калдырып, оьзлери тойга кетедилер. Олар, кетектен алдын, буларга кишкей синълилерин сойып, асып аьзирлеп коярсыз, дейдилер. Кызлар йылайдылар, ама эткендей амал таппайдылар. Кишкей синълилери Езтырнакка коьрсетеди. Сонъ булар ундириктеги алтын туьсли тырнаклы кызды сойып, онынъ тырнакларын казан туьбине салып, уьстине этин салып асадылар. А оьзлери тобаннан кыз ясап, ога Езтырнактынъ кийимин кийдирип, явлыгын байлап, ундирикке олтыртып:

— Елмавызлар келип сеннен бизди сораса, сен бизди тезек йыймага кетти, деп айтарсынъ эм ас аьзирме деп сораганда, аьзир дерсинъ, — деп оьзлери бар куьшлерин де салып кашадылар. Булар кеткен сонъ, Елмавызлар келип киредилер. Олар кызларынан:

— Кызымыз, абаларынъ кайда? Ас аьзирледилерме? — деп сорайдылар.

Тобан кыз буларга:

— Абайлар тезек йыймага кеттилер, ас аьзир, — дейди.

Елмавызлар шешинип ашамага олтырадылар, ашап кутылмага турганда, казаннынъ туьбинде оьзлерининъ кызларынынъ тырнакларын коьредилер. Сонъ булар, аьжейипсинип, уьндириктеги кызды ювырып барып аладылар, карасалар — ол тобаннан ясалган. Булар алгасап, оьз кызларын сойганы уьшин ашувланып, кызлардынъ ызыннан кувып кетедилер. Ювырадылар, ювырадылар, карасалар — алдыларында кызлар. Кызлар да буларды коьрип, бар куьшлерин салып кашадылар. Елмавызлар бек куьшли юретаган боладылар эм кызларга етпеге аз калганда, уьйкен аьптелери бастаракты таслап:

— Алдымыз уьйкен йол болсын, артымыз бийик шоькир болсын, — деп тилейди.

Айтканы да болады. Булар кашадылар, кашадылар, ама Елмавызлар булардынъ артыннан тагы да етпеге аз калады. Сонъ ортаншы кыз, аьптесиндей этип, бияласын таслайды.

— Алдымыз уьйкен йол болсын, артымыз дерия йылга болсын! — дейди.

Булардынъ арты уьйкен йылга болады, алдылары уьйкен йол болады. А Елмавызлар болса, сувдан коркып, кери ызына кайтып кетедилер. Кызлар ювыра-ювыра арыйдылар эм агашлыкка етип, тыншаядылар. Сонъ йолды излеп тавып, уьйлерине кайтып келедилер. Соннан сонъ кызлар ата-аналарына тынълавлы болып, айтканларын этип яшайдылар.

ЕК

Ек — бек кавыфлы азазил тирилик, ол баьри тири затты еп койган. Онынъ бойы кишкей, кулакалары туьрилип юрген тири зат. Ек капилестен келип, аьдемлердинъ соьйлегенлерин билдирмей тынълап, сырларын билген эм аьдемге сакламастан шаппага болган. Ол алабота ишинде, уьй, арба артында ясырынып, аьдемди анълыган. Казах аьлим Серикбол Кондыбай «бу

азазил тириликке казахлар *каракулак* деп те айтканлар» дейди. Сырларды билип, шагып юрген тымшыга (шпионга) ногайлар да *каракулак* дегенлер. Казах мифологиядагы жек эм каракулак, ногай мифологиясындагындай, кишкей бойлы, кулакалары туурилген тирилик, олардын ис сапатлары да усап келген. Бурынгы тюрк тилде азазилге (демонга) *йек* деп айтканлар.

ЙИН

Йин, жин – мусылман диннен келген азазил тирилик. Тек ногай фольклорда ол миллет миф персонаждардын сапатын алган. Онын акындагы энъгимелер албаслы эм аздаа акындагы энъгимелерге усап кетедилер.

Йин аьдемнинь коьзине коьринмеген, ол ярасык кызга, картка, курткага айланып, аьдемлерге распага болган. Окында ол кораз, йылан яде баска бир янувар болып коьринген. Йин, албаслыдай, елмавыздай, тасланган уйлерде, бос ерлерде, ер астында яшаган. Йинлердинь патшасы болган, ога бизим мифологияда Сарыгыз дегенлер. Йин, аьдем, янувар ишине кирип, мараз тувдырган. Сонынь ушин кагымшылар оларды аьдемден, малдан кувып шыгарганлар. Бек яман, ашувлы йинлер де расканлар, олар аьдемге зыкы шектиргенлер, бек кыйнаганлар. Тынышлы йинлер де болганлар, бирерлери аьдемге колласканлар, баскалары кыскаяклы ман бир орында да ятканлар. Биревдинь акылы коьгалса, ога: «Йин соккан», – дегенлер.

Ишине йин кирген аьдемди бакшылар ман кагымшылар эмлегенлер. Бакшылар коьбиз, домбыра, отта кыздырылган болат пан, малдынь, айванлардынь суьеклери мен маразлыды сав эткенлер. Кагымшылар да маразлыды туурли-туурлише эмлегенлер. Кагымшыдынь эмлевине шуклав деп те айтканлар. Олар кара тавык сойып, камшы ман кагып, яде боьридинь териси, тарамысы ман, тебен ийне мен, коьгоьленлерден этилген дарман ман караганлар. Кагымшылардынь айтканына коьре, оларда йин ярдамшылары да болганлар. Олар ак йин мен кара йин коьмекке келетаганлары акында хабарлаганлар. Ногай картлардынь хабарлаганыша, кагымшы, маразлыды сав этеек ушин, йыланды ыслайтаган болган, оны ман белин бувып, бир аз белинде тургыстып, сонь ерге йиберип: «Йылан маразды алып, инге аькетсин!» – деп авырувды йок эткен. Эмлөп болып, кагымшы кара йинге курманлык этип, кара койды соьдзырткан. Этин, авырмасынлар деп, балаларга егисткенлер, суьеклерин йыйып, бир ерге коьмгенлер. Ногайлар, йинди темир затлар

ювытпайдылар деп, санаганлар. Сонынъ уьшин кыскаяклылар озьлерининъ эм балаларынынъ ястык астына пышак, каншы салганлар. Йин ювымасын деп, кишкей баладынъ бесигине камшы, темир мойынтымар, боьри терисининъ кесегин яде боьри тисти байлаганлар. Эгер бала кыйынлы тувса, эбия-ана, йинди куваяк уьшин, бала табатаган кыскаяклыдынъ курсагына йьланнан туьскен кабыкты салган. Элбетте, баьрисиннен бек йинди кувмага дува яраган. Авылдынъ молласы окыган, сонъ кагытка язып дувалар берген. Уйклаякта, эртенъликте уянганда, ас ишеекте: «Алла Бисмилла» — десе, йин ога ювымайтаган деп, балалай уьйреткенлер.

Кобн ногай таварыхларда *йин патшалык*, *йин той* акында хабарланады. Йин патшалык акында хабарлар аз, онынъ иеси Сарыгыз болганы белгили. Йин той акында таварыхлар ногайлар яшаган аьр ерде де бар. Кобан ногайлардынъ фольклорында сол тойларда эситилген *сандырак тартуву* акында энъгиме сейирсиндирмей болмайды. Сол зат акында «Сандырак тартув» деген басты окынъыз. Тоьменде биз белгили ногай язувшы Суюн Капаев халк арасында язган таварыхларды беремиз.

Кумлы авылдан Юмав-агайдынъ хабары

Кумлы авылына янъы коьшкен заманларда, отызыншы йьлларда болган ис. Колыма балта алып, отын шаппага бардым. Оьлен янъы битип келеятыр. Уьйкен арак пишен коьзиме карсы коьринди. Кызыл-каска ети тувар кайдан шыкты, озьим де билмей калдым, оьмир бойынша бизим юртта ондай мал болмаган, бир арак пишенди сол ети мал шашыратып туры. Он абыттай ерде куйдынъ касында семиз кой сойып ятыр уьш мазаллы, мыйыклы йигит, этин ватып, уьш келиншек, тоьс туьймелерин занъыратып, шек-карынынъ ювады. Ошак басында анайлар, ийисин шыгарып, бавырсак писиреятырлар.

Мен бир неше абыт алдым, мени коьрип манъка анай шалкасыннан йыгылды. Сол вақытта:

— Дунияга от туьсти! — деп ак шал атлы касымнан озьтти.

— Бисмилла, — деп мен де айттым, баьри зат та йок болды.

Козьим каранъа, кулагым тынып, тоьгерек якта тезеклер яйрап ятыр. Йьлгыннынъ ишинде олтырыман. Дува оқып,

эсимди йыйдым. Йин йыкпага аз калды, йыгылган болсам, акылдан авысаяк эдим...

Эдилбай-агайдынъ хабары

Йылкыды багып куьзетке шыктым, ийтим де бар эди. Танъ белгисин бергенде, уйкладым. Ийтим катып каты уьреди. Уянып, тоьгерек якка коьз салып карасам, энъгилдинъ ишинде йылгыннынъ арасында, албаслы олтыры, тарак пан шашын тарап, аяклары терис караган, эмшеклери ийнинде, шашлары белине дейим етеди.

Атам айткан соьзлер тык деп эске туьсти: «Уллы соьзге тынъламаган, уллы баьлеге йолыгар», – деген соьз акыллы, тувра соьз. Атам уйьреткени бар. Албаслы коьрсенъ, йылгын ман яде мамык белбав, яде ышкыр ман сок деген. Йылгын ман тоьбелесенъ:

– Урлык урлыкка, тамыр тамырына, тамыры айкаскан ериннен юрмен! – деп бакырып, артынъа-алдынъа карамай, кашув керек деген.

Мен атамнынъ соьзин сол шакта муткаман. Эм барып, янасып албаслыдынъ шашыннан сыгып ысладым, ялав ман эки соктым. Албаслы ийнин солга-онъга бурды да, бир сес шыгармады. Сол заманда кулагына тиреп, туьбек (мылтык) аттым. Албаслы колымнан айырылып, сойыляятырган бугадай оькирип кашты, аямда бир шашы да калмады...

Сонъ каты уйкладым. Бир ярасык кыз келип, аягымды сыйпады, уянып, аягым ман кызды тевип йибердим. Эрекке тымалап кетти. Кыз турып, тагы да куьлип карайды.

«Бисмилла» – деп айтканым да болды, кыз йогалып кетти.

Моллага бардым.

– Сени йин кыз анъылыйды, – деди молла-акай.

Эм дува берди, окыды. Йин кыз анъылып юруввин койды.

КАНТУЛЫК

Кантулык – канзепир, бек ашувлы, кавыфлы азазил тирилик. Ол канга толган тулыктай коьринеди, тек онынъ басы, колы, аягы йок. Онынъ акында энъгимелер аз, онынъ аты булай соьйлегенде айтылады. Яман, залым аьдемге ногайлар *кантулык* дейдилер.

КАРАГУС

Карагус деп ногай мифологияда уйкен азазил куска айтканлар. Бугуьн болса, орысша орелга *карагус* деп те, *кувбай* деп те айтадылар.

Азазил кустынъ аты *кафа* (уйкен, мазаллы) эм кус деген эки соьзден куралган. Ногай таварыхларда Карагус йогары, тоьмен, орта кабатларда да ушады. Карагустан коркадьлар, ол аьдемди, кесек-пусык этип, бир кыйналмай йьиртпага болады. Аман да энъгимелерде ол аьдемлерге ярдамласады, баьтирлерди казадан куткарып, ер астыннан шыгарады, бир ерден баска ерге ушырып аькетеди.

Ногай таварыхларда Карагустынъ уясы Байтеректинъ басында орынласкан. Карагус ушып кетсе, уясында ялгыз калган балапанларга Байтеректинъ туьбинде яшаган Аздаа, туьрен мен йылысып коьтерилип, оларды ашайды. Бир ногай эртегилердинъ, энъгимелердинъ баьтирлери Аздаады токтагып, оьлтиредилер. Сондай зат болса, Карагус муьсиревлигин коьрсетип, баьтирлерге коьмек этеди («Камыр-баьтир» деген басты каранъыз).

Тамам сондай таварыхлар ногайларга якын казах мифологияда да расады. Айтылган казах аьлим Серикбол Кондыбай сондай затларды баска халклардынъ мифологияларында да табады. Айтпага, Керуьв Америкадынъ индеецлеринде эм Куьнбатар Сибирьде яшаган халкларында. Америкадагы индеецлердинъ таварыхларында балапанларды саклаганы ушин Карагус баьтирге от савкатлайды. Бек бурын заманда отгы табув аьдемлерге бек кыйын зат болган. Ногай таварыхларда Карагустынъ аьдемлерге от савкатланганы айтылмайды, балапанларын оьлиден куткарганы ушин, Карагус аьдемлерге туьрлише ярдамласады. «Мархаба акында» деген эртегиде Карагус тувралыкка якласкан туьз яшавдынъ якшысы болып коьрсетиледи. Эртегиди, халк энъгимеди кулланып, автор язган.

Мархаба акында

Бурын-бурын бирев болган, сол биревдинъ бурнында тирев болган. Сондай бурны болганына ол кыйналмаган. Бурнындагы тиреви де уйкен буршав этпеген. Элбетте, ти-

реви болганы ушин ол аз сойлеген. Аман да сойлегендей де коьп аваслыгы болмаган. Уялганнан авызын ашкандай да амалсыз болган. Кишкей кызы Мархаба ога уятлык келтирген, ол коьп сойлеген, токталмай коьп оьтирик айткан. Аьр соьзи де оьтирик болган. Анасын да, атасын да, коньгысыларын да, тенълерин де алдап турган. Баладынъ оьтирик айтканын бирев де коьпдыралмаган. Сонынъ ушин атасы бек уялган, аьдемлерден эрек турган.

Бир кайта кишкей кыз каралдыларынынъ авызынынъ касында турганда, орам ман сокыр киси бараятырган болган. Кыздынъ касыннан озаятырганда ол:

– Булайда бирев барым? – деп сораган сокыр киси.

– Йок булайда бирев де, – деген кыз.

– Сен барсынъ да? Сен ясынъма, кызсынъма? – деп сораган киси.

– Мен яспан, – деген тувра сойлегиси келмеген Мархаба.

– Мен ашпан, сен мага уьйден бир кесек оьтпек шыгарсанъ, – деген сокыр киси.

Кыз, киси бир зат та коьрмейтаганын анълап, каралдыга кирип, ерден тас коьтерип, кайтып, сокырга берген. Сокыр киси, тасты колына алып, сол саьатлей баьри затты анълаган...

Эм сол ерде бирден ел коьтерилип, ала-буркасын болып, куйынга айланган. Сол киси бирден уйкен карагуска айланып, кызга эсин йыймага аьл бермей, тырнаклары ман оны ыслап, канатларын кенъ яйып, оны коькке ушырып аькеткен. Карагус кызды ыслап, коьп ушып барган. Эм бир ямпик уьй турган алыс тав ерде конып, кызды туьсирген эм оьзи де коьзлери коьретаган аьдемге айланган. Киси, кызга суслы карап:

– Сен, кызалак, коьп алдайсынъ. Мен сени соны ушин язалайк боламан. Меним атым Яшар. Сондай аттынъ маьнеси яшав болады. А яшавды алдап болмас, оьтирик сойлемеге ярамас. Сонынъ ушин сен ети ай булайдагы тав басына шелеклер мен сув тасып турааксынъ. Эгер куьн сайын йырма шелек тасып, тав басындагы боькшеди толтырсанъ, мен сени уйге еткерермен. Эринмесенъ, алдамасанъ, эрте де уйинъе барарсынъ! – деп айтып йогалды.

Эртеси куьн кыз, куьн тав басыннан йогары коьтерилгенде, уянды. Керилип, эринип, шелеклерге сув алып тавга коьтирилип баслады. Тек Мархаба, оьтирикши болганнан

баска, эриншек те болган. Эриншеклер дайым да обътирикши де боладылар да. Кызалак, бир-эки кере тавга коьтерилип, боькшединъ касында ятып уйклады. Аксамда Яшар келди.

– Аьше, сен неше шелек сув тасыдынъ? – деп сорады.

– Йырма! – деди кыз, бир кылы да кыйшаймай.

– Тоьх, сени! Алдавынъды коймайды экенсинъ! – деп басын шайкап, йок болды киси.

...Собьтип кыз уьш ай тавга сув тасыды. Бир куьнде де толтыралмады боькшеди. Куьн сайын Яшар келип, сорав берип турды. Мархаба баягыша обътирик айтты. Яшар да, обкিনিшли басын шайкап, йогалды.

Бир куьн кызалак, арып-талып, тегаран бир он шелек сув тасыды. Тамам такаты таьвесилип, боькшединъ касында ятты. Аксамда Яшар келди. Баягы соравын берди. Аман да кыз туврасын айталмады. Эгер ясырмай айткан болса, Яшар оны аяп, уйге де кайтараяк эди. Туврасын собйлеп билмеген Мархаба явап бермеди. Уьндемеди.

– Аьше, тагы да тасы! – деп Яшар кетти.

Кызалак йолдынъ шетинде олтырып, коьмекейи босап йылады.

– Аьруьв кыз! Аьруьв кыз! – деген ога каратылган сес шыкты.

Кыз, ким оны ман собйлегенин аньламай, адалады.

– Ол менмен. Касынъдагы Йолман. Сени мен собйлей-мен. Не зат уьшин кайгырасынъ?

– Мен уйге кайткым келеди! Кайтип бир аргаман! Сувды да тасыгым келмейди, – деди кыз.

– Сен тасыма! Уьйинъе каш! Меним артымнан барсанъ, мен тувра уьйинъе еткереекпен! – деди ога Йол.

Кыз бек сога суьйинди. Турагалып йол артыннан шапты. Йол алдыда:

Шап, Мархаба, катала!

Ойнайык айлан-бийлан!

Кимди суьйсенъ ьйнантып,

Шаптырарман артымнан.

Эх, алдашы мен Йолман,

Мен – тоьгерек, кел, айлан! –

деп йырлап, шавып барады. Кыз, онынъ йырын эситпей, артыннан калмайды. Тавдан туьсип, сувягаман айланып, тагы да тавга коьтерилип, тагы да тавдан туьсип, шабады Йол. Кыз, арып-талып, артыннан шабады, сувсап, сув ишкиси келеди.

Каранъа туйседи. Тагы да тавга кобтериледи. Кобтерилсе, кобтерилсин...баягы бобкшединъ касына келеди. Кызалак, такаты тавесилип, йыгылады.

– Ха-ха-ха! Калай мен сени алдадым! Басынъды састырып, не бек завкландым! – деп Йол куулейди.

– Не зат ушин алдадынъ? Не яманлык эткемен мен сага? – деп Мархаба йылайды.

– Берлисинъме сосы сен?! Яманлык сагынып алдаганым йок. Мен сени завкланаяк ушин алдагаман. Мен кобтересин де алдамага суемен. Мен алдын сендей бир кыз эдим, мине алдап юргеним ушин, мени йол эткенлер. Сол алдавымды соyle де коймайман.

– Сенинъ алдавынъда бир завклыкты да кобрмеймен. Мен сенинъ алдавынъды басымнан кеширермен, тек баска сенинъ бир аладавынъа да ыйнанмаспан. Сен мени тувыл да, оьзинъди алдайсынъ, – деп Мархаба, колын булгап, кетти.

Эм эртеси куьн баьри куьшин салып, сув тасып баслады. Аман да сав куьнде тек он сегиз шелек сув тасыды. Арып олтырганда, Яшар да келди.

– Калай ды аьллер? – деп сорады.

– Аьллерим осал. Сав куьн терлеп-писип сув тасыдым, савлайы он сегиз шелек сув болды...

– Йок. Сенинъ аьллеринъ осал тувыл. Тувра соьйлединъ! – деп Яшар, йылы куьлемсиреп, тагы да айланып карагус болып, кызды кобтерип алып ушып, уьйине аькетти.

КАРАТОН

Каратон – азазил тирилик. Ол албаслыга усайды, оьзинде баласы болмайды. Товарыхларга коьре, каратон бесиктеги, янъы юрип баслаган балаларды урлап акашады. Ол да, албаслыдай болып, мамык бав ман, ышкыр ман сокканнан коркады. Соксалар – йылайды. Онынъ йылавы сув ягар беттен, агашлык беттен эситиледи. Сол йылавга: «Каратон бала куьсейди», – дейдилер. Ногайлар бир де бала таппаган пишеге *Каратон* деп айтадылар.

КИР-КОБЬЛЕК

Кир-кобьлек – азазил тирилик. Ол кийик болган аьдемге усаган, тек кевдеси уьйкен эм де савлай туьк баскан. Ногайлар

дынъ айтувларына коьре, кир-коьйлеклер Кылаус оьзеннинъ ягасындагы тогайлыкларда яшаганлар, олардынъ соьйлеви аьдемдикине усамаган, соьйлегенде коьп сызгырык, шакылдавык сеслер шыкканлар. Ногайлардынъ таварыхларында Кир-коьйлек акыллы, сезгир тирилик болып сувьретленген. Тахир Акманбетов Кир-коьйлек акында энъгимеди халк авызыннан язып алып, «Алал косак» деген китапта баспалаган. Бу энъгимеди айтылган ногай ярыкландырувшысы Абдул-Хамид Джанибеков та халк авызыннан язып алган, тек энъгимеде ога «яланъаш аьдем» деп айтылган. «Яланъаш аьдем» соьйлеп билгени йок, айтаяк болган затларын ымлап коьрсеткен: бир куьлген, бир кайгырган, а онынъ ымлавынынъ маьнесин акылы юйрик болган атаклы Бегимакай шешкен. «Кир-коьйлек» деген энъгимеди, оьзинше анълатып, хабарлаган бу китаптынъ авторы.

Кир-коьйлектинъ акында

Эрте-эрте заманда, эшки боьрте заманда, капшыктынъ авызы кийиз заманда, торгайдынъ авызы муьйиз заманда, бурын бирев бар экен, бурнынъда темирев бар экен, шымшык торгай сувда экен, бозторгай сувдай экен... Сол заманда бир ногай Ханнынъ анъшылары анъ излеп шыкканда, бийик тавдынъ касында, туьедей бойшан, аювдай мазаллы яланъаш аьдем коьредилер. Анъшылар коьргенлерин Ханга айтадылар. Хан иерге эм уйыкка катран яктырып:

— Албаслы болса, уйык киер,
Кир коьйлек болса, иерге минер, — дейди.

Ханнынъ анъшылары яланъаш аьдем мен раскан ерге барып, Ханнынъ айтканын этедилер. Батлак коьзли, туькли Кир-коьйлек иерге олтырып, катранга батады. Оны байлап Ханга аькеледилер. Хан оны ювындырады, кийиндиреди, бир-эки юма тургыстады. Кир-коьйлек берген асты ишпейди эм соьйлемейди. Хан оны кыдыртып базарга аькетеди. Базарда саьвдегер этик сатып олтыры, онынъ касында бир аьдем:

— Этик бек аьруув, тек уьш йылга шыдалмас, — дейди.

Онынъ соьзлерин эситип, Кир коьйлек куьледи.

Хатын арбага янтайган, куллыкшысы ат туварады, арбадынъ иеси балады ойнатаятырганын коьрип, Кир-коьйлек куьледи.

Сонъ тубектинъ сесин эситип, йыйылган халк суьйинеди. Тек Кир-коьйлек басын тоьмен салады.

— Неге сен эки ерде куьлдинъ, тубек атылганда, басынъды тоьмен салдынъ, — дейди Хан Кир-коьйлекке базардан шыкканда.

— Этик алаяк болган аьдемнинъ уьш куьнлик оьмири йок, уьш йылдынъ акында ойланганына куьлдим. Балады ойнатып турган аьдемнен бала тувмаган, баладынъ атасы — онынъ куллыкшысы, сонынъ уьшин куьлдим, Тубектинъ сесине баьри де суьйинедилер. Тубек болса, намартлыктынъ дуьняга энген куьни. Сол себептен муьглы болганман, — дейди Кир-коьйлек.

Хан сейир этип калады. Кир-коьйлек десенъ сонынъ арасында йок болып кетеди.

ОБЫР

Обыр — куртка болып юрген мифологиялы персонаж. Ногай таварыхларга коьре, обыр канишкир азазил тирилик. Оьзи оьзин оьлтирген кисидинъ элеси обырга киреди, деп саналган. Оьзи оьзининъ оьмирин кыскарткан кисилерди авылдынъ мезарына коьмген йоклар. Мусылман диншилер де сондай аьдемлерди мезарга коьмдирмегенлер, олардынъ янларына аьхыретте тынышлык табылмаган. Эски ыйнанувларда да олар суьлдерлер, аруаклар йыйылган ерге ювытылган йоклар.

Коьбинше оьзи оьзин оьлтирген аьдемнинъ элеси обыргус пан алынган. Ерге коьмилмеген аьдемнинъ де элеси обыргуска кирген. Сонынъ уьшин обыргус аьдемлерге ашувлы, боьтенде коьммей калдырылган аьдемнинъ элеси ювыкларынан оьшин алган, оларга яманлык келтирген. Обыргус аьдемге себепсиз де тийген, ол яман элести ярасык кыскакылыга, балага киргистпеге болган. Кара соьз бен айтылган таварыхларда обыр-куртка алдав ман балаларга янасып, олардынъ канларын сорган. Аьлсиз, сыркавлы, уйклаган аьдемлердинъ де канын ишкен.

Ногайлардынъ айтувларында обыр, мысыкка айланып, тавык юмырткаларды урлаган, сыйырдынъ суьтин савган. Аьдем оьлсе, ногайлар оьли турган ерден мысыкларды кувганлар, бир ерге аькетип капаганлар, неге десенъ обыр, мысыкка айланып, оьлгеннинъ лесине зарарлык этпеге болган. Сол зат уьшин оьлгеннинъ лесин каравсыз тургыстпаганлар, оьлидинъ касында ювык кардашлар олтырганлар.

Таварыхларда обырлардынъ явлары да бар. Олар аздаа ман, елмавыз бан, карагус пан явласканлар, баьтирлерге бу азазил тириликлерди енъмеге ярдамласканлар. Оннан баска эртегилерде обыр йоравшы, сыншы болып коьрсетилген. Ол алдыда болаяк затты, сырды, ясыртын затты билген. Ногайлар аьдемде сол сынавышы сапатлар коьринсе, сондайга *обыр* деп айтканлар.

Обырдынъ келбети татар, казах, башкир, крым татар, туьрк, славян, угор халклардынъ фольклорында кенъ яйылган.

Обыр деген соьздинъ этимологиясы *оп*, *обув* деген тамырдан шыккан. Орыслар обырга *упырь* дейдилер. Европада белгили *вампир* деген соьздинъ туьп тамыры бизим обырдынъ тамыры ман бир.

ОБЫРГУС

Обыргуска *манъкагус* деп те айтканлар. Йыр фольклорда *япалак кус* (орысша филин) кенъ белгили. Йогарда айтылынгандай, обыргустынъ мифология сапаты ашыктан-ашык коьримли. Ногай йырларда, боьтен де каранъа кешелерде баьтирлердинъ йол косаклары болып, япалак куслар ушып барганлар. Сол зат суьвретлевдинъ бир сулыбы, суьйтип баьтир казага, хаягеге ушырамага болаягы коьрсетилген.

«Муьшел» деген баста ногай календарь калай туьзелгени акында энъгиме келтирилген. Сонда януварлардынъ йыйынынъ басшылап обыргус юргисткен. Акыллыгы, сыншы сапатлары ман йыйылганлардан артык экени ушин оны басшылыкка айырганлар.

Тоьменде келтирилген энъгимеде де манъкагус оьзининъ акылын билдиреди. Энъгиме «Алал косак» деген китапта баспаланган. Оны оьзинше аньлатып, автор хабарлаган.

Манъкагустынъ явабы

Эрте-эрте заманда, эшки боьрте заманда, бузга бийдай биткен заманда, тавда тары оьскенде, тарсылдатып органда, сув кайнап, каймак болган заманда куслардынъ Ханы яшапты. Сол Ханнынъ хатынын аягы енъилленеди. Хан ул балалы болады. Хатыны, Ханга бала тапканынаа оьктемсип:

– Куслардынъ суьегиннен бесик ясат! – дейди байына.

Оьз еринде баьри ога бойсынганларды хан шакырады. Манькагустан оьзгелери баьри де келедилер. Хан ашувланады, каты шамланып, манькагусты да аькелдиреди.

– Неге буйырыкты толтырмадынъ?! – дейди Хан.

– Келдим, кышкырыкты эситтим, бирев биревди эситпейди, артка кайттым, – дейди Кус.

– Сени акыллы деп айтадылар. Уьш сорав беремен, маьнесин таппасанъ, кылыш меннен, бас сеннен, – дейди Хан.

Манькагус, уьндемей, тынълайды.

– Кеше коьппе, куьндиз коьппе? – деп сорайды Хан.

– Туманлы куьнди де туьнге тенълесем, куьннен кеше коьп болады, – дейди Манькагус.

– Тири коьппе, оьли коьппе?

– Яшав завкын коьрмейтаган каьриплерди де оьлидей коьрсем, оьли коьп болады.

– Хатын коьппе, эр киси коьппе? – дейди Хан.

– Хатын коьп, неге десенъ хатынынъ тили мен юрген эрди де хатынга санайман! – дейди Манькагус.

Хан ойлы болып, бир зат айталмайды. Хатынынынъ айтканын этеек болганына намысланады. Манькагус канатын кагып, ушып кетеди.

ПЕРИСТЕ

Пафи, пери – иран халкларда кенъ белгили соьз, соьбитип олардынъ мифологиясында йинлердинъ бир туьрлисине айтылган. Бирер мифлерде пери аьдемлерге алал болып коьрсетиледи. Оларды оьзлерине кагымшылар, бакшылар коьмекши эткенлер. Пери, ярасык кыз болып, аьдемге ашык эткен акында таварыхлар бар. Солай болганда, пери мен кавыскан аьдем, акылы авысып, авырган. Сондайларды кагымшылар, моллалар эмлегенлер.

Ногай мифоэпикада *перисте* деген элес кенъ белгили. Ол аьдемнинъ куьшин саклайтаган элеси. Фольклорга коьре, аьр аьдемнинъ де тувганлай перистеси болган. Перисте акында баьтир йьрларда да, бесик йьрларда да айтылган. Сондай кенъ яйьбувы бу келбет ногай мифологияда бек бурынгы заманнан келгенин анълатады.

Бу саклавшы элеске уьйкен маьне берилгенин биз бесик йьрларда ашык коьремиз:

Перисте йыйылып,
Бетин аруув ясаган.
Ийги, яхшы йыйылып,
Аруув атын атаган.

Ногай фольклорда перистединъ келбети туурлише суувретленген. Йогарда «Албаслы» деген баста «Боори перистели Баьтир-Кады» деген энъгимеде аьдемнинъ перистеси болып, боори коьрсетилген. А мине ногай халктынъ айтылган эпикалы баьгири Шорадынъ перистеси йылан болган. Эки таварыхта да перисте – баьтирлерге куьш беруьвши. Сонынъ уьшин перисте деген соьздинъ негизинде *барыш* (коьмекши, ярдамшы, ыргаты) деген бурынгы тюрк соьз турмага болган деген ой да келеди. «Шора-баьтир» деген эпикалы йырда баьтирден перистеди кувалав Шорага аьжел таптырады. Йырда перистединъ сапаты толысынша кара соьз бен айтылады. Йырдагы энъгимеди озьинше анылатып, хабарлаган автор.

Шора-баьтирдинъ перистеси

Шора баягылай Казанда яшап турады. Онынъ мергинлиги, куьшлилиги, боьтенде онынъ Сапи-ханым (сол шакта оьлген Сафа-Гирей ханнынъ пишеси, уьшин аты Суьйим-бийке) алдында ырыясымай, оьктемлигин йоймай турувы халкка хабар болып йыйылады. Ярлылар ога куванадылар, байлар ога ашувланадылар. Тоьрелер: «Канъгып келген бир ногай баьтир бизден бир ташанган да этпейди», – деп бугунадылар. Бугынса да муны кувмага, оьлтирмеге тартынадылар. Шорага халк якласар деп коркадылар. Шорады Казан ханнынъ баьтирлери де суьймейдилер. Казан шахарга Шора келгеннен сонъ, оьзлерининъ баслары, сыйлары кемигендей коьредилер. Бир куьн Кулыншак баьтир кылып этип, Шора баьтирдинъ перистесин озьине байырлап алайык болады. Перисте демеклик – баьтирдинъ куьш беруьвшиси эм куьшин саклавшысы.

Баьтирлердинъ перистеси йылан болады. Кешеден кеше йылан-перисте озьининъ баьтири мен бир орында ятады. Куьндиз де, коьринмей, баьтирдинъ алдында яде артында айырылмай барады. Перисте, аьр дайым оьз баьтирине ярдамласып, ога якласып, оны коршалап турады. Кишкей, коркак баьтирдинъ перистеси кишкенекей йинъишке йылан болады. Уьйкен, атаклы оьктем баьтирдинъ перистеси

уыйкен, мазаллы, суслы болады. Перистеси бек куышли баьтирге ок тиймейди. Баьтирге атылган окларды перистеси, канатлары ман кагып, кевдеси мен согып, баьтирден эрек таслайды. Перисте оьз иесине душпан кылышын да тийгистпеске шалысады. Душпаннынъ коьзин капайды, атын уьркитеди. Перистеси бек куышли, атаклы баьтир яраланса да, оьлмейди эм тез аяк уьстине минеди.

Эне соннан себеп Кулыншак баьтир Шорага суьймеслик этип, Шорады перистесиннен айырып, онынъ куышли перистесин оьзине алаяк болып мыратланады. Сол мырат пан Кулыншак бир куьн Шорага келеди де булай дейди:

– Шора, биз экевимиз доспыз, теңьмиз. Экевимиз де баьтирмиз. Бир аяктан ас ишемиз. Бу кешке орнымызды авыстырып ятсак, калай коьресинъ? Сенинъ тоьсегинъде бир ятып карасам экен. Сен меним орныма ят...

– Болсын, – дейди Шора.

Солай этип, Шорадынъ орнына Кулыншак баьтир ятты, Кулыншак орнына Шора ятты. Туьннинъ ортасы етип, перистелер баьтирлерине кайтатаган заман болганда, Кулыншактынъ перистеси кирип келди. Шора караса – Кулыншактынъ перистеси бир йинъишке кыска йьлан экен. Перисте янасып келгенде, Шора баьтир муны сермеп, тилин сувырып, юрканнынъ астына салады да, оьзи уйклап кетеди. Кулыншак та, Шорадынъ орнында ятып, карап турады. Бир заманда, бир шакта акырып, кулакты тындырып сызгырып, оькирип, Шорадынъ перистеси келеди. Каралдыга киргенде, уьйдинъ терезелери зынъырайды. Кулыншак корканыннан дирилдеп, атылып уьйден шыгып кашты. Шорадынъ перистеси аздаадай бир зат экен. Кулыншак коркып, Шорадынъ орнына эки айланып келмейди. Эм ол, Шорага барып, айтады:

– Кой, сенинъ орнынъ мага келиспейди. Бек уыйкен. Перистень де дуныяда болмаган уыйкен экен. Эште, сендей баьтир дуныяда болмас. Мен сенинъ перистеньнен коркып, шыгып каштым. Орнынъ да, перистень де оьзинъе болсын...

Шора турып, оьзининъ орнына барып ятады. Болган уьшин перистеси, Шорады тапшай, кетипти. Сол кеше Шорадынъ перистеси кайтпайды. Шора экинши куьн карайды – перисте экинши кеше де келмейди. Сол келмев мен бир юма келмейди. Узын соьздинъ кыскасы, Шорадынъ перистеси оьз орныннан уьрккен. Шора излеп йобнейди.

– Ай, сол Крымга, эски юртыма кетип бармагай эди! – деп Карагерди минип, эски юртына йол алады. Айтканындай, перистеси кырда йолыгады. Тек не хайыр! Шора ювыклаган

сайын, перисте Шорадан эрек кашады. Шора шакырып та, шамгалып та, перистесин озине аькелип болмайды. Событип мунынъ перистеси ят болады.

Бек мунъайып Шора Казанга кайтып келеди. Событип яшай турып, Шора бир кере анъшылап шыгады. Анъшылай барганда, мунынъ алдына бир яс баьтир шыгады. Сол шакта коьктен бир ак каз ушып кетейтыр экен. Сол ак казга Шора да, соьлеги алдына шыккан яс баьтир де бирге окларын атадылар. Экевининъ огы да ак казга тийип, кус ерге туьседи. Сол ерде эки баьтир де ак казга бирге етип, аьр кайсысы да анъды озьи алаяк болады. Таласып, булар согысып баслайдылар. Ок атысып та, кылыш пан сермесип те, найза ман туьйресип те, бир-бирин енъип болмайдылар. Кайтип каьрлесе де, не амал этсе де, Шора сосы яска бир зат та этип болмайды. Шорадынъ бек сейири калады.

— Мен енъмеген эр йок. Бу кайдан шыкканды? — деп ойланады. Тамаша этип, Шора сол ерде толгайды:

Алайга, янлар, алайга,
Алалмаган экенмен,
Сосы дара малайды
Аьвелдеги колайга.
Шапса, кылыш оьтпейди,
Шанышса, сунъги батпайды,
Не янъылысым болды экен
Яраткан бир Кудайга?

Яс баьтир Шорадынъ авыр аяклы болып уьйине кететан орыс пишесиннен тувган аьвлети экен. Туврасы — Шорадынъ улы. Тек нагашларында тувып, сонда озскен. Яс баьтирдинъ анасын Шора Казанды аламан деп келген аскериннен есирликке алып, пишеси эткен. Шора болмаган болса, Казан баьтирлери кызды оьлтиреек эдилер. Шора уьйленгенин яратпай, кылыьыннан караганлар. Сол заманда кыздынъ кардашы ясыртын Казанга келип, карындасын зор ман алып кеткен. Кыскаяклы тоьркининде бу йигитти тапкан... А бу ерде атасы ман улы бир-бирин танымай турылар.

Шора, яска бир зат та этип болмаяк экенин анълап, оны койып, кетеди.

— Меннен энди баьтиршилик озды, меннен перистем де кетти, — деп Шора сувдан оьтеятканда аты да, озьи де сувга батып, оьледилер.

САРЫГЫЗ

Сарыгыз – бурынгы мифологиялы персонаж. Ол ногай таварыхларда йин тайпалы кавыфлы сары шашлы кыз болып белгили. Бирерлер оны йин патшасы деп те санагап, мезарларда яшайды дегенлер. Сонынъ уьшин мезарда каранъа заманда болмага яраганы йок. Таварыхларда Сарыгыз танъ атаяктан алдын шыкпага болган. Ол аьдемлер мен соьйлемеге авас болып турган. Ама онынъ касына ювык барып соьйлемеге болмаган. Сарыгыз аьдемди ыслап, кутыклап оьлтиретаганы акында да айтувлар бар. Аьдемнинъ этине тийген еринде шыгувлар, котырлар тувганлар. Ногай фольклордагы бир эртегиде Сарыгыз бир кисиге байга барып, терислик эткен намарт аьдемлерди язалайтаган болып коьрсетилген.

Албаслы ман алыскандай, Сарыгыз бан да алыспага керек болган. Ол ювыклаганда, бир туьйир шашын уьзсень, ол аьдемнен кашкан. Ыстаннынъ ышкыры ман соьылса да, ол оьзге ювымаган.

Кобан ногайларда алынып кеткен ашувлы кыскайклыга *Сарыгыз* деген атты такканлар.

Бу персонаж казах эм туркмен мифологияларда да бар. Оларда ол албаслыдынъ бир туьрлиси болып саналган. Ол бек мазаллы тирилик, кайсы аьдемди де йыгып салгандай карувлы.

ТАЪЖЕЛ

Таъжел – бек яман азазил тирилик. Яс аьдемлер мезарда кабыр казсалар, картлар оларга терен казбага керегин айтадылар. Картлардынъ анълавынша, ер астында табыр аскери мен Таъжел яшайды, эм олар ерди казып, тыска шыгаяк боладылар. Аман да шыгалмайдылар. Ахырзаман келгенде, Таъжел табыр аьскери мен ер астынан шыгаяк. Басшыдынъ да, аскершилердинъ де узын темир туяклары бар, олар ерди таптаса, кабырларды зыян этпеге болаяклар. Сонынъ уьшин терен казбага керек, дейдилер.

Бизим азазил тириликтинъ аты мусьлман диндеги Даджал деген персонаждынъ иесимине усайды. Ол бир иесим болмага да болады. Ама бизим халкта айтылатаган Таъжел деген ат би-зики, тюрк халкларындыкы экени ашык сезиледи. Ол *таъж* (таъж боьрк) эм *эл* деген эки соьзден куралган. Ногай мифологиядагы Таъжел ер астындагы патшалыктынъ басшысы. Белки, мусьлман динин алганда, эски халк энъгимелердеги персонажга Даджал деген ат, ногай тилине уйкастырылып берилген?

ЭРГЕЖЕЙЛИ

Эргежейли – кишкей бойлы аьдем (орысша карлик). Соьздинъ этимологиясы *эр эм кенже* деген эки соьзден куралган.

Бир эски таварыхта аьдем дуныядынъ Йогарында алп аьдемлер, Ортасында булай аьдемлер, Тоьменде эргежейлилер яшаганлар деп хабарланады. Тек фольклорда бу боьлинуьвди белгилеген шыгармалар аз. Боьтенде алплар акында таварыхлар коьтере де йок демеге болаяк, фольклор шыгармаларда олар булай аьдемлер мен бирге яшайдылар.

Ногай мифологияда эргежейлилердинъ эли, патшалыгы ер астында орынласкан. Таварыхларда «бойы бир карыс, сакалы кырк карыс» яде «бойы бир карыс, сакалы бес карыс» (ая ашылганда бас бармак шынатай арасы оьлшемге карыс дегенлер) деп эргежейлилердинъ патшасы акында айтылады. Бойы кишкей болса да, эргежейли мазаллы, куватлы. Ол баьтирлер мен, давлар ман барабар болып алысып, давды бир сокканы ман йыгып салмага болады. «Камыр-баьтир» деген таварыхта эргежейлидинъ эли – куйы (Дау куйы) туьбинде, ер астындагы кабатлардынъ бирисинде турган тогайлыкта. Оьзге эртегилерде эргежейли патшалыгы – коьл астында, баскаларда ер астындагы Тоймадык деген оьзеннинъ аргы ягасында. Эргежейлилердинъ патшасы ер астында коян егип юреди, ер астыннан тыска шыкса, энъ ийги атларга минип аьдемлерге шапкынлык этип, байлыкларына тонап, кызларды акашып ер астындагы патшалыгына аькетеди. Баьтирлер, акашылган кызды кайтарар уьшин, ер астына туьседилер эм патша ман согысып, куьресип, тегаран бир енъедилер.

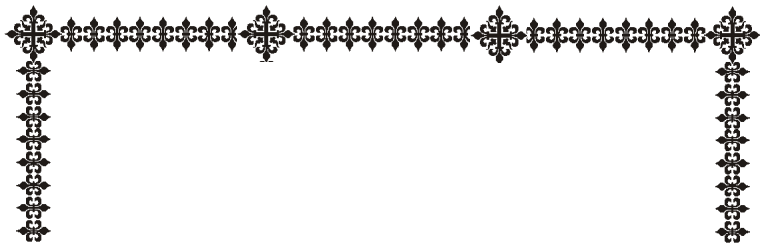
Эргежейли миф персонаж кардаш казах халктынъ мифологиясында да бар. Ногай эргежейли мен казах эргежейлидинъ сапатлары да, эткенлери де бирдей. Белгили аьлим Серикбол Кондыбай бу персонаждынъ келбети коьп кере туьрленген деп язады. «Энъ басында, – дейди аьлим, – ол Аргы-аьже (ерг-аьже) – аьдем тайпасынынъ туьп анасы, кудайлы ана, оьлилердинъ патшалыгынынъ иеси. Оннан сонъ, бир неше оьмирликлер озганда, ол Аргы-аьжединъ улы яде кулы. Аргы-аьжединъ, оьлилер патшалыктынъ балаларына эргежейлилер дегенлер.» (с.109).

Биз бу ой ман унаспага амал коьрмесек те, мунадай келбаклавды эсте тургыстпага керекпиз. Белки, сосы суьвретлев дурыс болып шыкпага да болаяк.

Баътир, оънер, кеспи,
аъдет йорыклар ман
байланыслы затлар

АВЪЛИЕ

Авълие (Аулие) деп ногайлар шийх, дугаъжи (ду-аъжи, орысша *святой* деген) аьдемге айтканлар. Бу ат ногайлар яшаган аьр ерде де белгили болган. Авълие деген соьздинъ асылы *ваьлий* деген араб соьзден шыккан.

Ногайларда *ваьлий* деген соьз де бар, тек ол оьзининъ бурынгы дугаъжи деген маънесин йойган, эм бугуьн анъкылдак аьдемге айтылады. Тек Астрахан областинде яшаган ногайларда авълие деген соьз, *ауля* деп айтылып, бурынгы маънесинде кулланылады. *Ауля* деп оларда шийх, дугаъжи аьдемлер коьмилген мезарларга да айтылады. Бу мезарларга тек Астархан ногайлары тувыл, мунда яшаган казахлар да, туьркпенлер де, татарлар да табынадылар.

Белгили орыс аьлим В. Викторин «Ауля эм мужавират» деген макалада сол авълие ерлер эм сонда юргистилген аьдетлер акында булай язады: «Сол аьдетлер мусылман аьдетлер мен байланыслы болса да, негизинде бурынгы йорыклардынъ белгисин юргистеди». Сол йорыкларды мунда яшаган моллалар макул коьрмегенлер, яратпаганлар. В. Викториннинъ билдирувьине коьре, Астархан еринде 23 ауля бар, солардынъ 19-сы юрт ногайлардынъ авылларында орынласкан. Эгер ауля авылдынъ мезарында болса, савлай мезарга аулядынъ атын атаганлар. Авылдынъ мезарында болмаган, айырым ерде турган аулялар да бар. Аьдетинше сондай аулялар тоьбе болып турадылар. Яксат авылдынъ касындагы Абубекир Кара-Укара Хызыр-атадынъ аулясы, Янъы-Аскер авылдынъ касындагы Уьйрек-аьжидинъ аулясы, Келинши авылдынъ касындагы Джигит-аьжидинъ аулясы халкка боьтен де белгили. Оннан баска Астархан еринде комплекс болып, бир неше дугаъжилер коьмилген аулялар бар. Сондай комплекс каладынъ ишинде Мошаик (тагы да ногай аты Казый-авыл) мезарында турады. В. Викторин Мошаик деген аталувды, арабшадан авдарып, «шийхлер» деген соьз деп анълатады. Эм аьлим бу мезарга 30-ншы йылларда Баба Туькли-Шашлы-астынъ кабыры кайтип коьширилгенин акында кызыклы хабарын язады.

Сол шакта Астарханнынъ еринде, кабыр турган мезарды йок этип, кемелер ясайтаган верфъ салмага керек болганлар, сога мунда турган ногайлар кайгырадылар. Сол вакытта Казый-авылда яшаган бир карт туъс коьреди, туъсинде ога бирев келип, кабырды баска ерге коьширмеге керек деп айтады. Карт туъси акында баскаларга айтады, эм олар каранъа болганда, кабырды казып, суьеклерин шыгарып, аьли буьгуьн турган ерге коьширгенлер. «Баба» деген басты каранъыз. Баба Туькли-Шашлы-астан баска, бу комплексте Шейх Маслетдин Узаман-аьжи Бухарлы, Абрахман Сайх-аьжи, Ямгурши-ишан, Махмуд-ишан авлиелер коьмилгенлер. Олар Астархан ерде тувганларга усамайдылар. Бухарлы деген косымша уьшин Шейх Маслетдин Узаман-аьжи Бухарадан болган, а Махмуд-ишан, авызлама хабарга коьре, Азербайджанда тувган, Дагыстанда Шамилдинъ ягы болып юрген. Аьли Мошаиктынъ мезарындагы комплекске коьп аьдемлер келип, дува этип, тилеклер тилеп кетедилер. Тамам сондай аьлде Сеит-бабадынъ аулясы Малый Арал авылдынъ мезарында. Мунда Сеит-бабадынъ кызы Нурджамал, онынъ досы Боекей-хан эм ханнынъ ювыклары коьмилгенлер. «Сеит-Баба фонды» эм Казахстан Республикадынъ обкимет басшылыгынынъ ярдамы ман Сеит-Бабадынъ да, онынъ досы Боекей-ханнынъ кабырларынынъ устилерине кешенелер салынганлар, тоьгереди каралган, сонда коьнак уй де бар. Карагаш ногай Сеит-баба эм онынъ досы Боекей-хан акында тоьмендеги басларда каранъыз.

Эм айтылгандай, халктын ауляларга табынувы мусылман диншилерге ярамаган. Нега десенъ сол табынууда динге келмеген заманнан калдыклар сакланып келеди. Нурмухаммед Ахун-хожа Уьйрек-аьжединъ аулясы татарлар яшаган Янъы-Аскер авылдынъ артындагы коьлдинъ ягасында орынласады. Янъы-Аскер авыл 19 оьмирликте булайга Пенза беттен коьшкен мишар татарлар ман куралган. Мишарлар коьшпей, булайда Уьйрек-аже аулядынъ касында утар-ногайлардынъ Уьш-тоьбе деген авыллары турган. Сол ногайлар, боьтен де 30-ншы йьллардагы ногайларды татар этуьв политикадан себеп, оларды казанлы тилде мектеблерде окытув ман, паспортларында татар деп яздырув ман байланыслы келген мишарлардынъ ишинде синъенлер. Ама Октябрь революцияга дейим ауляды саклап карайтаган утар-ногайлардан бир аьели болган. Сол зат ногайлардынъ ауляга ювыклыгы акында билдирген. Ауляды карайтаганларга Астархан бетте *мужавират* деп айтканлар.

Сонгы заманларда аульда мужавират болып оьзи унаган аьдем этиледи эм аьли сол исти мишарлардынъ биревлери юргистеди.

В. Викториннинъ макаласында Октябрь революциядан алдын ауля кайдай болганы акында суьвретлев келтириледи. Авылдынъ касында тоьбешик уьстинде саман кербиштен кишкей уьй турган. Уьйдинъ тоьбесинде узынлыгы уьш метр болган ак байраklar таякларга байланганлар. Уьйдинъ ишинде уьстине уьйилген ерли кабыр орынласкан. Кабырдынъ бас бетинде калын тактадан ясалган басказык турган. Тактада уьш кашласкан оклар суьвретленгенлер. Аьдемлер кылынмага, дува этпеге келгенде, уьйдинъ ишинде май-шыраklar якканлар. Бу затлар В. Викторинге булай ойлар тувдырган: «Урдяк-аьже яде Оряк-аьже ауля акында йыйылган затлар, – дейди аьлим, – бурынгыда «отка, муьсинлерге» табынган коьшпели халклардынъ шаман, камлавышы йорыklar акында билдиреди. Ол ягувлы майшыраklar да, мусылман ай болмай, уьш кашласкан оклардынъ суьвретлеви де. Иесимдеги «Аьже» деген соьз мусылманлардынъ «аьжи» деген соьзине усас болса да, «эйе, эзи» ердинъ иеси деген соьз бен байланыслы экени коьринеди. «Урдяк» (дурыслайша *Оьрдек*, ногайша *Уьйрек*, орысша *утка* деген соьз), Урдяк-аьже иесим орысша «дед Утка» деген маьнеди айтады. 5–8 оьмирликлерде бурынгы тюрклер ердинъ, сувдынъ иелерине табынып, курманлыклар эткенлер, а уьйрек-кус байраklar уьстиннен ушып, табынганлардынъ тилеклерин коьктеги мангили Тангириге еткерген».

Буйтип маьнесин аньлаткан В. Викторин мен унаспага болаягын биз айталмаймыз, аман да бу «Авлиелер» акында макалады язганда, ол бизге бек уьйкен коьмек эткенин айтпага керекпиз эм онынъ ногайлардынъ илмисине аькелген пайдасы уьшин муьсиревли экенимизди де билдирмей болмаймыз. Бу макалага косымша этип Астархан областинде яшаган Рива Галиевтинъ авызыннан язылган энъгимеди келтиремиз. Аьлиге дейим мунадай энъгиме баспаланмаган. «Уьйрек-аьжи» акында энъгимеди оьзинше аньлатып, хабарлаган автор.

Уьйрек-аьжи

«Эски заманларда бир карт кызы ман яшаган. Тувганлай коьрмейтаган болган кыз оьзининъ сакатлы аьлине бек кайгырган.

– Эгер мен коьрсем, Тангириме таьвке болып, не де этерим, – деп аьр куьн тилеген.

Сол вакытта булайдан ат уьстинде озган пайхамбар кыздынъ тилегин эситип калган. Пайхамбардынъ тулпары ерди тевип, булайда булак ашкан. Сонда пайхамбар:

– Кызынъ булактынъ сувы ман бетин, коьзлерин ювсын – коьрип басляк. Тек ол аьдемлер арасында яшалмас, – деп картка айткан.

Карт суьйинип, кызын булакка аькетип, ога коьзлерин ювдырткан. Сонда кыз коьрип баслаган.

– Бу бек аьлемет дуныя экен! Мен оны савлай коьргим келеди! – деген кыз.

Кыз соны айтканлай, Тангири оны уьйрек эткен. Ози кус болса да, юзи кыздыкы болып калган. Кыз айлак куванып, дуныяды коьрейим деп, ушып кеткен. Карт болса кызы йок болганына бек кайгырган эм ол, кызы уьйин тапсын деп, уш курыкка ак тув (байрак) тагып, уьйдинъ басына салган. Тек кыз уьйин тапкан йок. Сонынъ уьшин аьдемлер картка Уьйрек-аьжи деп айтканлар.

Астарханнынъ кубла бетинде онынъ атлы тоьбе, кишкей коьл де бар. Аьдемлер сонда барып, дува кыладылар, коьлдинъ сувы ман бетти ювадылар. Денлерине эм этеди деп айтадылар».

АЙДАР

Бурынгыда бизим ата-бабаларымыз басынынъ тоьбелеринде шаш калдырганлар, сога *айдар* дегенлер. Ол соьз *айы* деген соьзден куралган. Онынъ маьнеси орысшага *добрый дух* деп коьшириледи.

Манълайдынъ уьстинде калдырылган шашка *кекел*, *шуб* дегенлер. Оларды коьбисинше балалардынъ басларында калдырадылар. А баладынъ карын шашын той этип кетерген сонъ, кекел шашын бир ерге йыйып, ырым этип саклаганлар. Айдарды болса, оьмир яшавы оьстирип тургыстканлар, керек болса, бек узын болмасын деп кыркканлар. Айдар ырымлы зат деп саналган. Халктынъ билдируьви мен айдарда, шашларда аьдемнинъ яшавын саклайтаган айы, рухы турган. Сол затка *оьрей* деп те айтканлар. Оьрей ол айдардынъ туьби, а буьгуьн аьдемнинъ тоьбесиндеги оьрилип айланышлы оьскен шашка да оьрей деп аталады. Аьдем бек коркса, биз «оьрейим ушты» деймиз. Элбетте, оьрей ушпайды, а сол ерде турган аьдемнинъ

яшавын саклайтаган айы ушкан. Йогарда «Йылан», «Обрей» деген басларды карангыз.

Ногай таварыхларда баьтирлердинъ яны айдарда сакланган. Сонынъ ушин баьри баьтирлер айдарлы болганлар. Ол – бурынгы тюрклердинъ туьрленмес аьдети. Бир тюрк халклар бурында айдарларын обрип те тургыстканлар. Сонынъ ушин оларды биринши кере коьрген баска халклар «йылан баслылар» деген ат такканлар. Тарих билдируьвлерге коьре, бурынгы тюрклердинъ ханлары, баьтирлери айдардынъ аркасы ман коьктен кут алганлар, куьш пен пайдаланганлар.

Бизим фольклорда да айдарга уьйкен маьне берилген. Мине «Шора-баьтир» деген йырда мунадай соьзлер бар:

Казаннынъ саф орамын обткенде,
Сарайдынъ карсы алдына келгенде,
Астындагы Карагери суьринди,
Басындагы сувсар боьркин туьсирди,
Каркырадай кара айдары коьринди,
Ай бетли (Шора) ала коькке атылды.

Биз, бугуьнги ногайлар, айдарды кинода коьрсетилген украинлердинъ басларында коьрип калгамыз, а аьвелгиде бизим баьри эр кисилер басларында айдар калдырганлар. Сол затка анасы баласына айткан мунадай бала йыр да шайыт Оны бизим фольклоршы Тахир Акманбетов Дагыстаннынъ Ногай районын яшавшысыннан язып алган:

Алшы, балам, боьркинъди,
Айдарынъды коьрейим.
Акыр бала сен болсанъ,
Айдарынъды суьейим.
Акыр бала сен болмасанъ,
Айдарынъа куьлейим.
Алшы, балам, боьркинъди,
Айдарынъа карайым,
Айдаган малынъ аз болса,
Айдарынъды юлкайым.
Айдаган малынъ коьп болса,
Айдарынъды сыйпайым.

АНТЛАС

Антлас деп, ант этип, досласкан аьдетке айтканлар. Уллы далада яшаган халкларда сондай аьдет кенъ яйылып турган.

Коббинше коышпелилерде бу аьдет бала шагында этилген. Ама бу аьдетти толы ясында да озгарганлар. Ант эткен дослар тостакайдагы ишимликке (кымызга, сербет сувга) колларыннан шыгарган канды тамыстып, экевлери де ишкенлер. Эм олар оьзлерин каны бир аьдем деп санаганлар. Бу аьдет бурынгы скифлерде де болган. Музейлерде сакланган скиф алтын савытта эки бир-бирине биткен киси бир тостакайды коллары ман ыслаган сейирли суьврет дуныяга ийги белгили.

Антлас аьдет ногай таварыхларда, йырларда уйкен маьне берилип хабарланган зат. Коышпели халкларды, олардынъ ишинде ногайларды да, Шынъгыз хан ман Джамуха араларында болган ант дослыгы мине бир неше юз йыллыклар сукландырады. Бала болып олар бузлаган Онон-оьзенде бир-бирине ант эткенлер. Дуныяды Бойсындырувшы сол берген антын коьпке дейим бузган йок. Джамуха досына ала болмай, неше кере кыянатлык этсе де, Шынъгыз хан досына карсы турмаган, кеширген. Ога Джамуха ашыктан-ашык яв болып шыкканда да, колына есир болып туьскенде де, оьлтирмей, эркин йиберген. Неге десенъ бала заманда берген антын бузбага йигери батпаган. Уллы даладынъ ырым аьдетининъ йорыгын бузбаган. Сол бурынгы монголлар акында язылган китапларда уйкен маьне берилип коьрсетилген. Ол монгол эм тюрк халкларынынъ йырларында да, таварыхларында да айтылып сакланган.

Тарих яшавда калай болганы белгисиз, ама ногай баьтир йырларда, боьтен де «Эдигеде» Джамухадынъ прототипы Джамбай болады. Ол йырда Эдигединъ – ант досы. Эм Джамухадай болып, бир неше кере антлыгын бузып кыянатлык эткен, эм Эдиге оны, Шынъгыз-хан сонъалыкта Джамухады язалагандай, тек сонъында оьлтирген. «Айсылдынъ улы Амет» деген йырда Джамбай Амет-баьтирдинъ ант досы, сонда да ол ант бузувшы болып коьрсетилген. Ногай фольклор Джамбайдынъ келбетине бек уйкен эс эткен, неге десенъ аристократлар ишинде ант бузувшылар аз болмаган, солар ман алыспага керек болган.

АСА-МУСА

Аса-Муса ногай мифологияда кос персонажлар. Олардынъ атлары бала, аьдет йырларда кенъ белгилели. «Асай-Мусай» деген айырым йыр болган. Бу персонажлар акында, тоьменде

келтиргендей, тагы да таварыхлар болганлар. Энди де «тарих атасы» Геродот коьшпели скифлерде тал шыбыклар таслап, бал ашкан аьдет болганы акында билдирген. Ногай халкта да бизим заманга дери «шоьп таслав» аьдет сакланып келеди. Эгер аьдем коьп болса, коьп шыбык тасланган. Сол затка карысканлар экисер боьлисип, бир шыбыкты эки аьдемге алып, онь колынынь аясы ман астыннан йогарына дейим тутып ыслаганлар, кимнинь колы йогарда болса, сол аьдем еньюьвши болган. Суйтип балалар да ясырмавык ойында, эткенлер эм булай соьзлер айтканлар: «Аса-Муса – хайыр – шер – кырга шыга бер!» Коьп эрисли затларда ногайлар шоьп таслаганлар. Айтпага, олжады, баска затты боьлгенде, сынаста, куьресте ким биринши баслаягында, басшыды сайлаганда, кимди куьзет шыкпага салаякта.

Сол аьдеттинь негизинде тоьмендеги таварых болады. Бир баьтирдинь аты – Аса, баскадыкы – Муса. Бу иесимлердинь этимологиясы бек сейирли. Аса деген иесими *аса*, *асылуу* деген соьзлерден, Муса деген иесими – *мыс* (яхшы ийис) деген соьзден. Эки иесими де аьдемди коршалайтаган ырымлар. Таварыхларда, эртегилерде азазил тириликлер ясырынган аьдемди солардынь ийисиннен сезгенлер, «Ас-мыс – аьдем ийис» дегенлер.

Яхшылыкка яхшылык

«Эрте-эрте заманда, эшки боьрте заманда, бир ногай Хан каты мараздан тоьсек тартып ятады. Ханды эмлемеге Эмшиатай келеди эм маразлыдынь бавын шешип:

– Кызыл куйрыклы, алтын ялынлы яйынынь майы эм болаяк, – дейди.

Хан улын Мусады шакыртады:

– Тенъизди асты-уьстиннен авдарып, кызыл куйрыклы, алтын ялынлы яйынды тавып аккел, – деп буйырык береди.

– Яхшы, атам, – деп улы хансарайдан шыгады.

Муса, куьрен атка иер салып, куйысканын кыскартады, айбын бек тартты, ак алдаспанды колга алып, балыкты излеп кетеди. Бираз заманнан Хан сав болады эм ол улына сондай буйырык эткенине, улы алыс йолга кеткенине кайгырады.

Муса биршемекей ерлерде болып, денъизге етеди, сонда йылым таслайды, бир неше таслаганда, йылымнынь авына кызыл куйырыклы, алтын ялынлы яйын туьседи. Сонда яйын аьдем давазы ман йигитти йибер деп тилейди. «Аьжел етсе, яс

облер, куьни етсе, карт облер» – деп балыктын языгына калып, оны сувга йибереди. Муса уьйине йолланады. Кайтканда атасын аман-эсен коьрип суьйинеди. Эм ол савлай болган затты билмей атасынынъ касында юрген шайдыр картка айтады. Шайдыр карт болган исти Ханга бес косып еткереди. Ол кызыл куйырыклы, алтын ялынлы яйынды оьзине алып, оьзининъ пайдасына кулланаяк болады экен.

Хан, улым тынълавсыз оьскен деп, оны юрттан кувады. Муса басын тоьмен салып, кетеди. Кайда коьзи караган болса, сонда барады. Суьйтип ол ердинъ шетини келеди. Сонда, «Дав коьпирдинъ» касында, Аса деген бир тенъли яс пан танысады. Оны ман кайгысы ман боьлиседи. «Кайгырмас! Сенинъ эткен намартлыгынъ йок», – дейди Аса. Сонда олар бир шынъаяк кымызга канларын тамыстып ишедилер, бир кесек оьтпекти эки боьлип ейдилер. Бир бирлерине коьмек этпеге, казанган байлыгын бирдей этип боьлмеге ант этедилер. Эки антлас, тар сокпак пан юрип, кенъ арба йолга туьсип, бир юртка келедилер. Сол юрттынъ ханынынъ кызына уьйленген аьдем бир кеше бирге яшамай, оьлип шыккан экен. Эндиги ханнынъ кызы биревге керексиз, бир инсан да эс бермес деп атасы бек кайгырады. Сол вакытта яслар ханга барадылар.

– Сизге де не керек? – деп хан ашувланады.

– Кызынъды мен аламан, – дейди Муса.

– Йок, ога мен уьйленемен, – дейди Аса.

Ишиннен суьйинип турган хан:

– Мен сизинъ экевинъизге де баламды берип болмайман, – деп таягын берип, – «Аса-Муса» деп колларынъыз бан ысланъыз. Кимнинъ колы йогар келсе, кыз соныкы болаяк, – дейди.

Соннан бери халк арасында «Аса-Муса» деп айтылып келеди, бир зат эрисувь болса, таякты, шыбыкты ыслатадылар, кимнинъ колы уьстинде болса, сол енъувьши болып шыгады.

Бу йол кыз Мусага буйырады. Хан янъыдан той этеди. Той таркаган сонъ, Муса ханнынъ кызы ман оьзининъ боьлмесине барады. Аса боьлмединъ терезесиннинъ туьбинде олтырады. Танъ атып баслаганда, Асадынъ сак кулакларына йыланнынъ ысылдавы шалынады. Яс тез ок турып, белиннен кылышын сувырып алып, йылаңды эки боьледи. Ама йыланнынъ бас бети боьлмеге кирип, кыздынъ авызына йылысып киреди. Аса сол затты досына айтпайды.

Заман кетеди. Муса «Ят элде солтан болганнан, оьз элинъде баспакшы болган артык» деп, кувьлган юртына кайтпага ойланады. Кырк арбага хан савкатлаган муьлк пен алтын тиеп, яслар йолга туьседилер. «Дав коьпирдинъ» касында олар байлыкларын бирдей этип боьледилер.

– Не калды? Не калды? – деп сорав бергенде экеви де бир давыс пан, – Кыз калды! – деп бирге яваплайдылар.

Эм оны да боьлеек боладылар. Онъ колыннан Муса, сол колыннан Аса ыслап, ортасыннан кылыш пан яраяк боладылар. Сол вақытта кыз йылап огыганда, ишиннен йыланнынъ калган кесеги де шыгады.

– Мине энди бу сага алал косак, хайырын коьр! – дейди Аса, – Мен баягы яйын ман, яхшылыкка – яхшылык деп, ярдамга келгемен, – деп балыкка айланып, шалп деп денъизге атылады.

Муса ата юртына барады. Сонда атасы оьтирик эткенине йылай-йылай коьзлерин сокыр эткен экен. Хан улы кайтканына суйингеннен онынъ коьзлери ашыладылар, эм ол коьрип баслайды. Муса, ата юртына ие болып, онъып-оьсип яшап калады.

АТАЛЫК

Аталык деп асыравшы кисиге айтылган. Бу аьдет ногайларда да, баска тюрк халкларда кенъ яйылган. Шынъыз-хан бойсындырган халклардынъ басшыларынынъ балаларына аталык болганын биз тарихтен билемиз. Боьтен де бу аьдет ак-субеклердинъ, тоьрелердинъ арасында коьп юритилген. Алтын Ордадынъ ханларынынъ уллары мырзаларга берилип, солардынъ колларында тербияланганлар. Мине Оьзбектей белгили хан Шеркеш тавларда асыралган. Бату-ханнынъ тувдыкларында хан болувга ул табылмаганда, он доьрт ясына толган Оьзбекти Шеркеш тавлардан аькелип, такка олтыртканлар (24, с.176).

Аталыкка асыравга беруьв аьдет эки яктын да разылыгын сорап этилген. Айтылган тукумнан ата улын сыйлы аьдемлердинъ бирисине берген. Аталык ак-субек тукум, бай болмаска да болган. Мырзалар баласын оьзденлерге де бергенлер, оьзденлердинъ балалары мырзаларда асыралмага болганлар. Бала аталыктынъ колында окувга, дин йорыкларына, йигитликке, баска оьнерлерге уйренген. Аталык балады кийиндирген, аскер савытын берген. Бирерде аталык асыраган улына келин сайлатып, уйленуьв тойын да эткен. Эм соьйтип асыралган бала аталыкты оьзининъ атасындай коьрген.

Ногай мырзалардынъ балалары алыс якларда да, баска халкларда да асыраланганлар. Соны ман бу аьдет халклар ара байланысларды да бегиткен. Кобан мырзалардынъ уллары

шеркеш, абаза, кумык, осетин мырзаларынын колларында оьскенлери тарихта ийги белгили. Айтпага, белгили Карамырза тукумнын уллары Кавказ тавлардын аргы ягында яшаган абхазлардын Маршания деген мырзалардын колларында, Кавказ тарихында данькы кенъ белгили мангыт мырза Измаил Алиевтин уллары бесленей шеркешлердин колларында оьскенлер.

Алдыда айтылгандай, асыраланган аьдем аталыкты ата-сындай, аталыктын кардаш-кавымын оьзинин кардашындай коьрген. Сол йорык бурынгыдан келип, коьп тукумларды бирлестирген. Ногай мифопоэтикада бек коьримли болып Эдигеги асыраган Эсен-бий саналган. Сол аталыктын иесими тек эпоста тувыл, ногай этнонимикада да сакланган. Эсен-бийдин атыннан себеп белигили ногай ырув есеней атын юргистип келеди.

Тоьменде «Эдиге» йьрдан уьзикти беремиз.

Эсен-бий

...Кутлы-кая бала ман ялгыз калганда, не этеегин билмейди. Балады аяк уьстине салмага эмистетаган хатын керек. Со-нбында ол балады этикке ясырып, коьп балалы уьйге келеди. Буханнын йьлкышысы Эсен-бийдин уьйи эди. Сол аьелдин оныншысы баласы Кутлы-каядын баласы ман тенъ, янбы тувган. Келип, баладын анасы йогы акында айтады, амалсыз аьлин анълатады. Коьп оны ман дос болган Эсен-бий Кутлы-каядын авыр аьлин анълап:

– Он бала болган ерде, онбириншиге де орын табылар!
– деп айтады.

Сойтип Эсен-бий Кутлы-Каядын улынын атасы бо-лады.

Бир куьн Токтамыс-хан, Кутлы-каядын элге кайтканын билип, оны оьлтirmeге аьдем йибереди. Ханнын аьдемлери Кутлы-каяды оьлтиредилер, эм балады излеп, атасына келеди-лер. Ханнын аьдемлери келгенде, Эсен-бий Эдигеги баягы этикке ясырады, онын орнына оьз баласын береді. Балады аькетип, оьлтиредилер. Эсен-бий мен пишеси Кутлы-каядын улына оьзлеринин баласынын атын бередилер. Эдиге Кубыгул деген аты ман тогыз бала ман бирге оьседі. Олар онын оьмир бойы ян саклавышылары боладылар.

Эдиге кишкейден акыллы эм баьтир юрекли болган. Элдин ийгисин, яхшысын оьзлерине алгандай болып, Токтамыс-хан да Эдигеги оьзине йьлкышы этеди.

АТ, АРГЫМАК

Ногайлар балалай атка мингенлер эм яшав бойы онынъ уьстинде юргенлер. Халктынъ яшавы атсыз коьрксиз болып коьринген. Аьскершилер дайым да тек атлылардан туьзелген. Ногайлардынъ атлары бек ийги деп саналганлар. Оларды Россияда, Бухарада, Туьркте суййип сатып алганлар. Айтпага, Туьрк солтанлары пайтонларына ногай атларды еккенлер эм оны ман мактанмай да болмаганлар. Ногай кырларда обстирилген атлар бир неше мынъ саны ман Мескув калада сатылып Россия аьскерин атлы эткен.

Халктынъ эсинде ат пан байланыслы коьп ырымлар сакланган. Ногай язувшы Суюн Капаев «Ногайдынъ уьйи» деген китабында мунадай ырымды билдиреди. Ногай аьдем конакты сыйлаганда, обзининъ аьруув атын берип олтырса, сондай ат уьйинде тагы да болсын деп, сол савгалаган аттынъ кылын алып, ога аттынъ силекейин ягып, уьйинде ушкары ерде саклаган.

Ата-бабалар тойларда, дува асларда йылкы сойганлар, йылкы эт айлак сыйлы деп саналган. Ханлар, тоьрелер коьмилген тоьбелерде атлардынъ сьбеклерин таппага болады.

Бизим халкта ат акында коьп такпаklar бар, солардынъ бир нешевин аьлим Ашим Сикалиев «Ногайлардынъ баьтир эпосы» деген китапта келтиреди: «Ат – мырат», «Аьруув деген атка мингендей», «Ялгыздынъ куьни каранъа, яявдынъ куьнин сорама».

Бурынгы йырлардагы баьтирлердинъ атлары юйрик, шыдамлы, иесине алал болганлар эм коьп кере иелерин казадан куткарганлар. Олардынъ атлары да халктынъ авызыннан туьспей турганлар. Ногай аьдем Эдигединъ аты Карагер, Эр-Таргылдынъ аты Тарлан, Мамайдынъ аты Кер-Шубар, Карт-Кожактынъ аты Каска-Азбан, Копланлыдынъ аты Куьрен экенин билип, олар ман обмир бойы сукланып турган.

Мифологияда коьк (аспан) атлар да, сув атлар да бар. Таварыхларда, энъгимелерде аьруув деп *аргымак* ат саналган. Онынъ аты *аргы* дунья ман байланыслы. Алты, сегиз аяклы аргымаklar коькте де ушканлар, ер астында да шабканлар, сувда да юзгенлер. Олар кавыфлы ерде иелерине пайдалы кенъеслер бергенлер, заманында етискенлер, обзлерин кызганмай иеси уьшин облип кеткенлер.

Ногай мифологияда атлар арасында бек сыйлы деп тулпар саналган. Олардынъ акында айырым соьзди «Тулпар» деген баста окымага боласыз.

Тоьменде келтирген «Алты аяклы аргымак эм Кенжебай» эртегиде тек аргымак пан бирге Алтыншаш, Каракус, Елмавыз, Обыр-кус, Каска Коян деген миф персонажлар акында да соьз юритиледи.

Алты аяклы аргымак эм Кенжебай баьтири

Бурын заманда бир бай бий яшаган. Онынъ уьш увьлы болган. Ол оьлеекте улларына:

– Анъга шыксанъыз, сыртка барманъыз, – деп оьсиет эткен.

Аталары оьлген сонъ, уьйкен увьлы янына кырк саклавшыларды йертип, каршыгаларын колга алып, юйрик атларга атланып, таз ийтлерин йертип, анъшылап шыгады. Куьнтуварга барады, куьнбатарга барады, кыблага барады, ама ян тындыргандай анъ тапшайды. Сонъ ялкып, атасынынъ сырт якка барма деген оьсиет эткенине эс бермей, саклавшылары ман сыртка карап юреди. Олардынъ йолыннан бир каска коян турып кашады. Анъшылар коянынъ артыннан каршыгалары ман таз ийтлерин де кувмага йибередилер. Коян еткермейди, ама ийтлер де оны кувувда болды. Ийтлерге коьмек этип, коянды бир ягыннан бурайык деп, олар оьзлери де атларын шаптырдылар. Коян еткермей, орманга кирип кетеди. Каршыгалар мынан ийтлер де орманга киредилер. Артыннан байдынъ улы саклавшылары ман келсе, ийтлер орманнынъ туьбинде, каршыгалар басында турылар. Олар, каршыгаларды колларына алып, ийтлерди йертип, орманнынъ иши мен юредилер, эм бир коьлге келедилер. Коьлде кувлар, казлар эм уьйреклер коьп экен. Сол ерде анъшылап, канжыгаларын анъга толтырып, кайтпага аьзирленедилер. Олардынъ коьзлерине узак та болмай орман ишинде бир токалак уьй коьринеди. Сонда не барын билер уьшин, бир саклавшыды йибередилер. Ол барады эм коьреди: уьйде казан-казан ас пи-сип туры, аस्ताктада туьрли ишимликлер де бар. Саклавшы бир сисе ишки алып, йолдасларына келип, коьргенин айтадылар. Олар, ас ашап, ишип, ял этейик деп, сол уьйге барадылар. Ял алып турганда биреви:

– Кеш болды, кайтайык, – дейди.

Экинши биреви:

– Кайтып кайда алгасаймыз, завк этип конайык, танъла эрген кайтармыз, – дейди.

Калганлары оны ман разы боладылар. Олар бек эсирип, аьриси аьр ерде уйкап ятадылар. Туьн ортасында не болса да, бир зат келип, яслардынъ баьрин де оьлтирип, атларын алып кетеди.

Бир заманда байдинъ экинши увылы кырк саклавшысы ман анъшылап шыгады. Олар да оьз каршыгаларын эм таз ийтлерин аладылар. Коян кезип ызында, анъ таппаган сонъ, сыртка карап юредилер эм баягы коянга йолыгып, оны кувып орманга киредилер. Сонъ коьлдинъ ягасына шыгып, кувлар, казлар атып алып кайтаякта токалак уьйди коьредилер. Бир саклавшыды барып, онда казан-казан ас эм ишимликлер бар экенин билип, келип айтады. Олар да ашап, ишип, конып ка-ладылар. Туьн ортасында тагы да бир зат келип, байдынъ улын эм саклавшыларын оьлтирип, атларын алып кетеди.

Сонъ байдинъ уьшинши улы бир заман кырк саклавшысы ман, ийтин, кусын иертип, анъшылап шыгады. Бу, сырт якка бармай, баска якларда юрип анъшылайды. Ол агаларынынъ сыртка кетип, кайтпай калганларын анълайды. Оларды бир карап кайтайым деп, Кенжебай да саклавшылары ман сыртка карап барады. Йолда баягы каска-коянга йолыгадылар. Коянды кувып, олар орманга келедилер, ондагы коьлге де етедилер. Коьлдеги кувлардан, казлардан атып кайтайык дегенде, токалак уьйди коьредилер. Бир саклавшы онда ас эм ишимликлер барын билип келгенде, баьриси де сонда барадылар.

Ашап, ишип, бираз эсиргенде, Кенжебай:

– Кеш болды, кайтайык, – дейди.

Саклавшылар кайтпага суймейдилер. Сол заманда Кенжебай:

– Олай болса, сиз завкланынъыз, мен кырда куьзет шыгайым, – дейди.

Саклавшылар, унамай, «Куьзетти сен кой, куьзетке биз шыгармыз, десе де, Кенжебай оьзи шыгады. Ол уьйди айланып ясырынгандай ер таппайды. Ахырында бир шапшакты коьрип, сонынъ ишине кирип, ясырынады.

Бир заман саклавшылар, аьриси бир ерде эсирип, уйкалайдылар.

Туьн ортасында алты аяклы аргымакка атланып бир йигит келип токтайды. Ол кантарувлы турган атларын санап:

– Кырк бир экен, – дейди.

Сонъ уьйге кирип, яткан кисилерди де санап, ол кырк, булардынъ биреве тагы да болмага керек, деп уьй айланып карап шыгады. Таппаган сонъ, кырк саклавшылардынъ басларын кесип, кевделерин коьлге таслап, кырк бир атты айдап алып кетеди.

Танъ аткан сонъ Кенжебай саклавшылары биревдинъ колыннан оьлгенлерин анълайды, кайгырады. Уйге кирип, ашап тойып, енъгил аслардан йолга да алып, атлар кеткен ызлар ман кетеди. Ол бара-бара бир отавга йолыгады.

– Салам алейкум, байлар, – деп кышкырады.

– Хош келдинъ, мисаьпир, юзык бол! – деп отавдан аваз шыгады.

Кенжебай отавга кирсе, мундай зат коьреди: бир куртка-елмавыз тоьрде олтыры, бурны эсикке етеди, бир куртка-елмавыз олтыры эсикте, онынъ бурны тоьрге етеди. Тоьрдеги куртка-елмавыз Кенжебайга карап:

– Аьдем келмес ерде сен не этип юрисинъ, яс? – дейди.

– Алты аяклы аргымакка атланган, кырк бир ат айдаган бир йигитти излеп юремен. Сиз коьрмединъизбе? – дейди Кенжебай.

Куртка-елмавыз сонда:

– Биз коьрмедик, ама оны бизим улымыз коьрсе ярайды. Ол оьзи дуныяды куьнде бир айланады. Узакламай кайтар, тек ол намарт, сени коьрсе, оьлтirmeге шалысар, – деп, Кенжебайды калак этип, кебеже астына салып коядылар.

Узакламай курткалардынъ улы келип, каршыга болып терекке конады. Сонъ ерге туьсип, кагынып-согынып, йигит болып уйге киреди эм ян-якка каранып ийискиленеди. – Асмыс! Уйде аьдем ийиси бар-ав, – дейди йигит.

Сонда курткалардынъ биреви:

– Аьдем ийиси кайдан келсин? Йок бир ийис те, тек бир яс йигит келип, алты аяклы аргымакка атланып, кырк бир атты айдаган бир йигитти сорап кетти. Сен дуныяды айлансанъ да, сондай хабар соьйлемейсинъ, – деп оькпелегендей болады.

Сол заманда йигит:

– Оны коьрсе, сизинъ уйкен аьптенъиздинъ улы коьрер, – дейди.

Экинши куьн Кенжебай олардан шыгып кетеди.

Сонъ тагы да бир елмавызлар турган отавга киреди, онда да сондай сейирли зат болады. Курткалар Кенжебайды оьз кебине келтирип, увылынынъ айтканын соьйлейдилер. Кенжебай савбол айтып, кетпеге карайды. Сол заманда курткалардынъ бириси:

– Иштен шыкпай бала болмас, – деп, Кенжебайды авызыннан ютып, артыннан шыгарып: «Ал, эндиги меним балам болдынъ», – деп шыгарып йибереди.

Кенжебай, кетейтырып уршыкка коьрсетеди:

– Бу уршыктан бал тамса, мен аман-эсен, кан тамса, мен оьлген боларман, – дейди.

Оннан сонъ Кенжебай бара-бара тагы да бир отавга йолыгады. Онда да эки елмавыз болып, бизим увылымыз дуньяды куьнде эки айланады, ол кайтса сени оьлтирер деп, оны баягыдай этип казадан саклайдылар. Мунда да алдынгыдай болып кетеди.

Сонъ йигит бара-бара тагы да бир отавга йолыгады. Онда да эки елмавыз болып, бизим улымыз дуньяды куьнде уьш айланады, ол кайтса сени оьлтирер деп, Кенжебайды баягыдай этип казадан саклайдылар. Мунда да алдынгыдай болып кетеди. Сонда Карагус уллары туьсиндиреди.

Олардынъ уллары алты аяклы аргымакка атланып, кырк бир атты айдап кеткен йигит, йигит тувыл да, дуньяды аьлек эткен бир кыз экен деп хабарлайды. Оннан сонъ не зат эпеге керегин уьйретеди. Ога бараяк киси, коьринген аркадынъ басындагы эки кабатлы уьйге барар. Ювыклап барганда, бирев де коьрмегендей этип ер казып, астыннан бармага керек. Кыз оьзи уьйде ялгыз ятады. Бир эсигинде ийтлер болар. Алты аяклы аргымагы аьдемди коьрсе кисинер, оны эситсе, кыз ез камышысын алып, шыгып карар. Ога барган киси отлык астында ясырынып ятып, кыз уьйклады дегенде, турып аргымакты сыйпар. Уьш йолга дейим солай этсе, аргымак уьш йол да кисинер, сонда кыз турып: «Мага уьйкы бермединъ», – деп ез камышы мынан аргымакты урып кетер. Соннан сонъ аргымак оькпелеп, кисиди коьрсе де, кисинемес. Сол заманда казларды канъкылдатпай, ийтлерди уьрдиртпей, уьйге кирип билген киси, яткан кыздынъ шашларын йьйып белине байлап, ез камышыды кыздыртып, ушын ширките берер. Кыз йылап ант этер, антына карамай ширките берер. Кыз тагы да йылап ант этер, антына карамай ширките берер. Ахырында кыз алты аяклы аргымак пан, эм йьйылган алтыны ман тоба этер. Сол заманда кыздынъ шашын ширкитуьвди кояр.

Кенжебай бу соьзлерди эситип, кыздынъ уьйине барады эм Карагус айткандай этип, уьйге киреди. Кыздынъ амалы курып, алты аяклы аргымак пан алтынларын ант этеди. Кенжебай атларды алып кайтаякта, кыз ога карап:

– Не болса да, болды. Эндигиси мен сеники, сен мунда кал, экевимиз алал болып яшайык, – дейди.

Кенжебай да разы болып, калады. Соьйтип булар бек аьруьв яшайдылар. Бир куьн кыз сувга барып шомылады. Ювынган заманда кыздынъ бир кесек шашы туьсип, сувга агып кетеди. Ол шаш сув ман барып, экинши бир элге етеди. Сол элдинъ балыкшылары шашты коьрип, уьйкен айдага келеятыр деп, кашканлар. Тек бир карт кашпага уьлгире алмай, кайыгын-

да калган. Ыгып келген шашты бу карт тутып алган. Карттынъ алтындай бир зат ыслаганын балыкшылар коьрип, ханга хабар еткередилер. Сувдан ыслаган алтындай затын оьзине аькелменге хан, картты шақыртып, ога ашувланады.

– Карт кисидики не болсын? Аькелеек эдим, авырып калдым, – деп карт эплеп, шашты берип, ханнынъ язасыннан кутылды.

Хан той этип, халк йыйып:

– Бу шаштынъ иесин тавып аькелгенге, элимнинъ яртысын беремен, – деп яр этеди.

Ога бармага биревдинъ де йигери етеалмайды. Сонъ бир куртка шыгып:

– Мен тавып аькелермен, – дейди.

Курткага бир кайык, бир неше сисе аракы эм бир неше тулык алма керек болады. Хан курткадынъ тилегин де эм йол азыгын да берип йибереди.

Куртка булай аьдем болган йок, Азазил болган экен. Бара-бара ол Кенжебайдынъ турган ерине етеди, аракы ман алмаларды бир ерге ясырып, оьзи сувдынъ ягасына шыгып, каьрипсинип олтырады.

Алты аяклы аргымакка атланып, анъшылап юрген Кенжебай курткага йолыгып:

– Сен кимсинъ? Не этип олтырасынъ? – деп сорайды.

Куртка:

– Барар ерим йок, бир каьрип курткаман, мени уйингъе алсанъ экен, кол коьмегимди этермен уй каравга, – деп тилейди.

Курткага Кенжебайдынъ яны авырып, уйине аькетип, хатынына:

– Мине сенинъ янынъа эс болсын деп, бир анайды тавып аькелдим, – дейди.

Хатыны:

– Кой, бу куртка кырлы болмас. Онынъ бир баьлеси югар, алган ерингъе аькетип тасла, – дейди.

Кенжебай сонда:

– Аьй соны, сол бир яман курткадан не боляк, тура берсинтагы, эс болар янынъа, коьнъилинъе де бас-коьз, – дейди.

Солай этип Азазил куртка олардынъ уйинде турып калады.

Бир куьн Кенжебай анъшылап кеткенде, куртка онынъ хатынына булай дейди:

– Эринъ сени суьймейди. Эгер суьйсе, оьзининъ яны кайда экенин айтар эди.

Хатын:

– Йок. Кенжебай мени сүбеди. Онынъ яны кайда болганы мага не авара, мен оны не этейим? – дейди.

Куртка:

– Сен оны озынъ сорап бил. Мине ол анънан кайтканда, мен карсы шыгайым. Ол сени кайда деп сораганда, авырып ятыр деп айтайым, сен де авырыптаган болып ят, – дейди.

Бу соьзлерге хатын да разы болады. Кенжебай анънан кайтканда, Аззил куртка карсы шыгып, аргымактынъ, басын тутаяк болады, ат оны янастырмайды.

Кенжебай курткадан:

– Келининъ кайда? – деп сорады.

– Келин авырып ятыр, бир аз кепсиз, – дейди куртка.

Кенжебай аргымактан туьсип, уйге кирип, яткан хатыннынъ алин сорап, сонъ олтырып ашап, ишип, кеш болганда ятадылар. Хатыны Кенжебайга курткадынъ уйреткенин айтады.

– Мен сени бек сүемен. Тек меним янымнынъ кайда экенин сага неге керек болды? Керек болса, айтайым. Мени яным яйымда болар, – дейди Кенжебай.

Бу соьзлерди тынълап яткан куртка танъ ман турып, Кенжебайдынъ яйынынъ бавын кесип, кырга шыгып, бир коян коьрип, Кенжебайдынъ хатынына:

– Кенжебай тез шыгып, коянды ок пан атып алсын, – деп хабар береди.

Муны эситкен Кенжебай тез шыгып, коянга атайым деп, окты тартып караса, яйынынъ бавы кесилгенин коьреди. Оны янъыдан байлап, кенем де коянды атып алады.

Соннан сонъ Кенжебай тагы да анъшылап кетеди.

Куртка Кенжебайдынъ обытирик айтканын билип, онынъ хатынына:

– Эринъ туьз айтпады, сен оннан тагы да бир сора, – дейди.

Экинши кеше де хатыны Кенжебайдан, оькпелей берип, тагы да сорады.

Бу йол Кенжебай туьзин айтады:

– Меним яным айдарымнынъ астындагы алтын кутыкта болар, – дейди.

Муны тынълап турган Аззил куртка, Кенжебай уйклаганда, онынъ айдарынынъ астындагы алтын кутыкты билдирмей алып, сувга таслайды.

Тань атканда, куртка:

– Эсик алдында ань бар! Кенжебайды уянтып шыгар! – деп хатынга айтады.

Хатыны Кенжебайды уянтып караса, ол олып, сувып калган. Кенжебайдынъ оьлгенин билип, хатыны бек кыйналады. Сол заманда Азазил куртка ясырып койган ерден аькелип аракы иширтип, алма ашатып, хатынды завкландырып, эсиртип юбантады. Хатын бек эсиргенде, куртка оны алдатып, йьылга ягага аькетип, кайыкка миндиреди. Сонъ кайыкты эскеклеп, хатынды алып кетеди. Хатын айыккан сайын, куртка аракы иширте турады, ама бара-бара аракы битип, кыз айыгады. Ол эсин-басын йыйган сонъ, курткадынъ айлесин билип, оны коьтерип сувга атады. Куртка сув ишинде турып, кайыктынъ бавын ыслайды. Не болса да кайыкты оьзине карап тартып, илгери юритеди. Хатыннынъ амалы курып, кайыкта ятады. Аьйте-буьйте Азазил куртка хатынды ханнынъ элине еткереди. Куртка ханга хабар йибертеди, эм ол кисилер йиберип, курткады карсы алдырады. Хан келген хатынга бек разы болып, той этип, элининъ яртысын берип, Азазил курткады разылатады. Хан хатынды оьзине алаяк болганда, ол ога булай дейди:

– Оьлген эримнинъ йылы болмай, сен мага ювыклама, меним оьзиме бир уьй салдырып, бир йыл шыда, оннан сонъ мен сеники боларман, – дейди.

Хан бу соьзлерди макул коьрип, сарайдан эрек, бир булак янында ушпа шарлак бир уьй салдырады эм хатынды сонда кояды.

Баягы елмавыз курткалар уршыкларынынъ басыннан кап тамганын коьредилер эм Кенжебайдынъ оьлгенин билип, оьз улларын алып, онынъ уьйине келедилер. Сол ерде булардынъ бириншисининъ улы кырдагы айванлардынъ патшасы болып, экиншисининъ улы авадагы куслардынъ патшасы болып, уьшиншисининъ улы сувда яшайтаган ян-януварлардынъ патшасы болып, оьзлерининъ кол астына биревди де калдырмай йыйып, олардынъ не коьргенин, не билгенин, не тапканын сорастырадылар. Ама биревди де буларга керек затты таппаган, эситпеген, билмеген. Сонъ олар, келмей бирев де калмадыма деп, сорайдылар. Сол заман бир балык, баьлен ерде бир сокыр шортан калды деп, айтады. Сол заман балыклар патшасы:

– Ол шортанды бу саьатлей мага аькелинъиз, – деп балыкларга буйырады.

Сокыр шортан келген сонъ, оннан балыклар патшасы сорав алады.

Сонда сокыр шортан:

– Кобзимнинъ авырувына даяна алмай, келмей амалсыздан калдым, – дейди.

– Сенинъ кобзинъе не болган? – деп, балыклар патшасы сораганда, соқыр шортан булай дейди:

– Мен бир куын йылга астында юзип юргенде, бир кобзиме бек каты зат келип урынды. Кобзимди авыртканга ашувланып, сол йылга туьбине батып бараяткан заттынъ артыннан барып, оны тавып алып ишиме юттым. Сонынъ баьлесиннен бир кобзимнен де айырылып, ишимдеги зат та бек авыр, бир ерде козгалмай ятып тураман, – дейди.

Соннан сонъ балыклар патшасы, яракшылар шакырттырып, шортаннынъ ишин ярдырып, онынъ ишиннен алтын кутыкты шыгарып алдыртады. Шортаннынъ болса, ишин тигип йибередилер. Алтын кутыкты Кенжебайдынъ айдарынынъ астына саладылар. Сол заманда Кенжебай секирип турады.

– Узак заман уйклаганман экен, – деп, ян-ягына каранып, елмавыз курткаларды коьрип:

– Сиз не этип юрисиз? – деп сораиды.

Олар болган истинъ баьрисин де айтадылар. Сонъ Кенжебай:

– Сиз мунда турып турынъыз, – деп алты аяклы аргымакка атланып, хатынын излеп кетеди.

Эргеньлик кетеди, кешлик кетеди, ахырында ол хатынын алган патшадынъ уйине келип етеди.

Шахардынъ шетинде бузав баккан балалардынъ янына келип токтап:

– Шахарда не хабар бар? – деп сораиды. Балалар:

Бизим хан алтын шашлы хатын аькелдирткен, танъла тойы болаяк, – дейдилер. Сонъ хатыны турган уйин сорап, тагы да юреди. Ушпа шарлак янындагы булакка барып токтайды. Сол арада уйден бир таьвке шыгып, колында тулыгы ман сув алмага келеди. Кенжебай таьвкеге бир алтын берип:

– Сув ишейимши, анай, – деп, тулыгын сорап алады. Кенжебай аз-азлап сув ишип, сонъ тулыктынъ ишине коьрсетпей, юзик салып береди.

Таьвке сувды алып барып, хатынынъ бет-колын ювдырады. Хатын:

– Сувды аьруьв этип куй, – дегенде, таьвке тулыкты бек коьтерип куяды. Сонда хатын бир зат сылтырап туьскенин эсигеди.

Сонъ таьвке тагы да булакка кетип, Кенжебай янына барады.

Хатын онынъ артыннан карап, Кенжебайды коьредди, тек оны танымайды. Бир заманнан сонъ элекенге сылтырап туьскен зат эсине туьсип, барып юзикти алып: караса, оьзининъ алтын юзигин таныйды.

– Меним юзигимди таавке алып, туьсирген экен, – деп барып караса, юзиги орнында туры. Бир аз ойлап турган сонъ, бу юзикти Кенжебайга бергени эсине туьседди. Сонъ булак ягына юзык барып караса, бу йигит Кенжебай экен. Экеви аманласып, кашувдынъ амалын кенъеседилер.

Хатын:

– Танъла хан уйкен той этип, йигитлерден ат секиртип, меннен бал аягын алдыртаяк. Сол заман сен де алты аяклы аргымагынъды секиртип, меннен бал алган болып, оьзимди алып кашарсынъ, – дейди.

Кенжебай хатынды айткандай этип, алты аяклы аргымагын секиртип, бал аякты алаяк болып, хатыннынъ оьзин де алып, алдына салып, алты аяклы аргымакты шаптыртып, коьзден йок болып кетеди. Хан авызын ашып, куры калады, Кенжебай хатыны ман уйине аман-эсен етип, бирге яшап, онъып, оьсип калады.

АЛДАР-КОЬСЕ

Алдар-коьсе ногай мифологияда белгили персонаж. Ол баска туьрк халкларда да бар. Айтпага, казахларда, татарларда, туьркпенлерде, кыргызларда, оьзбеклерде. Ногай фольклорда ога Коьсе деп те айтканлар.

Коьседди уйге киргистпе,
Коьтин тоьрге тийгистпе, –
деп аьли де соьйленеди.

Алдар-коьсе – алдашы, кылыплы, шайпак, арсыз, бир заттан да ташанмайтаган киси. Оьзининъ мырадына етеек уьшин, кайдай огырсызлык та этеек. Мысалыга, «Алтын кус» деген эртегиде Коьсе ханнынъ ваьзири болып, огырсызлыкларга уйьретеди. Коьсединъ уйьреткени мен хан Явырынтакка алтын кустынъ кушынын, коьктеги коянынъ суьегин, карагустынъ канатын, алтын шелекти эм керенди, ай минген ала атты, куьн минген кызыл атты аькелдиреди, сонъалыкта яс ханнынъ ярдамы ман оны язалайды. Ногай мифологияда Алдар-коьсе акында бир неше таварых бар. Тоьменде келтирилген энъгиме бу персонажды ярык белгилейди.

Онынъ аты Алдар-косье

Яхшы коьргенин, яман бергенин айтканда, яхшыдынъ досы, яманнынъ касы коьп болганда, аягы ман ат тепкенде, авызы ман ийт капканда... Оьксиз калган Косье шоьлди кезип келеяткан болган. Уьш тоьбединъ касында ол бир ийттен явырын калакты тартып алып, дорбасына салады. Кешке табатын ол бир юртка келеди. Косай конак болган уьйде казанга эт салынып туры экен. Ол казанга ювыклап:

– Меним этим де кайнасын, – деп ишине ийт кемирген явырын калакты да таслайды.

Эт пискен сонъ ол баьрисиннен кеш ас салынган ерге келип:

– Этимди ашапсынъыз, – дейди Косай, яласын ягып, – бетинъиз йок, куры суьегин калдырдынъыз. Кайдай семиз явырын калак эди!

Уьй иеси, конактынъ йигери кайтканына аьдемлерден уялып, соьз шыкпасын деп, Косайга токлы береди. Косай кетеди эм баска юртта конак болганда, ол токлысын котанга йибереди. Туьн ортасында ол акырын уьйден шыгып, токлыды котаннан авлага шыгарып, сойып, этин ерге коьмпип, канын ети койдынъ авызына ягады. Танъ белгисин берген мезгилде:

– Ой-бай! Ялгыз токлымды койларынъызга ашатып, уялмайсыз! – деп акырады.

«Япалак коьрсенъ, атып ал, яманнан басынъды сатып ал», – дегенге усап, уьйдинъ иеси, аьдемлерге соьзге калмаяк уьшин, ети койын берип, яман атактан басын куткарады.

Суьйтип, ол тагы да баска юртка ети койын айдап келеди. Сонда конак болган уьйде конакбайдынъ авыр аьлде кызы болган. Эне-мине деп, ян береегин саклап турганлар. Косай атасына аьруьв соьзи мен янасып, кызды ети койга авыстырады. Соннан кетип, ол той болган авылга келеди. Аьлсиз кызды ерде калдырып, оьзи барып, авылдастар ман той тойлайды. Танъ аткышай сьйланады. Эртеникте кызга келеди. Кыз ян берген экен.

– Ой-бай! Меним кызымды сизинъ авылда оьлтиргенлер! – деп ол уьйкен бакырык этеди.

Сонда тойы болган хан Косайга тири кызды береди. Кыз бан кетип, ол баска авылда тири кызды арбасы ман шал оьгизге авыстырады. Косай оьгиз арбага минип:

Явырын калакка – токлы,
Токлыга – ети кой,
Ети койга – оьли кыз,
Оьли кызга – тири кыз,
Тири кызга – шал оьгиз! –

деп йырлап барады.

Соннан бербетин канагатсыз коьсеге «Алдар-Косай» деп халк авызында айтылып келеятыр.

БАКШЫ

Бакшы, баксы – камлавышы, йоравшы, эмлевышы сапатлары болган киси. Ол ногайлар ман казахлар арасында, керуыв халклардагы шамандай, коьбинше саз алаты ман юрген. Бакшылар уста домбырашылар, коьбызшылар болганлар. Бакшы деген соьздинь этимологиясында *бак* деген соьз турады, *багады* – карайды деген маьнеде. Этимологиясы *багыс, багыслав* деген соьз де болмага болаяк.

Тарих адабиятта эм фольклор шыгармаларда бакшылар акында билдируывлер коьп. Олар аьвелгиде болганды, алдыда болаякты билгенлер, оларда ясыртын билимлер болган. Сол билимлери мен олар авыр маразлы аьдемлерди эмлегенлер. Саз алатлардан баска олар бирев аньламаган тилде йыр айтканлар эм эмлевинде биялады, пышакты, камады, кылышты, януварлардынь суьеклерин кулланганлар. Тек оьзлери билген куьнлерде олар халкты йыйып, камлавышы коьринислер эткенлер. Сондай коьринислерде алдыда болаяк затты яде баска ясыртын затлар акында хабарлаганлар. Оьзлери айтканша олар коьк-боьриге, самыр-ийтке, куска, шыбынга, керекшинге айланып, аргы-дуныяды кезип шыкканлар, Байтерекке эткенлер, сол барган ерлеринде аьдемлердинь язувларын билгенлер. Яман йинлер мен алысув олардынь энь баслапкы борышлары болган, эм оларды халктынь, авылдынь коргавшысы деп санаганлар.

Орыс аьлим А.В. Сызрановтынь «Астархан карагаш ногайларда ислам» («Современное положение и перспективы развития ногайского народа в XX веке», Санкт-Петербург, 2006.) деген макаласы бар. Сол макалада В.А. Мошков пан Вл.

Пятницкий ногайларда эткен язув узыклер кулланылады, абли соларды келтиремиз.

Бакшыдынъ эмлеви

В.А. Мошковта бек кызыклы суьвретлеви бар, сонда ол казах бакшы (баксы) маразлы ногайды эмлегени акында айтады. Кызыл-ярдан бир карагаш ногай да сондай хабар айткан.

Бизим аьелде авыр маразлы кардашымызды туьрли-туьрли эмлер мен карап сав этип болмадык. Бир кере кайдан келгени белгисиз, бизге бирев де танымаган бакшы-кыргыз (кыргыз деп казахларга айтылган – А.С.) келип, булай деп айтады: «Сизде мунадай маразлы бар, мен соны сав этпеге келгемен». Маразлыды караган сонъ, кырга барып, аттынъ кепкен явырын-калак суьегин алып келинъиз деген.

Явырын-калак табылганыннан сонъ бакшы от ягып, сонда суьек пен бирге кесек темир салып, кыздырып баслады. Отта суьек пен темир кызгышай ол ерде олтырып, савлай кевдеси мен шайкалып, бирев де анъламаган йырлар йырлап турды, сонъ онынъ авызыннан коьпиршик шыгып баслаганда, ол кызган темирди алып, тилине тийдирди, кызган темир тийгеннен тили шырылдап кетти. Ол пышак алып, тилининъ ушын ярды эм канын кызган темирге тамыстты. Сонъ куьйген суьекти оттан алып, коьп карап турып, оны ундай этип ватты эм аякка куьйылган сув ишине куьйды, ишине туз косып, булгады. Маразлыды каралдыга шыгартты, бас деп авырганга куьйген юнди ийискилемеге берди, сонъ аяктагын увыртрап, авызында тургыстып, кызган темирге буьркти. Оннан шыккан бувды маразлыга уьрип турды. Бир кесек заманнан сонъ аякты бир якка, темирди баска якка таслады эм соны ман эмлеп болганын айтты. Эгер коьмек этилмесе, тагы да келермен деди. Биз бакшыды карыжландырдык, колымыздан келгенше акша да, кийим де бердик. Уьш куьн кеткен сонъ бизим маразлымыз сав болды, а бакшыды биз озге коьрмедик».

1920 йыллардынъ сонъында ногай кыскааяклы-бакшылардынъ баска эмлевлери акында Вл. Пятницкий булай хабарлайды: «Кыскааяклы-бакшылар да бар. Айтпага, Зайково деген поселокта. Биринши эмлев – ол *ушыклык*, баскасы – *кагынды* – маразлыдынъ авырган ерине малдынъ суьеги мен кагадылар. Аьдетинше, кошкардынъ яде бугатайдынъ суьегин сайлайдылар». Оннан баска Пятницкий *кудай джол* деген аь-

дет акында хабарлайды. Сол аьдетти шегерткилер аькелген казадан куткараяк уьшин кулланганлар. Эм ол *албаслы, шайтан* деген азазил тириликлер акында, *джурт-иеси, сув-анасы* деген персонажлар акында да билдируувлер келтиреди».

БАЛШЫ

Балшы – ногай мифологияда белгили персонаж. Ол ногай халк йырларда эм кара соьз бен хабарланган шыгармаларда тез расады. Ногай тилде бал шыбын караган аьдемге де *балшы* деп айтадылар. Сондай усас босына болган йок. Балавга *бал ашады* деген – балын, татувын, туьп маьнесин табувын аньлатады. Бу ерде коьп халкларда *бал* деп акылбалык ойга, тап соьзге айтканларын белгилемеге керек болады. Алдынъы ногай тойлар, сакаман картлар тоьгерекке йийьылып, сербет-сувга (балдан этилген ишимлик) толы аякты алып, увьртлап, кол-колдан бир-бирине бергеннен басланган. Сувьтип картлар тойды балдынъ татувы ман макуллаганларын, тувра ойга келгенлерин белгилегенлер. Тамадалары исти ярататаганларын тилегинде де алгыс пан айткан.

Балшы деген соьзден *балайды, балады* деген глагол соьзлер де шыкканлар.

Ногай балшылар туьрли-туьрли балаганлар. «Эдиге», «Шора-баьтир», «Адил-Солтан», «Карайдар ман Кызыл-Гуьл» деген айтылган йырларда олар туьслердинъ маьнесин шешип балаганлар. Тек балшыдынъ сайлаган кесписи кавыфлы болган. Сувьтип, «Эдиге» йырында балшы (йоравшы) Токтамысханнынъ туьсин тувра шешкени уьшин ханга ярамайды, эм ол оны тутнакка капап язалайды. Ногай халк сувьов дестаны «Карайдар ман Кызыл-Гуьлде» аьйлегер, кылышлы балшы йолыгады, ол Кызыл-Гуьл мен ойнаклы соьзлер соьйлейди, кыздынъ кыйынлы аьли мен пайдалангысы келеди.

Аьвелгиде аьр бир ногай авылда койдынъ явырын-калагы ман бал ашкан билгир аьдемлер болганлар. Бу йорык коьп коьшпели халкларда сакланып турган. Бу аьдетти курманлыкка соьйылган койды еп болганында да эткенлер, сонъында да, сувек кепкенде де озгарганлар. Калактынъ эти едилгенде балайтаган киси сувекти таза этип тазалап, сонъ тешкерувли карап болаяк озгерислерди, табиат аьлин, аслык болаягын айткан. Бу аьдет акында айтылган язувшы Суюн Капаев шыгармаларында неше кере язып коьрсеткен. Белгили ногай

этнограф Рамазан Керейтов илми ислеринде калактынъ юзинде караланатаган ерлерин эм сол аьдеттинъ бир туьрли коьринисин суьвретлеген. «Кепкен калакты кыздырганлар, – деп «Ногайцы» деген китабында ол булай язады, – сонъ онынъ уьстиндеги белгилилерди тешкерип, балаганлар. Сонъында балавшы калакты сындырган эм аркасы ман эсик бетке бурылып, сындырган кесеклерди эсикке каратып, энегединъ уьстине тийдирмеге шалысып булактырган. Эгер эсик уьстиндеги энегеге тийсе, балав онълы болып, балаган заты толмага керек деп саналган».

Ногай балшыларда баска балавлар да болганлар. Аьвелгиде олар тал шыбыклар таслап та бал ашканлар. Аьр авылда да балап билген уста-кыскааяклылар да яшаганлар. Олар ярасык тасларды, ногыт, наьртуьк буьртиклерди кулланганлар. Мысалыга, кырк бир наьртуьк буьртик пен балаганлар. Сол буьртиклердинъ ишинде бириси *бийи* отта куьйдирилген болган. Буртиклерди алдыларына яйылган явлыкка таслап, солар калай туьскенининъ маьнесине шыкканлар.

Айтылгандай, ногай фольклорда балшыдынъ келбети бир кепте болган йок. Биревлери олардынъ шынты уста балавшы болып тувганлар, а баскалар ислерин артык билген йоклар, каьпилестен келген сырагалык пан балавшы йолына келгенлер. Сонадай, бирден сырагалык келген балшы акында томенде келтирилген эртеги. «Балшы Шегертки» деген шыгармады халк авызыннан айтылган аьлим Джелалдин Шихмурзаев язган. Оны оьзинше аньлатып, хабарлаган автор.

Балшы шегертки

Бурын-бурын заманда ханнынъ кызы кады заманда, малы мынълап юргенде, кара халкы кан какырганда, яшаган болган экен байлар да, ярлылар да. Сондай бир ярлыдынъ аты Шегертки большты экен. Бир йол ол Акмак байдынъ бир атын урлайды. Ол ат байдынъ суьйикли аргымакларынынъ бириси болган экен. Бир заманнынъ бир шагында Акмак бай оны биледи эм авылга хабар эттиреди. Атты ким урлаганын эм ол кайда экени айткан кисиге он ат береекке соьз береди.

Акмак бай, балшыларын шақырып, бал аштырып кенъседи. Солардынъ ишинде оьзин балшыга санап Шегертки де келеди. Баьри де балшылар дурыс айтып он атты алар экен, тек айтып болмайдылар. Тек бек Шегертки дурысын айтып

салады. Аргымакты аккелдирген сонъ Акмак бай ога он атты бери.

Таынгри яраткан куындирдинъ бир куынине Акмак байдынъ алтын юзиги йок болады. Ол тез Шегерткиди озыне шакырттырады. Оны уйине киргизип, кымызын иширтип, юзигининъ йок болганын айтады.

– Ети атамнынъ энъ бириншиси берген алтын юзигим йок болды. Сонынъ кимде экенин айтшы. Эгер тапсанъ, сага бир шонтай алтын берермен, – дейди Акмак бай.

Шегертки ундемей тынълай туруп: «Кайтип табайым экен?» – деп ойланады, сонъ эсине туысып:

– О, бай-ием! Бир аз сабыр эт, мен ойланып карайым. Сонъ сага баырисин тоыкпей-шашпай айтып саларман, – дейди, озы ушинши кораз кышкырганда ок кашпага ойланады.

Бай, Шегерткидинъ айтканына разы болып, озынинъ термесине кетеди.

Шегерткидинъ авылга келген хабары тез яйылады. Оны юзикти урлаган ярлы уш агалы-инилилер де биледи. Олар Шегерткидинъ байга не айтканын тынълаякка токтасадылар.

Биринши болып олардынъ энъ кишкейи келеди. Ол энди тынълап баслайым дегенде, биринши кораз кышкырады.

Шегертки кайгырып:

– Бириншиси озын билдирди! – деп кышкырады.

Кенжепай ярлы, Шегертки онынъ келгенин билди деп, тез аырекетлеп, агаларына барып билдиреди:

– Агавларым, ол меним тынъламага келгенимди билди, ынанмасанъыз, озынъыз тынълап каранъыз.

Бу кезек ортаншысы барады. Ол да энди тынълап баслайым дегенде, экинши кораз кышкырады.

Шегертки мунъайып:

– Экиншиси де келди! – деп кышкырады.

Ортаншысы да келип, озынинъ келгенин билди деп, айтады.

– Энди ушевемиз де барып тынълайык, – дейди энъ уйкени.

Сойтип те этедилер. Аста-акырын олар эсигине янасып, энди тынълайык деп турганда, ушинши кораз кышкырады.

– Ушеви де келди! – деп кышкырып, Шегертки атылып кырга шыгады. Шыкса, аягына йыгылып, уш ярлы йигит буга тилеп турылар.

– Бизге энди яшав йок. Алла сакласын, байга айтып койматагы: юзикти биз алган эдик.

Оны эсиктен Шегертки суыйинип:

– Эгер Акмак байдынъ юзиги сизде болса, оны сиз казга беринъиз эм аягын да сындырынъыз, – дейди.

– Савбол, Шегертки! Бизди сыйлаган сени Тангри сыйласын. Баъри де сен айткандай болар, бизим сыйлы балшы!

Ярлылар юзикти казга бередилер де аягын сындырадылар. Юзик казда экенин билген Шегертки байга барып:

– О, бай-ием! Сизинъ юзигинъизди аксак каз ютыпты, – дейди.

Бай, юзикти каздан алган сонъ, Шегерткиге бир шонтай алтын береди.

Акмак бай бир кере оьзининъ авылдасы Койбагар байга кыдырып барады да Шегертки акында хабарлайды. Сонда Койбагар бай байлыгынынъ яртысын береегине соьз береди, эгер Шегертки онынъ айтканын тапса.

Койбагар ойланады: шегерткиди ыслап элтеп карайым, онынъ аты да «Шегертки», табарма экен?

Койбагар бир шегерткиди ыслаяк болып ымтылады – ыслап болмайды, экинши йол ымтылады – болмайды, ушинши йол ымтылады – ыслайды. Оны орап, Шегерткиге барып:

– Сен куышли билетаган балшы болсанъ, айтшы, бу не зат? – деп сорайды.

– Биринши йол атылдынъ, Шегертки – кутылдынъ, экинши кере де кутылдынъ, ушинши кере – тутылдынъ! – дейди, ол терлеп-писип.

Шегерткидинъ оьзининъ акында айтканын анъламаган Койбагар бай:

– Муны сен кайтип билдинъ? Аьжейип билгиш балшы экенсинъ? – деп, оьзининъ байлыгынынъ яртысын береди.

Балшы Шегертки байлыкты да алып, онъып-оьсип яшап калады.

БАС, КУВБАС, ТАКА

Бас – аьдемдинъ муьшеси. *Кувбас* – бастынъ суьеги. Бастынъ суьегине *така* деп те айтылган. Коьшпелилердинъ мифопоэтикасында явлардынъ кесилген басларына уйкен эс этилген. Явлардынъ басларын кесип, оларга алтын-куьмис ялатып, ырым этип коьшпели халклар оьзлери мен юргисткенин биз тарих билдируьвлерден оқыгамыз. Бирер халклар сондай бас суьеклерден аяк эткенлер, ишине ишимлик куйып ишкенлер. Баска сондай эс беруьв бек бурынгы заманларга кетеди.

«Тарих атасы» Геродот булай язган: «Согыста оьлтиргенлердинъ басларын скиф аьскершиси патшасына аькеледи. Басларды аькелген аьскерши олжадан пайын алады. Аькелмегенге олжа тийген йок. Кесилген бастын кулаклардынъ астыннан сызыклар этип, шашыннан ыслап тартып сыдырганлар. Сонъ сыдырылган бастынъ терисининъ этин оьгиздинъ кабыргасы ман тазалаганлар, сонъ уйкалаганлар эм кептиргенлер. Тазаланып кептирилген бастынъ терисин скиф аьскерши колявлыктай куланады, ол оны ярасыкландырып аттынъ ноктасына байлайды. Скифлер соны ман мактанадылар: неге десенъ кимде сондай колявлыклар коьп болса, сол бек йигит деп сайылады» (с. 255). Сондай аьдет тюрк-монгол халкларда да болган. Ногайлар сондай колявлыкка *тастамал* (басламал) дегенлер. Ногайлардынъ тойларында ат пан уйдинъ ишине киретаган аьдет болган. Сол атлардынъ ноктасына эки яныннан да кулагыннынъ касына колявлыклар байлаганлар. Ол сол бурынгы скиф аьдеттинъ калдыгы. Ногай тилде оьзги лингвистика билдируввер де бар. Айтпага: *кан алув, кек алув* (*скальпти алув*), *бас алув, оьш алув* деген айтылувардынъ маьнеси бир. *Кек* деген *кекел* деген соьздинъ тамыры. Алдыда айтылгандай бек белгили явардынъ кувбасларына алтын-куьмис ялатканлар. Эпоста «айкел шалдым басына» деген айтылув соны ман байланыслы. Скифлер данъклы кардашларынынъ басларынан аяклар эткенлер эм оларды ырым этип кулланганлар. Бурынгылар баста тек акыл тувыл аьдемнинъ сувлылыгы да (харизмасы) турган деп санаганлар. Сол зат тукумларында калсын деп, сондай ырым эткенлер.

Ногайларда явдан оьш алынса, явдынъ басын алмага шалысканлар. Бириншилей «кан алув» аьдет биревдинъ колыннан атасы оьлсе, соны оьлтирген аьдемнинъ канын алувы ман байланыслы. Оннан сонъ кардашы уьшин, тукумы уьшин, халкы уьшин явардан оьш алганлар. «Аккан канды, тек кан ман токтатпага болады», – дегенлер бизим ата-бабаларымыз. Эгер кан алынмаса: «Оьлгенлер тынышына ятпайдылар» деген соьзлерди биз неше кере де эситкенмиз. Элбетте «оьлгенлер» дегенимиз, оьлген аьдемнинъ элеси, суьлдери, аруагы тыныш тапкан йок («Оьш алув, кек алув, кан алув» деген басты каранъыз). Сол кан алув аьдеттинъ энъ сыйлысы явдынъ басын алув болган. Оннан сонъ алынган бас пан кан алатаган киси мактанган. Сонынъ уьшин кувбаска алтын-куьмис ялатканлары, оны уьйинде бек уьйкен баалык этип саклаганлары. Бизим оймызша, орыс тилдеги *кубок*, *кубышка* деген соьзлер бизим *кувбас* деген соьз бен байланыслы. Белки, бурынгыда бизде,

ногайларда да, *кувбас* деген соъз бен алтын ман куымис пен ялатылган бас суюкке айтылган. Бизим фольклордагы «Бозакбай ман Кызанбай» деген эртегиде коърсетилген затлар сол ойды беркитпеге болады. Эртегиде Бозакбайдынъ улы Бозтоклы деген йигит келинди излеп бараятырганда, анасына ети капталды тиктиреди. Капталлар ога йолда раскан кувбасларга береек уьшин кереклер. Ол йолда булай затлар этеди.

«Узак заман юреди. Сонъ бир Кувбаска етеди.

– Салам аьлейкум, Кувбас! – деп айтады Бозтоклы.

– Аьлейкум салам, балам, ялпак бас. Кайда барасынь? Алла йолынъды этсин, – дейди Кувбас.

Яс онынъ уьстине бир каптал ябады. Сонъ тагы да кетеди.

Тагы да бир Кувбас йолыгады:

– Салам аьлейкум, Кувбас, – деп айтады Бозтоклы.

– Аьлейкум салам, ялпак бас, Алла йолынъды этсин, – деп айтады Кувбас.

Ол Кувбаска да бир каптал береди, суйтип ети Кувбасты да коьреди».

Эртегиде кайдай ой ман Бозтоклы Кувбасларды сыйлаганын аньлап болмаймыз. Бу язатаган макаламызгаа бизге кувбаслардынъ соьйлейтаганы кызыклы. Сол бизим фольклорда да эм баска тюрк халклардынъ фольклорында да расатаган зат эм бек бурынгы йорык пан байланыслы. Белгили «Асыл толгав» деген тарихлы эстеликте кереитлердинъ Тогрул ханнынъ кесилген басы селекегени хабарланады. Найманлар бурынгы тюрк-монгол йорык пан Тогрулдынъ кесилген басын алтын-куымис пен ялатып, оьзлериңде тургыстканлар. Тек бир уйкен тойда найманлардынъ басшылары кувбас куьлемсиреп турганын коьрип, ашувланган эм Тогрулдынъ кувбасын бузгышламага буйрык берген.

Бизим атаклы «Эдиге» баьтир йырымызда да соьйлеген баска уйкен эс этиледи. Сонда Эдигединъ улы Нурадин мен оьлтирилген Тохтамыс-ханнынъ басы соьйлейди. Бизим халкка анадай уйкен Токтамыс-ханды мырза оьлтиргени эпке кирмеген зат болган. Сонынъ уьшин бу затты мутылмастай хабарламага керек болган. Баьтир йырда сол ери сукландыртып хабарланады. Сол затты эткен Эдигединъ улы Нурадиннинъ аты ярык болып ногайлардынъ тарихына киреди. Ногай Ордада да, Крым ханлыкта да энъ уйкен аьскер басшылардынъ титулын *нурадин* деп атап баслайдылар.

«Тохтамыс-ханнынъ басы» деген таварыхты оьзинше аньлатып, хабарлаган автор.

Токтамыс-ханнынъ басы

Эдигединъ улы Нурадин Токтамыс-ханды кувып, коьп ерлерди оьтеди, сонъысында Кара Йьртыш сувдынъ бойына етеди. Токтамысты излеп табады эм ялгыз ялгыздан согысяк дейди. Сол арада Нурадин ханга карап: «Ясынъ уьйкен, алдын – кезек сеники, ат!» – дейди. Токтамыс атса да, тийгисте алмайды. Нурадиннинъ огы ханга тиеди. Ол келип, кылышы ман согып, ханнынъ басын кеседи. Бас «дуьмп» деп ерге туьседи.

Нурадин Токтамыстынъ басын, найзага кадап, коькке коьтереди. Суйтип ордага кайтаман дегенде, бас ога: «Эй, балам, балам, мен аьли де сеннен йогар!» – деп айтады. Нурадин ашувланып басты ерге таслайды, сонъ коьтерип айтады:

Ак найзага кадаганда,
 Оьктемсип уятка калдырар деп,
 Канжыгага таксам калар деп,
 Кисеме салсам киси алар деп,
 Атама соьзим ялган шыгар деп,
 Ак олага орайым,
 Мойныма аьйкел шалып кетейим! –

деп, айтканын этип, ордага енъувьши болып, эпсиз данъклы болып кайтады.

БАС КЕТЕРУЬВ ТОЙ

Бас кетеруьв той – баладынъ биринши кере басындагы шашы алынганда этилген той. Бу байрамшылав ногай аьдемнинъ яшавында мутылмайтаган аьдет, ол аьли де сакланып келеятыр. Ол озаяк куьнге мукаят болып аьзирленгенлер: эр-терек кардашларына билдиргенлер, сойылаяк малды, койды беслегенлер, аьдемлерди сыйлаяк азык-туьликти йьйыстырганлар. Бала бир йьылга еткенде, шашты алганлар. Сол куьнге уьйге кардашлар, ювыклар йьйылганлар. Балады йьйылган ердинъ ортасына олтыртканлар, шашты алган баладынъ нагаш атасы – анасыннынъ аданасы. Нагашатасы бас кетерип билмесе, оьзининъ орнына билген аьдемди сайлаган. Аьвелги заманларда шуб калдырып, басты кетергенлер. Аьли таза этип те кетередилер. Калдырылган шубка *кекел* деп те айтканлар. *Кекел* деген соьздинъ этимологиясы туьрлише шешиледи. Бизим ойымызша, ол соьз аьвелгиде *коьк ул* деп айтылган,

солай бурынгы язув эстеликлерде хан балаларына дегенлер. Украинлар баста калдырылган айдарга *хохол* деп айтканлар. Украинлардынъ *хохол* деп айтканлары биздеги кекел деген соьзге энъ ювык болады.

Бас кетерилгеннен сонъ баъри йыйылганлар сыйланмага олтырганлар. Тамада, молла балага наьсипли, онълы яшав йораган. Ишимликлер ишкенлер, аруув аслар егенлер, сонъ куванганлар, бала ман ойнаганлар, бийигенлер, бала йырлар йырланганлар.

Аьдемнинъ шашы ырымлы зат деп саналган («Тубк, шаш, кыл, юн» деген басты каранъыз). Сол ырымша аьдемнинъ шашында алал айбылар йыйылганлар. Бизим мифопоэтикада *Алтын айдар*, *Алтын кекел* деген келбетлер кенъ кулланганлар, соларда баьтирлик куыш турады деп коьрсетилген.

БЕТ АШАР, БЕТ ЙЫЛЫТУВ ТОЙЛАР

Бет ашар – янъы тускен келининъ бетин ашкан аьдет. *Бет йылытув* – янъы тускен келин мен киевдинъ ювык кыскакылылары танысканда, оттынъ йылувы ман онынъ бетин йылыткан аьдет.

Аьвелгиде уйленуув ногай тойларда коьп аьдетлер коьрсетилип, бир неше куьнлерге созылганлар. Совет йылларда юмада тек эки тыншаюв куьнлер болган эм сол куьнлерде той озгарып, бир неше аьдетти этпеге керек эди.

Суйтип аьвелгиде «Бет ашар» той келин мен киев айкаскан кештен сонъ экинши куьн озгарылган. Совет заманында сол аьдетти келинди таьвкеше мен уйге аькелингенде этип баслаганлар. Тойды озгармага куьш салган эки енъге бети явлык пан буьркенген келинди каралдыдынъ ортасына шыгарганлар. Онъ якта турган уйкен енъединъ колында байрак болган. Бирерде келининнинъ касында турган яс бетти ашкан, коьбинше бу исти уйленгенлердинъ тукымларында уйкен болган кыскакылы эткен. Ол колындагы агаш яде куьмис касык пан келинининъ буьркеншигин коьтерип, онынъ ушын ийинине атып, сонъ касыгы ман тепшектен кишкей кесек бал алып келинининъ эринлерине тийгисткен. Сонъ кызды кушаклаган эм ога билдирмей онъ аягы ман онынъ онъ аягына баскан. Келин сол ясы уйкен кыскакылыды уыш кере кушаклаган эм аьр дайым онынъ колын обьип, манълайына салган.

Оннан сонъ кайынана ман таныстырув болган. Кайынана обьтирктен, таныспага унамайтаганын коьрсетеек болып,

кыскаяклылардынъ артларына тайып ясырынган, аман да оны ыслап, келиннинъ касына аькелгенлер. Сонда кайына да келиннинъ онъ аягына онъ аягы ман баскан, эм олар кушакла-сканлар. Калган кыскаяклылар да келиннинъ касына келип, солай эткенлер. Ногай аьдетлерди тергеген аьлим С. Гаджиева кыскаяклылар аякка басканды булай аньлатады.

«Бу зат пан тукумнынъ кыскаяклылары тыньлавлы, шыдамлы, тоьзимли болганды келинге билдиргенлер. Келин болса, колларын обьип, колларын манлайына салганы ман тыньлавлы, ийманлы болаягына ант эткен» (с.100).

Кыскаяклылар эм келин «Бет йылытув» деген кызыклы аьдетте де катнасканлар. Бу аьдетти де тойдан эртеси куьн эткенлер. Оны обькереек уьшин каралдыда кишкей от якканлар. Кыскаяклылар бираз эрек оттынъ тоьгерегинде тизилгенлер. Келинди уьйдинъ ишиннен шыгарганлар, эндиги онынъ бети ашык турган. Сол вакытта кобыз тартылган. Кыскаяклылар янасып келинди кушаклаганлар. Келин тагы да колларын обьип, колларын манълайына тийгисткен. Кайына ман баска хатынлар келинди уьш кезуьв оттынъ тоьгерегинде юргисткенлер, оннан сонъ оттынъ алдында токталганлар. Бас деп кайына, сонъ баскалар оттынъ уьстинде колларын йылытып, келиннинъ юзин, бетине тийгистпей, сыйпаганлар – уьйдинъ тандырынынъ йылувын келинге бергенлер. Эм соны ман бирге келинге алтыннан юзиклер, сыргалар, билезиклер савкатлаганлар. Энь сонъында баьриси де байрамшылав кепте салынган сыпырага олтырып ас пан сыйланганлар.

БЕС КЫЗ

Бес кыз – бу келбет ногай топонимикада да, мифологияда да бар. 19-нши оьмирге дейим Лаба-сувдынъ ягасында навруз ногайлардынъ Бескыз деген авылы болган. Сонъ ногайлар кеткенде, ол ерлерге орыс казаклар яшамага коьшкенлер. Сонда аьли де Бескес деген авыл турады.

XVII-нши оьмирликтинъ басында бу ерлерде болган туьрк элгезери Эвлия Челеби оьзининъ шыгармаларында сувга кеткен бес кыз акында энъгимеди келтирген. Сувга кеткен кызлар акында энъгиме тагы да баска ерлерде яшаган ногайларда да сакланган. Терек-оьзеннинъ бойында яшаган ногайлар сондай энъгимеди Кизляр деген каладынъ аты ман байланыстырганлар.

Ставрополь крайында Нефтекум районда ногайлардынъ Бесей деген авыллары бар. Сонынъ аты да сондай энъгиме

мен байланыслы. Белки, бу энъгимелер йок болган *хазлар* ман (хазарлар ман) байланыслы болар.

Хазлар – *кызлар* деген соьзлердинъ уасалыгы болганы уьшин сувга кеткен кызлар акында бар бурынгы тюрк энъгимелер мен байластырып, оьзлеринше хазлар дегенди кызлар деген соьзге авдарганлар. Хазлар йогалганда, *Бес хаз* ырувлы куьпке Бес кыз деп айтылган деп ойлаймыз.

Тоьменде белгили ногай язувшы Суьюн Капаев Токтамыс-авылдынъ яшавшысы Абдулла Сатемировтан язып алган энъгимеди келтиремиз.

Бес кыз акында энъгиме

Бир кайтам Навруз авылдан бес кыз арба ман ярманкеге барамыз деп шыкканлар. Олар сонда баьрисиннен эрте келеек деп, танъ атпай йолланганлар эм сол заманнынъ аьллерине коьре, олар ман бирге эр кисилер бармага керек болганлар, кызлар, тураякпызба коьзлерин ашканлайша деп, эркеклерди карамай кеткенлер. А эркеклер сондай кавыфлы йолларда бек керек болганлар, боьтен де бек агымлы аккан тав сувлардан аргы ягына оьтуьв уьшин олардынъ сулыплары айлак кереккен. Кызлар, оларга карамай, эртерек егилген арбаларына олтырганлар да йоьнегенлер.

Сондагы сувга еткенде де, сувдынъ тасыгына да карамай кызлар атларды айдап (ким биледи неге сенип), сув ишине киргенлер. А сол йыл сув тасып бек коьтерилген эди, арбадынъ тегершигиннен болатан сув, сол сабатлей арбады ютады эм соны ман бирге атларды да, кызларды да акашып аькетеди. Сонъ кызлар да, арбадан калкып кетип, каты агындар ман алысып: «Вай-вай!» – деп акырып, йоьрилмелерге бир коьмилип, бир шыгып сув ман акашыладылар. Акырсалар да, бакырсалар да, бирев де оларга коьмекке келмейди. Сол аьлде коьктеги Умай сувга кетейтырган кызлардынъ тилеклерин эситип ярдам этеди. Ол кызларды сувда да батпай, коькте де ушпага болатан уйрек баьпийлерге айландырады.

Кызлардынъ ата-аналары балаларын излеп сол сув кешуьвге келедилер. Тек олар сувягасында да, сувда да кызларын таппайдылар. Кайгылары ишлерине сыймай, олар сол ерде яшамага токтасадылар, белки, кызларыннан бир хабар шыгар деп уьмит этедилер.

Бир кере ата-аналары коькте ушып барган баьпийлерди коьредилер. Тек сол куслардынъ баслары аьдем бетине усаган эди. Тешкерип караганда, олар кызларынынъ юзлерин таныйдылар, эм суьйинип:

Сувда да сиз юзесиз,
 Коькте де сиз ушасыз,
 Сувда не зат излейсиз,
 Ерден не зат коьзлейсиз?
 Таныс сизинъ юзинъиз,
 Неге эркин юресиз?
 Ерге туьсип конынъыз,
 Уьйге келип етинъиз, – дейдилер.

Коькте ушып барган куслар булай яваплайдылар:

Сувда да биз юземиз,
 Коькте де биз ушамыз,
 Сувдан йолды излеймиз,
 Ерден уьйди коьзлеймиз.
 Сувдан йолды таппаймыз,
 Ерте уьйди коьрмеймиз,
 Атай-анай сагынган
 Умай кусы уьйрекпиз.

Сол баьпий болган кызлар бу ерлерде тез-тез ушадылар, сонынъ ушин аьдемлер бу ерди Бес кыз (Бескес) деп атаганлар.

БИЯЛА

Бияла ногой мифологияда ырымлы, сыхырлы зат деп саналган. Мысалы, эртегилерде елмавызлардан кашкан кызлар биялады артларына таслап, йолды коьл мен бувадылар. Бир ырымларда биялага карап ясыртын затты, коьринмеген сырды билмеге болады.

Бакшылар, камлавышылар эмлев исинде бияла кулланганлар. Бияладынъ кесеги кылкобызга ярасыкландырылып салынган. Соьздинъ этимологиясы *бийи* эм *ала* деген эки соьзден ясалган, маьнеси *бийин* (*бийлев*) болады.

БОЗЛАВ

Бозлав – аьдем оьлгенде, оны эске алып, йолга салып айтылган йыр. Бозлавдынъ уьйкен ырымлы маьнеси болган.

Бириншилей, ол кайгы боьлувь маьнеси – оьлген аьдем кайдай аьрувь, йигит болганы, яшавдан тайганы калганларда кайтарып болмаган йойым тувдыратаганын билдирувь. Экиншилей, бозлав ман оьлгеннинь янын, алдын суьлдерин, аьне дуньяга йолга салганлар. Оьлгенди калай суьйгенлерин, мутып болмайтаганларын, эсте дайым тургыстаякларын бозлав ман айтканлар. Ногай халкта бозлавшылар айлак сыйланганлар. Аьр авылда да белгили оьз бозлавшылары болган, олардынь яхшы дегенлерин узак ерлерден де шакырганлар.

Энть ийги бозлавлар заман кеткенде, белгили йьрга да айланганлар эм арка аркадан айтылып келгенлер. Сондай бир нешевлери болып эпикалы йьрларга да киргистилгенлер. Кып бозлавшы хатынлар ногай фольклорды яхшы билгенлер эм бозлавларында такпаклар, белгили йьрлардан суьвретли келбетлерди алып тенълестирип, айтканлар. Соннан себеп бозлавларда тарих, аьдет, маданият баалыклар сакланып келгенлер. Бозлавда эске атаклы баьтирлер, халкта болган кайгылы оьзгерислер коьрсетилгенлер. Суьйтип, кайтарып болмаган йойымды куьшлендирип коьрсетеек ушин бозлавшылар оьлгеннинь кетуьвин кайтпаска кеткен Ногай Ордадынь бас каласы Сарайшык пан тенълестиргенлер («Сарайшык» деген басты каранъыз). Мине, бир бозлавда булай сыдыралар бар:

Ногай баьтирлер оьткен дуньядан
Ногайга болган уйкен атак.
Сыбыра ман Парыздак,
Найманлы Кет-Буга да,
Олар да оьткен дуньядан.
Ногай Ордага дань болган
Акыр Эдиге оьткен дуньядан.
Айдай-куьндей сылув ян
Суьйимбийке де оьткен дуньядан.
Ййдершик теректен эткен элек
Туькли-бабай да кеткен эрек.
Сарайшык алды йылгашык,
Сарайшык арты сазбалшык,
Сарайшыктан кеттинь кайтпаска.

Бу сыдыраларда бурынгы ногайлар табынган Баба Туькли-Шашлы ас пан бирге атаклы Эдиге, Кет-Буга, Суьйимбийке (эпоста Сапи-ханым), Сыбыра, Парыздак айтыладылар. Баска бозлавларда Эр-Таргын, Коьпланлы, Казый, Карасай баьтирлер келтириледилер. Бозлавлар бек бурынгы заманнан айтылып

келетаган болса да, авторлар оьзлерине дин таянув излегендей болып, онынъ тувувын Мухаммед пайхамбар ман байланысты-радылар:

Пайхамбардынъ улы болыпты,
Болыпты да оьлипти,
Бозлав соннан калганды.

Бозлав ырымлы зат деп саналганын оьлгеннинъ янын (бурынгыда суьлдерин) баска дуныяга озгарганы тоьмендеги сыдыраларда коьринеди:

Ай сарсылды, куьн сынды,
Айылык эки ерден боьлинди.
Атадынъ ялгыз увылы атланды,
Аурак (арувак) алдына йолланды.

Бозлавда ырымлы куьш барын мунадай сыдыраларда шаатлайдылар:

Тоьбе баста ата тас
Эгитилгишей бозлайым,
Явырым япкан кара шаш
Агаргышай бозлайым.

Бу келтирилген бозлавлар «Коьзясым нур болсын» (Ма-хачкала, 2009) деген бозлавлар йыйынтыгыннан алынган. Бозлавларды халк ишиннен йыйып язып алган язувшы эм фольклорист Тагир Акманбетов.

БОСАГА

Босага – ногайлардынъ яшавында ырымлы зат деп саналган. Босагада олтырмага, эсиктинъ энегесине тирелип, турагалып турмага ярамайтаган болган. Босагады эм онынъ алдын баткан кепте тургыстпага ярамаган. «Босагадан уй сыпырылмас, бу-лытлы куьн кир ювылмас» деген такпак та болган.

Ногайлар янгы уйге коьшселер, босагага суьт шашырат-канлар, абыткыласалар, Куран окыганлар, уйге бийдай шаш-канлар, сув сепкенлер, тилеклер эткенлер. Авылдастар: «Босага берк болсын!», – деп алгыс эткенлер. Эгер уйдинъ ишинде аягы авыр пише болса, уйге йин кирмесин деп босагага кылышты яде камады салганлар.

ДИВАНА

Дивана деп акылы туърли, сыхырлы аьлде юрген аьдемге айтылган. Бурынгы заманларда мешитлердинъ касында коьп ярлы аьлевшин (садакашылар) аьдемлер яшаганлар. Солардынъ ишинде диваналар да болганлар. Олар алдыда боляк кавгады, казады, озьги озьгерислерди де йорап айтканлар. Тарих илмилердинъ докторы Рамазан Керейтов диваналар «суфий динде болган ийнатлы тармагы ман байланыслылар» деп айтады.

ДОМБЫРА

Домбыра – эки шекли саз алат. Ол Уллы далада яшаган халкларга ийги белгили. Домбырадынъ мойыны, каснагы (*кабагы* деп те айтканлар), пернелери, саьдеплери бар. Онынъ мойынын, каснагын карагай агаштан эткенлер. Йиплерин кептирилген эшки шектен ясаганлар.

Бурынгыда домбыра, кыл-кобыз, аса-таяк, давуыл бакшылардынъ айырылмас алаты болган. Усташа соларда ойналганы аьдемлерге яраган. Домбыра ойынды тынълаганда, баска дуныя ман танысамыз деп, ойлаганлар. Шыккан анълар аьдемлерде энъ ийги сезимлер тувдырганлар, коьнъиллерин коьтеринки эткенлер, янларына парахат синъдиргенлер. Ногай бакшылар бек уста ойнавшылар болганлар эм коьп аьдемлерди эслерин авдарып, озьлерин тынълатканлар. Сонынъ уьшин домбырада сыхырлы аргы куьшлер бар деп санаганлар. Домбырада ойнамага суьйген айтылган композитор Яхья Кудайбердиев сейирли бир таварыхты бизге хабарлаган.

Бурынгыда бир ногай домбыра ясаганда, шеклерин тартып шертип баслаганда алаттан сес шыкпайтаган болган. Куьш салып та шерткен, шеклерин туърлише байлаган, ама сес шыкпаган. Сонда ол ерден шоьп алады да бас бетинде байланган шеклер астына тыгады, эм домбырадан аьлемет сес шыгады. Соннан сонъ сол салынатаган шоьпке «шайтан шоьп» дегенлер, сол зат алаттан сес шыгарады деп, абайлап турганлар.

Ногай энъгимелерде домбыра аьдемнинъ тили мен соьйлеген. Бакшылар домбыра ойын ман авыр маразлыларды эмлегенлер, януварларды уьйреткенлер, озьлерининъ ислеринде ярдамшы болган йинлерди шакырганлар, аьдемге яв болган йинлерди кувганлар. Бакшылар домбырады озьлерининъ агаш аты деп санаганлар, сонынъ ойыны ман баска дуныяга кетееклерин де айтканлар, айтпага, булай деп йырлаганлар:

Меним домбырам карагай
Шапкан аттай ярагай,
Мен домбырамды шерткенде,
Кеншек-кызлар карагай.

Ногай халкта айлак бек айтылган домбыра куыйлер болганлар. Бир неше йыл артта топырак болган зегенли домбырашы Каирбек Межитов «Йылкы саз», «Бота саз», «Мунълы куый» деген аьлемет сазларды домбырада ойнай-таган эди. Аьр бир саздынъ озьзининъ айтувы болган, энъ-гимеси сакланган. Мысалыга, туье боталап, баласын озьзине ювытпаганда, «Бота саз» деген сазды ойнаганлар, усташа ойналганда, туье ботасын эмистип баслаган.

Энъгимели тарих куыйлер озьзлеринше кызыклы. «Камшы саз» ойнаган Досмамбет йыравдынъ созлери мен бирге тынълавшыдынъ эсин XVII-нши оьмирликтеги озьгерислерге аькеткен.

Атаклы аьскер басшысы Кет-Бугадынъ «Мунълы куыйи» болса, бизди тагы да бек бурынгы замандар ман йолыктырган. Атаклы аьскер басшысы Кет-Буга Йоши улы каьпилестен оьлгенде, Шынъыз-ханга кайгылы хабарды бирев де айталмаганда, найман Кет-Буга айткан. Сол энъгимеди биз тоьменде беремиз. «Мунълы куый» анъ ногай оьнершиликте озьзининъ йогар сапаты ман айырым орынды алады.

Домбыра акында энъгиме

Эрте-эрте заманда Шынъыз-ханнынъ улы Йоши ноьгерлери мен бирге анъга шыккан. Бурынгыда ханлардынъ анъга барувлары уйкен, шав-шувлы болган. Анъга барувда мынъга ювык аьдемлер катнасканлар. Солардынъ ишлеринде коьбиси анъшылар, калганлары – ярдамшылар: кусшылар, ийт каравшылар, казаншылар, арбашылар эм т. б. Атлылар далага шыгып, алдыларында таз ийтлерин йиберип, анъшылардынъ яртысы журналарга, муьйизлерге уьрип, давылбасларды, агашсоккышларды соктырып, кулакты ярган сес шыгарып, анъды кувганлар. Баскалары оларды алдыда саклап турганлар, сонъ баьри де анъды эки ягыннан курсалап алып соккышлаганлар.

Басында Йошидинъ анъшылавы колайлы болады. Онынъ ноьгерлери куланлардынъ уййирин тавып, кувгын салып, кийик атларды сувдынъ йылгасына еткерип, оклар атып, аркан таслап байлап йыгадылар. Уййирди курсалап алганда,

Йоши куланлардынъ айгырына ок йиберип, аягын яралайды. Аман да аягына ок кадалган айгыр аксаса да, кояннынъ озин шыгармай анъшылардынъ арасыннан атларын ян-якка уьркирип, зувылдап шыгып далага кетеди. Йоши ноьгерлерине мен озим артыннан етермен деп, атларынъызды шаптырманъыз, калган куланларды соккышланъыз деп айгырдынъ артыннан атылады. Ол яралы айван коьпке созбас, ювык ерде йыгылар деп сенеди. Ама айгыр тоьзимли эм мазаллы болып шыгады. Йоши оны сав куьн кувады. Онынъ минген аты тамам такатын таьвескен, озьи де эпсиз арган. Алдыда кашкан айгыр токталса, Йоши де токталып, озьи де тыныс алады, атына да тыншаймага амал береди. Айгыр коьгалса, ол да коьгалады. Йоши артка да кайтаяк болган эди, ама онынъ ийнатлыгы енъип турды, баслаган исин ол сонъгысына еткермей тасламайтаганы уьшин оны атасы да артык коьрип, энъ авыр ислерди ога эттиретаган эди. Аксам шакта атаклы аьскер басшысы ол озьи кувгыншыдан айгырдынъ иеруьвшиси болганын ок анълады. Аман да токтамады. Каранъы туьсип баслаганда, кулан айгыр бирден артка айланды да, артыннан барган атлыга шапты, уьрккен атты согып, атлыды ерге тымалатты. Айгыр шавып кетти. Йоши зонъиден аягын шыгаралмай тымалаган аттынъ астында калды. Аьлсиз ат та аяк уьстине турмага шалысып, аьр шалысув ман иесининъ уьстине йыгылып зарарлык этти, эсин авдарды. Суьйтип атаклы аьскер басшысы ян берди.

Сав куьн эм туьн излеген ноьгерлер тек экинши куьнде анъшылав озган ерден бек алыста басшыларынынъ суьегин таптылар. Бу кайгылы хабарды Шынъыз-ханга еткермеге керек эди, ама бирев де табылмады, неге десе коьнъил бузган хабар уьшин элшилер язалавга тийисли болганлар. Йоши Шынъыз-ханнынъ суьйикли улы эди. Шынъызшылардынъ ясы уьйкенлердинъ бириси болган болса, сол бирев бу исти толтырмага керек эди. Йошидинъ ордадагылары саьспеклеп турганда, Кет-Буга Найманлы алдыга шыгып: «Мен каганга барып, бу авыр хабарды билдирейим!» – деген.

Эм ол озьи мен домбырасын алып, ноьгерлери мен бирге баска якта кавга эткен Шынъыз-ханнынъ аьскерине йолланады. Алдыда айтылгандай, Йоши каганнынъ суьйген улы деп саналган, эм ол оннан хабар келсе, сол саьатлей эситпеге суьйген. Сонынъ уьшин Йошиден аьдемлер келген дегенде, савлай дуьняды енъгуьвши: «Кирсинлер!» деп ордасына шакырган. Кет-Буга домбырасын колыннан туьсирмей ордага кирген. Шынъыз-ханнынъ ога сейири калган эм ол домбырага иеги мен ымлап аьскершиге соравлы караган.

Кет-Буга домбырасында акыртын шертип, тынысын битирип, булай деген:

Тенъиз бастан булганды, ким тындырар, а ханым?
Терек туыптен йыгылды, ким тургыстыр, а ханым?

Кет-Буга баска соъз айтпай, каганнынъ суслы шырайына, соравлы караган. Шынъгыз-хан оны айтыска шақырганын аңылап:

Тенъгиз бастан булганса, тындырыр улым Йошидир,
Терек туыптен йыгылса, тургыстыр улым Йошидир, –

деп йыр ман кайтарган.

Сонда Кет-Буга мунълы куыйди домбырасында ойнаган. Савлай дуныяды енъувши тынлап келип, бирден кобъяслап:

Кобъясты шыгартар кобъилинъ толды болгайма?
Йырынъ кобъыл объиртер Йоши объди болгайма? –

деген.

Сонда Кет-Буга куйди ойнаганын токтатпай:

Собйлемеге эрким йок, сен собйлединъ, а ханым!
Бирев де айтпай, сол ойга объзинъ келдинъ, а ханым! –

деп айткан.

Кайгыга толган Савлай Дуныяды Енъувши: «Сен айтпадынъ, бу айтты!» – деп бармагы ман домбырага коърсеткен.

Эм сонда домбырады язалаяк болып, онынъ каснагындагы авызына иритилген коргай куйганлар.

Али де бирер домбырашылар домбыра авыр болсын деп каснагынынъ ишине бираз иритилген коргай куядылар.

ДОСМАМБЕТ

Ногай йырав акында халкта коьп энъгимелер сакланганлар. *Досмамбет-ага*, *Досмамбет Азавлы* – айтылган йыравлардынъ бири. Ол шыгарган ятлавлар, йырлар халктынъ эсиннен

дайымда кетпейди. Онынъ аты бозлавларда да, бала йырларда да шалт-шалт айтылады эм мифологияга да кирген. Фольклорда эм адабиятта Досмамбет Азавлыдынъ келбети бурынгыда ногай халкта кенъ яйылган аьлемет баьтир-йыравдынъ келбети.

Досмамбет-ага яшавда баьтир болган. Ол XVI–XVII-нши оьмирликлерде Азав каладынъ тоьгерегинде турган Каратаяк деген авылда яшаган. Онынъ Исакай ман Косакай атлы эки улы болганы белгили, экеви де атасындай болып, йигитликте юргенлер. Досмамбет-ага ман уллары акында орыс йылязбаларда да язылган. Йырав оьзи шыгарган йырларында да сол уллары акында, боьтен де Косай акында айтады, неге десе оны ман болган зат йыравдынъ яшавында битпес ярадай калган. Бу зат акында тоьменде келтирилген энъгимеде хабарланады.

Кешки согыста, коьз алмайтаган каранъалыкта Досмамбет билмей улын оьлтиреди. Сол зат акында ол «Косайым» деп белгили йыр шыгарган. Йырав оьзи бир кавгада камышысын йойып, соны табаман согыс майданына кайтканда, каты яраланады. Дослары яралы йыравды согыскан ерден шыгарадылар. Оьлеятырганда, Досмамбет колына домбыра алып, халктынъ эсиннен бирде кетпес йырлар шыгарады. Йырав ман болган затлар орыс адабиятта «Тарас Бульба» деген хикаееди эске туьсиреди. Тарас Бульбадынъ да эки улы болган, бир улы атасынынъ колыннан оьлген эм оьзи де Тарас, согыста уьллесин йойып, соны табаман, деп ян берген. Н.В. Гоголь анасына язган хатларда бир неше кере украин энъгимелерди, таварыхларды тилеп язганын билемиз. А украинлер, казаклар эм ногайлар конъысы болып яшаганлар, эм олардынъ бирдей аьдетлери болган, олар бирдей йорыкларда турганлар. Боьтен де баьтиршилик йорыклар. Сол Досмамбет-ага ман болган зат украин казакларда да энъгиме болып юргенге усайды, а уллы орыс язувшы Н.В. Гоголь язувшы усталыгын ийгилерше коьрсетип, оьзинше хабарлаган.

Досмамбет-ага акындагы энъгимеди биринши болып XIX-нши оьмирликте баспалаган белгили орыс фольклорист В.В. Радлов. Онынъ йырлары М.А. Османов туьзген «Ногай эм кумык йырлар» деген йыйынтыкта да бар. Атаклы Абдул-Хамид Джанибеков та халк арасында коьп йырларын язып алган эм баспалаган. XX-нши оьмирликте уьйкен Досмамбетинъ шыгармаларын бас деп газеталардынъ бетлеринде, сонъалыкта «Яшав йоллары» эм «Оьсиет» деген йыйынтыкларда уьйкен азап шегип баспалаган белгили фольклорист А. Сикалиев. «Уьйкен азап шегип» дегенимиз – баскалар (илми учрежде-

ниелер, алимлер) ногайларда шайирлиги поэзиялары бары акында эситкиси де келмеген. Казах алим Мухтар Мугаин ногайларда йыйналып, баспаланган Досмамбеттинъ эм баска ногай йыравлардынъ савлай шыгармаларын «Алдаспан» деген китапка киргистип, 1972-нши йыл Алма-Атада казах тилинде баспалаган. Басында казахлар арасында сога сейирлери калган аьдемлери бар эдилер. «Алдаспан» деген йыйынтыкта Досмамбет-агадынъ йырларын оқып: «Азав кайда – казах кайда?!» – деп бир казахтынъ айтканы эсимде. Соннан бербетин орта оьмирликлерде яшаган атаклы ногай йыравлардынъ яратувшылыгы казах адабиятта оқылады, кайта-кайта баспадан шыгады.

Тоьменде берилетаган «Досмамбет Азавлы акында таварых» деген шыгарма ногай халк арасында юрген айтувлардан, энъгимелерден туьзилеп, автор ман оьзинше анълатылып хабарланган.

Досмамбет Азавлы акында таварых

Досмамбет Азавлы йырав коьп йырлар шыгарган. Сол йырлар буьгинге дейим ногайлар ман йырланадылар. Ол азав ногайлардынъ аьскер басшысы эм оьзи де кайратлы баьтир болган, эм йигитлери мен бирге коьп согысларда катнаскан, дайымда бай олжа, коьп есирлерди алып уьйлерине кайтканлар. Досмамбет-ага согыс басланса, янын аямай оьзи алдыга шыгып согысып, йигитлерине коьрим болып турган. Онынъ уллары да Исакай ман Косай биревден коркпаган йигитлер болганлар, согыста да арсландай болып согысканлар. Олар да оьзлерининъ аьскер куьбин басшылап юргенлер.

Досмамбет-ага Крым-ханнынъ аьскери мен Балак кыралга шапкынлык эткенде, юртта саклавшы болып онынъ кишкей улы Косай калган эди, неге десе Азав як дайымда кырсызларга, каракларга толы болып турган. Ама Досмамбеттинъ байыр ерлерине бирев де басын суккан йок. Анъсыздан узактан келген тавлылар яде кырсыз казаклар кирип, бузгын салса, тонаса, не этеексинъ... Сонынъ уьшин карав керек болган. Ама Косай, атасынынъ айтканыннан шыгып, бирев де бир зат этпес деп, Азавдынъ беркитпесине бир неше куьнге кетеди. Кетуьвининъ маьнеси – калада кафир савдегердинъ кызы Мариям. Онынъ яс юреги ялынлап юрген шак эди. Савдегер Досмамбет пен дос болган, онынъ улына да турмага ер табылган. Атасындай болып, улы да согыслардан тапканын, есирлерин савдегерге сатпага берген, сонынъ уьшин бу досласувдан савдегер де

ногайлар да пайдаланганлар. Косай болса, савдегердинъ кызына ашык эткен, Мариямды куьнсайын коьрмеге зарланып юрген.

Бу затты коьплер билгенлер, ама Досмамбет-ага, тек согыстан кайтканда, соны билген.

Косай конакта турганда, бир аныламсыз затлар болады. Азав пашадынъ кардашы, Стамбулдан бу якларга янъы келген аьдем, ногай мырзалардан йылкы ман ясак йыйып кайтаетырганда, билмей, Досмамбет-агадынъ ерлерине кирген. Сонда, тувра йолында, атлар уйири багылып турганлар. Кай заманда да ногай атлар бек баалы саналганлар, олардынъ данъкы кенъ яйылган эди. Не айтасынъ, эгер Туьрк солтаннынъ каретлерине ногай атлар егилген болса! Бобтен де Каратаякта оьстирилген атлар энъ аьрувь деп данъкланганлар. Ясак йюновшы йолда Досмамбет-агадынъ атларын коьрип, олар ийги экенлерин сол сабат анылаган, коьзи кызган. Оны ман бирге барган туьрклер де бу якларга янъы келгенлер, олар да Досмамбет-ага ким экенин яхшы билмегенлер, туьсиндиргендей бирев де шыкпаганнан. Ясакшы кимге сатаягын, кимге савкат этип ат береегин де ойлаган болар, эм ногайлар ким болганлар олар ман санаскандай деп, Досмамбеттинъ куьзетшисин арканлар ман байлатады да, энъ ярасык атларды сайлап, оьзининъ йылкысы ман карыстырып айдап кетеди.

Калада йыйылган ясак атларды караганлар: олардынъ коьбиси Кара тенъиздинъ ягаларында турган туьрк аьскершилерге йиберилген, энъ ийгилери керуванларга тиркелип Османлыдынъ ерлерине кеткенлер. Тегин затты коьп тургыстып болама, оларды бир куьн ишинде ян-якка шашыратканлар.

Бу куьнлерде Досмамбет-ага эм онынъ йигитлери бай олжа ман шапкынлыктан кайтадылар. Ногайлар сондай шапкынлыктардан кайтса, бобтен де аман-эсен кайтканы, тувганларын коьргенлери уьшин бир неше куьн байрамшылаганлар. Ама Досмамбет-агадынъ байрамшылавы, юртында атларды акашканларын эситкенде, бек оьткир ашувга айланады. Ол йигитлерин уйлерине йибермей, олар ман бирге йолында расканларды ян-якка ушырып, каладынъ алдында турган туьрк аьскерлерин кескишлеп, каладынъ капысына сол сабатлей етеди.

Кала саклавылар Досмамбет-агадынъ аьскерин коьрип, каладынъ алдындагы аккан сувдынъ уьстиндеги коьпирди коьтерип, капыларды ябадылар. Калада турганлардынъ сакламастан болган шапкынлык юреклерин ярады.

Тек кешке тамам каладагылар эслерин йыйып, аьскерлери мен капыдан шыктылар. Уьйкен согыс болады, каранъада да токтамай барады. Калашылардынъ аьскеринде туьрклерден баска, калада яшаган ногайлар, татарлар, шеркешлер, урымлар, готлар да болып, Досмамбет-агадынъ йигитлери мен согыстылар. Ким кайсыдыкы экенин куьндиз, ярыкта, аньламага кыйын тувыл, каранъада кайтип айыраяксынъ?! Косай да, мазаллы йигит кала яшавшылар ман бирге болып, ким мен согысатаганын да билмей, согыска атылган. Ол кылышы ман янъягындагыларды шавып, танымай, атасынынъ алдына шыгады. Экевлери кылышларынан от шыгарып согысадылар. Косай беркитпеге ашыкласув ис пен келгени уьшин уьстине куьбе де кийген йок эди. Атасынынъ кылышы онынъ коькирегине тиеди, эм терен яралайды. Косай аьлсиз атыннан йыгылады. Досмамбет-ага сол заманда ким мени мен баьтирлерше согысты деп, аттынъ янына йыгылган йигиттинъ басын коьтерип караганда, озининъ улын таныйды. Каладан шыккан аьскер Досмамбеттинъ йигитлерин енъип болмаягын билип, артка кашып кутыладылар. Ама бу согыста Досмамбет-агадынъ йигитлери коьп аьдем оьлтирип, енъуьвши болып шыксаларда, кувангандай зат йок. Атаклы баьтирдинъ яшавындагы энъ яман согысы бу болды, шынты кара куьнлер янъы басланды... Ол оьлтирилген улын алдына салып, Каратаякка оззи аькетти. Уьш оьмирлик кеткеннен сонъ да, ногайлар онынъ соьзлерин мутпайдылар:

Каранъада камкалап,
 Бу языдынъ бойында
 Меннен озге
 Йортар йигит бармекен?
 Караган кара коьзден каны агып,
 Кара шыккан каны тамып,
 Канлы Азавдынъ бойында
 Карагыннан айырылып,
 Ер бавырлап буьгуьнде,
 Қосайымнынъ сонъында,
 Йылай калган бармекен?
 Салпан кулак сары атым
 Эндигиси бугуьнде
 Эбелекке семирсин.
 Азавда адам нарты
 Мен деген
 Азав улы эр Досмамбет
 Косайыннан сонъратын
 Оьз бавырын кемирсин.

Буьгиндеше мен оьзим
Оьз колымды
Оьзим кестим, не этейим?
Булгыр, Булгыр, Булгыр тав
Мунда кайдан орнаган?
Бурны сетик ак кабан
Мунда кайдан яйлаган?
Бурындыгы шорт сынган,
Бизим бота, кутсыз ян,
Мунда кайдан яйлаган?
Аьжели узак элде коьп,
Аьжели кыска кутсызга
Раьббим болган Тангири,
Азраил сен ди деп,
Бизди неге сайлаган?

Азав пашасы атларын кайтарады, эм онынъ аьдеми зарарлык эткени ушин агын акшалай тоьлеек пен деген. Тек Досмамбет-ага, эгер паша кардашы ясакшыдынъ кесилген басын бермесе, явласув токталмас деп ярасувга бармайды. Паша сондай затты этип болмаяк. Ногайлардынъ басшысы бас деп ювыкларын, уйдегилерин Кобан бетке коьширеди, сонъ оьш алмага кайтады. Ол аьскери мен бирге туьрклерге пай бермейди. Досмамбет-ага аттан туьспейди, онынъ кылышы да кынына кирмейди. Кешелерде басын иерге салып, ямышысын тоьсеп ерде ятады. Олтырасы аты, яткан уйи ямышысы болады.

Бир кайта Досмамбет-ага бир неше йигитлери мен яв аьскерине туьгилип расадылар. Ногайлар аз болсалар да кашпайдылар, согыска атыладылар, ама куьшлери бирдей тувыл. Эндиги согыстан шыгып, досларды аькелмеге деп Досмамбетинъ йигитлери явдан кетеек боладылар. Калган йигитлери узакта тувыл, тек оларды барып алып келмеге керек. Алгасайдылар, эм сол вакытта:

– Барып бизикилерди аькелинъиз, мен аьли келермен! Камышымды туьсиргемен! – деп Досмамбет яв бетке атын бурады.

Йолдаслар да артка бурылып, агаларын ялгыз калдыргысы келмейдилер.

– Барынъыз, деп мен сизге айттым да! Айтканымды этинъиз! – деп акырады Досмамбет-ага.

Ол согыс майданына барып, ерден камышысын коьзлейди. Яв аьскери карт баьтир ялгыз кайтканына аьжейип этедилер. Досмамбет камышысын коьрип, аттан ерге туьсеек бол-

ганда, атлылар ога атыладылар, кылышлары ман соккышлап, бир неше кере авыр яралайдылар. Сонъ олар, ногайлардынъ куыш алып кайтаятырганларын коьрип, кашадылар.

Авыр яралы Досмамбет-агады кослары турган ерге аькелгенде, баьтир энди де сав эди. Кеш болды, туьн болды, танъ атты... йырав домбырасын тиледи эм акыртын йырлап баслады. Ол йырлады, баскалар тынълады. Тынълаган йигитлер аьр соьзин яттан уьйренип бардылар. Сондай оьткинли соьзлер эдилер йырда... Сонъ олар бу йырды оьзлери ян бергенше йырлап турдылар. Олардан бу йырларды балалары уьйренип йырладылар, балалардан – уныклары. Суьйтип буюьгунги куьнге дейим барады.

Энъ ярасык йыры камышы акында:
 Карагайлы Куьрдек бойында,
 Камышым калды яйында.
 Камышым меним – кайма алтын,
 Буьлдиргиси – буюькпе алтын,
 Оьзеги оьгиз териси,
 Оьрмеси булан таспасы.
 Камышыма мен барарман,
 Камышыма мен барсам,
 Кайтып элим табалман.
 Кара ерде тенъимди
 Карга-кузгын ертагы.
 Оны атам эситсе,
 Алтынлы аса таягым
 Буьгин сынды дертагы.
 Анам каьрип эситсе,
 Кабыргада лавлап янган
 Кос мелтели шырагым
 Янъы соьнди дертагы.
 Карындасым эситсе,
 Кайнап аккан Тен сувы
 Бек тартылды дертагы.
 Алганшагым эситсе,
 Исакай-Косай эки увыл
 Яслай калды дертагы.
 Тенълерим меним эситсе,
 Мал излеген казакка
 Кыйын болды дертагы.
 Душпанлар бизди эситсе,
 Баьтир эди сол намарт,
 Яхшы болды дертагы.

ЕЛЛИ-КАЯ

Елли-кая – мифологиядан табиат ер. Ол бир де явга енъ-илмеген ер деп саналган. Ногай халктынъ баътиршилигининъ символы. «Елли-кая – элли кала» деп явга бойсынмаган кая деп фольклорда неше бир кере айтылады. Биревлер сол кая Байтал-шапканнынъ алдында, аьлиги Красногорская станицадынъ касында болган дейдилер. Сол ерде каядынъ басында эки ягы ел мен тесилген дорбын турган, онда койшылар юзден артык кой тургыстпага болганлар. Каядынъ акында аьлемет йыр да сакланган. «Елли-кая» акында энъгимеди автор озинше анълатып хабарлаган.

Елли-кая акында энъгиме

Эрте-эрте заманларда ногайлардынъ аьскери Крым-ханы ман Балак ерлерге кавга этпеге кеткенде, сансыз явлар каьпи-листен Кобан якка шапкынлык этип келдилер. Коршаламага баътир аьскершилер болмаганнан явлар коьп авылларды алдылар, уйлерди яктылар, аьдемлерди оьлтирдилер, кызларды, балаларды, малды олжа этип акаштылар. Кыргын туьсирдилер, картлар ман курткаларды да аямай, сойып шыктылар. Кобаннынъ тогайлары оьлилерге толды, савлай ер оьлгенлерге сыйт этип, кайгыга айланды.

Явлар бир авылды кырып, есирге алаякларын алып, куьмис-алтын карызнага тиелип, кетек болганда, сол ерден узак болмаган ерде турган Елли-каядан кыл-кобыз сеси шыкты. Явдынъ бир куьби аье-куье болып, сол бетке атларын кувып, ат пан барып болганша тавдынъ белине коьтерилдилер, сонда аттан туьсип, биревлери ок аттылар, баскалары кылышларын кыннан шыгарып, йогарга, каяга шаптылар. Ама биреви де каяга коьтере алмады, бир инсан да тоьменде аккан Кобаннынъ ягасына да туьсеалмады.

Сол заманда яв аьскердинъ басшысы тагы да бир атлы куьп пен тик тавга минип баслады. Тавдынъ басында каяга аькететаган бир сокпак болган. Сол сокпакты тавдынъ басында яшаган Конгырат ырувдан ети ага-инили кардашлар коршалап турганлар. Инилер агаларына уйкен таслар аькелип бердилер, агалар тасларды келеятырган явларга булактырадылар. Таслар гуьрилдеп туьсип, йолларында болган явларды ушырып, Кобаннынъ йылгасына дейим тыгырадылар. Кардашлар бир тас атув ман юзге дери явды йыгып саладылар. Таслар

таъвесилсе, ок атадылар, ок таъвесилсе, яв аткан окларды йы-йып атадылар эм тагы да тас булактырадылар. Суйтип каранъа туъскенше согыс барады.

Сонъ явлар каяды алалмаягын билип, танъ атканлай кетеек болдылар. Тек олар атларына минип йолланганда, Елли-каядан кобыз тартылып, аълемет анъ тоъменде эситиледи. Явлардынъ басшысы ашувланып, кутыгыннан шыкпага аз калып, тагы да аъскерлерин етеклеп, каяды алувга атылады. Явлар баягынша юзлеген атлыларын йоядылар, сокпак пан бир абыт этип болмайдылар. Ети ага-инили, баъриси де сав болып, ок атып, тас атып явды йыга береди.

Тагы да каранъа туъсти, тагы да кеш болды, туън озды... Танъ атканда явлар бу шайтанлы ерден кетейик деп, тагы да мырат этилер. Боътенде ногай баътирлер Крым ханы ман барган кавгадан кайтаятырлар деген хабар шыккан эди. Ама явлар кетпеге атланганда, Елли-каядан баягы кобыз сеси занъырап эситилди. Явлар тагы да тавга коътерилип басладылар. Тагы да согыс барды, тек олар сокпактан шыгалмадылар. Сол заманда явлардынъ бакыравык аъдемлери: «Эгер кобыз сеси баска эситилмесе, биз сизге тонаган карызнадынъ яртысын, олжага алынган есирлерди калдырамыз!» – деп ага-инилерге шарт саладылар. Ама шартларына селекелегендей, каядан кобыз сеси занъырайды. Эм согыс кайтадан куышленип кетеди.

Эртеси куън явлардынъ аъскершилери бузылган коънъил мен сол ерден каштылар, ама йолда оларга кавгадан кайткан баътирлер шавып, кульпарасын шыгарып, кескишлеп кырдылар, биревин де сав калдырмадылар.

Соннан бербетин Елли-кайга: «Елли-кай – элли кала!» – деп айтадылар. Ага-инили конъыратларга *Явгайтар Конъырат* деген ат тагылады. Сол Конъыратлардынъ уыйринде Елли-кай деген йыр шыгарылган. Ол халк ишинде аъли де йырланады:

Елли-кай шалпув саз,
Елде шувак оътерме?
Ер силкитип яв келсе,
Ерге шешек битерме?
Ерди явын шылатар,
Явды баътир токтатар,
Йигитлер явга сайланар,
Коркаклар уйде айланар.

(*Биринши шувмак – эжувъ.*)

Лашын каты каарланса,
Авадан казлар ушаалмас,
Баьтирлер явга сайланса,
Сыйлы янын аямас.

ЕЛМАЯ

Елмая деп ногай мифологияда канатлы туьеге айтылган. Елмаяда Асан Кайгылы да, Коркыт-ата да дуныяды коьремиз деп, ерди кезгенлер. Ногайлар коьшпели болып юргенде, туьеди коьп саклаганлар. Ол – бек мазаллы, шыдамлы айван, тез сувсамайды, ем коьп ашамайды, авыр юклерди тасыйды, арымай-талмай кенъ кумлардан оьтеди. Онынъ юни де, эти де, суьти де аьдемге пайдалы. Тек фольклорда туьыл, Куранда да туье акында коьп йылы соьзлер язган («Туье» деген басты каранъыз). Атаклы Сеит-бабадынъ да суьйген коьлиги туье болган. Туьелерге бас-коьз болып турган, оларды саклаган Ойсыл-ата болады, ога Ойсыл-кара деп те айтканлар. Тоьменде онынъ акында айырым бас бериледи.

ЕТИ

Ети – ырымлы сан тюрк эм ногай мифологияда. Аьлем дуныяда Йогар эм Тоьмен кабатларында етисер кат бар. Аьр йыкта (юмада) ети куьни болады. Ногайлар, оьлген аьдемнинъ яны ети куьнге дери яшаган уьйинде айланады, ети куьннен сонъ уьйин калдырып кетеди, деп санайдылар. Сонынъ уьшин ети куьн уьйде сыйт этедилер, бозлайдылар, илинген каьртлерди туткыш пан ябадылар, радио, телеви-зорды соьндирип коядылар. Етинши куьн мал сойылады, ас этип ювыкларды шақырып, дува этиледи.

Халк авызлама яратувшылыкта ети улы ман ети кызы болган киси наьсипли деп саналады. «Елли кая» деген энъ-гимеде Конъратлардынъ ети улы акында йыр шыгарылган. Белгили ногай ырувлар бу сан ман белгиленген. Орта оьмир-ликлерде кыпшакларда болган Ети ырув ногай маьмлекет-лерде сакланган. Етисан деген ырув бир неше оьмирликлер оьзин тарихте айттырып келген. Етишкуьл деген куьп те ногай тарихте данъкын билдирип турган. Казах халкында да Етиру куьп болган.

Аыр ногайда озининъ ети ата-бабасынынъ атын билмеге керек. Ети арка аьдемлер ювык кардаш боладылар, бир кан деп саналадылар, ети арка авыспай, кардашлар бир бириннен кыз алып-берип болмайдылар.

ЗЕНГИР-АТА

Зенгир-ата – кара малга, туваршыларга бас-коьз болган миф персонаж. Онынъ аты таварыхларда, йырларда сакланган. Йогарда «Ата» деген баста ырымлы аталарга багысланган йырда мунадай соьзлер бар:

Сыйыр атасы – Зенгир-ата,
Сыйыр берсенъ сьуглисин бер.

Зенгир-ата кара малга, туваршыларга эм сыйыр савган кыскаякльларга бас-коьз болган. Сыйырлар бузавлаганда бузавлар сав калганын, сьут бергенин, этли болганын иелери оннан тилегенлер. Зенгир-атады разы эттиреек уьшин сыйырларды тазалыкта тургьстканлар, заманында ем бергенлер, сув иширгенлер. Кыскаякльлар сыйыр савмага таза савьтлар ман, ювьлган коллары ман барганлар. Сьут ерге тоьгилгенди Зенгир-ата яратпайды (Йогарда «Ак», «Ак-топырак» деген басларды каранъыз).

ИЕСИМИ

Иесими – аьдемнинъ аты, фольклорда *исми* деп те айтылады. Ол ырымлы зат болган, онынъ этимологиясы да соны анълатады. Соьздинъ тамыры *иеси* деген соьз. Аьдемнинъ яшавына иеси болган деп те тьусиндирмеге боляк. Экинши маьнеси *ат* деген соьз. Аьдемнинъ иесими минген атындай, аьдем мен бирге оьмир сьурген. Онда ырымлы куьш те, яшавы алдыда кайдай болягы да белгиленген. Ногайларда аьдемнинъ яшавы коьркли болсын деген маьнеси болган атлар коьп. Мине бир нешеви: Айсолтан, Айгуьл, Бага, Куьнбийке, Алтын, Куьмис, Маржан, Гуьлбийке, Суйин, Огырлы, Ямгыршы эм т.б. Атаклы тарихка белгили аьдем болсын деп Шора, Эдиге, Мусабий, Мамай деген иесимлерди бергенлер.

Тувган балага ат берилсе, ногайлар той эткенлер. Кардаш-кавымын йыйып, кой сойып, ийги аслар ман сыйлаганлар.

Тюрк халкларында аьдемнинь уьшин атын ясыртын тургысткан аьдет болган. Оны йинлердинь, шайтаннынь зарары тиймесин деп ясырганлар. Молла, аьвелгиде бакшы, уьшин атын биревге де эситтирмей тувган баладынь кулагына айткан. Берилген иесимди коьп билдирмегенлер. Тувган бала *оьтирик* (уьй) аты ман яшап баслаган. Тек уьйкен болганда, аьдемлер онынь уьшин атын эситкенлер. Яде уьшин аты, бир де айтылмаган, тек ол топырак болганда, айтылган. Эгер аьелде балалар тувганлай оьлетаган болсалар, янгы тувган балага азазиллер тартылмасын деп яман атты бергенлер, айтпага, Кабан, Калмык, Куьшик эм с. б.

Ногай аьдетлердинь тергевшиси Сакинат Гаджиева ногайларда иесими берилетаган аьдетте кызыклы затлар акында язады. «Эгер балалары тувганлай оьлселер, – дейди аьлим, – аьелди аьжел коймайды деп, бес-алты куьннен, бирерде йыл озганда да, балага «кашырув» эткенлер эм ога аталык тапканлар. Сол вакытта кардашларынынь яде конгысыларынынь биревлери балады оьзине алган. Янгы туьскен аьелде балага янгы ат бергенлер, баладынь сол кулагына сырга такканлар. Ата-анасы оны кайда экенин билсе де, йойылган баламызды излеймиз деп юргенлер эм бираз заманнан сонь тавып, турган уьйге агын тоьлеп, балады оьзлерине кайтарганлар. Сол затты балаларын ангылып турган йинди, шайтанды адастырамыз, аьелимизге йолды коьрсетпеймиз, деп эткенлер».

Аьдемнинь иесимине уьйкен маьне берилген. Атаклы аьдемнинь атын юргисткен киси, сол аттынь абырайын йой-маска, яман кылыкларын таслаган, иесимди алдын юргисткен аьдемге усамага шалыскан.

Янгы келин болып туьскен кыскайклы кайынатасына, кайынанасына, аз коьрингеннен баска, кайынларынынь атларын, сыйлап, айтпага ярамайтаган болган. Келин оларга оьзи шыгарып атлар атаган. Сол аьдетти кень тергеген аьлимимиз Рамазан Керейтов булай язады: «Яс кыскайклы, уьйкенлерди айтпаймыз, кишкей кайынларынынь атларын айтып болмаган. Ол оьзи ат шыгарып берген. Оьзиннен кишкейлерге Шейкадык, Мырзам, Саьвле, Кенжеул, Кишкей-яс деген. Кызларга да аьдетте юрген атлар берген: Аьруьв-кыз, Эркем, Кишкей-кыз, Шикаьрим эм т. б.».

Аьвелгиде, эгер аьскер уьйкен йигитлик этсе, ога келисли янгы ат бергенлер: Коркпас, Йылмыз, Алп-Арслан, Буьркит эм с. б. Монгол далада савлай явларын еньен Темучжинге

Шынъгыз-хан деген атты бергенлер. Биревлер сол иесим *женис, енъис* деген соьзден болган деп ойлайдылар. Ногай Ордадынъ курувшысын яс заманда Кубыгул (Куба-увыл) деп атаганлар, данъклы болганда Эдиге (Аты-ийги) деген иесимди бергенлер. Бизим баьтир йырда онынъ эки иесими де айтылган.

ЙИЙРЕНШИ-ШЕШЕН

Йийренши-шешен – ногай мифологияда белгили персонаж. Мине мынълаган йыллар ол халктынъ эсинде шешен тилли, шебер соьзли акыл-балык аьдеми деп сакланып келеди. Коьп йырларда, эртегилерде, энъгимелерде Йийренши-шешен ханлардынъ вазирлери болып коьрсетиледи. «Айсылдынъ улы Амет баьтир» деген ногай йырда Йийренши-шешен атаклы Джанибек-ханнынъ кенъесшиси болып айтылады.

Жиренши-шешеннинъ келбети казах, каракалпак, туркмен, кыргыз халклардынъ фольклорында кенъ таралган. Сондай кенъ таралув бу персонаж огузлардынъ заманларында (IX–XII оьм.) да Уллы Далада белгили болганын билдиреди. А иесимнинъ этимологиясына карасак, бу персонаж коьрсетилген заманнан да бек бурын болганга усайды. *Йийрен* деген соьз аттынъ туьсин белгилейди. Сонынъ уьшин бу эки ой тувдырады: бириншилей, акыл-балык кисиде йийрен туьсли ат болган, экиншилей, бурынгылар сол акыл-балык аьдемди юйрик ат этип коьрсеткенлер. Бурынгы тюрк таварыхларда атлар соьйлеп билген ярдамшылар, кенъесшилер болып коьрсетилдилер.

Казах аьлим Серикбол Кондыбай онынъ акында булай язган: «Жиреншидинъ келбети туьп тамырында Ислам келмеген заманда кудайлы яратылув болган болар. «Йылкы асылы» оны «Ырк-битиг» деген тарих эстеликте коьрсетилген ала атка минген Язувлардынъ Кудайы ман тенълестирмеге ой тувдырады. Ол – йоллардынъ Иеси, онынъ келбети таьвесилмеген, токталмаган заманды да белгилейди».

Ногай фольклорда Йийренши-шешеннинъ келбети Алдар-Коьсединъ келбетине де усап кетеди, тек ол Алдар-Коьседей аьдемлерге зарарлык этпейди. Джелалдин Шихмурзаев шыгарган «Ногай халк эртегилер» (Махачкала, 1993) деген йыйынтыкта Йийренши-шешен акында бир неше таварыхлар баспаланган. Биз «Алал косак» деген китапта шыккан Тахир Акманбетовтынъ «Жиренши-Шешеннинъ акында» деген таварыхын келтиремиз.

Йийренши-Шешеннинъ акында

Бурын-бурын заманда ногайларда Уллы Хан яшаган. Онынъ ваъзирлери минли уьш кисиди селеке эттиреек уьшин ога коьрсетпеге аькеледилер. Биревининъ шашы ак, сакалы кара, экиншисининъ шашы кара, сакалы ак, уьшиншиси коьсе аьдем – ногай халктынъ айтылган ширин тилли Йийренши-Шешен болган экен. Ол эки минли аьдемге маслагат береди. Сакалы ак, шашы карага:

– Атам шабан болган, хатыным яман болган, ызам куьшли болган, ызадан агарган, – деп айтарсынъ Ханга дейди ол.

Сакалы кара, шашы ак аьдемге:

– Аьдемнинъ шашы тувганда басында болады, мыйык он сегиз ястан битип баслайды. Шашымнынъ агармага заманы еткен, мыйыгымнынъ шагы еткен йок, – деп Йийренши онынъ кулагына да куяды.

– Сен не деп айтар экенсинъ? – деп эки минли аьдем Йийреншиден сораган.

– Оьзим соьзге коьре табарман не айтаягымды, – дейди ол.

Хан бас деп эки минлиден сорайды, Йийренши айткандай явап бергенде, оларды ак термеден кувып шыгарадылар. Йийренши Хан алдында турады.

– Сен эркек десе эркекке усамайсынъ, хатын десенъ, хатынга да усамайсынъ, – деп Хан Йийреншиди селекелейди.

– Йогары бетим анама усаган, тоьмен бетим атама усаган, – дейди Йийренши.

Онынъ соьзи Ханга тик тиеди. Бираз ойлы болып, Хан елкесин сыйпайды, Йийренши тилин тислейди. Хан курсагын сыйпайды, Йийренши ерди тырнайды.

Йийреншиге Уллы Хан, разылыгын билдирип, бир тулык алтын берип, басынынъ сыйы ман йолга салады.

Термеде этилген затлардынъ аьр бирусинде маьнеси болган. Хан елкесин сыйпавы – басынъды кесермен дегени. Йийренши йьравдынъ тилин тислегени – сен соьйлемесенъ, мен де тилимди тыярым дегени. Хан курсагын сыйпавы – аш болганым дегени. Йьравдынъ ер тырnavы – ер айда, аш болмасынъ дегени.

Хан Йийреншиди аткарганнан сонъ да, кеткенди тагы да коьреек болып, ваъзирин шақырып:

– Йийреншиге барып сора: акырмаман кимнинъ басында экен? – дейди.

Ваъзир йьравды кувып етеди эм Ханнынъ соравын айтады. Йийренши:

– Атынъды бер мага, ямышынъды ийниме илейим, камышынъды колга алайым, сол заман айтарман акырзаман кимнинъ басында экенин, – дейди.

Ол атка минип, ваъзирдинъ ямышысын ийнлерине илип, алдына бир тулык алтынды да салып:

– Танъ ман явав базарга бардым, яман куън, сизинъ колынъызга туъстим. Бир тулык алтынды Ханнынъ ак термесиннен Эки пышаклы йылгадынъ бойына дейим терлеп-писип аькелдим. Акырзаман меним басымда эди, эндиги куън ашылды, акырзаман сенинъ басында, – деди де атты камышылап кетти.

Арасы коьп узакламай Йийреншиге атлы келеди. Оны мутып болмаган Хан буйырык берипти:

– Явав да келмесин, арба ман да келмесин, йол ман да юрмесин, йолсыз да юрмесин, келгенде, термеге де кирмесин, кырда да турмасын! – деп.

Йийренши эшкиге минип, эки тегершик юретаган орта йол ман юреди, келгенде, бир аягы тыста, бир аягы термеде турады. Сол да Ханга ярайды. Суьйтип ногай элинде Ханнынъ буйырыкларынынъ туьп маьнелерин шешип, халкымыздынъ айтылган улы Йийренши, эл арасында абырай, сый казанып, Шешен деген оьрметли атка тийисли болган.

ЙЫЛГЫН

Йылгын – деп ногайлар шоьлде кень яйылган обьсимликке айтадылар. Орыс тилинде ол гребенчук деп те, тамариск деп те белгили. Йылгын куваклык болып обьседи, кишкей тереклерге усайды. Онынъ бутаклары кызгылт туьсли, ясыл япырақлары увак болып обьседи. Савлай Евразияда ол йылгалар бойында кумлы ерлерде битеди. Терек аз обьскен Ногай шоьлде йылгын адырларда да, тузы шыккан кумларда да обьседи. Эгер эректен карасанъ, йылгын куваклык увакланган кесек буздай куьнде йылтырайды. Шешекей атса ол шоьлди бек ярасыклайды эм коьшпелидинъ акылында туьрли-туьрли ойлар, келбетлер тувдырады. Сонынъ уьшин йылгын коьп халк шыгармаларда суьвретленеди.

Ногайлар йылгын обьскен ерлерди сыхырлы ерлер деп санаган. Йылгын куваклыкларда албаслыга да, йинге де, тамаша йыланларга да распага болган. Коьп ырымларда йылгын бутак пан азазил тириликлерди кувганлар. Кагымшылар эм бакшылар йылгынды обьзлерининъ аьрекетлеринде кень кулланганлар.

ЙЫРАВ

Йырав – йыр шыгыратаган эм оны йырлайтаган киси. Ногайлар йыравларды яхшы коьргенлер, олардынъ йырларын ырымлы зат деп санаганлар. *Йырав* деген соьздинъ этимологиясы *йорав* деген соьз болады.

Йыравдынъ оьнери халк ишинде ога уйкен сый берген. Аьвелгиде аьр авылда, аьр ырувда оьзлерининъ айтылган йыравлары болган. Йыравлар халк йыйылган ерлерде, тойларда йырлап юргенлер, сонда оларга кыйын агын – азык-туьлик, кийим, савыт, мал – бергенлер. Бирер йыравлар ханлардынъ, мырзалардынъ касларында турганлар. Бай аьдемлерининъ уйлеринде конаклар коьп болганлар, тойлар шалт этилгенлер, йыравсыз болса бир ийгилик те озбаган. Айлак белгили йыравлар халк курылтайларга, аьскершилер йыйынарга да шакырылганлар. Тилге шебер, йырга уста йыравлар артыгы ман да савкатланганлар. Оларга иери мен, керек-ярагы ман яхшы ат, алтын-куьмис ялатылган савыт-савкат этип берилгени де белгили. Элбетте, оьнершили, уста аьдемди халк ийги билген, белгисиз йыравлар авыл авылдан тапканын еп, кийип юргенлер. Солардынъ ишинде яшамага уйсиз, кыз алмага малы болмай юрген кисилер де аз болмаган.

Йырав кеспиди алмага туьрли амаллар табылганлар. Биревлер усталыгы ман тувганлар, олар кыйынсыз йырав йольна туьскенлер, баскалар белгили йыравлардан усталыкка уйренгенлер. Уйренуьв уьшин окутувшыга кыйын агын тоьлегенлер – акша, мал бергенлер.

Окутув йорыгы болганы уьшин ногай халк арасында туьрли-туьрли йырав куьплер туьзилгенлер. Белгили аьлим Ашим Сикалиев айтканша, ногай халкта Астархан, Караногай, Кобан, Етисан-Ембойлык, Бестав (Куьми), Крым, Аккерман йырав куьплер болганлар. Бу куьплер оьнери мен, саз алатта ойнаган усталыгы ман, репертуарлары ман баскаланганлар. XIX-нши оьмирликтинъ экинши яртысында ногайлар Туьркке кетип, коьп ерлерин калдырганда, йыравлар куьплери тек Караногайда, Кобанда, Ашыкулакта сакланганлар. Соларда эски йорыклар бузылмай турган, оьнершилик, усталык оьзининъ йолы ман оьсе берген.

Йыравлар аьдетинше баьтир йырларды йырлаганлар. Коьп йырлардынъ текстлери де, анълары да бирдей болган. Тек бирер йыравлар импровизация этип, анъ туьзилсин де оьзлеринше, баска соьзлер де косып йырлаганлар. Эм олардынъ туьрленислерин оьзлерининъ йырларында баска

йыравлар да кулланганлар. Сонынъ ушин йырав оьнершилик бир кепте турмаган. Бурынгы баьтир йырлардынъ вариантларын саклаганнан баска, тагы да янъылык аькелинип турган. Йыравлардынъ оьнершилиги баьтир йырлардынъ тувувына себеп эткенине бир кесек шайытлык бар. Соларды аьлим Ашим Сикалиев келтиреди: «Бурынгы заманнан алып йырманшы оьмирликтинъ басына дейим ногайларда «тонав» деген кызыклы аьдет болган. Ол йыравлардынъ оьнершилигин оьстирген, йырлардынъ ойларын теренлеткен, суьвретлев оьлшемин бийиклеткен. «Тонав» аьдетинше, оьлген аьдемнинъ ювыклары йыравларды шакырганлар. Йыравлар оьлген аьдем акында сонда ок йыр шыгарып йырлаган. Тынълаганлар энъ ийги йырды айырганлар, йырлаганга оьлгеннинъ кийимин, кама ман кынжалын, атын беретанган болганлар. Бу аьдет йырлап билген усталыктан баска йыравды халктынъ аьдетлерин, аьдемлердинъ кылыкларын, олардынъ яхшы ерлерин, етиспевликлерин, тукымына, авылына, элине кайдай пайда аькелгенин терен билмеге уйьреткен. Бу затларды яваплыша билмеген киси йыр шыгармага болмаган» (1).

«Тонав» аьдет биз алдыда язып коьрсеткен бозлав шыгарув аьдет пен айкасып келеди («Бозлав» деген басты каранъыз). Аьдем оьлгенде, тонав аьдетте шыгарылган йырда, бозлавда, элбетте, баьтир йырды тувдыратаган амаллары болган. Атаклы аьдем акындагы йырга заман озган сайын тагы да таварыхлар киргистилгенлер, ортак клише косылулар этилгенлер эм ол бара-бара уйькен йырга айланган.

Аьлим Ашим Сикалиев йыравлар акында тагы да бир кызыклы аьдетти келтиреди. «Ногайларда Октябрь революциядан алдын йыравлардынъ сынасы ман озатаган «Кезбе» деген йорыгы болган. Бу аьдетте халкымыз йырга уйькен эс бергени ок сезиледи. Сынаста эки йырав катнаскан. Оларды тынъламага, енъувшиди сайламага сыйлы аьдемлер келгенлер. Енъылген йырав эндиги боляк сынаска аьдемлерди уйьине шакырып сыйламага керек, ол да кыйын ис болган. Сонынъ ушин сынаска бараяктан алдын коьп аьзирленгенлер, усталыгын коьтермеге шалысканлар. Эгер йырав атты юргисткен сынаска бармаса, онынъ бармавы да енъилуьв деп саналган. Сондай йырав да йыйылган аьдемлерди сыйламага керек болган» (1).

Бу ерде ата-бабаларымыздынъ яшавында йыр яратувшылыктынъ маьнеси кайдай болганы акында айтпага керекпиз. Бурынгыдан алып йыр аьдемди яман куьшлерден саклаган, яхшылыкка, тувралыкка, ярасыклыкка тарткан, согыслардынъ

алдында кобнъилин кобтерген, йигитликке уйреткен, бабтирлик этпеге шалыстырган. Йырдынъ энъ баслапкы ымтылувы ол дуньядан тайган атаклы бабтирлердинъ элесин (суьлдерин, аруагын) шақырув болган. Аруваклар, суьлдерлер тувганлар оларды эсте саклаганы уьшин, оларды сыйлаганы уьшин яварын енъмеге ярдамласканлар.

Ногайлардынъ атаклы Сыбра Шоьпбаслы, Шал-Кийиз Тиленши улы, Асан Кайгылы, Парыздак, Доспамбет Азаулы, Карагайбойлы Казтувган эм т. б. йыравларынынъ атлары эм яшавлары бир де мутылмайды, олар мифологиялы иесимлер болганлар. Халк олар шыгарган йырларды бир аркадан баскага еткергенлер. Доспамбет Азавлыдай, Карагайбойлы Казтувгандай йыравлар озълери айтылган аьскерши басшылар болып, йигитликлерин оьлимсиз этип калдырганлар. «Домбыра» деген баста атаклы аьскер басшысы, йырав Кет-Буга Найманлы акында энъгиме хабарланды. Онынъ аты бабтиршиликтинъ мысалы этилип коьп халк шыгармаларда (йырларда, такпакларда, бозлавларда) мине он оьмирликке ювык заман айтылып келеди. Бир баспалавында Ашим Сикалиев сейирли билдируьв келтиредди.

Тохтамыс-авылдынъ (аьли Икон-Халк) найманлары согысларда, тоьбелеслерде: «Кет-Буга!» деп бакырып уран шақырганлар, дейди. Баскаша айтсанъ, атаклы бабтир Кет-Бугадынъ элесин, суьлдерин, аруагын шақырганлар.

Тоьменде йыршыдынъ, йыравдынъ янын эркинлик бийлемесе, йыр тувмайтаганы акында «Йыршы яс» деген энъгимеди келтиремиз. Энъгимеди озьинше хабарлаган автор.

Йыршы яс

...Бир болган, бир болган йок. Алай болган, булай болган. Кайтип болган? Уьйтип болмаган болса ша? Ол заманда кайтип болган?..

Буйтип болган экен... Бурын-бурын заманда мырза яшапты. Мырзадынъ бир ярасык пишеси болыпты. Оьзи де шириген бай болган. Бола берсинлер, олардынъ байлыгы биревге де керек тувыл эм ярасык пишесине де биревдинъ де коьзи тиймей тура берсин. Оларда бир ярлы ыргат яшаган. Онынъ ярлысына да карамай тураяк, неге десенъ ярлы-ярлы деп турсанъ, ол бай болмас. Эне сол ыргаттынъ бир кылыгы болган – эртенъликтен кешке дейим, кырда куллык болса да, каралдыда йыбырдаса да, авызыннан йыр туьспепти экен.

Бир куьн эртенъликте сол ыргат малды мырзадынъ каралдысыннан айдап, сыбырткы ман таза авады тарсылдатып, давазынынъ болган куьшин салып йырлайды:

О-ла-ла-лай, ола-ла-лай,
О-ла-ла-лай, ола-ла-лай...

Бу вакытта терезединъ янында мырза ман пишеси каралдыга карап туры экенлер.

– Тамаша! – дейди мырзадынъ пишеси. – Бу ыргатымыз завкында, эртенъликтен кешке дейим билбилдей йыр йырлап юреди...

– Баска каъри болмаса не этеекти, аьше? – дейди мырза, сейир-зат этпей.

– Аьше сен, мырзам, олай болатаган болса неге йырламайсынъ, сенинъ де каъринъ коьп тувьлды да? А ол, каратагы, тувра коькке ушаяктай болып, кувнап йырлайды. Неге экен? – деп мырзадынъ пишеси кужырланады.

– Суйсенъ, соьле-аьле ол йырды койып эм йырдынъ ангы эсиннен шыккандай этейимме, э? – дейди мырза пишесине.

– Ыя, сага, ол оьлеятырса да йырлап оьлер, – дейди пишеси, соьзине ыйнат болып.

– Аьли кара! – деп мырза кол согып уьй куллыкшысын шақырады.

Куллыкшысы ювырып келеди.

– Мырзам, не болганды? – дейди муртазак, бел ийип.

Мырза куьлемсиреп, сандыкты ашып, ишиннен алтын тайтуяк шыгарады. (Бурын заманда кесекли алтын тайдынъ туяк кеби мен куйылатаган болган.) Соны муртазакка созып мырза:

– Каралдыды халктан босатып, муна тайтуякты ана йырлайтаган туваршы ыргатымнынъ алдына билдирмей таслап кой эм артыннан коьз айырмай карап юр! Анъладынъма? – деп буйырык бередиди.

– Аьруьв, мырзам, – деп берилген исти этпеге муртазак шыгып кетеди.

– Аьли коьрерсинъ, – дейди мырза пишесине оьктемсип, – йырларма, йырламаспа туваршы.

Муртазак баска муртазакларга айтып, мырзадынъ буйырыгын этпеге асыгады. Олар, каралдыды халктан босатып, сездирмей алтынды ыргаттынъ юреек йольна таслайдылар эм оьзлери ыргат не этеегин карайдылар. Ыргат:

- Олалай, о-ла-ла-лай,
- Олалай, о-о-ла-ла-лай, –

деп йырлап исин битирип, котаннынъ касына ювыклаганда, сонъгы кере:

- О-ла-ла-а-а-лай... – деп ян-янына карайды.

Эш бирев де йок экенин коьрип, энъкейип, ол ерде яткан алтынды алып янмаян койнына тыгады. Коркып ян-ягына тагы да карап алады. Корадынъ аргы ягында онынъ артыннан анълып туратаган муртазакларды коьрмейди. Ыргат орамга шыгып авыл иши мен кашады. Муртазаклар да оны коьз алдыларынан йибермей, анълып барадылар.

Ыргат авылдынъ шетине етип, тыныс алып, токтайды. Бир таска олтырып, авылга карап, тайтуяк пан не этеегин билмей, ойланады. Ыргат тоьгеректи алып карап, бир инсан да йок, деп ойланып, алтынды ерге коьмеек болады. Ама бу вакытта авыл ишиннен арба ман олтырып бир карт шыгады. Ыргат тыныш таппай, авылга кайтады. Онда да тайтуяк пан не этеегин билмейди. Яс тамам арып-талып, алтынды котанда ясырмага токтайды. Муртазаклар ыргат алтынды кайсы ерге салганын коьредилер.

Ыргат алтынды ясырып:

– О-ла-ла-лай! – деп тынышлык тавып йырлаяк болады, ама юреги йырга коьтерилмейди. Басы алтыннынъ кайгысыннан зилдей авырланады.

– Коьресинъе, пише, йигит йырды койганын, – дейди мырза пишесине, азланып.

– Ол куры буьгуьн койып туры, эртен йырлаягына соьз де йок, – деп пишеси байы ман эриседи.

– Аьше, йырласа коьрерсинъ! – дейди мырза.

Бир куьн тувыл, юма да, ай да озады, ыргат сес те шыгармай, артына-алдына, каранып, окын-окында котандагы байлыгын карап турады.

Бир куьн, сол алдынгыдай болып, байы ман пишеси терезеден ыргатларын коьредилер.

– Айтканынъ, акыйкат экен, мырза. йырдынъ анъын да муттырдынъ каьрипке, – дейди пишеси, ыргатты аяп.

– Аьше, муткан. Суьйсенъ йырлатаякпа тагы да? – дейди мырза.

– Кой, мырзам, эндиги ол йырламас, – дейди пишеси, ынанмай.

– Мине коьрерсинъ, – деп мырза, кол согып, басшы муртазакты шақырады.

– Мырзамыз, не керекти? – дейди шавып келип муртазак.

– Барып, ыргат ясырган ерден меним тайтуягымды аьке-линъиз, – деп буйырады мырза.

Муртазак: «Бу сабат!» – деп уьйден шыгып кетеди эм арасы коьп кетпей буйрыкты толтырады.

Эртеси куьн ыргат котанга киреди. Кирип бир кесек заман ишинде турады. Сонъ тоьмен болып шыгады. Бир аз турып, таза авады сыбырткы ман тарсылдатып, давазынынъ болган куьшин салып:

– Олалай, о-о-о-лалалай,

– Олалай, о-о-о-ла-лалай, –деп йырлайды.

– Не аьлемет ти, – дейди пишеси.

– Ондай бос болып, соьлеги байлыгым болмаса, мен де йырдан баска каьр этпес эдим, – дейди куьлемсиреп кылыплы мырза...

КАМБАК

Камбак (кавмак) – оьсимликтинъ аты (перекати-поле). Ногай мифологияда камбак баьри ерде болатан заттынъ келбетин белгилейди. Ол тамырсыз, тыгырып юреди эм баьри ерге хабар юргистеди. Камбак аьдемлердинъ ясыртын сырларын билген оьсимлик. Ол *кам* (туьп маьнеси) эм *бак* деген эки соьзден куралган. *Камын бак, сырын бак* дегенди анълаткан. Ногайда булай такпак бар:

Оьлен айтар, шоьп айтар,

Оьлгеннинъ коьри айтар,

Ел тыгырткан кув камбак

Карсы келер, ол айтар.

Бу такпак дуьняда бир затты да ясырып болмайтаганды анълатады. Ногай халкта Аьруьвкыз акында энъгиме бар. Сонда ант-досын досы оьлтирген акында айтылады. Белгили ногай язушы Суюн Капаев, энъгимеди негизине салып, «Айсылув» деген дестан (орыс тилине «Аьруьвкыз» деп аталган) язган. Бу баспалавда энъгимеди кара соьз бен хабарлаган автор.

Аьруьв кыз

Кобан бетте тав этеклерде орынласкан бир авылда эки конъысы яшаган. Олар бек татым турганлар, бир бирлерине

ярдамласканлар, баъри исти де бирге баслап, бирге битиргенлер. Экевлеринде ул тувганда конъысылар куванып, койлар сойып, молла шақырып уйкен той эткенлер. Яслардынъ биревин Нурай деп, экиншисин Ибрай деп атаганлар. Эки яс та ант-дослар болганлар, сонъ бирге оьскенлер, бир-бирине якласканлар, бирдей болып кийингенлер, бир аяктан ас ишкенлер, бир оьтпекти эки боьлип егенлер. Эм экеви де коьримли, ярасык йигитлер болганлар.

Заманы келгенде, аталары улларына кызлар аламыз деп токтасадылар эм ясларына ойларын айтадылар.

Суйтип йигитлер кыз карастырып баслайдылар. Бир тойда яслар Аьруькыз деген коьзел кызды коьрдилер эм экеви де ога ашык этедилер. Бу ерде олардынъ бир болганы уьзилди – олар бир ярды боьлип болмайдылар, эм болмаганда, кызга ьхтияр бердилер. Кыздынъ суйдимли карамы Нурайда токталады эм колын ол яска созып берди.

Нурайдынъ атасы Аьруькыздынъ уьйине айттырмага аьдемлерин йибереди. Кудалар калым акында соьйлесип, той болаяк куьнде токтасадылар. Тойга семиз байталды, он койды сойдылар, он шапшак боза куйдылар, сабалар ман кымыз салдылар, энъ ийги йыршыларды, домбырашыларды, кабалшыларды шақырдылар. Арканшылар да тойда болдылар, эстен таймастай атшабыс та озды. Шынты ногай той болды, бир ай яс-явка ойын ойнап завкланды. Баъри тоьгерек уьйленгенлерге шатланды, тек бир Ибрай ишиндеги сезимлерин ясырып юрди, кайгыдан кемирилди. Ама Аьруькыз оныкы болаяк деген уьмитин уьзбеди. Тыныш тападады, уйкысын йойды, досына тувра коьзине караялмады.

Бир кайта дослар анъ авламага кырга йолландылар, анъ излеп бек алыс данъылга еттилер. Нурай ат уьстинде – алдыда, Ибрай – артта. Шыдалмады дос аркасына тагылган мылтыгын шыгарып, тускалап досынынъ аркасына атты, Нурай аттан тымалап туьсти.

– Не зат уьшин?! – деп ерде яткан ястынъ эринлери йыбырдады.

– Аьруькыз уьшин! Ол мага тийисли эди. Эндиги ол меники! – деди Ибрай.

– Аьдемлер билееклер. Кайтип яшамага болаяк мунадай арамык пан?!

– Бирев де бир зат та билмес!

– Билер! Оьлен айтар, шоьп айтар, тыгырып келген камбак айтар! – деп каны аккан Нурай касына тыгырып келген камбакка коьрсетти, эм сол сабатлей ян берди.

Ибрай досынынъ лесин сол данъылда коьмди, атын эрек аькетип тогайлыкта калдырды. Оьзининъ кийимин йьрткышлап авылга кайтты. Конъысларынынъ уйлерининъ касына келгенде, аваз шыгарды, оькириклеп йылады. Сол уйге келип авылдаслар йыйылдылар, сорастырдылар. Ибрай басын тоьмен салып хабар айтты. Анъга шыкканда, алыс данъылда боьрилердинъ уййирими шапкынлык этип, олар Нурай ман экевлери мылтык пан атысканда да, боьрилер кажынмай оларды кувганын, йититлер бири бириннен айырылысып ян-якка кашканын, оннан сонъ досыннан бир затта калмаганын коьзясланып хабарлады. Аьдемлер де олар ман бирге кайгырдылар. Уйдинъ ишинде пишелер дува эттилер.

Суйтип Нурай боьрилердинъ шапканыннан оьлген деп дувалар эттилер. Йылы да болды, курманлыкка кара мал шыгарылып, савлай авыл йыйылып дува этилди. Йылы кеткенде, Ибрай досынынъ уйине келип, ювыклары ман соьйледи. Нурай ога кардаштан баска тувыл, ол да кайгылы экенин анълатып айтты. Нурайды кайтарып болмаяк, сонынъ уьшин енъил болсын деп Аьруьвкызды пише этип алмага суйгенин айтты. Нурайдынъ ювыклары «йок» демедилер, халк та уьндемеди, макул болды. Аьруьвкыз да оьлген байынынъ ювыклары айтканын тынълады.

Бир кесек заман озды, пишеншалдынъ шагы етти. Ибрай ман Аьруьвкыз да оьзлерининъ пайлы ерлерине пишен шалмага аьзирленип бардылар. Сонда ас-сувды аькелип, бир неше кеш конаяк болып, кос эттилер. Ибрай шалгысын кайрап шалып баслады, Аьруьвкыз болса, артыннан сенек алып шалынган пишенди йыйыстырды. Куьн авганда бирден ел коьтерилип, коьк булытлы болды. Коьтерилген ел былтыргы тобан ман бирге бирден курыган камбакты ушырып аькелди. Ол Ибрайдынъ алдына келип токтады. Яс оны колы ман да алып эрек таслады, ама курыган камбак алдыннан таймады. Сол вакытта Ибрайдынъ кулагына оьлеятырган Нурайдынъ: «Оьлен айтар, шоьп айтар, тыгырып келген камбак айтар» – деген сеси шалынды.

– Бирев де бир зат айтпас, Нурай! – деп бирден акырды Ибрай.

– Не зат айтпас? Сен неге Нурайдынъ атын айттынъ?! – деп саьспеклеп сорады Аьруьвкыз.

– Аьше, не зат бу кавдыраган камбак айтпага болаяк? Оьлен соьйлейтаганма? – деди ашувы ишине сыймай Ибрай.

– Не зат акында айтпага? – деп бир затта анъламаган Аьруьвкыз сорады.

– Биз ань авламага барганда, алдымызда кийик шавып шыкты, мен мылтыгымды сувырып аттым. Каьпилестен ядырам Нурайга тийди, ол сол сабатлей аттан тымалап ян берди...

– Йок! Ол оьлеектен алдын, аьдемлер билерлер, тыгырып келген камбак айтар, деген! Сен онынъ соьзин кайтардынъ! Сенинъ шуьшинъ барын мен коьптен бери сеземен!

– Аьше, меним орыныма ол сенинъ байынъ болганы дурыспа?! Мен де сени янымнан бек суьйгемен! Дурыспа ол зат?! – деп Ибрай тизине шоьнькип, камбакты колына алып, йьрткышлап баслады. – Аьше, бу кавдыраган камбак соьйлөп болама, бир зат айткандай?!

– Болады! Арамзаде! – деп Аьруьвкыз Ибрайдынъ белиндеги кыныннан камады шыгарып, баьри куьшин салып оны сокты.

Ибрай йьгылды, эм сол сабатлей онынъ тынысы битти. Аьруьвкыз Кобан йьлгадынъ каты агынга барып атылды.

Уьйкен Йилиншик Кобан ман косылган ерде ногай авыл болган, сога Аьруьвкыз авылы дейтаган эдилер. Сонъында оннан ногайлар кеткенде, сол ерге келген орыс казаклар шуьшсиз оьлген кыз акында энъгимеди билип, яшаган коьйлерине Невинномысская деп ат бердилер.

КАМБАР-АТА, ЙЫЛКЫШЫ-АТА

Камбар, Камбар-ата, Йьлкышы-ата – ногай мифологияда айтылган персонаж, ол йьлкы оьстируьвшилердинъ ярдамшысы, оьзи де юлдызга айланган энъгимели йьлкышы, атларга тамга салган биринши киси. Онынъ иесими фольклорда тез-тез айтылып турган. Ол йьлкышыларга атлар оьстирмеге, баьтирлерге ат сайламага ярдам эткен. Онынъ рухы йьлкыга бас-коьз болган. Камбар-ата баска халкларга да белгили. Казакларда, оьзбеклерде, каракалпакларда, туьркменлерде ол белгили энъгимели йьлкышы. Бирер фольклор шыгармаларда ол уста йьршы, домбырашы, коьбызшы болып та суьвретенеди.

Онынъ аты мусылман динде де айтылган, энъгимели йьлкышы Али Ганбар деген атты юргисткен. Ама Камбар деген иесимнинъ негизи тюрк тиллерден. *Кам* деген соьз бизим тилде акыйкат, туьп маьнеси деп аньлатылады. Ногай эм казах мифологияларда онынъ тагы да бир иесими бар. Ога Йьлкышы-ата деп те айтканлар. Ногай эм казах халктагы йьлкышы аталарда коьп ортак затлар бар. Белгили казах аьлими Серикбол Кондыбай берген аньлатувлар эс эттиреди:

«Казах астрономияда юлдыз Камбардынъ атын юргистеди. Куыз айларыннан баслап язлык шагына дейим оны коькте коьрмеге болады. Ога карап, заманды, календарьди билгенлер. Каранъа коькте сол юлдыздынъ Уьлкер мен расувын аьр айдынъ басы деп санаганлар. Халк айтувына коьре, Камбар ман Уьлкер аьрсайын расканы юлдызлар ушувы ман байланыслы: эгер юлдыздынъ ушкыны аьдем басына тийсе, сол аьдем оьлмеге деп хабарланады. Саха-якутларда йылкышы атага Дьесегей-Айы эм Киели-Баалы тойон деп айтылган, олар коькте яшаган атларга бас-коьз болганлар. Киели-Баалы тойон ак айгыр болып юрген. Казахлардагы Камбар-баба ислам алынмаган заманлардан калган персонаж. Казах фольклорда бир алгыста тагы да сейирли суьвретлев бар:

Коьл иеси Камбар-ау,
Шоьл иеси Камбар-ау,
Карагыма коьз сал-ау.

Бу суьвретлевде Камбар су-иеси болып коьрсетилгени кызыксындырады».

Бизим фольклорда да Камбар сув ман байланыслы. Йогарда айтылган энъгимеде ол тоьмен Кобаннынъ араларында йылкы оьстирген. Йогарда берилген «Камбар-юлдыз» деген баста энъгимеди каранъыз.

КАМЫР-БАБТИР

Камыр-баьтир – ногай мифологияда белгили баьтир. Баьтир ийленген уннан, камырдан (бир кесек ногайлар ун яймага камыр деп айтканлар, эртегидинъ баска вариантында бу баьтирге Унбаьтир деп айтылган) камлавышыдынъ коллары ман ясалган. Камлавышы ясаган Камыр-баьтир бек мазаллы, коьп амаллары болган йигит. Ол тоьменде келтирилген энъгимеде аьлем дуньядынъ уш кабатында да айланган. Белки, бек сулыплы, тапкыр аьдемге *кымыр* деп халк айтканына бу келбет себеп болган болар.

Тек *камыр* деген соьздинъ этимологиясы бирдей тувыл. Ногайлар аьдемнинъ суьеги коьмилген ерге *кабыр*, бирерде *камыр* деп те айтканлар. Белки, баьтирдинъ иесими *кабырдан шыккан, ерден шыккан йигиттики* де болмага болаяк. Сондай баьтирлер баска тюрк халкларда да бар.

Ногай халкта Камыр-баьтир акында йыр да бар. Сол зат акында «Ногай халк йырлары» (Москва, 1969 й.) деген йыйынтыктынъ кирис соьзинде айтылынган, болса да бизим коьп баска йырлардай болып, йыр оьзи аьлиге дейим баспаланганы йок. Бу баста биз Абдул-Хамид Джанибеков халк авызыннан язып калдырган «Камыр-баьтир» деген эртеги мен пайдаланмага боламыз.

«Камыр-баьтир» эртегиде шаманнынъ эрки мен ясалган йигиттинъ аргы дуныяларга сеперге шыкканы ашыктан ашык коьринмесе де, анълайсынъ. Йигит оьскенде, «дуныя кезип келейим» дегени себепсиз болып коьринсе де, ол шаманнынъ ыхтыяры болганына акылынъ ман етесинъ. Шаманлар, камлаушылар аьлем дуныяды коьреек уьшин оьзлерине ярдамшылар тапканлар, бирерде куска, шыбынга, коянга айланганлар. Бу йол болса камырдан йигит ясаганлар. Сеперге шыкканда раскан давлар онынъ артык экенин сынаспай айтканы да сол суьвретлевдинъ бир сызыклары. Эм суьйтип яратылган яс аьлемет йигитликлер этип баслайды. Камыр-баьтир, аьдемлерге коьп яманлык аькелетаган эргежейли мен расып, онынъ артыннан барып, ер астында патшалыгын табады. Ондагы кызларды есирликтен босатады. Эргежейлиди оьлтиргеннен сонъ, дав-дослары ога кыянатлык этедилер, эм ол ер астыннан шыкпага амал излеп, баска кабатларга да туьседи. Ер астында турганлар онынъ сонда юргенине аьжейипсинедилер. Сонъында йигит Байтерекке шыгады, мунда ол Каракустынъ балапанларын ашаяк болган аздаады оьлтиреди. Эткен йигитлиги уьшин Каракус, ога Орта кабатка кайтпага ярдамласады. Бу камлаушыдынъ, шаманнынъ кызыклы сепер шыгувы. «Камыр-баьтир» шыгарма ногай фольклорда дав, Каракус, Байтерек, аздаа, ер астындагы патшалыктынъ яшавшысы эргежейли эм тагы да баска миф персонажлар ман бир шыгармада йоьлыктыратаган эртегилердинъ бириси болады.

Камыр баьтир

Бурын заманда бир бай киси яшаган. Дуныяда онынъ аьвлет керектен баска кайгысы да болмаган.

Бир кере онынъ хатыны оьтпек салайак болып, камыр басып, уьстин явып койган экен. Оьтпек салайым деп, камырын караса, камыр орынында бир аьруьв увыл бала ятыр. Куртка суьйинип картына айтады:

– Карт, мунавын карашы, мен камыр яйган ерден бала тавып алдым.

– Кой, болмас, ялган созди айтпа! – деп ынанмайды карт. Сонъ келип караса, ушыны мынан да бир аьруьв бала ятыр.

Сонъ карт:

– Увыл балалы болдык, – деп, той этип, халкты йыяды эм балага Камыр деп ат тагадылар.

Камыр бек тез оьсип, оьзининъ тенълериннен артып барады эм йигит болып оьседиди.

Бир куьн ол атасына:

– Мени сыйлап, бир тулпар берсенъ, дуныя кезип келер эдим, – дейди.

Атасы разы болып, улыннынъ суйгенин этеди.

Камыр баьтир асынып-тагынып, тулпарга атланып, яппалгыз сырт якка карап кетеди. Ай кетти, йыл кетти, арыдым-талдым дегенде, ол бир орманга барып етеди. Онда ял этип олтырганда, бир сейирли затты коьредиди. Ол да эки яклап, тереклерди тамыры мынан сувырып келеяткан кисиди экен. Камыр баьтир аьжейип этип:

– Сен не аьлемет кисисинъ? – деп сорайды.

Бу кисиди ога карап:

– Аьлеметти коьреек болсанъ, Камыр баьтирге бар, – дейди.

Камыр баьтир:

– Мине мен Камыр баьтир боламан, – деген.

– Мени йолдаслыкка алтагы, – деп ол да тилеген.

Олар экеви кетедилер. Йолда эки колына бирер тавдай тас алып бирин-бирине урып келеяткан давды коьредилер.

Камыр баьтир аьжейипсинип:

– Сен не аьлемет аьдемсинъ? – деп сорайды.

Дав:

– Аьлеметти коьреек болсанъ, Камыр баьтирге бар, – дейди.

Камыр баьтир оьзиди экенин айтканда, давды да йолдаска косылып, ушеви кетедилер.

Бара-бара олар бир тенъиз ягасына келедилер. Сув ягасында кув субъектей бир кисиди олтыры. Ол тенъгиздинъ сувун ишип уйкен бир дав болады.

Камыр баьтир аьжейип этип:

– Сен не аьлемет аьдемсинъ? – деп сорайды.

– Аьлеметти коьреек болсанъ, Камыр баьтирге бар, – дейди. ол

Камыр баьтир обьзининъ ким экенин айтып, бу давды да алып, доьртев болып кетедилер. Яшавга колайлы бир ер тавып, кос ясап, сонда турадылар, тоьгеректен урлап аькелип, коьп йылкы обьстиредилер.

Бир куьн Камыр баьтир анъшылап шыгаяк болып, биринши давды коста калдырып:

– Йылкыдан он биеди сойып, этлерин асып, биз келгенше, аьзирлеп коярсынъ, – деп буйырып кетеди.

Биринши дав Камыр баьтир айткандай этип, он биеди сойып, этлерин асып, казан кайнап турганда бир атлы бойы бир карыс, сакалы бес карыс карт келеди. Ол:

– Аь, балам, мен аттан туьсе алмайман, мени коьтерип алшы, – дейди.

Дав оны коьтерип алады.

– Бир аз аш болдым, эт берсенъ разы болар эдим, балам, – дейди карт.

Дав ога бир биединъ этин эм бир табак сорпа береди. Карт этти ашап битирип, сорпады да ишип:

– Тоймадым, – деп, тагы да ас сораиды.

Дав ашувланып, оны кувааяк болады эм экеви алысадылар. Карт давды коьтерип ерге урады эм сакалыннан бир кыл уьзип, давдынъ аягынъ-колын байлап, казандагы этинъ баьрисин де ашап кетеди.

Дав отка янасып кылды отка ширкитип, аягы-колын босатады. Ол янма-ян он биеди сойып, этин янъы асып турганда, Камыр баьтир йолдаслары ман кайтып келеди. Астынъ аьзир болмаганын коьрип Камыр баьтир:

– Сен мага йолдаслыкка ярамайсынъ, – деп давга ашувланады.

Ама дав уялып, карттынъ эткен исин айтпайды.

Эртеси куьн Камыр баьтир зкинши давды калдырып:

– Он бес бие сойып, ас аьзирлеп коярсынъ, – деп йолдаслары мынан анъшылап кетеди.

Экинши давга да баягы карт келип, урып йыгып, сакалыннан бир кыл алып, оны байлап, этти ашап кетеди. Бу дав да отка янасып, кылды ширкитип, босап, кайтадан йылкы сойып, ас асып турганда, Камыр баьтир келеди. Ас аьзир болмаганга ол ога да ашувланады.

Сонъгы куьн уьшинши дав калганда, ога да карт келип суйтитип этеди.

Доьртинши куьн Камыр баьтир обьзи калады, давлар анъшылап кетедилер.

Камыр багтир йырма бие сойып, этин кайнатып турганда, карт келип:

– Аь, балам, мен аттан туьсе алмайман, мени коьгерип алшы, – деп тилейди.

Камыр багтир картты сакалыннан алып, айландырып-айландырып ерге урады эм элтеп кос терекке, сакалыннан байлайды.

Кайтып келген йолдасларына эт ашатып олтырганда:

– Кос терек ягына барсангыз, бир аьлемет зат коьрсетермен, – дейди Камыр багтир.

Давлар йырма биединь этине бек тойып:

– Арып келдик, тангьла карармыз, – дейдилер.

Эртен турып, барып караса, карт кос теректи сувырып, кашып кеткен.

Соннан сонгь Камыр багтир каарланып:

– Ызыннан кувмага керек, – деп йолдасларын да алып кетедилер.

Ызбуларды бир куйыга аькеледи. Камыр багтир, яныннан бир йибек аркан шыгарып, бир ушын йолдасларына ыслатып экинши ушын оьзи ыслап, куйыга туьсип кетеди. Куйыдынгь бир ягында кенгь кыр коьринеди. Камыр багтир кырда юзип, бир уйге етеди. Капыды ашып кирсе, бир кыз ятыр. Онынгь басында бир шырак, аягында бир шырак янып туры. Йигит олардынгь орнын авыстырады, кыз уянмайды. Экинши боьлмеге кирсе, тагы да сол кепте бир кыз ятыр. Камыр багтир, шыраklarдынгь орнын авыстырып, уьшинши боьлмеге киреди. Онда да сол кепте бир кыз ятыр. Камыр багтир шыраklarдынгь орынын авыстырганда, бу кыз уянады эм, Камыр багтирди коьрип, оны яратып:

– Хош келдингь, йигит! Мунда не этип юресингь? – деп сорайды.

Камыр багтир:

– Мунда меним душпаным кирген соны излеймен, – дейди.

– Оны кой, мени оьзингье ал да кет, – дейди кыз.

Камыр багтир:

– Ол соьзингьди кой, душпанымды коьрсет, – деп каныгады.

– Оны сен кой, алдынгы эки боьлмеде эки аьптем бар, мениде косып, уьшевимизди де алып кет, – дейди кыз артыннан калмай.

Камыр багтир ашувланып:

– Душпанымды коьрсетпесенгиз, баьрингизди де оьлтирермен, – дейди.

Сонъ болмаганда, кыз:

– Ол киси меним атам болады, онынъ бир коян аты бар. Соны ман эрте кетип, кешке дейим ети айлык ерди айланып келеди, – дейди.

Кыз атасынынъ турган ерин коьрсетеди:

– Ол сени мен куьресер, ерге де урып оьлтирер. Ама сени тез йыгаялмаса, токтап бир сув ишейим дер. Сувды мен ала барайым, – деп, Камыр баьтир мен бирге барады.

Карт булардынъ келгенин коьрип, уьйден айгырдай киснеп, Камыр баьтир мен алысады. Сол алысудан туьске дейим бирин-бири йыгаалмайдылар. Сол заман карт токтап:

– Сув ишейик! – дейди.

Кыз, эки аякка сув куйып, бирисин картка, бирисин Камыр баьтирге берип иширтеди. Оннан сонъ булар тагы да алысып, кеш ювыклаганда, Камыр баьтир картгы ерге урып, басын кесип, сувга таслайды, эм уьш кызды да алып, куйыга келеди. Кызларды шыгараякта, кишкей кыз:

– Алды ман сен озинъ шык, неге десе йолдасларынъ уьшеви уьш кызды алар да сени куйыда калдырып кетерлер, – дейди.

Камыр баьтир оны тынъламай, кызларды шыгарып, оззи сонъга калады. Сонъ оззи шыгаяк болып арканды куьтеди-куьтеди, ама аркан тагы кайтып келмейди.

Бек узак турган сонъ, йолдасларынынъ калдырып кеткенин билип, бек озкинип, кайгырып баягы кырга кетеди. Бара-бара бир отавга йолыгады эм ол:

– Салам алейкум, байлар! – дейди.

Отавдан «конак бол» деген бир карттынъ сеси эситиледи.

Карт келген конактан:

– Бу яктынъ кисисине усамайсынъ. Не этип юресинъ, балам? – деп сорайды.

Камыр баьтир:

– Атай, ер уьстине шыкпага мага йол коьрсетши, – деп тилейди.

Карт сонда:

– Аьй, аьй, балам, ер уьстине шыгувынъ бек кыйын ис, конак болып келген сонъ, бир йол коьрсетейим. Аьне бир кувысты коьресинъме? Сонда бир олык бар, сол ерге барып, ясырынып олтыр. Бир ак кошкар, бир кара кошкар келип ем ашарлар. Сол заманда ак кошкарга секирип минсень, ак дуныяга шыгарсынъ, тек кара кошкарга минме ол муннан да каранъа ерге аькетер.

Камыр баытир кувыска барып, ясырынып ятады кошкарлар келип ем ашап баслайдылар. Ол каранҗада яхшы коьрмей, алгасап, кара кошкарга минеди. Кошкар оны тагы да каранҗа ерге элтеп таслайды. Камыр баытир бек кайгырып юреди. Юре-юре ол тагы да бир отавга йолыгады. Отавга кирип, ондагы картка:

– Салам алейкум! – дейди. Карт аьжейипсинип:

– Бу яктынь кисисине усамайсынъ. Не этип юресинъ, балам? – деп сораыды.

– Атай, ер уьстине шыкпага мага йол коьрсеттагы, – деп тилейди.

Сонда карт келген конакка:

– Бек кыйын куллык. Конак болып келген сонъ, айтпай амал йок. Аьне теректи коьресинъме? Сол теректе карагустынъ уясында балапанлар бар. Оларды бир аздааха йылан келип, ашап турады. Эгер сен эбин табып, аздаахады оьлтирсенъ, карагус сени ярык дуныяга шыгарар.

Камыр баытир бу терекке келип, тасаланып турады. Карайды-карайды, аздааха келмейди. Арып келген Камыр баытир уйклап кетеди. Бир заман карагустынъ балапанларынынъ кышкырыкларынан уянады. Караса, аздааха келип калган. Камыр баытир ян-маян онынъ басын кесип алады. Соны коьрген турган балапанлар булай дейдилер:

– Аьй, йигит, сен бизге уьйкен ийгилик эттинъ. Анамыз келсе, сенинь не тилегинъ болса да, этер. Тек ол сени баслап коьргенде, ай-байымызга карамай, ашар. Сонынъ уьшин сени канат астымызда ясырып турайык.

Камыр баытир бир балапаннынъ канат астына ясырынады. Бир заман каты ел эседи, онынъ артыннан буз явады. Камыр баытир:

– Бу не? – деп сораганда, бир балапан:

– Бу анамыздынъ канатынынъ ели, буз – онынъ коьз ясы, – деген.

Карагус келип, терекке конады. Ол оьлип яткан аздаахады коьрип, суьйинип:

– Муны ким оьлтирди? – деп сораыды.

– Бир йигит оьлтирип кетти, – дейдилер балапанлар.

– Ах сени, оны коьрсем, не тилеги болса да, этер эдим, – дейди Карагус.

– Сен оны ашар эдинъме? – деп сораыдылар балапанлар.

– Йок, ашап болама оны, ашамаспан. Яхшылык эткенге – яхшылык кайтармага керек, – деп соьз береди.

Сол заманда балапанлар:

– Ол йигит бизим канатымыз астында, – деп, Камыр баьтирди шыгарадылар.

Карагус Камыр баьтирге савбол айтып:

– Не тилегинь бар? Айт, тилегиньди битирермен, мен сага борышлыман, – дейди.

– Мени ярык дуныяга шыгарсань, мен сага бек разы болар эдим, – дейди Камыр баьтир.

Сонда Карагус йигитке:

– Шыгарайым тек йолымыз тогыз айлык, йол азыкка тогыз биединь этин кувырып алмага эм де тогыз тулык сув алмага керек. Мен онь ягыма карасам, авызыма эт саларсынь, сол ягыма карасам, сув буьркерсинь, – деп туьсиндиреди.

Карагус тогыз биеди айдап аькеледи. Камыр баьтир оларды сойып, этин кувырып, тогыз тулыкка сув куйып, олар йолга шыгадылар.

Йол бойында Карагуска этти де, сувды да бере турып, Камыр баьтир баьри затын да таьвеседи. Карагус басын эки якка бура берип, осал ушып баслайды. Сол заманда Камыр баьтир бутыннан эт кесип Карагуска береди, сув сораганда, Карагустынь авызына туькиршигин буьркитеди. Арыдымталдым дегенде, булар ярык дуныяга шыгадылар.

Бир ерге токтап, Карагус Камыр баьтирден:

– Сен мага бир таьтли эт берген эдинь, ол не эткен эт? – деп сорайды. Камыр баьтир оьзининь бут этин бергенин айтпайды.

Карагус ога:

– Ал, мине йол ман юрши, – дейди шексенип. Камыр баьтир аксап, юре алмайды. Карагус Камыр баьтирдинь бут эти кесилгенин сезип, оны ютып, кери кайтарып шыгарады. Камыр баьтир сап-сав болып калады. Карагус балапанларына кери ушып кетеди. Камыр баьтир намарт йолдасларын тавып, оларды оьлтирип, оьзи суьйген кызды алып, оньып-оьсип яшап калады.

КАМЫШЫ

Камышы – кайыстан оьрилген, сабы агаштан этилген алат, ол сыбырткыдан бираз кишкей. Оны ман атты, малды айдаганлар, йьырткыштан явдан сакланганлар. Камышы ман согып аьдемди де, боьриди де йыкканлар, оьлтиргенлер. Алаттынь аталувына карасань: камышы – камдыкы бас деп камлавшылардынь, шаманлардынь алаты болганын ашык сезиледи. Камлавшылар оны кагып, йинлерди, шайтанды кувганлар.

Ногайлардынъ яшавында камышы эр аьдемнинъ туьсир-мей алып юрген алаты болган. Ул балага кишкей заманында камышы эттирип савкатлаганлар. Аьр авылда да оны ясайтаган усталар болган. Камышыды этпеге уста аьдем излеселер, огырлы, мукаят аьдемди сайлаганлар. Уста да, колларын ювып, тазалык тутып, исин этетаган аьдемине тилек этип, аьрув коьнъил мен ясап баслаган. Ийги ясалган камышы ногайга берекет аькеледи деп саналган. Аьр аьелде оьзининъ камышысы болган. «Бес камышы – берекет» деп айтылган такпак уйде бес ул бар, бес куллыкшы, олар берекетти оьстиргенлерин анълаткан. Ногай уйде иесининъ камышысы эсиктинъ онъ бетинде иргеде илинип турган. Балалар кылыксызланганда, уйдинъ иеси карамын камышы бетке бурса, балалар сол сабат тынганлар, неге десе аталары камышы ман тартпага болаягын билгенлер.

Уйде янъы тувган бала болса, кишкей ойыншык камышы этип, онынъ бесигининъ басына салганлар, сол камышы йиннен, албаслыдан саклайды деп ойлаганлар.

Ногайда ялав, сыбырткы деген алатлар да болганлар. Халк оларда да сондай сапатлар бар деп сенген.

Камышы – эр аьдемнинъ миллет кийиминин белгиси. Бай аьдемлер онынъ сабын алтыннан, куьмистен, езден де эттиргенлер, баа таслар ман да ярасыкландырганлар. Ярлы халк сабын агаштан эткен. Сап тобылгыдан этилсе, ырымлы деп саналган.

Бек уйкен маьне камышыдынъ оьрувине берилген. Кошкардынъ, бугыдынъ, буланнынъ, каьмиштинъ (сувсыйырдынъ) яде бугадынъ синъйириннен оьзеги шыгарылып, сога кайыслар оьрилгенлер. Аьр устадынъ оьзининъ бир оьрувви болган.

Соьздинъ этимологиясы *каьмиш* деген соьзден де шыкпага болады. Каьмиш (буйвол) бек мазаллы янувар деп саналган, сонынъ уьшин камышыдынъ оьрувинде онынъ оьзеги алатка уйкен куьш берген деп саналган.

Камышы халктынъ миллет баскалыгын билдирген. *Нагайка* деген камышыдынъ аты орыс эм чуваш тиллерине кирген. Орыс оькиметтинъ берклигин тургысткан казаклар *нагаечники* деген аты ман тарихка киргенлер. Бу этникалы белги бурынгы скифлерде де болган. Онынъ акында атаклы Геродот бек кызыклы билдирувлер келтиреди:

«...Скифлер 28 йыл йок болып кайтканнан сонъ, уйлеринде оларды Парстагы мидянар ман согысканнан да бес бетер зат саклап турган. Тувган эллеринде оларга карсы куь-

шли аскер шыгып, киргистпес ниет пен йолларын бувган. Скифлердинъ пишелери байлары йок болганнан себеп, уйлериндеги куллар ман яшап балалар тавып, обстиргенлер. Сол тувмалар скифлер кайтып келетаганын билгенде, бириккенлер эм олардынъ алдыларына согыспага шыкканлар. Оннан алдын олар Меот-коьлден (Азав денъиз) Тавр тавларга дейим, яв кирмесин деп, кенъ ор казганлар. Согыс ор алдында озган.

Ираннан кайткан скифлер тувмалар ман согысып, оларды енъип болмаганлар. Сол заманда скифлердинъ биреви: «Йигитлер, биз не зат этемиз? Оьзимиздинъ кулларымыз бан алысамыз! Олар бизикилерди оьлтirse, биз осалланамыз, эгер биз оларды оьлтirseк, бизде куллар аз калайк. Сонынъ уьшин найзаларымызды, окларымызды койып, аьр биримиз камшыларымызды колга алып, бармага керекпиз. Соьле олар бизди савыт пан барганымызга, оьзлерин бизге тенъ коьргенлер. Эгер олар бизим камшыларымызды коьрсе, олар оьзлерин бизим кулларымыз экенин анълаяклар эм карсылык этпеге йигерлери батпаяк», – деген. Сол соьзлерди эситкен скифлер, камшыларынын коьтерип, тувмаларга шапканлар. Тувмалар олардынъ сусларыннан коркып, явласувды мутып кашканлар».

Камшы ногайларда да басшылыктынъ, эркинликтинъ ырым белгиси болган. Бурынгыда ата-бабалар ак-кийизге олтыртып хан коьтергенде, басшыдынъ колларына алтын ок пан, алтын саплы камшы колларына ыслатканлар.

Айтылган орыс фольклоршы В.В. Радлов ногайлар ишинде коьп йырлар, таварыхлар язып алган. Белгили ногай йыравлар Шал-Кийиз Тиленши улы эм Досмамбет Азавлы акында таварыхларды ол бириншилерден болып баспалаган. Досмамбет-ага йойган камшысын табаман деп оьлгени йогарда «Досмамбет» деген баста оқыдынъыз.

Тоьменде халк авызлама яратувшылыгын йыювшы Тахир Акманбетов язып алган камшы акында энъгиме бериледи.

Ногай камшысы

Байтерек турган ерде ясыл тогайлыктынъ ортасында То-гас деген коьл болган. Сол сувдынъ койылыгы бийе суьтиндей, сувыклыгы буздай эди. Даьмининъ аьлемет куьши де болган:

эгер карт аьдем сувды эринине тийдирсе, ол ясарган, яс аьдем увьртласа, канына куьдирет энген; маразлы бетин ювса, сол саьатлей эьмлэнген.

Коьлдинь ягасында аздаа яшаган, ол аьдемлерге сувды увьртламага, татувын билмеге янастырмаган. Ол коьл ягада ятып, сув ишип, куьннен куьнге ясарып, денине куват алып, авьрув-сыржав билмей, оьмир суьрген. Аздаадынь яны ак кармадынь сол коьзинде болган, сонынь уьшин аздаады кылыш кеспеген, суьнги теспеген, аркан бугындырмаган экен. Ол сувга келген аьдемди урса – оьлтирген, сыкса – эзген, куьресе – йыккан.

Бир кере Куьбехан деген йигит, ак кармады аньгылып, карма «как-как» деп карагайдынь бутагына конганда, яйын тартып, ок атып, онынь кулакларын тындырып, сол коьзине огын тийдиреди. Ок кирген коьзден кап-кара курт йылысып шыгады. Куьбехан кылышын кыннан сувырып, оьткир ушын курттынь басына салады. Курттынь авызыннан шыккан аргымактынь кылындай йип-йинишке тил кылыштынь ушына аьлеметше оьриледи.

Курт, оьриле берип, кылыштынь ортасына дейим етеди. Куьбехан аьжейипсинип, болган затка эки коьзин айырмай карап турады. Тил оьриле-оьриле кылыштынь сабына дейим етип, айлана берип, кери ызына кайтып, кылышты куьплеп, йылытыратады. Кылыштынь ушына тил ети оьрме мен оьрилип, ерге карап созылады.

Куьбехан тагы да карап турады. Курт тилин йыйып, бирден сиседи, уйкен бола береди, кабыргасына канат та шыгады, сонь ол оьз кебин йойып, ак йолаклы, сары туьсли йыланга усай береди. Яс эсин йыйып, шокпарын авада уш кере айландырып, курт-йыланнынь басына бир урып ерге киргистип, аздаа яныннан оьрилген кылышты, камышы этип алып, Тогаc коьлдинь ягасына барады.

Аздаадынь ашык куьни мунарланган, юрегин кара дерт баскан, карувынынь куьши тайган, кевдесиннен канлы тер аккан. Ол аяздан тоньгандай калтырайды, калтыраган сайын бувынлары тарсылдайды.

Куьбехан камышы-кылышы ман яллатады, аздаады ети кесекке боьледи, экинши кере тарсылдатып, суьеклерин уватады, уьшинши кере сызгыртып яллатып, камышы-кылышы эпкини мен аздаадынь илесининь калган-пусканларын ушыртады. Сол камышы-кылыштан ногайлар уьлги алып, камышы оьрип баслайдылар. Камышыдынь атагы Аскар-тавдан да бийик коьгериледи.

КАРЛЫГАШ

Карлыгаш – мифологияда да, яшавда да ногайлардынъ суыйген кусы. Халк йырларда, энъгимелерде ол аьдемнинъ досы, коьмекшиси, ярасыклыктынъ белгиси. Карлыгаштынъ этимологиясын *кара-ала-каш* деген уыш соьзден туьзилген деп шешедилер. *Каш* деп бурынгы тюрклер куска айтканлар. Мифологияда карлыгаш – Умай-анадынъ кусы («Умай» деген басты каранъыз).

Ногайлар кызларына Карлыгаш деген ат та бергенлер. Айтылган йырда Копланлы-баьтирдинъ пишесининъ аты – Карлыгаш. Хатыннынъ энъ ийги кылыклар коьрсетилген эм баьтирге кыйынлык келгенде, ол белсенли ярдамласкан. Карлыгаш акында коьп йырлар бар. Айтпага, «Карлыгашым кардашым, карлыгашым йолдасым» деген эьжуьв буьгинги йырларда да айтылады.

Карлыгашты кувмага, боьтен де оьлтирмеге ярамаган. Эгер билместен бала яде бирев карлыгашты яде онынъ балапанын оьлтирсе, Тангриден куьнасин кеширмеге тилегенлер. Карлыгашты аьдем юрмеген ерге коьмгенлер, сол ерге суьт тамыстканлар, колларын да суьт пен ювганлар. Карлыгаш уйдинъ тоьбеси астында уя этсе, ога куванганлар. Эгер карлыгаш аьдемнинъ алдында бир неше кере ушып турса, ол суьйинши аькелген деп, кусты мактаганлар, ийгиликти саклап турганлар. Халк ырымларга коьре, карлыгаш ушып, Байтерекке етип, Умай-анадан ийги хабарды билип аькеледи деп саналган.

Тоьменде берилетаган «Карлыгаш, йылан эм ширкей» деген эртеги «Ногай халк эртегилер» деген китапта баспаланган.

Карлыгаш, йылан эм ширкей

Бурын-бурын заманда аьдемлер, куслар эм айванлар бир тилде соьйлейтаган болган экенлер.

Сол заманда бир батпак сувдынъ шетиндеги камыслыктынъ ишинде кара йылан, узын бурын, кыл сыйрак ширкей эм ак бавырлы кара йылтыравык карлыгаш яшаптылар. Олардынъ меканлары бир-бирине ювык орынласыпты экен. Йыланнынъ ини кара ялпак тастынъ астында, ширкей камыслыктынъ япыраклары арасында, а карлыгаш десенъ, картайып курымага еткен теректинъ басында яшайтаган большты. Олар куьнде де, куьн кыздырса, бир ерге йыйылысып, хабарласатан больштылар.

Бир кере кара йылан тастынъ уьстине оралып-оралып яткан еринде:

– Мен эндиги бир аьлемет зат ойландым. Эндиги еткен-еткеннинъ канын сормай, сайлап даьмли кан сораьк боламан. Тек энди мага кимнинъ каны бек даьмли экенин билмеге керек. Ширкей досым, ярдам этсе, аьруьв болар эди, – деди.

– Айхай да ярдам этермен, сеннен кызганган куьшимнинъ хайырын коьрмейим тагы, – деп ширкей ызылдап кетти.

Ол куьн бойы коьп туьрли канларды сораьды эм аьдем каныннан даьмли кан таппай, йыланга соны айтаяк болып, камыслыкка карап ушады. Йолда ога карлыгаш расып:

– Эй, ырыя ширкей, кайда алгасайсынъ? Йыланнинъ буйырыгын битирдинъме? – деп сораьды.

– Айхай да битирдим йылан долсымнынъ тилегин, ол мага буйырмады, тиледи сайсы, – деди ширкей.

– Аьше кимнинъ каны таьтли ди? – деп карлыгаш тагы сорады.

– Аьдемнинъ каныннан таьтли-даьмли кан йок, – деп ширкей мактанады.

– Ия, аьдемнинъ каны кайдан таьтли болсын, ыйнанмайман. Кая, тилинъди коьрейим – шыгаршы, даьмли кан тийген тил кызыл болатаган, – дейди карлыгаш.

– Мине, – деп ширкей тилин шыгарганлай, карлыгаш шукуп онынъ тилин коьмекейден уьзеди де алады.

Олар экеви бирге йыланнинъ янына еткенде, ширкейдинъ коьзлериннен яс куйылып, сакалыннан кан шыбырып, карлыгашка ымлайды. Йылан яткан ерде бир карлыгашка, бир ширкейге карап, бир зат та туьсине алмайды. Сол заманда карлыгаш йыланнинъ бас бетине конып:

– Йылан агай, ол багана эректен йырлап келеятыр эди «бакадынъ каны даьмли» деп, эш те давазы карлыккан болар, – дейди.

Соны эситкен ширкей, айтаягын айталмай, ызылдап-ызылдап йылайды. Сокурдынъ коьзи коьрмесе де, яны сезер дегенге усап, йылан карлыгашка ымтылып, оны тислеек болганлай, карлыгаш ушады. Йылан онынъ куйырыгынынъ ортасыннан уьш кушынын юлкып калады.

Соннан бербетин карлыгаштынъ куйырыгы айыры болыпты эм ол аьдемге ювык ерге уя ясап баслапты. Йылан десенъ, бакады сорыйды дейдилер, а ширкей буьгин де, бу кеше де ызылдап, аьдемнинъ каны таьтли деп айтаяк болып, айталмай калган, дейдилер.

КЕТ-БУГА

Кет-Буга – Шынъыз-ханнынъ атаклы басшысы, ногай халкта онынъ аты баьтир эм бесик йырларда, бозлавларда, такпакларда айтылып келген. Ол ногай мифологияда кайратлы энъгимели баьтир болып коьрсетилген.

Кет-Буга тарихта кенъ белгили аьскер басшысы болган. Фольклорда эм белгили тарих ислерде де ол найман ырувдан экени билдириледи. Аьлиги куьнде найман ырув бизим халкта уйкен санлы ырувлардынъ бириси болады. Аьвелгиде найман маьмлекет керейт, татар, монгол ханлыкларга конъысы болып Уллы даладынъ куьнбатырында орынласкан. XIII-нши оьмирликте Шынъыз-хан коьтерилгенде, ол ханлык шашыраган эм монголларга бойсынган. Сонъ найманлар Шынъыз-ханнынъ аьскерине кирип, савлай дуьняды алатаган кавгаларда катнасканлар. Олар йогар басшылык орынларды тутып, оьзлерининъ билимлерин, сулыпларын берип, империядынъ абырайын оьстиргенлер. Айтпага, оькиметте окув-язувда кулланатаган элишпеси найманлардыкы болган.

Найман Кет-Буга да Шынъыз-ханнынъ аьскерине яслай туьсип, согысларда янын аямай юрген. Эм онынъ аты тез арада данъклы болып кеткен. «Домбыра» деген баста Шынъыз-ханнынъ улы Йоши оьлгенде, ким сол хабарды ата-сына билдирер деп турганда, аьдем табылмаганда, Кет-Буга, сондай хабарларды еткергенлерди язалайтаганларын билсе де, коркпай хан ордасына барып, домбыра шертип кайгылы хабарды еткерген. Онынъ «Мунълы куьй» деген анъы ногай домбырашылар арасында соьлеге дейим ойналады.

Оннан баска болып Кет-Бугадынъ аты араб, эрмели, перс тарихли шыгармаларда да айтылган. Рашид-ад-дин «Йылызбалар йыйынтыгында» Шынъыз-ханнынъ асылы Хулага Юзык Куьнтуварды алып келген суьвретлевде, ертавыл аьскерди басшылаган найман Кет-Бугага айырым эс эткен. Ол Багдад халифатты бойсындырганда, оьзининъ аьскерши сулыбын артыгы ман коьрсеткен. Хулагадынъ аьскери 1258 йылда Багдадты алган. Сол алув савлай дуьняга данъклы болган. Боьтен де ол затка христиан дуьня куванган. Европадагы христианлар Хулага ман онынъ пишеси Докуз-хатунды Рим империяда 313 йылда христиан динди оькимет оьлшемли эткен Константин эм Елена ман тенълестирилгенлер.

Хулага оьзи Буд динге табынатаган болса да, онынъ пишеси эм ертавылдынъ басшысы Кет-Буга христиан диннинъ несториан тарабында турганлар. Несторианлар коьшпели-

лердинъ аьскерлеринде аз болмаган. Сонынъ уьшин Ювык Куьнтуварда Хулагадынъ кавга юргистуьвин илми тарихта «сарылардынъ кашлы шабувылы» («желтый крестовый поход») деп атаганлар (Л.Н. Гумилев).

Палестин ерде яшаган европа кашшылар (крестоносецлер) Сидон деген каладынъ алдында мусылман аьскери мен согыспага бараятырган Кет-Бугага кыянатлык эткенлер. Бу озьгерислерди абайлап язган Л.Н. Гумилев та кыянатлыктынъ себебин тавып болмаган. Кашшылар христиан диншилер коьп болган аьскерге ярдамласаяктынъ орнына Мисирдинъ солтаны Кутуз басшылаган мусылманлардынъ мамлюк аьскерине коьмек эткенлер.

Бу ерде мамлюклар акында да айтып озбага керек. Олардынъ Мисирдинъ мамлюк аьскерин Кутуз бан Бейбарс басшылаганлар, экевиннинъ асылы да кыпшаклардан болган. Олар, Дешт-и-Кыпшак далада 1236 йылда Менгу-хан кыпшакларды бузганда, балалай есирликке туьскенлер. Сол заманда есирлерди ян якка сатканлар, коьбиси Мисирге туьскенлер. Аьдетинше, Мисирде олардан мамлюк аьскерин туьзгенлер. Сол вакытта мамлюклар арасында кыпшаклардынъ саны бек озьскен. Басында Кутуз бан Бейбарс булай мамлюклар болып юргенлер, сонъында аьскер сулыбын коьрсеткенлери уьшин басшылар болып сайлаганлар. Бу кавгага дейим Кутуз алдынгы солтанды оьлтирип, озьзи такка олтырган, досы Бейбарс – аьскер басшысы болып атабек этилген.

1260 йылдынъ 3 сентябринде Айн-Джалуд каладынъ касында Мисирдинъ мамлюклери Хулагадынъ аьскери мен согысканлар. Бир кесек тарихшылар кыпшаклар коьп болганнан эм оларды Кутуз бан Бейбарс басшылаган уьшин бу согыста кыпшаклар 1236 йылда Дешт-и-Кыпшак ериндеги кавгада енъилген бересесин алганлар деп санайдылар. Эм, йогарда айтылганлай, мамлюклардынъ енъуьвине Палестин ерлеринде яшаган европа кашшылар колласканлар. Олар кумлы ерлерди арып оьткен мамлюкларга азык-туьлик бергенлер, атларына ем берип, оларды болса тыншайтканлар. Хулагадынъ аьскери оларды болса йолдан арыган, озьлери тыншаймаган, тек аьскерди басшылаган Кет-Буга артка кашпага ойламаган, атлыларына коьрим болып, алдыда явга шапкан. Тек онынъ арыган аьскершилердинъ дем алган мамлюкларга куьш етпеген. Яв аьскери енъетаганын коьрген Кет-Буга байракшысы йьгылганда, байракты яв колына туьсирмеек болган, мамлюклар оны курсалап алып, оклар атып, онынъ атын йьгып, озьзин де аркан ман байлап солтанга аькелгенлер. Сонда баьтир

солтан алдында ялынмай, оға ашувын билдирип, кубирденип-соьгинип турган. Ол оьзи ханнынъ ягы болган, патшасына кыянатлык эткени Кутузды бетлеген. Солтан оьктемлиги ишине сыймаган найманды язалаган... Суьйтип элли йылга ювык Шынъыз-ханнынъ аьскери мен оьткен кавга кыпшақлар енъуьвши болып Ювык Куьнтуварда битиргенлер.

Баска якта, Дешт-и-Кыпшақ далада яшаган кыпшақлар алдынъы кавгады енъген шынъызшылар ман ювыкласып, бир халк болганлар. Эм сол бириккен халк ногай халкка негиз салувшы болган. Кыпшақлар ман найманлар ногайларда энъ уьйкен ырувлар деп саналганлар. Мысалыга, кобан ногайларда ырув атлар туқым болып алынганлар. Солардынъ ишинде Наймановлардынъ саны баьринен де коьп болып келеди. Алим Ашим Сикалиев язганында, Тохтамыс-авылдынъ найманлары согыска шықканда, уранларын «Кет-Буга!» деп кышкырғанлар, дейди. Фольклоршы Тагир Акманбетов та, Караногайдагы уьйкен Найман куьптинъ йигитлери согыста «Кет-Буга!» деп уран шакырғанлар, дейди. Сейирлиси, халк арада Кет-Буга баска динде турганы мутылган. Аьлиги кереитлердинъ, кыпшақлардынъ, конъыратлардынъ эм тагы да баска ырувлардынъ ишинде онынъ аты сыйланып айтылган. Мине, Тагир Акманбетовтынъ язганында эбия бала туватаган уьйге келсе, биринши соьзлери мунадай болган, дейди:

Минсиз арувак эс этсин
Элдинъ тилегине,
Кет-Бугадай ул тувсын
Халктынъ наьсибине!

Кет-бугадынъ атын йогарда берилген бозлавларда да коьргемиз. Тагир Акманбетовтынъ язбаларында найманлардынъ теке соьып йырлаган кызыклы йыры да бар:

Мен теке найманман,
Япанда ялгыз оьскен терекпен.
Ногай ерине яв келгенде,
Ерди коршаламага керекпен.
Ер юзи коьринмейди
Кызыл кан шашыраганнан.
«Кет-Буга, Кет-Буга!» – деп,
Кажымай явга бараман.

Бу фольклор шаатламалардан мифологияда Кет-Буга аталы йигит, енъуьвши аьдемнинъ келбети болып суьвретленген эм бир неше несилди тербиялаган.

КОБЫЗ

Кобыз – ногайдың бурынғы саз алаты. Ога *кылкобыз* деп те айтқанлар. Бугуын ногайлар кобыз деп гармонияга айтадылар, бурында суйтип скрипкага усаган алатка айтқанлар. Экинши Дуниялык кавгадан сонъ кылкобыз ногай авылларда йок болып баслаган. Оны этетаган аьдемлердинъ саны кемиген. Совет окиметтинъ аьдемлери кобызды тартқанларды эски табынулардынъ калдыкларын саклайдылар деп унамаганлар эм оларды йок этпеге шалысқанлар. Ама бурынғы заманнан алып XX-шы оьмирдинъ басына дейим кылкобыз ногайлар арасында энъ суйдимли алат болган, ога элгезерлердинъ язувлары эм сакланган фото каьртлер шаат этедилер. Аьдетинше, кобызда бакшылар эм йыравлар ойнаганлар эм баьтир, аьдет йырларды йырлаганлар. Бакшылар болса, оны оьзлерининъ эмлев, йорав коьрсетуьвлеринде кулланганлар. Бакшы, анъ шыгарып, баска дуния ман айкаскан, керек болса, сонда ушып кетип, халкта болаяк затларды, аьдемнинъ бактысын билип, мараздынъ сылтавын тавып кайткан, тынълаганлардынъ буйымларын толтырган, эмлеген. Кылкобыз бакшыларда, камлавышыларда баска дуния ман айкасатаган коьлик деп те саналган.

Кобызды карагай агаштан ясаганлар. Шанагы (элекенге усаган ери) бек бурынғыда туьединъ терисиннен, юмсак агаштан (коьбинше карагайдан) этилинген. Йогары бети шоьмишке усап келген, соннан тоьмен бетке аттынъ куйрык кылыннан эки шеги созылып байланган. Тартпа шыбыгына (смычокка) да кыллар байланганлар. Кобызшылар минезленип олтырып, туьп ягын аягына тиреп, йогар ягын сол бетке шалкайта берип ыслап, тартпасын тартқанлар.

Кылкобыз баьри тюрк халкларда да белгили, эм онынъ тартылып басланувы Коркыт-ата ман байланыслы, деп айтадылар. Бу зат акында таварыхты язувышы Суюн Капаев халк авызыннан язып алган.

Кобыздынъ туьувы

Бу айтув бир аркадан баскага айтылып келеятыр. Коркыт-атадынъ аты коьп халкларга белгили болган, боьтен де ол туьрклер эм азербайджан халкларда кенъ яйылган. Онынъ акында «Китап деде Коркут» деген китап та сакланган. Ногайлар да онынъ атын бек сыйлаганлар. Ставрополь крайда Нефтекумск районда яшаган етисан ногайларда алдын Коркыт-

авыл болган, аман да аьли оннан тек мезары калган. Халктынъ айтувына коьре, Коркыт-ата Баята ырувдан болган, сол ырув аьли де бар.

...Коркыт-ата анъ (куьй) шыгарып йырламага авас болып оьседи. Ол аьдемлердинъ, януварлардынъ эм куслардынъ сеслерин наьзик эм ярасык этип шыгаратаган бир зат ясагысы келеди, кайдай зат экенин ойлап, излеп коьп кыйналады. Бир куьн ойлай-ойлай уйкап кетеди эм туьс коьреди. Ога бирев: «Коркыт, сен алты ясар туьединъ коьниннен шанак этип, ор текединъ муьйизиннен тиек салып эм бес ясар айгырдынъ куйырык кылыннан шеклер тартып бир зат яса», – дейди.

Коркыт карагайдан карагай сайлап, агаш турмысын этеди, шанакты туьединъ коьниннен, тиекти ор текединъ муьйизиннен этип, шеклерин айгырдынъ куйрык кылларыннан тартып кобыз ясайды, тартпасын да этеди. Эм сол ясаган затын бас деп тартканда, анъына ушып келген кус, ювырып келген кийик, эскен ел – баьри де тынып тынълайдылар.

Суйтип Коркыт-ата кобыз тартып куьй шыгарып оьмирин озгарады. Оьнерден оьлмес оьмир табады. Аьли де ногайлар эм баска тюрк халклар да Коркыт-атадынъ «Ушардынъ улувы», «Аюпбай», «Конъыр», «Элим-ай – халкым-ай», «Аккув» деген оьлмес куьйлерин тартадылар.

КЕСПИЛЕРГЕ, ОЬНЕРГЕ БАС БОЛГАНЛАР

Ногай мифологияда кеспилерге бас болганларга *ата* деген соьзди косып айтканлар. Йылкышылардынъ басшысына Камбар-ата, кобыз ойнавшылардынъ басшысына Коркут-ата, сыйыр асыравшылардынъ басшысына Зенгир-ата, туь асыравшылардынъ басшысына Ойсыл-ата, эшки асыравшылардынъ басшысына Шексек-ата, кой асыравшылардынъ басшысына Шопан-ата, мал эмлевшилердинъ басшысына Ув-авыз-атай, аьдемлерди эмлейтаганлардынъ басшысына Эмши-атай дегенлер. Мифологияга тийисли кепте оьнерде де, дугаьжиликте де, йигитликте де басшылар болганлар. Оларга да бирерде ата деген соьзди коспай да айтканлар. Суйтип, йыравлардынъ басшысы Шоьпбас улы Сыбыра, баьтирлердинъ басшысы Баба Туькли-Шашлы-ас, дугаьжилердинъ басшысы Баркая, акыл-балык, ярасык соьйлевдинъ, шешенликтинъ басшысы Йийренши-шешен, анъшылардынъ басшысы Анъшыбай болган.

КОЙ-КОБЛ

Кой-кобл деп мифологиялы коблге айтылган. Ногайлар турган ерлерде Кой-кобл, Кой-суб деген топонимлер тез-тез расканлар. Сондай ерлерде койларга, малга суб иширгенлер. Тоьменде берилген коблге баткан койлар акында энъгимеди негизине салып язувшы Суюн Капаев «Кой кобл» деген дестанын язган.

Ногайлардынъ ырымлары бойынша малды, йылкыды, койды себепсиз урмага ярамаган, оларды сакат этуьв уьйкен куьна деп саналган. Сакатлаган мал, йылкы, кой курманлыкка шыгармага да ярамаган. «Кой кобл» деген энъгимеди кара соьз бен хабарлаган автор.

Кой кобл акында

Бурын-бурын Таьмпик деген бир ярлы яс кобл ягада кара козыды табалды. Козыдан яхшы ана кой оьседи, уьшер козы козлайды. Яста тез арада отар кой, сансыз мал, йылкы да болады. Байып кеткенде, ол уьйкен уьй салады, оьзи тек байлар эм мырзалар ман досласып, оьктемсип-коькирексип, ярлы аьдемлер мен санаспай яшап баслайды.

Бир куьн Таьмпикке бай конаклар келедилер. Ол конакларына байлыгы ман мактанып, отарларын, туварын, йылкысын коьрсеткенде, коьлдинъ ягасында юнин ношаган бийлеген ана койды коьреди.

– Бу да кайдан шыккан, аьдемнинъ бетин ашып?! – деп Таьмпик болган куьшин салып аьлсиз ана койды аягы ман тебеди.

Уьрккен кой кашып коблге атылады. Соны ман биргесине ел коьтериледи, ала-буркасы ман давыл эседи. Таьмпиктинъ отар койлары ана койдынъ артыннан сувга атыладылар. Койлардынъ артыннан – малы да, йылкысы да.

Эртеси куьн байлыгын йойган Таьмпик уьстине темир куьбе, ярасык кийим кийип, савыт-садагын алып, атка минип, оьзи де коблге атылады.

КОКЕЙ

Кокей деп мифологияда шуьшсиз сувга кеткен кыздынъ аты айтылган. Шуьшсиз сувга кеткен кызлар акында таварых-

лар, энъгимелер ногай халкта аз тувыл. «Бес кыз» деген баста айтылгандай, бу таварыхларда йок болган хазлар халкынынъ авыллары акында хабарланатаган болса да ярайды. Тек баъри тюрк халкларда сувга кеткен кызлар акында таварыхлар бар.

«Кокей акында» деген энъгимеди автор Нефтекум районынындагы Коясыл деген авылда язып алган.

Кокей акында

Бурын-бурын Коясыл авылдан узак болмаган ерде коьл бар эди. Сонда бир бай яшаган. Онынъ туьз атын бирев де билмеген, аьдемлер ога Сык-карын дегенлер, неге десе ол бек ськ, кызганшак киси болган. Байдынъ уялшанъ, намыслы, ярасык кызы бар эди.

Бир куьн бу бетлерде юрген яс йигит сол кызды коьредди. Коьргенлей, яратады эм коьп ойламай, уйдегилерине айтады. Кызды айттырмага бармага аьзирленедилер, куда-лар соьйлемеге келееклерин, атлы йиберип, билдиредилер. Тек бай озининъ ськ кылыгын тыйдыралмай, конаклар келгенде, койларынынъ ишиннен энъ арык, куршанълы койды сайлап сойган, ярты-юрты сыйлав эткен. Язык кыз, атасы суьйтип конак алганын коьргенде, уялганнан не этеегин билмей, ае-куе болып, барып коьлге атылган баткан. Атасы ман анасы болган затка кеше де, куьндиз де йылап, сыйт этип, сонъ савлай койларын согып, сувга кувып ба-тырганлар.

Байдынъ кызы оьлмеген, Тангиридинъ ярдамы ман куска айланган. Кыздай уялшанъ, Кокей атлы кус тек кешелерде коьринеди.

Соннан себеп, коьлге Атылган (Аталган) деп айтканлар. Белки, аьлиги уйкен коьлдинъ аты Зункар деп байдынъ Сык-карын деген атыннан себеп аталган болса ярайды.

КОНЪЫР-КАЗ, АК-КАЗ

Конъыр-каз, ак-каз деп фольклорда ырымлы кусларга айтылган. Казлар да, карлыгаштай, коьгершиндей, уйректей, кувдай, Умай-анадынъ куслары болып саналганлар. Эртегилерде олар Байтеректинъ касында ушып болып коьрсетиледилер. Шыгармаларда конъыр-каз акында хабарланганда, ога *конъыр* анъ деп те айтканлар.

Конъыр-каз адаскан анъшыларга, авыр аьлде кырда калган йигитлерге йол таппага ярдамласкан, уйдегилерине олардынъ авыр аьли акында хабар еткерген. Йырларда яралы йигитлер ушып озган конъыр-казга карап тилеклерин айтканлар. Конъыр-каз уйкен каза болаякты да халкка билдиреди, ярдамласады.

Тахир Акманбетов шыгарган «Кобъзясим нур болсын» деген бозлавлар йыйынтыкта «Конъырказдынъ бозлавы» деген сейирли шыгармасы бар. Бизим ойымызша, ол арка аркадан авысып бизим куьнге еткен тарихлы йыр – Эдигединъ улы Кейкуваттынъ кызы Конъырказдынъ бозлавы. Ол зат бу шувмактан да белгили:

Кобкиректен шыбын ян шыкса,
Кайтып кери ызына конмастыр,
Мен Кейкуват кызы Конъырказ,
Мага олжа туьсуьв намыстыр.

Бу бозлавдынъ уьзигин биз «Сарайшык» деген баста да беремиз. Ол шайирлик сулыбы ман айлак оьтकिनли, айлак шебер тил мен айтылган. Энди де бу бозлавды тергемеге керек.

Бозлав йырав оьлгенине багысланганын коьремиз, онда Шал-Кийиз йыравдынъ аты айтылган. Кейкуваттынъ кызы Конъырказ йыравдынъ пишеси болганга усайды. Тек бозлавга карап тувра заманды айтпага кыйын. Шыгармадынъ сонгы сыдыралары шайирликтинъ оьлимсиз уьлгиси болганына бир шек тувдырмайды:

Кыйын куьн басыма туьскенде,
Кыйналып юрген юйригим,
Кыямет куьн коьрискенди,
Кудай берсин юйригим.
Бесикти Эдил сувына йибердим,
Бебемди ак коьбикке орадым.
Ай ман юлдыз кавысты,
Эки мурза давласты.
Давласты болса, не коьрди?
Юрт абдыраганын коьрди.
Яв алдына кажымай бараман,
Есирге туьссем оьлермен намыстан.
Йыравсыз дуьняда яшагышай,
Оьлгеним артыкты кылыштан.

Оьзги Конъырказдынъ аты ногай антропонимикада распаса да, халкта бу бозлав сол иесимди саклаганы Конъырказ суьйдимли ат болганын билдиреди.

КОРКУТ-АТА

Коркут – энъгимели йыршылардынъ атасы. Онынъ аты баъри тюрк халкларга белгили. Ногайлардынъ авызлама яратувшылыгында Коркут-ата дунияга кобызды (кыл-кобызды) эн дирген киси деп айтылган («Кобыз» деген басты каранъыз).

Огуз ырувлары болган халкларда (туркмен, азербайджан, туьрк) IX–X-нши абсирлерде Коркут акында эпикалы йырлар шыгарылганлар. Олар XV-нши абсирде кагытка туьсирилгенлер, эм сол «Коркут-ата китабы» («Китаб дада Коркут») деп савлай дуниялык илмиге белгили болганлар. Китаптынъ эки колязбасы бар. Бир колязба Германияда Дрезденде, экиншиси – Ватиканда сакланган. Китаб акында коьп тергев ислер юргистилген, мынълаган илми макалалар язылган.

Алдыда биз ногайларда сакланган Коркут кыл-кобызды ясаганы акында энъгимеди келтирдик. Саз алатты ясап оьлимсиз данъкы ногай фольклорда ыз калдырган. Коркут акында ол оьлимсиз киси болган деген энъгимелер де тувган. Олар баска халкларда да расадылар.

Зегенли тергевши Серикбол Кондыбай мусылман дин келмей, тюрк халкларда Коркут деген иесимди оьлимсиз кудайлы тирилик юргисткен деген ойды береди. Ислам келгенде, дин оьлимсиз тириликлер болганы ман унаспаганы уьшин, Коркут оьлимли болган дейдилер.

Коркуттынъ иесимине Евразия тергевшилердинъ ишинде биринши болып Олжас Сулейменов эс эткен. Ол казахлардагы Коркут пан бурынгы Египеттинъ мифологиясындагы Гор-хт пан (иесим «Эски куьн» маьнеди анълаткан) тенълес тапкан. Товарыхка коьре, Гор-хт ер астындагы патшалыкка туьсип, сонда аккан кара сувда яшаган йылан ман алысып, оьлген. Олжас Сулейменов иесимнинъ этимологиясын *коьр* (оьлик) эм *куьт* деген эки соьзден болган деп коьрсеткен. «Коьрди куьт», «оьлимди куьт» деп иесимнинъ маьнесин анълаткан.

Серикбол Кондыбай иесимнинъ этимологиясы «кур» – куьн эм «кут» – кудай деген эки соьзден куралган болар деп туьсиндирип, аттынъ маьнеси «Куьнли кудай» деп язган.

Казах товарыхтынъ хабары булай: «Коркут туьсинде ога аьдемлер кабыр казганын коьреди, эм аьжелден сакланаяк уьшин тувган яклардан кетип, дунияды айланады. Барган-барган еринде туьс ога энеди. Аьжел ога тек ерде келеек деп, ол сувда ога бир зат болмас деп, Сыр-Дериядынъ ортасында яовда олтырып, кобызын тарткан. Ама уйклап кеткенде, сув йылан келип оны тислейди. Сонда ол ян береди».

Ногай таварыхта Коркуттынъ келбети бираз баска, онынъ ырувы да, тувган авылы да бар, кобыз ясап, облимсиз болып, ол аьжелди оьзи излеген. Тоьменде берилген энъгиме автор Ставрополь крайынынъ Нефтекум районында яшаган Агали Канаевтен язып алган эм оьзинше анълатып хабарлаган.

Коркут акында энъгиме

Коркут-атадынъ оьлгиси келген йок, Азраил келип, янын алып кетеек болганда, кобызда сондай аьлемет куьйлер ойнаганын эситип, не ушин келгенин мутып, катып тынълап турган. Коркут, ян алушы эсин йыймай катканын коьрип, Елмаясына олтырып оннан кашкан, эм дуныядынъ доьрт бурышында болган. Азраил Коркуттынъ кашувыннан тама безип: «Оьзинъ аьжел тилегенше, суьйген шакым яша!» деп ога тагы янаспаган. Коркут коьп яшаган, кобызында ойнаган, йырлар йырлаган.

Бир кере онынъ азбарыннан баспак кашады. Коркут оны излейди, тавып, ыслаялмайды, артыннан кувады. Бек арыганда, талып ерге йыгылады. Ерте олтырып:

– Бу картлык мага керекпе? Яде тири тувылсынъ, яде оьли тувылсынъ! Мине деп азап шеккеннен эсе де, оьлгеним колай! – деп ол уйклап кетеди.

Суьйтип кырда уйклаганда оны йылан тислейди, эм ол ян береди.

Коркут дайым да яшаяк эди, тек оьзи аьжел тилеген. Онынъ атын авыл юргисткен, онынъ баята ырувы етишкуьл куьпке кирип турган... Сол авыл турган ерте аьли тек мезар калган.

КОБТЕН-БАБТИР

Кобтен-бабтир – мифке айланган тарихта мактав ман айтылган кыпшак ханнынъ иесими. Ногай бабтир йырларда, таварыхларда Кобтен-бабтирдинъ аты тез-тез расады. Мунадай иесими ханга коьтен-кыпшак ырувдан болганы ушин берилген. А ырувга согымда эт улестирилсе, малдынъ, койдынъ арт бети тийгени ушин «коьтен-кыпшак» деген ат тагылган.

Кобтен-хан (хан Котян) акында Орыс, Болгария, Венгрия, Урым (Византия) тарихларында окымага болады. Бабтир,

аттан туьспей, отыз йылдан артык бу кыралларда согысларда озгарган. Яс шагында 1204 йылда Кобытен-хан болгарлар ман кыпшаклар аьскерин басшылап Андрианопольдинь алдында ога дейим Константинопольди алган кашшыларды (крестоносецлерди) токтаткан. Л.Н. Гумилев «Древняя Русь и Великая степь» деген китапта язган кепте, Кобытен-хан оьзининь сулыплыгын, кайратлыгын коьрсетип европадынь рыцарь аьскерин бузгышлаган эм оьзи латин император Балдуинди есирликке алган. Бобтен де онынь кыпшак аьскерлери «латинянлар ман греклердинь» уьстилериннен канзепирсигенлер. Кыпшаклар есирге туьскен Балдуинди болгарлардынь Тырнова деген калаларында капаганлар. Император калада ян берген.

1223 йылда Кобытен-хан басшылаган орыслар ман кыпшак аьскери Калка сувдынь ягасында Субатай, Джебе эм тарихта сийрек айтылган Тогышар конграт басшылаган шынъгыз-хан аьскери мен согыскан. Тарихтынь билдируьвинше, сол согыста шынъгыз-хан аьскери енъген. Ама Кобытен-хан енъилмеген, ол оьзининь кыпшаклары ман Эдилге кетип, сонда яшаган тюркше соьйлейтаган булгарлар ман косылып, явларыннан бересесин алган. Сонъ, 1232 йылда да шынъгызханшылар кайтып, шапкынлык эткенде, Кобытен-хан баягы булгарлар ман бирге явды токтаткан. Сонда онынь сулыплыгы, кайратлыгы данъка шыккан.

Эки кере де енъип болмаган сонъ, Шынъгыз-ханнынь тувдыклары 1236 йылда курултайда кыпшакларды бойсындырмага, мырзаларын есирге алмага токтасадылар. Бу кере олардынь аьскерин империядынь каганы Менъи-хан оьзи басшылап аькеткен. Алдышы аьскер куьпти басшылап тарихта белгили болган Бату-хан барган. Эндиги Шынъгыз-ханнынь басшылары бир неше куьпке боьлинип шапкынлык эткенлер, сонынь уьшин кыпшаклар ман булгарлар биригип болмаганлар эм явды ялгыз-ялгыздан йолыкканлар. Суьйтип эткенлери Менъи-ханга онъайлы болган, аьскершилер аз заманнынь ишинде Эдил бойын, булгарлардынь патшалыгын, Керуьв Кавказдагы ерлерин алып, Тен-оьзенге шыкканлар. Тен-оьзеннинь аргы бетинде Кобытен-хан кыпшак аьскери мен саклаган. Согыс сулыбын яхшы билген Бату-хан кыпшаклар ман согыспай, айланышлы йол ман барып, Кобытен-ханнынь ягы болган Киев пен Черниговты алып, оны якласувшыз калдырган.

Бу ерде бир зат акында айтпага керек болады. Кобытен-ханнынь кызы белгили орыс князь Мстислав Удалойдынь пишеси болган, онынь коьмегине кыпшак хан бек сенип турган.

Эндиги Кобтен-хан кыпшаклары ман артка, куьнбатар бетке кетип баслаган. Сол кетуувде ол бир кишкей куьп аьскери мен Венгриядынъ патшасы Белла IV-нши мен расып, ярдам излев соьйлесуувлер оьткерген. Венгриядынъ патшасы, эгер кыпшаклар шокынып уьйренип, католик христиан динди алсалар кыралымга киргистермен, деп борыш салган. Кобтен-хан яксыз шынгызханшылардынъ аьскерин енъип болмаягын ийги анълап турган эм сонынъ уьшин Белла IV-нши салган шартка макул эткен. Сонъ Венгрияга 40 мынъ кыпшак коьшкен. Оларды Пешт каладынъ тоьгерегиндеги туьрли-туьрли якларында кондырганлар эм сол сабатлей шокындьртпага дин аьрекетшилерди йибергенлер. Дала яшавшылар ханларынынъ айтканын туьсирмей этетаган болсалар да, баска динге кируувди суьймей караганлар. Венгрияда яшаган магнатлар да патшасынынъ кыпшак хан ман соьйлескенлерин яратпаганлар. Белла IV-нши озининъ улына Кобтен-ханнынъ кызын келип этип алганда да, венгер эм немец рыцарьлер Кобтен-ханды савлай аьели мен тутнакка капатканлар. Кобтен-хан Венгриядынъ патшасы ман расып, болган затты анълатаяк болган, ама рыцарьлер йолыгыс болмасын деп, тутнакка кирип ханнынъ эм аьдемлерининъ басларын кесип, каладынъ терезелериннен таслаганлар. Тыста орынласкан кыпшаклар болган затты билип, венгрлерди эм рыцарьлерды оьлтирип, калаларды эм авылларды ягып баслаганлар. Ашувлы дала атлылар: «Бу сага Кобтен-хан уьшин!» – деп акырып, венгрлар ман немецлерди кескишлегенлер. Олар коьп аьдемлерди кырып, кыпшак ханлар ман кардашлыкта турган Болгарияга, оннан да Никейский империяга кеткенлер эм сонда яшамага токтасканлар.

Кобтен-ханнынъ аты орыс колязбаларда тез-тез айтылады, уьйкен оьрмет пен *Кобтен Сутоевич* дейдилер.

Кобтен-ханнынъ келбети ногай фольклорда туьрлише каралады. Эгер «Эдиге» йырда Сыбыра-йырав бир еринде: «*Явьр болган Кобтен-Хан*» деп, баска еринде: «*Кобгин* (кыпшаклар Тангириге, Кобке табынганлар) *йойган Кобтен-хан*» деп бетлесе де, таварыхларда, такпакларда онынъ аты оьктемсип айтылган. «Сен Кобтен-баьтир экенсинъ!» деген соьзлерди ногайлар йигитлик эткен аьдемге айтканлар.

Тоьменде аьлим Джелалдин Шихмурзаев Ставрополь крайынынъ Нефтекум районда язып алган таварыхты беремиз. Энь сейирлиси, «Коббек баьтир эм Кобтен баьтир» деген таварых бурынгыда араб тарихшылар Нувейры эм ибн-Халдун

есирге балалай туьсип, сонъында Мисирде мамлюк болган кыпшаклардынъ авызларынан язып алган таварыхлар ман уасаслыгы. Бу таварыхты озьинше хабарлаган автор.

Кобьбек баьтир эм Кобьтен баьтир

Бурын-бурын заманда, дуныя эркин заманда, койдынъ уьстинде торгай юмырткалайтиган заманда, уйкен даладынъ тавлар ман япсарласкан еринде Асбий деген бир хан яшаган. Онынъ эли бек бай, куьши коьп болган. Татым аьлде, агалы-инилидей болып оны ман кыпшаклардынъ Кобьбек баьтири оьмир суьрген. Олар бир бирисининъ явына яв болып, досына дос болып турганлар.

Бир куьннинъ бир шагьнда Асбий ханнынъ элине яв шаппага аьзирленеди деген авыр хабар етеди. Сонда хан тез болып конъгысы кыпшак элиндеги Кобьбек баьтирге тилек туьсиреди. Онынъ элшиси Кобьбек баьтирдинъ уйкен тоьбе басында курылган ак шатырына кирип, ханнынъ саламын айтады.

– Куьман-Кыпшак баьтири, хан-ием элине коьп аьскерли душпан шаппага аьзирлик коьреди, – дейди. – Сонынъ алдына шыгып токтатпага сизге де косылсын деп тилейди. Хан йиберген савкатлар бек баалы, сизге алсын дейди, – деп билдиреди ол.

Кобьбек баьтирдинъ кайгылы хабарды эситкенде, юрегин кара булыт курсайды, кабагына кар явады.

– Хайыр, хайыр, конъгысыдынъ явы – сенинъ явынъ, аьзирлик коьрмеге керек, – деп ваьзирлерине буйырады. Келген элшилерин хош коьрип, алдыларына кунан койлардынъ этин салдырып, каба-каба боза куйдырып, сыйлаттырады.

Куьман-Кыпшак уьлкем-ав,
Юрегимнинъ сен басы,
Кобь артымда каласынъ,
Карап сага тоялмайман,
Баьтирликти коялмайман, –

деп, толгай берип, Кобьбек баьтир уйкен тоьбединъ уьстиннен шетсиз-кырыйсыз шоьлине коьз салады. Бетегели шоьлининъ орайы ясыл тенъыздей толкынласады. Ол энъкейип, топыракты колына алып, юзин коьк Тангириге каратып ийги тилек тилейди. Сонъ мунар болып:

Ал, ал, анам, ал анам,
 Акыл тайган усайды.
 Ал, ал, элим, ал элим,
 Белим сынган усайды.
 Суйири боьрким мен кийип,
 Суйзип йолга карайым.
 Асбийдинъ явы — коьп душпан,
 Явга карсы шыгайым,
 Ал, ал, анам, ал анам,
 Ал, савлык пан кал, анам, – деп толгайды.

Коббек баьтир тулпарына да олтырып, нартларын да иертип, ети куьн, ети кеше йол юрип Асбий ханнынъ аьскерине коьмекке барады. Олар Кара баьтир мен согыс юритеди, энди Дерьядан сув акпайды, кан агады. Хан да, баьтир де янын-канын аямай согысадылар, коьп душпанларды кырадылар. Болса да Асбий хан авыр яраланады. Оннан сонъ Коббек баьтирге мукаят та авыр болады. Ол тулпарынынъ уьстинде келген-келген явды шапкылайды эм энди душпаннынъ куьши тайып, кери кашаяк болып турганын сезеди. «Энди яв кашты», – деп ойлап Коббек душпаннынъ артыннан туьсип кувады. Ама кешединъ каранъалыгы ман пайдаланып, Кара баьтир Коббектинъ аьскерин курсап, кырыш-кыргын этеди. Эки баьтир бир бириси мен эртеннен кешке дейим согысады, бири бирисин енъип болалмайды. Сонъ Коббек баьтир кылышы ман сермеп ураман дегенде, анъсыздан елкесине тийген яв кылышы онынъ басын кевдесиннен айырады.

Асбий хан Коббектинъ кардашы Коьтен баьтирге хабар йибередиди. Коббек баьтирдинъ согысканын эситпеген Коьтен баьтир куьнбатарга коьшип бараятырган болады.

Кара баьтир Асбий ханды тав арасына тыгып, Коьтен баьтирдинъ артыннан туьсип кувады. Карсы келген калаларды, авылларды бузып, отка ягып, пише-балады есирге алып, малын талакалап, не эзиегликлер де коьрсетеди. Коьтен баьтир соны билип, коьп куьш йыйнап, кардашы Коббек баьтирдинъ оьшин алмага ойлайды.

Тен-сувдынъ бойында Кара баьтирди куьтип токтайды. Кешке таман куьнтувардан каранъа шанъ коьтерилгенин коьредилер. «Бу келеятырган кара яв», – деп ойлайды Коьтен баьтир. Кырк кулаш кылышын йыйып белине тагады, коьк куьбесин киеди, найзасын колына алады. Алаяк аргымагына атланады. Сонда Коьтен баьтир аргымагына:

Алаягым, арымай
Явга карсы сен шапшы,
Ярга, сувга карамай,
Ер бавырлап сен шапшы,
Яв элиме шаппасын,
Оны да сен тапташы
Алаягым, арысанъ,
Тенди бойлап токташы.
Сувсынга сув берейим,
Емеге ем берейим,
Карсыласкан явды биз
Куыш салысып коьрейим.
Алаягым, Алаяк
Дуныяда не калаяк?
Баьтирлик иси болмаса,
Данъкым элге толмаса.
Каьрим болган баьтирлик,
Яным болган кара халк.
Баьтир эки тувмайды,
Айтаягым актан-ак, – деп толгайды.

Баьтирдинъ Алаягы елдей болып эседи. Сувлыгын шайнап, авызын коьптирип явга арсландай болып атылады. Кырк кулаш кылыш бир сермегенде кырк явды кыяды. Соьйтип, Коьтен баьтир уыш куын, уыш кеше согысады, эм Кара баьтир мен алыспага шабады.

Кара баьтир сен болсанъ,
Коьтен баьтир мендирмен.
Сондай болган баьтирдинъ
Басын алар эрдирмен, –

деп, Коьтен баьтир каарланып, кылышы ман серменеди. Кара баьтирдинъ басы кара канга боялып ерге тымалайды. Коьтен баьтир найзасынынъ ушына коьтерип, кара яв енъилгенин билдирди. Явды енъгенин эситип, Асбий хан Коьтен баьтирди халкка коьрсетип:

– Мунавы Коьтен баьтир! – деп оьктемсиген.

Мине соннан бизим ногайда йигитлик коьрсеткен эркеклерге: «Сен Коьтен баьтир экенсинъ!» – дейдилер

КУРКАЛДАЙ

Куркалдай – деген кишкей кус (ремез). Ногай ырымларда куркалдай кайгы, йойым аькеледи. Сонынъ уышин онынъ аты

да *кур калдай*, *куруп калдыратаганнан* болган. Ногайлар бу куска *шымшык торгай* деп те айтадылар, ондай ырым орысларда да расады.

Фольклоршы Тахир Акманбетов куркалдай ушып келсе, оны кувып:

Ийги кус, аьруьв кус,
Казады эрек эткен кус,
Куркалдай, куркалдай,
Касуьветти эт кылдай. –

деп айтпага керек дейди.

Сейрили, алтай мифологияда йогары кабатта (коькте) Куралдай атлы персонаж бар. Ол шаманлар курманлыкка аьзирлеген асларды акашпага аьзир турган. Эгер шаман баска дуныяды коьремен деп, ушатаган януварга айланса, ол оны ыслайтаган болган.

КЫДЫРЛЫ-ЯС

Кыдырлы-яс – мифологиялы персонаж. Ол йолавшыларга раскан, ярдамласкан, йолларын ийги эткен. Сонынъ уьшин уьйден шыкканга: «Кыдырлы-яс дос болсын!», – деп тилек тилегенлер.

Кыдырлы-яс деген иесимнинъ этимологиясы туьрлише шешиледи. Коьп илми тергевшилер онда мусылман диндеги Хизырдинъ, Хидырдынъ атын коьредилер. Сонынъ уьшин биздеги *Кыдырлы-яс* иесим бурынгыда *Кыдыр-Ильяс* деп айтылган демеге болаяк. Ногайларга кардаш казах халкта ога Кыдыр-ата дейдилер. Иесимнинъ биринши кесеги *Кыдыр* тюрк соьздинъ тамыры, соннан себеп бу яратылув коьшпели халкларда мусылман динди алмай болганга усайды.

Ногай таварыхларга коьре, Кыдырлы-яс йолда расатаган болган уьйлерге келгенде ол ак кийим кийген танъ аьдем яде кавдыраган карт болып коьринген. Онынъ аясы юмсак, суьбексиз, оьзи де наьзик, бетиннен де нур тамган.

Рамазан айдынъ 27 кешесине *Кыдыр-кеше* (*Кадыр-кеше*, арапша *Лейлят аль-Кадр*) деп айтадылар. Мусылман йорыкларда сол кешеден келеек йылда болаяк затлар билдирилгенлер. Бу кеше Кыдырлы-яс авыл ишинде кыдырады дейдилер, аьдемлер, уьйкламай шыкпага шалысканлар эм энъ ийги затларды

тилегенлер. Кыдыр-кешеди боьтен де балалар суйгенлер, неге десе ата-аналары оларга савкатлар абзирлегенлер эм эртеникте бергенде оларды Кыдырлы-яс абкелген дегенлер.

КЫДЫРНИЯЗ

Кыдырнияз деп биринши язлык ямгырга айтылган. Ол ырымлы деп саналган, эм ямгырдынъ сувы ман бетти, колды ювганлар. Бу аталув *Кыдыр* эм *нияз* деген эки соьзден куралган. Йогарда айтылгандай *Кыдыр* яхшылык абкелген кудайлы яратылудынъ аты. *Нияз* деп ногайлар садакага айтканлар. Маьнеси: *Кыдырдынъ садакасы, Кыдырдынъ савкаты*.

Фольклоршы Тагир Акманбетов айтканга коьре, бу ямгырга Умай коьзясы деп те айтканлар:

Кыдырнияз кырк тамсынъ,
Кырк таммаса, бир яхшы тамсынъ.

КЫЗГЫШ-КУС

Кызгыш-кус – кайгы, каза шақыратаган кус (чибис), мифологияда кустынъ келуьви мен баьтирге облим келеди.

Бу куска таварыхларда, йырларда керекли орын берилген. Атаклы «Эдиге» йырында мифологиялы ерлер коьп. Айтпага, Нурадин абскери мен Токтамыс-ханды кувып барганда, хан камыслык ишинде ясырынады. Нурадин сувяга бойын кезлеп, ханды табалмай турады. Ол йок, эндиги кайтайым деп турганда, камыслыктынъ ишиннен, обзинше кышкырыклап, кызгыш-кус ушады. Кус ясырынган ерин кус билдиргенин анълатып, Токтамыс-хан ога булай дейди:

Кыт-кыт эткен кызгыш-кус,
Канатынъ кат, мойнынъ бос,
Авызынъ-бурнынъ муьйиз кус,
Авызынъ айлак яман кус,
Бу языда заьр кылып,
Коп кышкырма кызгыш кус,
Юмыртканъды алмага,
Майтагым болса, мунда йок.

КЫЛЫШ

Кылыш – аьскер савыты, ол ырымлы зат деп саналган, онынъ ясыртын куыши бар дегенлер. *Кылыш* деген соьздинъ маьнеси *кыл* деген соьзден болмага болган, *кылдай йинишке* дегеннен. Болса да, бизим ойымызша, соьздинъ этимологиясында *кылув*, *кылынув* деген соьз бар. Кылышка бурынгы ата-бабаларымыз кылынганына бир неше шаатламалар табылады. Ырымлы савыт деп *кама* да сайылган. Оны биз аталув соьзде коьремиз: *кама* – камлавышыдынъ, шаманнынъ савыты.

Кайкы темирли кылыш тюрк халклардынъ арасында орта оьмирликлерде кенъ яйылган, ога дейим кылыш деп алдаспанга (меч) айтылган. Алдаспанга *саф-алдаспан* деп те, *семсеф* деп те айтканлар. Фольклор шыгармаларда эртеги баьтирлерде *буькпели эти кулаш кылышлар* болганлар, оларды темир сандыкларда саклаганлар.

Бирер ногай эртегилерде баьтирдинъ яны кылышта сакланган деп коьрсетилген. Ант дослар кылышлары ман авысканлар эм савытка карап бир бирининъ аьлин билгенлер: эгер кылышы тот басса яде онынъ юзинде кан тат болса, дослары ман каза болганын билип коьмек этпеге асыкканлар. Коьп халк йырларда кылыш уьйдинъ уйымлыгын, намысын саклайтаган савыт болган. Оьш алаяк болган киси кылышын тувган уьйдинъ отягасындагы куьл мен ыскылаган – тувганлардынъ намысын акламага аьзирленгенин билдирген.

Бир йырда баьтир йигитликке кетсе, онынъ кардашы, ол уьйде экенин коьрсетеек болып, келин мен араларына кылыш салып бир орында яткан. Кылыш кардашлык йорыкларды курсалап турады дегенге сенгенлер. Оннан баска, эртегилерде кызга яс савкат этип берген кылыш, кыздынъ намысын саклаганы акында хабарланады. Халкта мунавдай аьдет те болган: эгер уьйде аягы авыр кыскаяклы болса, уьйге яман азазиллер кирмесин деп босагага кылыш салып койганлар.

Бурынгы тарихшы Геродоттынъ билдирувьинне коьре, скифлер кавгадынъ кудайы Ареске де табынганлар. *Арес* деген иесимнинъ негизинде *аьфи*, *эрис* деген тюрк асыллы соьзлер коьринедилер. Скифлер уьйилген отыннынъ тоьбесине алдаспанды кадап, от якканлар, аьр юзинши есирди курманлык этип оьлтиргенлер.

Римнинъ тарихшилери сарматлар ерге кадалган эски темир алдаспанга кылынганлар дегенлер. Бу ерде айтпага керек:

ногай баытирлер шабывылда намаз кылсалар, касларында ерге кылышты кадаганлар. Ногай йорыклар ман себепсиз кылышты кыннан шыгармайтаган болган, соннан себеп кылыш кылына-таган аьдемди яман азазиллерден саклайды деп сенгенлер.

Ногай эм баска тюрк халклардынъ авызлама шыгармаларында да кылыш ырымлы зат болганы белгили. Бурынгылар эгер кылыш отка туьссе, шыныккан, сувга батса, онынъ иеси казага туьспеге болады деп ойлаганлар, неге десе баытирдинъ яны кылышта деп сенгенлер. Сонынъ уьшин олардынъ явлары савытын урлап сувга атканлар, оьзлеринше отлы янды соьндиргенлер.

Айтылган «Шора-баытир» йырдынъ бек кызыклы варианты бар. Онда Шора-баытир, аты ман бирге сувга кетеди, баытир оьлгеннен сонъ ай ярык кешелерде Эдиль-сувда йылтырап турган Шорадынъ кылышын коьредилер (бу зат баска вариантыларда йок) эм толкынлар шалпыдав арасыннан:

Каирга биткен терекпен,
Мен де бир куьн керекпен. –

деген баытирдинъ давазы эситиледи. Йырда кылыш баытирдинъ оьлмес йигитлигин белгилейди.

КЫРК

Кырк – сан, тек ногайлар тувыл, коьп баска халклар бу санды ырымлы деп санаганлар.

Ногайлар янъы тувган бала кырк куьннен шыкса, онынъ кавыфлы шагы артта, эндиги ол аяк уьстине тураяк деп сенгенлер. Кыркына етпей, бала ман йолга шыкпага да ярамаган. Аьдетинше, кырк куьн озганда, тувган баладан *ийт коьйлекти* шешкенлер эм онынъ уьстине кырк кесек кумаштан тигилген *кырк коьйлек* кийгисткенлер (Р. Керейтов). Кырк ясына толган эркекти тебентели аьдем деп сайыганлар. Соны ман бирге аьдем кырк ястан сонъ кемип барады деп ойлаганлар эм сонынъ уьшин «Кырк болды – тырк болды» дегенлер.

Табиатта да бу сан оьзин билдирген. Суйтип ногайлардынъ ата-бабалары *кыс шиллеси* (энь аязлы куьнлер) эм *яз шиллеси* (энь исси куьнлер) кырк куьн боладылар деп санаганлар. Ногай муьшелде (календарьде) куьзде анъшылав заманнынъ

айы *кырк кийик* (сентябрь) деп аталган. Ставрополь крайынынъ Минераловод районьнда орынласкан Канълы авылга Кырк-авыл деп те айтканлар. Ногайлар XIX-ншы оьмирликте Туьркке кетип, сондагы яшавды яратпай кайтканда, бу ерлерде тагы да орынласканлар. Кайтувшылар кырк ногай авылдан шыккан аьдемлер болганлар, сонынъ уьшин авылга *Кырк-авыл* деп айтылган.

Тагы да бир туьсиндируьв бар. Бирер карт аьдемлер Бес-тав ерине *Кырк-сув* деп те айтадылар. Сондай аталув берилгени бу ер эм-сувларга бай болганын билдирген. *Кырк-сув* уьшин Кырк-авыл деп айтканлар деген ой да тувады.

Ногайларда аьдем оьлсе, ога этилген дуваларында *кырк куьни* бас орынды туткан. Халк ырымларда кырк куьннен оьлген аьдемнинъ эти суьегиннен айырылады, сол зат енйил озсын деп, дува этпеге керек деп сайылады.

Халк йырларынынъ ишинде айлак коьримли орында «Ногайдынъ кырк баьтири» деген йыр турады. Сейирлиси, айтылгын баьтирлердинъ саны кырк болмаса да, йыр «Ногайдынъ кырк баьтири» деп аталган, неге десе – ырымлы сан эм онынъ деп кулланувында бурынгы йорыклар бар. Сол йорыклар ногайларга кардаш болган халкларда да сакланганлар. Тюрк халклардынъ бурынгы каравларын тергевшиси, белгили орыс аьлими В.Н. Басилов «Орта Азиядынъ эм Казахстаннынъ шаманлары» деген китабында бу йорыклар акында толысынша билдируьвлер йыйган. Мине олардынъ бир нешеви. Орта Азияда кырк аьвлиелер акында таварыхлар коьп, сол зат иран мифология ман байланыслы. Иран мифологияда ога «чилтан» (иранша *кырк аьдем*) дейдилер.

Аьдемлерге ярдам эткен *чилтанлар* яде *шилтерлер* акында хабарлар ногайларга юзык болган казахларда да, каракалпакларда да бар. Туьрктеги яшавшылар Хорасаннан келген кырк баьтир коьмилген кабырга «Кырклар» деген ат берип, ырымлы санап, сыйлаганлар. Крымда «Кырк аьзизлер» деген мезар яшавшылар ман айлак сыйланган. Дербент те кырк аьскердинъ мезарына да «Кырклар» дегенлер, эм ол аьлиги куьнге дейим мусылманлар ман сыйланады.

Огузлардынъ «Гёр-оглы» эпосында басшыдынъ ноьгерлерининъ саны кырк чилтан болган. Орта Азиядагы хатын камлавшылары ислерин юриткенде кырк чилтан эм олардынъ басшысына кырк шам-шырак якканлар. Бу ерде айтпага керек: балшылар бал ашканда кырк бир буюртик наьртуькти кулланганлар, кырк биринши куьйик наьртуьк

басшыды билдирген. Ногайларга бек ювык болган каракалпак халқта «Кырк кыз» деген белгили йыр бар. (Биринши баспалавларында ол ногай халктынъ ишинде болган затларды хабарлаган, ногай кызлар коьрсетилген. Ама сонъында тарих илмиде ногайларга мисетсинмей карап баслаганда, каракалпак баспалавшылар коьшируувши Арсений Тарковскийге кайтадан баспалавда шыгатаган орыс текстиннен *ногай* деген соьзди туьсирткенлер («Кырк кыз». – Нукус, 1983).

Айтылган казах фольклор йыйнавшы Чокан Валиханов язган ислеринде кызыклы энъгиме келтирген. Сонда ол кызыл ийттен эм кырк кыздан тувган кыргыз халкы акында таварых берген. Бизим ойымызша, кызыл ийттен эм кырк кыздан тувган кыргызлар акындагы энъгиме баягы астроном оьзгерис пен байланыслы. Онынъ негизинде астроном таварых бары сезилуувли. Ногайлардынъ тувган бала кырк куьн ийт коьйлек кийип турады деген ырым да астроном таварых пан байланыслы. Бурынгы камлавшылар коькте кырк куьннинъ ишинде коьрген оьзгерис пен байлаганлар. Оькинишке, бизим ата-бабалар баска соьзлер мен, символ келбетлер мен хабарлап, оьзгеристинъ туьп маьнесин ясырганлар. Сонынъ уьшин биз астроном таварыхты аьлиге дейим тувра билмеймиз.

МАМАЙ

Мамай – тарихлы баьтир мифология персонажы болган. Совет заманга дейим ногайлар арасында энъ суьйдимли иесим, оны тувган улларына бергенлер. Мамай-баьтирдинъ аты коьп йырларда айтылган, мысалы, «Орак пан Мамай» деген эпикалы йыр ногайлар яшаган ерлерде суьйип йырланган.

«Ялын янлы Сарайшык» деген хикаеде онынъ акында мунавдай билдируувлер бар:

«Муса-бийдинъ булай, *шийх* деген косымшасыз, Мамай деген уйкен улы бар эди. Бизим баьтирлик йырларымызда онынъ аты айлак белгили. Тарих коьрсетуувлеринде Мамай Касым-ханнан коьшип кетип, Крым ханы Мухаммед-Гирей мен косылысады. Ногай элден Крымга тагы да коьп ногай мырзалар кашадылар. Хан оларды оьзлерининъ аьдемлери этеди. Касым-хан оьлгеннен сонъ ногайлар артка кайтып баслайдылар, бир кесеги Крымда калады. Ногай Ордада Крым ханы ман досласып юргенлер де аз болмайдылар.

1523 йылда ногайлардынъ аьскерининъ уйкени болган Мамай Мухаммед-Гирей мен бирге, Астарханга шапкынлык этип, калады аладылар. Мухаммед-Гирейдинъ Уллы далады, ата-бабаларындай бирлестирип, бир маьмлекет этпеге ниети болган. Астарханды алмага Крым ханга баска ногай мырзалары да ярдамласканлар, солардынъ ишинде Мусадынъ кардашы Орактан тувган Агыс та бар эди. Ол ногай эпосында Дели-Агыс деп белгили. Астарханды алганда, крымлылар озлерин яман юргисткенин, боьтен де, ханнынъ эки улы иштен шыгып, коькирексип, ногайларга мисетсинмей караганын коьрген Агыс: «Биз ога (Мухаммед-Гирейге) колласкамыз, тек онынъ эм аьдемлерининъ кылыкларын терен карасанъ, олар баьри-мизди де кул этеек яде оьлтиреек!» – деген аркалдасы Мамайга. Кардашлар сонда соьйлесип, ханды оьлтирмеге ойласадылар. Агыс кырга кетип, аьскер йыйып келеди, Мамай болса: «Мунда калада аьскершилер эриккенлер, аьлек болятырлар, сонынъ уьшин каладынъ ишинде калмасынлар!» – деп ханды аьдемлери мен каладан шыгарады. Мухаммед-Гирей ашык ерге аьскери мен келгенде, Мамай ман Агыс эки яктан согадылар. Ханды эм онынъ инисин кылышлары ман шавып оьлтиредилер, аьскерге кувгын саладылар, еткен еткенди шабадылар. Ханнынъ уллары, басларын саклап, элли атлысын ман тегаран кашып кутыладылар. Ногайлар калган яв аьскерди Тен-оьзенинде этип соккышлайдылар, олардынъ коьплери сувга батадылар. Сонъ Тенди оьтип, мынълаган шакырым ерди юрип, Крымга дейим кувып барадылар. Кашкыншылардынъ бир кесеги Ор (Перекоп) беркитпеден ясырынадылар, калганлары Крым ишиндеги калаларга кашадылар. Ордынъ алдындагы согыста ханнынъ бир улы оьледи, эки улы есирге туьседди. Ногайлар, беркитпелерге тиймей, бир айдынъ ишинде савлай Крымды аладылар. Сонъ байлыкка толы арбалар ман, сансыз мал ман, мынълаган есирлери мен артка кайтадылар.

Енъилген Крым ханлыгы ногай бийлердинъ байтак ери де боляк эди, эгер Османлы солтан болмаган болмаса. Солтан, ога бойсынган ханлыкты йоймага суьймей, ногайлардынъ ханлыкка кыргын эткенлерин эситип, топ пан, мылтыклар ман савытланган коьп аьскерди йыйып, Саадат-Гирейди хан этип Крымга йибереди.

1523-нши йылдагы шапкынлыктан сонъ Мухаммед-Гирейдинъ неше арка тувдыклары Мамайдынъ зорлыгын мутпаган. Ногайлар болса, Мамайды бек суьйгенлер, соннан себеп аты коьп фольклор шыгармаларында айтылады. Онынъ акында аьлемет йыр Иртыштан Манан сувына дейим яшаган

ата-бабаларымыз бан суьйип йырлаганлар. Эпоска коьре, Мамайдынъ аталыгы бизим халкка ийги белгили персонаж болады. Йырда Асан-абыз (Асан Кайгылыга суьйтип халк айткан) Мамай акында булай деген:

Алабугатта Мамай тувды деп,
Кундакта Мамай оьсти деп,
Корасанда асыл кылыш кесилди.
Ногайда хан Мамай болды деп,
Бухарда сувсар боьрклер пишилди.
Хан такта Мамай болды деп,
Хан сарайлар салды деп,
Ханлык ога келди деп,
Кан-тоьгислер энди болды деп,
Кара ногай коьп халкы
Кобп куванды, суьйинди.

Бу Мамай, хан тувыл, бий де болмаган. Болмаса да, халк арасында баьтирдинъ аты бек сыйланган, боьтен де оьлгеннен сонъ.

Мамайдынъ балалары болмаган, онынъ атын халк данък эткен. Ол оьлгенде, бурынгы ата-бабаларымыз эткенлеринше, оны, кабырында тоьбе коьтерип, коьмгенлер. Мамай деп аталган тоьбелер Астарханнынъ касында аьли де бар. Онынъ атын сувлар да юргистедилер, айтпага Ставрополь каладынъ касында Мамайка деген сув агады.

Айлак та сейирли бир тоьбе соьлеге дейим Волгоградтынъ касында (Мамаев курган) орынласады. Онда озган Аталык кавгада оьлгенлерге айтылган мемориал куралган. Бизге баьримизге де «Эл Анасына» салынган эстелик яхшы белгили. Сол эстеликке караган сайын Аталык кавгада немецлер мен согысып оьлген баьтирлердинъ йигитлигин эм XVI-ншы аьсирде яшаган бизим Мамай баьтир де эске туьседи.

МУЬИЗ

Муьйиз ногай халкта ырымлы зат болып саналган. Койдынъ, эшкидинъ, малдынъ, агаш, шоьл кийиклердинъ муьйизи коьп затларда кулланылган. Бурынгы аьдемлер муьйизден пышакларга сап, ишимлик куйылган савыт ясаганлар, саз алат эткенлер. Аьвелгиде халкымыздынъ арасында муьйизден аьлемет анълар шыгаратаган усталар болганлар. Ногайлар абы-

райы йогары болган, оьнери мен, йигитлиги мен белгиленген аьдемди «Халкымызга муьйиз!» деп мактаганлар. Оьзги халкларда да муьйиз ырымлы зат болган, мысалыга, литовецлерде муьйизге *скальса* дегенлер эм оны берекет, наьсип аькелуьвши деп санаганлар.

Ногайлардынъ арасында уьйкен сый кошкар муьйизге берилген. Эгер ногай аьдем юрт этпеге ер сайласа, сол ерге берекет, наьсип келсин деп кошкардынъ муьйизлерин коьмгенлер. Керекшиннинъ, бугыдынъ муьйизлерин яшаган уьйдинъ иргелерине ярасык уьшин такканлар. Ногай кийизлерде кошкар муьйизди суьвретлегенлер. Онынъ суьвретлери аьдем кийимде де орынласкан. Бурынгылар кошкар муьйиз бен куьпли кудайды билдиргенлер.

Ногайлар сынган яде кесилген муьйиссиз айванга *токал* дегенлер. Аьвелгиде уьйдеги пишеге *байпише*, яс, соьзи юрмеген кыскаяклыга *токал* дегенлер.

МУЬШЕЛ

Муьшел – он эки йыллык халк календарьдинъ аты. Ол ногайлардынъ ата-бабаларында айлак бурынгы заманлардан бери белгили эм бурынгы орхон-енисей язбаларга коьре тюрклерде де болган. Муьшел он эки айлы йыллардан туьзилген. Аьр-бир йыл он эки айдан куралган, аьр-бир айда йыклар (юмалар), аьр-бир йыкта етисер куьнлери болганлар. 1963-нши йылда баьспаланган «Ногайша-орысша соьзликте» йыллардынъ атлары ман муьшел берилген. Муьшел акында оьзлерининъ шыгармаларында белгили язуьшы Суьюн Капаев эм тарих илмилердинъ докторы Рамазан Керейтов та язганлар.

Он эки йыллык календарьдинъ биринши йылы *шышкан йылы* болган. Онадан сонъ барганлар: *сыйыр йылы*, *барс йылы*, *коян йылы*, *балык йылы*, *йылан йылы*, *йылкы йылы*, *кой йылы*, *мешин йылы*, *тавык йылы*, *ийт йылы*, *донъыз йылы*. Ногайлар коьп оьмирлердинъ ишинде аьр йылды да оьзлеринше белгилегенлер. Айтпага, шышкан йылы аслык онълы, сыйыр эм барс йыллары да аьруьв йыллар деп саналганлар. Мине аьлим Рамазан Керейтов: «Барс йылында баьри битер, баьри битпесе де тары битер» деп халкымызда йыллардынъ аьлин айткан такпаklar бар экенин коьрсеткен.

Халкта тагы да йылларды сапатлав бар:

*Барс йылы – байлык,
Йылкы йылы – тойлык,
Сыйыр йылы – токлык,
Кой йылы – кытлык,
Коян йылы – йотлык.*

Коян эм балык йыллары яман йыллар деп саналганлар. Йылан йылына туурлише каралган, бу йылда кавга, табиат казалар болмага болган, йыл ози йылы болса да, аслык онь болувга уйкен сеним болмаган. Йылкы йылдынъ кысы каты болган, болса да бу йылды халк суыйген, айтпага, язувшы Суюн Капаев: «Йылкы йылым алдыда» деген айтувды язганларында келтиреди. Сол айтувда йылкы йыл халкымызда наьсип аькеледи деп белгиленген. Бу йылда аьдемде бактысын ашатаган озьгерислер озбага болган.

Кой ман тавык йыллары бек яман деп белгиленмеселерде, кантоьгисли болып кетпеге болганлар. Бек сенимсиз эм ашшы мешин йылы оьткен. Ийт йылы да авыр озган, бу йылда аьдемлер шыдамлыгын коьрсетпеге керек болганлар. Донъыз йылда да табиат казалар, кантоьгисли кавгалар кутеди деп сенгенлер.

Ногай халкта сакланмаса да, таьнърисаналув (тенгрианское летоисчисление) ман бес муьшел бир йыл деп саналган. Бурынгы Баба-элде де (Вавилонда) сондай саналув болганы белгили. Казах аьлимлер (Т. Асемкулов) аьдемдинъ яшавынынъ болжалы 120 йыл болмага керек дейдилер, ол тангирисаналув ман эки йыл. Тангирисаналув календарь мен аьли 270-ншы йыл озады. Соьле сол сан ман 16 мынъ йылдан арткан.

«Туье калай алданган» деген энъгиме Тахир Акманбетовтынъ «Алак косак» деген халк эртегилер йыйынтыгыннан алынган.

Туье калай алданган

Бурын-бурын заманда ян-януварлар, курт-кумырскалар бир тили мен соьйлейтаган болганлар. Суьйтип олар хабарласпага каьрлерин, кайгыларын айтпага бирге йыйыладылар. Олар кышкырысадылар, бакырасадылар, бир бирлерин эситпейдилер, кышкырыкларыннан да ел эсип баслайды. Сол заманда коьпти билген обыр-кус бир тынысы ман елди токтады эм баьрисин озьине тынълатады.

– Бизге заманды айырып уйренмеге керек. Онсыз биз уйкен, кишкейди, эрте-кешти билмей юреекпиз. Сонынъ ушин, йылларга атлар бермеге керек. Энгъ кыйыны биринши йылды атамага, ким де биринши болгысы келеди. Келинъиз, куън тувганнынъ биринши коьргенге йылдынъ басы тийисли этеек, – деген ол.

Сонда баьрисиннен бек туье суьйинген: ондай бойы ман ол коьрмесе, ким коьреекти куьннинъ тувганын... Эм ол оьктемсип тоьбединъ басына минип ян-якка карайды. Сонда туьединъ аяк астына туьспеге аз калган шышкан: «Муна адавыстан басымды алалмаспан, эгер ерде калсам», – деп туье уьстине минеди, басына йоргалайды. Шышкан оьзи ала-бакырыктан не зат йыйын акында болганында анъламаган. Солай басын сав калдыраякты ойлап турганда:

– Аьжейип, аьжейип! Куьн туваятыр! Танъ белгисин берятыр! – деп бакырады.

Соны баьриси де эситедилер. Адалаган туье басын булгайды. Бир зат анъламаган шышкан тоьбеге каткып туьседи, онда онынъ ини болган экен. Туье ашувланганнан шышканды эземен деп, отка янаятыргандай болып, куьл тоьбеде авнайды, тебинеди.

Соннан бери биринши йыл болып Шышкан йылы саналады. Туье болса, муьшел йыл санавына кирмей калады. Эм куьл тоьбе коьрсе, ол шоьгеди, авнайды, шышканды эзип, ашувын алаяк болады. Сол заттан сонъ акылсызлык эткен кисиге «бойынъ туьедей, акылынъ туьймедей», дейдилер.

МЫС

Мыс деп мифологияда аьдем ийисине айтылган. Яшавда аьруьв ийис шыкса, «мыс кокыйды» деп айтылады. Товарыхларда *ас-мыс* деп айтылган аьдем ийис пен байланыслы. Айтпага, азазил тириликлер, елмавыз, каракус, топекоьз аьдем ийисин сезселер: «Ас-мыс ийис – аьдем ийис!» деп ясырынган аьдемди излейдилер.

НАРТ

Нарт деп данъкы шыккан баьтирге айтылган. Мифологияда бу соьз бен бурынгы аьдемлердинъ биринши болган тайпасын санаганлар. Нартлар кавказ халкларда айлак белгили

болганлар. Айтпага, осетинлерде, карашай-балкарларда, адыглерде, абхазларда, кумыкларда эм т.б. эпикалы нарт йырлар бар.

«Нарты. Карашай-балкар халктынъ баытир эпосы» деген академ баспалав китапта алим Т.М. Хаджиева булай язады: «Эгер кавказ йорыклар бир ерде яшаган халклардынъ юзлерининъ сыпатлары эм кылык бирлиги мен белгиленселер, тюрк-монгол халкларда асыл, этника эм тил кардашлык пан, бурынгы эпос бирлиги мен коьрсетилген. Орта Азия халклардынъ эпикалы эстеликлерди тил, эм стилистика белгилери, ятлав туьзилуьв ортаклыгы кардашластырган, якутларды, алтай-саян халкларды, монголларды сюжетлердинъ келисуьви, болган затлардынъ бирдейлиги, мифологиялы эм табынуьвлардынъ ортак келбетлери бек якын коьрсеткен».

Нарт эпостынъ энъ алдышы алыми В.И. Абаев *нарт* деген соьзди осетин-аланлар монголлардан алганлар, деп язган. Монголлар куьнге *нара* дегенлер. Эм алимнинъ ойынша, нарт деп «куьн балаларына» айтылган. *Нар* деген соьз ногайларда, казахларда, каракалпакларда эм тагы да баска тюрк халкларда кенъ яйылганы акында айтпасак туьз болмас. Ногайлар бир оьркешли туьединъ эркегине *нар* дегенлер. Казахлар ярык кызыл туьске *нарттай*, бек мазаллы, куьшлиге *нар* дегенлер. Ногайлар камыстай оьскен оьсимликке (тростникке) *наркамьс* деп айтканлар. Карашай-балкарлар эм ногайлар тавда оьскен терекке (орысша ель) *нарат* дегенлер. Мифологиялы келбет *нарт* ногай баытир йырларда тез раскан. Йыравлар баытир минсиз экенин билдиреек болса, бу соьзди кулланганлар. Атаклы «Эдиге» йырында Эдигединъ улы Нурадин оьзи акында булай айтады:

Яныма алпыс явлар иертип,
Нарт сайлаган мырзаман,
Кыйыны тийген баытирге,
Кыйын коьрген пақырга,
Алапасын артык берген мырзаман.

Ногайларда кавказ халкларда болган нарт таварыхларга усаган энъгимелер сакланганлар. Айтылган Акбилек кыз акында энъгиме шеркешлердеги Адюох кыз акындагы энъгимесине усас келеди. Бу ерде айтып озбага керек: тарихлы адабиятта, орыс кавгалы документлерде алыги Адюох калага ногайша Акбилек-кала деп айтылган. Ырувга ат берген, атасынынъ оьшин алган Ашамай бала акында ногай энъгиме шеркеш,

карашай, осетин халкларда айтылган Ачемез акында энъгиге мен уаслыгы бек сезиледи. Бу уаслыклар акында автор обзининъ «Ольимсиз аьжел» деген шыгармасында язган (11, с. 474). Ногайша «Ашамай акында йыр» уыйкен, коьп заман хабарланган. Уыйкенлиги уьшин ол китаптынъ «Косымшага» киргистилген.

ОЙСЫЛ-АТА, ОЙСЫЛ-КАРА

Ойсыл-ата, Ойсыл-Кара – мифологияда белгили персонаж. Ол туьелерге эм туье асыравшыларга бас-коьз болган ие атасы. Ногайлар коьптен бербетин туье сакламайдылар. Аьвелгиде туье халкымызда суьйген малларынынъ бириси болган. Озган оьмирликтинъ етписинши йылларында Караногайдагы бир совхозда он туье бар эди, оны да йок эттилер. Малды карав йорык тамырыннан уьзилген. Туье оьзи оьзине ем тавып, багылып юрген. Онынъ зарары эсе, пайдасы коьп болган: юниннен кийим тиккенлер, кийизлер эткенлер, даьмли суьтин ишкенлер, майы-эти аска яраган. Энъ баслапкы туье авыр ислерди эткен, ога салып юклерди, термелерди коьширгенлер. Асан Кайгылы, Коркут, Сеит-баба эм с. б. мифология персонажлардынъ айырылмас коьликлери туьелер болган. «Ата» деген баста туьрли-туьрли маллардынъ аталары акында йыр берилген, сонда мунавдай сыдыралар бар:

Туье атасы – Ойсыл-Кара,
Туье берсень бойлысын бер.

Ойсыл-Кара казах халкында да яхшы белгили. Бир неше казах аьлимлер иесимининъ *Кара* деген косымшасы болганы уьшин туье атасы негр болган дегенлер. Хорезмдеги оьзбеклер туье атасына Султан Ваис деген ат бергенлер, туркменлер оны Мухаммед пайхамбардынъ киеви деп санаганлар.

Ногайларда туье акында таварыхлар коьп. «Елмая» эм «Туье» деген басларды да каранъыз.

ОТ ПАН ЮРУЬВ

Бу аьдет озган оьмирликтинъ 70-нши йылларында ногай тойларда этилип турган. Келинди яс уыйге туьсирмей, бир

кардашларынынъ уйине туьсиргенлер. Ол туьскен уйде он куьн, бирерде оннан да артык куьн турган. Сол заманда тенълер, дослар келип, ясларды алгыслап, ойын курап, ас ишип уйленееклердинъ коьнгиллерин авлаганлар. Мунда киев де, ясы уйкен кардашларыннан тартынып, олардан ясырынып келмеге шалыскан. Сонъ келинди киевдинъ уйине аькетип, «бет ашар» аьдетти («Бет ашар, бет йылытув» басты каранъыз) эткенде, каранъа болганда, келин туьскен уйден киевди шыгарганлар, яс аьдемлер тоьгерегинде куьплесип, уйине аькеткенлер. Сонда яс аьдемлердинъ саны юзден арткан эм олар баьриси де колларында от ягылган таяклар ыслап, «орайда» шалып, йырлар йырлап барганлар.

Ногай аьдетлерди йыйып тергеген Сакинат Гаджиева бу зат акында булай язган: «Яс аьдемлер от янган таяклар ыслап, «йойылган ясты» уйге аькететаганлары акында айтып, йырлар йырлап орам ман барганлар. Бу юруув эм савлай аьдет «Киев шыккан той» деп аталган. Сол аьдет кобан эм куьми ногайларда этилген. Суьйтип киевди куьндиз бет ашар аьдет этилген пешке (боьлмеге) аькелгенлер. Уй боьлмесинде куьндиз бет ашар аьдетти озгарган кыскаяклылар олтырганлар. Пишелердинъ уйкенлери ясты эт эм сербет-сув ман йольккан. Ол яска суьйдимли кепте «канъыма» деп, «кайда юресин адасып» деп, «уьйде куьлыклар сени саклайды» деп ойнап соьйлеген. Яс болса, боьрк кийилген басын тоьмен салып, туьздаьм этип, бираз сербет-сув увуртлап, баьри затты касындагы яска берген. Сонъ тартынып, шыкпага асыккан, ама пишелер оны ыслап, таяклар ман тоьбелегендей этип, ойнап коьрсеткенлер» (с. 99).

Сол от пан юруув аьдетти «адаскан ясты кайтарув» аьдет деп атамага боляк. Кыз туьсирилгенде, яс уйкен кардашларына «ашык этуьв» куьнлер мен алданганы уьшин уялган, атасына коьринмей юрген. От ягылган таяклар ман юруув каранъада йол излевди, ярык яшавга келуьвди, «ойнав яшав» биткенин билдирген. Пишелер ойнап таяклар ман согып, ясты каьрсиз «ашык этип юргени уьшин» язалайтаганларын коьрсеткенлер.

ОЫШ АЛУВ, КЕК АЛУВ, КАН АЛУВ

Оьш алув, кек алув, кан алув – бурынгы аьдет, ногайдынъ яшав йорыгы. Бас дегенлей ол аьдет биревдинъ колыннан атасы оьлсе, соны оьлтирген аьдемнинъ канын алув ман байланыслы. Оннан сонъ кардашы уьшин, тукумы уьшин, халкы

уьшин явлардан оьш алганлар. «Аккан канды, тек кан ман токтатпага болады», – дегенлер бизим ата-бабаларымыз.

Баьтир йырларда баьтирдинь энъ биринши борышы ол атасы уьшин оьш алув болган. Сол кепте «Эдиге», «Копланлы», «Айсылдынъ улы Амет», «Шора-баьтир», «Ашамай» деген йырлар туьзилгенлер, оьш алув сюжетти козгайтаган энъ баслапкы себеп болган. Энъ уьйкен оьш алув бизим атаклы «Эдиге» йырында суьвретленген. Эдигединъ улы Нурадин карт атасы Кутлыкаядынъ канын Токтамыс ханнан алганы ногай халктынъ акылын бир неше оьмирлерге тутандырып ярыкландырган. Сол зат болганнан сонъ Ногай Ордада да, Крым ханлыгында да кыралдынъ аьскер басшысын *нурадин* деп атап баслаганлар.

Бу сорап ман байланыслы кызыккы мысалылар фольклорист эм язувшы Тахир Акманбетов келтиреди. «Кийгиз капта оьлгир, Калганлары да соны коьргир» деген каргысты тергеп келип, аьр бир каргавдынъ маьнеси бар, тек аьлиги заманда, ол затка тийисли эс берилмейди, – деп язады. Айтпага, капта оьлгир деген каргав бурынгыдан калган каргавлардынъ бириси болады. Эгер биревдинъ каны ерге тоьгилсе, аьдет бойынша, суьек алыскан, кан кардашлары, оьш алмага керек боладылар... Биревдинъ каны ерге тоьгилип, оьш алынмаса, онынъ яны парахат болмас, яткан ери канлы болар, тайпасынынъ ырызкысы, данъкы ерге синген кандай болар дейдилер. Сол саялы бурынгылар, куьнали бир аьдемди капка олтыртып, тоьбединъ басыннан ерге таслап топыракка тамшы канын актырмай, янын шыгарганлар, неге десе топыракка каны агылмаган аьдем уьшин оьш алынмайды».

Тахир Акманбетов хабарлайтаган зат бек бурын заманларда да болган. Айтпага, бурынгы тюрк каганатта, Шынъыз-хан империясында да шуьшли ханларды, олардынъ тукымларынан аьдемлерди, кан тоьктирмей, кийиз капка олтыртып, арка суьегин сындырып язалаганлар. Ол басшы урпагында кантоьгис болмасын деп этилген, эм сондай язалавлар акында тарихта аз хабарланмаган.

Копь ногай таварыхларда анасы баласын аяп, онынъ басын баьледен саклар уьшин, атасы кайтип оьлгенин айтпай асыраган. «Айсылдынъ улы Амет», «Ашамай», «Эдиге» деген йырларда. Болса да яс оьспир кырдан эситкен эм анасы оьзи айтканын суьйип, оннан сораган. Анасы ясырса, баласы казанда кайнаган мамырса ман яде кувырылган талкан ман анасынынъ колын куьйдирип, авырткышай тургыстып, атасы кайтип оьлгенин сорап билген, сонъ канлыдан канын алган. Баска таварыхларда курсагында бала ман калып, тапкан улын

кишкейлей атасы ушин кан алувга уйретип оьстирген хатынлар да аз болмаган. Халк шыгармаларында байы оьлтирилип ялгыз калган пише баласын эмгисткенде, баласы ашувлы болсын деп, оны ийттинъ куьшелегине, боьридинъ буьлдиригине эмистетаган эмшегине тийгисткен, атасынынъ канын алсын деп.

Бирерде кан алатаган ырувлар арасында ярасув да болган. Халк оьш алувдан тамам безсе аьдемлерди йыйып, боьген де сонъы кере канды алмага борышлыды, явласувды токтатпага тилегенлер. Сол яктан разылыкты алсалар, сонъы кере кан алатаган аксакал ман бирге кан тоьгеек болганларга барганлар, сонда куьн кавысканда келип, азбарга етпей атлардан туьсип, тизлерине шоьнькип оьшлескенлердинъ уйлерине дейим барганлар. Сакаманлар тилеклерин айтып, кешируув алгышай тизлерине шоьнькип турганлар, ярасув ушин мал, акша да бергенлер.

САВЫСКАН

Савыскан деп ярасык алагаз куска (сорока) айтылган. Ол мифологияда яман хабар еткерген, шагакай кус деп коьрсетилген. Савысканнынъ кышкырган сесиннен аьдемлер сескенгенлер, сонынъ ушин «Ак бугак» деген белгили ногай йырда деп айтылган:

Савысканнынъ баласы
Агыннан коьптир карасы,
Йигит соьйлеп, кыз куьлсе,
Шашыннан коьптир яласы.

Бу сыдыраларда айтылган савыскан яла ягувшы да болган деген ойды билдиреди.

САНДРАК-ТАРТУВ

Сандрак-тартув – бу кобыз бан шыгарылган анъ, бурынгыда ол кылкобызда тартылган. Сандрак тартув йинлердинъ ангы деп саналган. Халк арасында бек уста домбырашы, кобызшы, зурнашы болса, оларды йин каккан деп айтканлар. Олардынъ анъ шыгарувы аргы куьшлердинъ савкаты деп саналган. Йинлердинъ тойы акында таварых И. Капаевтинъ «Кобызшы»

деген хикаесининъ негизине салынган. Дин аьрекет эткенлер уста саз алатларда ойнавшылардынъ, йыршылардынъ, суьвретшилердинъ оьнерлери кара куьшлер мен байланыслы деп оларга терис караганлар. Эгер авылдаслар саз алатта ойнаганларды сукланышлы тынъласа, моллалар барып олардынъ алатларын сындырганлар. Бирев «Домбырасы янымды тирилтеди» дегенде, молла ашувланып, «Бу янсыз агаш!» деп, домбырады иргеге урып, сындырган дейдилер. «Булкай Орак-элиннен» деген энъгиме Орак-элинде (аьлиги Эркин-Юрт авылы) яшаган Харун Булкаевтен язылынган.

Булкай Орак-элиннен

Бу зат кавгадан алдынгы йылларында болган. Бир кайта Булкай атка минип конъысы Шабаз авылга аксамда йолланган эди. Ярты йолда каранъа туьскен. Орак-элиннен Шабаз авылдынъ арасы бир 10–12 шақырым болады.

Каранъа туьскенде, Булкай ат уьстинде барса да, коьзлери бир ябылып, бир ашылып калгып кетти. Каьпилестен минген аты уьркти, басын шайкады, тыпырдап токталып баслады. Булкай алдыда бир шав-шув эситти эм аьдемлердинъ суьлдерлерин коьрди. «Авылга энди де еткен йокпан, каранъада аьдемлер мунда кайдан шыккан экенлер?» – деп ол адалады. Ювык барганда, йыйылганлар кужыр кийингенлерине сейирсинди. Аьдемлер басларына куьрпе боьрклер, уьстилерине шепкенлер кийгенлер, беллеринде камалар такканлар. Суьйтип кийингенлерди ол тек бала шагында коьрген эди, аьли болса халк аьдетинше уьстилеринде гимнастерка, галифе, басларына картуз киедилер. Кама туьптен йок та болган... Бираз тасада тап тойдадай байраklar салынганын нокталарына туьрли туьсли явлыклар байланган атларды коьргенде Булкай тагы да бек кужырланды. Аьдемлер оны коьптен саклап тургандай Булкайды оьрметлеп алдылар. Бир эркек алдына шыгып, атын ыслап, ога туьспеге ярдамласты аьдемлер куьплесип турган ерге озгарды. Мундай уйкен сыйды яшавында коьрмеген Булкай йигерленип кетти. Оны оз авыл аьдемлери артык коьрмеген эдилер, аьли ога болса ят аьдемлер аныйтып оьрметлейдилер, тамаша...

Булкай эркеклер мен саламласты, ама биревдинъ де юзин айырмады. Сол саьатлей баьриси де шувластылар, анда-мунда шабыстылар, коьыз (гармонь) сеси де шыкты да, мылтыклар да атылдылар. Булкай тойга туьскенин анълады. Аьдемлер шабысканлары сол ерге тавкеше келеятырган болган. Келин

олтыртылган таышенке токталганда, басамагы алдында табаншал тоьседилер. Бирерден кужырлы кийинген кыскаяклылар табаншалдынъ эки ягында тизилдилер, келинди туьсиргенде, пишелер шертлевиклер, каьмпетлер, акша таслап, шашув эттилер. Келинди тоьгерекке курсап алдылар. Ойын басланды, кобыздан аьлемет анъ тоьгилди. Булкай сондай тартувды яшавында бир де эситпеген эди. Эркеклер кол соктылар, кыскаяклылар агаш колсоккышлар ман занъырадылар. Яслар: «Карс! Куьрс!» – деп бакырдылар. Ортага ойнамага шыккан яс «Ас-ус! Ас-мыс!» деп бийиди. Баскалар сызгырдылар, тагы да бек кол соктылар. Булкай да карс сокты, сызгырды, бакырды. Тоьгеректегилер онынъ завкына карап, ойнамага ортага ийтеп шыгардылар. Булкай биовди баслады да, кобыз тартувды да суьетаган эди, соннан себеп тап канатлы каздай «ушып», тамам талгышай ойыннан шыкпады. Ойын токталмай бара берди. Эркеклер арыган Булкайды колтыкларыныннан ыслап зыяпет салынган ас-тактага аькетип, олтырттылар. Булкай аьдемлердинъ шырайларын коьреек болып каьрлесе де, коьреалмады, басларын тек артыннан коьрди. Сыпырада кайдай да аслар тизилген, агаш табакларда этлер уьйилген, айырым йоьрме, кыйма салынган. Булкай бир кесек йоьрмеди сайлап, тагы да аьдемлердинъ юзлерин коьреек болады, ама тойлаган кисилер басларын бурдылар. Аьр дайым да ас ишеектен алдын ол «Пысымылла» айтып тамакланган, бу йол айтканма-айтпаганма, билмейди. Сол заманда ол олтырган еринде уйклап кеткен.

Танъ атканда, Булкай бирев оны ийнине каккышлаганнан уянады.

– Агай, сага не болган? – деп тувар айдап шыккан бала, оны эсин келтирип, сорайды.

Булкай колында курыган аттынъ богын ыслап, ерге ятып уйклаган экен. Узак болмаган ерде аты да туры. Ол колындагы затка карап, кеше коьрген тойды, колына емеге алган йоьрмеди эсине туьсирип, не зат болганын анъламады...

Бу ис Буралкы-йылгадынъ касында болган. Бурынгыда бу ерде эски мезарлар турган, соннынъ уьшин, карт аьдемлердинъ айтканларына коьре, аьруьв ер деп саналмаган. Буьгинлерде сол ерде асфальт трассада машиналар тез-тез согыладылар. Аьдемлер коьп оьлгени уьшин, Аьжел-йылга деп те ат бергенлер.

Булкай бу зат акында хабарын аьдемлерге айтпага суьйген, боьген де бек тойда эситкен кобыз тартув акында. Оьзи авызы ман йырлап та алган, халк сол анъга «сандрак тартув» яде «Булкайдынъ тартувы» деген.

Орак-элинде Кулий деген айтылган кобызшы кыскаяклы яшаган. Сол Булкайдынъ анъын кобыз бан тартып турган. Кулийди бала болып «йин каккан», соннан онынъ бир колы янсызланып калган дейтаган эдилер авылда. Бир колы ман ол калай кобыз тартканы анъламага кыйын, тек тарткан . Кулийдей уста кобызшы савлай ногай авылларда болмаган. Оны кобыз тартпага Ашылга да (Ставропольге), Пашинскеге (Черкесскке) де тойларга аькеткенлер. Оьзи Кулий енйил акыллы кыскаяклы деп саналган, соннан себеп авылда бир осал кылыклы кыскаяклы болса, ога: «Бу Кулийдей! Турган бир Кулий!» деп бетлегенлер. Аман да аьдемлер онынъ Булкай тартувын мутпаган эм Кулийди муьсиревли болып та эске алганлар.

САРАЙШЫК

Сарайшык – Ногай Ордадынъ бас каласы, халк шыгармаларда ырымлы кала.

Тарих билдирувьлерге коьре бу калады Алтын Ордадынъ Берке ханы XIII-нши оьмирликте курган, кала онынъ яз айларында туратаган беркитпеси болган. Алтын Ордадынъ заманында да Сарайшык ырымлы кала деп саналган. Онда ханлардынъ мезарлары турган, оьлген ханларды узактан аькелип бу ерге коьмгенлер. Оны ногай Ордадынъ бас каласы Эдиге эткен, сонъ онынъ тувдыклары да орталык этип тургустканлар. Калада Уллы бийдинъ сарайыннан баска, оькиметте басшылав исти юргисткен Кара-дуван сарай да болган. Онда басшылыкка ювык болмаган ханлар, бийдинъ кардашлары, дин аьрекешилер, бай тоьрешилер де яшаганлар. Олардан баска болып савдегерлер, ясавшы усталар, куьмисшилер, балыкшылар, эгиншилер эм тагы да баскалар турган. Сарайшыктагы мешитлердинъ мынаралары эректен коьзге илингенлер.

XVI-ншы оьмирликтинъ ортасыннан он етинши оьмирликтинъ басына дейим Ногай ордада Уллы бийдинъ орнына талас барады, соннан себеп согыслар токтамаган. Халк кыйналып, кыралдынъ давлети де азайган.

Сол заманнынъ эпсиз кыйынлыклары акында Тахир Акманбетов халк авызыннан язып алган «Конъырказдынъ бозлавы» тувган болар деп эске келеди. Шыгармадынъ акында «Конъыр-каз, ак-каз» деген баста айтып оздык. Бозлав тарихлы экенин ок сезиледи, неге десе онынъ ишинде Кейкуваттынъ

кызы Конъырказ деп айтылады. Кейкуват болса данъкы коьк-ке еткен Эдигединъ улларынынъ бириси, оьзи бек кайратлы аьдем болган. Ол яшавдан тайганнан сонъ Ногай Ордада сол канаттынъ басшысына «кейкуват» деп айтып баслаганлар.

«Конъырказдынъ бозлавы» коьп оьмирлер бойы йырланып келгенге, туьрленген, ога баска йырлардан сыдыралар да кирген. Сога коьре тоьменде берилген бозлавдан уьзик, бизим ойымызша, айырым йыр болып тувган, сонъ баска йырларга да киргистилген:

Ййиктынъ ягасында,
Сарайшыктынъ касында,
Канлы сув ман таласта
Балалар оьлди курсакта.
Аталар туьсти каьырга,
Сув ййылды далага.
Коькте сазаган кутырды,
Коьп ногайым шашырады.
Ай ман куьнлер кавысты,
Хан ман бийлер согысты.
Алыстылар, урсыстылар,
Халк языгына таластылар.
Ногай элиннен ырыс кетти,
Ногай элине урыс етти.
Айланасы юзик касындай
Сарайшыктан ногай кетти.
Сарайшык алды йылгашык,
Сарайшык арты сазбалшык.
Наьсип этпеди Кудайым,
Сарайшыкка кайтпады ногайым.

Бу йырдынъ сонъгы сыдыралары кеш тувган.

Калмыклар шапкынлык эткенше, ногайлар Сарайшыкта турганлар. Шапкынлыклар куьшли болган сайын, ногайлар Астархан воеводадынъ буршавларына да карамай, Эдилдеп оьтип, Крым ханлыкка кеткенлер. Бас деп калмыклар Ййиктынъ сол бетинде Ем оьзенининъ бойында яшаган Алтыул уьлисти аладылар, бойсындырадылар. Соннан себеп олардынъ аьскерининъ бир кесеги ембойлык ногайлар боладылар эм Ногай Орда ман кавга бардырадылар. Сол кыянатлык халктынъ эсинде коьп оьмирлер бойы сакланып келеди.

Ногай Ордадынъ сонъгы бийи Канай болганда (1630 й.), куьнтувардан келген калмыклар ишки согыслардан осалланган, бирлик болмаганнан шашыраган Ордады бузадылар, ерлерин

аладылар, халкты тонайдылар, коьп аьдемлерди есирлейдилер. Согыста яраланган Канай халктынъ бир кесегин Эдилден Крым бетке коьширеди, баска кесеги калмыкларга бойсынып Ем озен бетте калады. Ногайлардынъ тагы да коьп санлы куьби, бурынгыдан Яйыктынъ йогарында, Башкирияда эм Оренбург даласында яшап келгенлер эм сондагы халклар ман карысып, биревлери татар, баскалары – ногайбаклар, озгелери казах боладылар.

1630 йылдан сонъ ногайлар Сарайшыкка кайтпайдылар. Бир кесек заман онда калмыклар яшайдылар. Кашалмай калган ярлы эгиншилер, балыкшылар эм усталар калмык тайшыларда ыргат болып юредилер. Айтпага, ногай бийдинъ Кара-дуванындагы аьдемлери (канцеляриядынъ ишилери болып), калмык тайшылардынъ атыннан Меску патшасына, Крым ханга эм баска ерлерге ногай тилде хатлар язганлар.

XVIII-нши оьмирликте калмыклар орыс патшасынынъ салган шартларына шыдаямал, артка Куьнтувар эллерине кеткенде, Сарайшык орыс казаклардынъ форпосты болады.

Ама ногайлардынъ бас каласынынъ аты халктынъ эсинен кетпейди. Ол аьлиге дейим халктынъ кайтпаска кеткен кайратлы, наьсипли шагын белгилейди. Ногай аьдемге мифологиядагы Сарайшыктынъ сувврет келбети оьктемлик те, оькиниш сезимди де тувдырады...

СЕИТ-БАБА

Сеит-баба – айтылган ногай авлие, дугаьжи. Ол XVIII-нши оьмирде яшаган болса да, мифологиялы персонажга айланган.

1908-нши йылда атаклы ногай аьлим, казанлылар арасында да бек белгили ногай ярыкландырувшы Абрахман Умеров Астархан калада оззининъ байыр типографиясында «Тарих Саид-Заде» деп аталган Сеит-бабадынъ шежиресин (родословная) баспалаган. Онда асылы Мухаммед пайхамбардан барган сеидлер акында хабарлав берилген. Сеидлердинъ «сеит-алтаяк» деген тармагы ногай халк арасында кенъ таралган. Сол ырувдан мусылман диннинъ аьрекетшиси карагаш ногай Сеит-баба да шыккан.

Астархан областинде туьзилген «Сеит-баба фондынынъ» шалысувы эм Казахстан республикадынъ коьмеги мен 2001 йылда Кишкей Арал авылда, авлие мезарлар турган ерде тарих-маданият комплекси салынды. Кабырлардынъ касына

кешенелер, азбарда комплекстинъ исшилери яшагандай уый этилди. Уыйде конактарга да боьлмелер бар. Комплекстинъ тоьгерегинде темирден шилтер кора тартылган. Сеит-бабадынъ кабырынынъ касындагы кешенесининъ янлары бир бирине япсарластырылып тактадан согылган, басы сырланган теле-тин мен ябылган. Кешенединъ алдына бек уыйкен болмаган эски сынтас олтыртылган, курылыстынъ куынтувар бетинде басынъды сугып болгандай тесик бар – тилек этип келген аьдемлер оннан топырак алып кетедилер.

Тас тоьселген сокпаклар Боекей-ханнынъ эм Сеит-бабадынъ кызы Нур-Джамалдынъ кабырларына шыгарадылар. кысаякладынъ кабырынынъ тоьгерегине темир кора тартылган, шетинде, кол тийгистип болгандай, сынтасы турады.

Боекей-ханнынъ кабыры – тоьбединъ уьстинде. Онда термеге усатылып темир керегелери этилген, янлары да, уьсти ашык кешене курылган. Юзык ерде онынъ пишесининъ эм Зауршише-бакшыдынъ кабырлары орынласкан. Ол кысаяклыды Боекей-хан аьдемлерди эмлемеге Сириядан шақырган болган. Комплекстинъ ишинде баска кабырлар да бар. Бу мезар эки уллы атлары ман аталган – ногай Сеит-баба эм казах Боекей-хан.

Сеит-бабадынъ толы аты Сеит бин Кулбай Саит Гали. Шежиреде онынъ аты Нурмухаммед бин Саид Али деп берилген. Ол 1741-нши йылда Хожатай авылында тувган. Он ети ясына толганда Мекка-Мединага аьжиликке барган. Яслай ол Афганистанда, Индияда эм т. б. ерлерде болган.

Сеит-баба Бухарада, Туркестанда, Багдадта, Мисирде окыган, супы (суфий) окувдынъ Мурхис Муршид деген дережесине тийисли этилген. XIX-ншы оьмирликтинъ басында Сеит-баба тувган якларына кайтады билимин кызганмай мектептерде балаларды окытады.

Сеит-баба аьдемлерди эмлейтаган бакшы сулыбы ман да бек белгили болады. Ога ян-яктан авыр маразлы аьдемлер келип, эмлев усталыгы ман аяк уьстине турганлар. Онынъ акында халк арасында коьп кызыклы хабарлар яйылган. Сеит-баба айванлардынъ, куслардынъ тилин билген олар ман айкаспага суйген дейдилер. Бакшылык усталыгында ол коянды егип, аьлемди айланган деген кызыклы хабарлар халк арасында яйылган.

Сеит-баба 1812-нши йыл дуныядан бас кешкен. Онынъ кызы да, тувдыктары да эмлевши болганы да белгили. Олар коьп заман мезардынъ саклавшылары, мужавирлери болып турганлар.

Эки юз йылдан артык Сеит-бабадынъ мезарына йол уьзилмейди. Бир затка ынанмайтаган авыр совет заманында да мунда аьдемлер келетаган тилеклерди толтырганы, маразлыларды сав эткени акында туьрли хабарлар бар, бир нешеви интернетте баспаланганлар.

Кшикей аралдагы сейирликлер

«Мундай зат болып болмайтаган. Онкология маразы ман авырган Флюра Маркабаевадынъ сисиклери оьзи оьзиннен кайтып баслаганлар», – деп врачлар колларын яядылар.

Йыл артта Астархан яшавшысы Флюра Забиховна Маркабаевага экинши стадиялы рак деген кавыфлы диагнозды салганлар. Операцияды тез этпеге керек болган, ама оннан алдын оьлим аьлге етип, реанимацияга туьсип, тегаран сав калган, юреги авырыптаган кыскаяклы пышак тийгенин коьтерип болмаган.

«Кеше-куьндиз не этеегимди билмей медицинасыз эмлейтаган амал таппага керек деп, ойдадым. Уьйлеринде карайтаган эмшилерди излеп, соларга юрип басладым. Сол заманда, мага киели ерлерге бармага керек деп, эмшилердинъ биреви айтты, баска бирев Сеит-бабадынъ мезары акында хабарлады.

– Сол авылга келгенде, ашык, алал яшавшылар ман коьригим. Олар «Атайга келдинъме?» – деп куьлемсиреп сорадылар. Бу авылда авыр мараз бан авырыптаганлар йок, коьп йыл яшайтаганлар да аз тувыллар», – деп Флюра эслеп, Сеит-бабадынъ мезарына барганын хабарлайды...

– Авылдан шыгып, мезар бетке барганда, мага ак туье расты. Товарыхлар бойынша «Сеит-баба атларды, туьелерди, ийтлерди суьйген, олардынъ тиллерин билген. Ол оьлгеннен сонъ да, мужавирлердинъ хабарларына коьре, мезарына айванлар, кийиклер келетаган болганлар. Сонынъ уьшин ак туьеди ийги белги деп ойдадым, кувандым, – дейди кыскаяклы. Мезарда дува кылады, Сеит-бабага муьсиревлигин айтады эм сондагы конагуьйде конмага токтасады...

– Мага туьнде куьжырлы туьс энди, – деп хатын эске алады. – Меним коькирегиме бир эркектинъ яланъ аяклары басып турганын коьремен. Сол басувдан йылы келип баслайды... Сонъ таныс болмаган киси басына ак явлык байлады да, йок болды.

Туьсине энген киси Сеит-баба болганына кыскаяклы шекленмейди. Эм сол энген туьс Флюрадынъ савлай яшавын тоьнгътерип авдарады. Эпсиз зат болды!... Флюра Маркабаева уьш ай кеткеннен сонъ больницага барганда, врачлар колларынынъ ййып: «Бу зат болганына ыйнанмаймыз! Сисик кемип баслаган. Экинши стадиядынъ орнына биринши стадия. Сондай зат болмайтаган, рак таймайтаган!». Астархан онкологлар мараз булай оьткенин бир де коьрмегенлер эм бу зтты биревге де туьсиндирип болмайдылар.

Тек оьзи Флюра Забиховна:

– Аьдемнинъ дени тап савыттай пайдалы эм зарарлы энергияды тургыстады, ама йьллар бойы коьп зарарлы энергия йьйылады. Мине куьнделигимизде бирев мен урсысак, биревге акис карасак, коьнъил бузылса, зарарлы энергия келеди. Мен Сеит-бабага барганда, ак юректен яхшылык тиледим юрегим ашылды, деним босанды, тазаланды, пайдалы энергияды шақырдым. Сеит-баба мага ярдамласты, яхшылык берди, аьдемнинъ яны ашык болмага, ишинде таза ойлар тувмага керек.

Сыхырлы хабарлар

Сеит-баба XVIII-нши оьмирликте тувган. Ол сав заманында айтылган эмши болган. Йогарда атылганлай, ол оьлгеннен сонъ да авырган аьдемлер кабырына токтамай эмлевге келеди. Сынтас кайсы куьнде де йьлы берип турады.

Сеит-бабадынъ касында Боекей-хан койылган. Ол яшавында бек акыллы, халкка тынышлык йораган хан болган. Эки айтылган аьдем дос болганлар. Сонынъ уьшин бир-бирининъ касында коьмгенлер. Боекей-ханнынъ кабыры да ырымлы деп саналады. Ол да аьдемлердинъ тилеклерин толтырады: ислерине коьмек этеди, яшавда болган келиспевликлерди туьзетеди.

Уллы Боекей-ханнынъ касында онынъ пишеси Гитанаханым койылган. Ол яс заманында ярасыклыгын картайганда да йоймаган. Онынъ кабырындагы сынтас кужырлы аьриплер мен язылган бар. Узак болмаган ерде турган Зауршишебакшыдынъ кабырларына, аьдетинше, кыскаяклылар келдилер. Олар котырларды эм баска сондай авырувларды тайдырады, эрге бармага да, бала таппага да ярдамласады деп сенгенлер. Кыскаяклылар юзлерине ярасыклык келсин деп, сынтаска коллары ман тийип, сонъ оьз бетлерин сыйпайдылар, юзлери коьркленеди, дейдилер...

Бу интернет баспалавларда тагы да аьжейипли хабарлар бар. Айтпага, коьзлери коьрмей баслаган бир эркек Сеит-бабадынъ мезарына келип тилеклер эткен. Коьрип баслаганда, ол Кишкей Аралда уый алып, яшап та калган. Алдын кара коьзилдирик кийип юрген, аьли сав болган эркектинъ мезарга келгенин куьн сайын коьрмеге болады. Ол аьли де сол авылда яшайды. Аракы ишип авырыйтаганларга да Сеит-баба коьмек этеди, бир неше аьдемге ол зарарлы кылыкларын койдырган, дейдилер.

СУВ-АТ

Сув-ат – сувда яшайтаган мифологиялык персонаж. Сондай атларды айтылган энъгимели йылкышы Камбар-ата асыраган («Камбар-юлдыз», «Камбар-ата» деген басларды каранъыз). Фольклор шыгармаларда коьлде, тенъизде, оьзенде яшаган атлар тез-тез расадылар. Сувда яшаса да, оларга аспан ман байланыстырып *коьк-ат* деп те айтканлар.

Таварыхларга коьре, сув-ат сувдан сийрек шыккан, оларды бирев коьрип калса, сога наьсип аькеледи деп сайылган. Казах фольклорда сув-атка *сувын-ат* деп айтадылар. Сондай аталув ногайларда болганга Сунжи мырзалардынъ асылы акында энъгиме шаат болады. Сол тукумнынъ негизинде *суын* деген соьз болганы ок сезиледи. «Сунжи мырзалардынъ асылы» деген энъгимеди автор Эркин-Юрт (алдынъы Орак-эли) авылында яшаган Якуб Суьйиндииковтан язып алган эм оьзинше хабарлайды.

Сунжи мырзалардынъ асылы

Бизим картлар булай хабарды айтканлар. Аьвелгиде ногайлардынъ бир кесеги аьли осетинлер, ингушлар туратган ерлер бетте яшаганлар. Сондагы кишкей ногай авылда бир оьксиз яс болган. Курдаьжилер авыл авылдан кыдырып, ийне, туьйрегиш, туьйме, кармак, беки деген вуак-туьек затларды сатып юргенде кишкей бала заманында ол арбасынынъ артыннан авылга келген. Бала кайдан келгенин, ким экенин бирев де билмеген. Авылдынъ аьдемлери балады мешитте яшамага токтасканлар. Оьксиздинъ куьни каранъы дегенлей, баладынъ яшавы да енъил болмаган, ата-анадынъ

йылувын эш билмей оьскен. Авылдынъ ямагаты ога коьмек эткен: биреви ас берген, экиншиси кийим кийгисткен, молла окувга уйреткен... Ол оьскенде, аьдемлердинъ бузавларын, койларын баккан.

Бир кере сув ягада бузавлар багып турганда ол, тенълери мен юрген мырзадынъ кызын ярасык коьреди эм сол куьннен алып навасын йойып, онынъ акында ойлайды. Куьндиз де, кеше де тек сол кызды эске алады. Яс кыз алаяк уьшин калым берилетаганын билген, мырзадынъ кызына болса коьп байлык керегин де ийги анълаган. Тек ойыннан кызды шыгарып таслап болмаган...

Яз куьнлеринде ол бузавлары ман бирге сувягада конып калатаган да болган. Коьгоьленге ямшысын тоьсеп, янтайып, толкынлардынъ шувылдаган сесин тынълап, болаяк яшавын ойланып, мызгап, уйклаган. «Ис – мырадтан» деп халк туврасын айткан, аьдем каты ниетте турса, мырадына етпей болмайды. Бир кеше сувягада уйклаганда, яс туьнде шав-шувдан уянган. Ол коьктеги толы ай номай ярыгын яйган агынлы сувдынъ терениннен ак ат шыгып келеятырганын коьреди. Ат агынларды кесип, туяклары ман увак тасларды шыкырматып ягага шыгады эм коьзлерин яска каратады. Кеде адалап, не этеегин билмейди, тек ат оны оьзине шакыратаганын сезеди. Мундай ярасык атты ол яшавында бир де коьрмеген. Сукланув коьнъилин бийлеп алады, эм ол артпагыннан эртенликке калдырган оьтпегин алып, атка созады. Ат оьтпекти алады, сонъ авызыннан оьтпек кесегиндей оьлшемли асыл тасты авызыннан шыгарып, ястынъ колына салады. Сол вакытта ат йок болады, тек ястынъ колындагы асыл тас яркылдап йылтырап калады.

Эртенликте яс авыл ямагаты йыйылган майданга барган. Онда авылдынъ мырзасы да келетаган болган. Сонда яс халкка тасты коьрсеткен, баьри де коьргенлерине сейирсингенлер.

– Сага бу баалык кайдан келген? – деп сораган мырза.

– Мен оны сувдан тапкаман, – деп яваплаган яс.

– Бу уйкен байлык! Не берейим сага бу затка? – деген мырза.

– Билмеймен, – деген яс.

– Не зат суьесинъ алмага бу ынжы тас уьшин? Мен барымды берермен, тиле, тартынма! – деп артыннан калмай сораган мырза.

– Сизинъ кызынъызды алар эдим! – деген яс.

Суйтип мырза ынжи тасты алып, кызын яска берген.

Мырзадынъ кызын алган ястан Сунжи мырзалардынъ тукумы басланган. Оларга Ярлы мырзалар деп айтканлар, ак ат шыгатаган оьзенге Сув-инжи (Сунжа) дегенлер.

СУЪТ-АНА

Суйт-ана деп тувган балады оьз анасыннан авызландырган кыскаяклыга айтканканлар. Бу йорык аьдет коьп халкларда болган. Тахир Акманбетовтынъ билдирувьине коьре, бала тувганлай суьт-ана шақырылган. «Бала тувды, бала тувды! – деп авыл ишиннен акыллы, сыйлы хатынды аькелдиредилер, неге десе бас деп балады баска бирев авызландырган, эм суьт-анасы деп саналган. Ол авызына темир акша яде юзик салып авызландырмага керек болган. Юмсак зат салмаганлар, бала тилине берк болмайды, деп айтканлар». Сол анасы баласын аьдет бир неше куьн яде ай эмистип турганнан сонъ да этпеге ярайды. Бала эмистетаган кыймаслар яде ийги танысларыннынъ кыскаяклысы суьт-ана болувга да сайлаган хатынлардынъ балаларына *суьтлес* деп айтылган. Ногайлар суьт-анага дени сав, акылы туьзем, оьзлери хош коьрген кыскаяклыды сайлаганлар, неге десе балалар суьтлес болганда, бек ювык кардаш деп саналганлар. Бала оьскенде, суьт-анасын сыйлаган, суьтлеслерди аданас деп билген. Эгер суьтлеслер яс пан кыз болса, олар бир бирине уьйленип те болмаган – байланысты кан карыстырасыз деп тыйдырганлар.

«Ариз бен Ханбер» деген белгили ногай дестанда Ариздынъ анасы кызы Ханберге байга барып олтырмасын деп, кагымшыды шақырып, оьзининъ талабын айтады. Кагымшы кыскаяклыга ун ийлеп, эмшек суьтгиннен тамыстып, оьтпек писирип, яска ашат деп кенъес береди. Кыскаяклы ясты шақырып оьтпек пен сыйлаяк болганда, кагымшы ман онынъ хабарын эситип калган Ариз йыр йырлап, ашыкярына айтады. Эгер Ханбер оьтпекти еген болса, Ариз бен суьтлес болаяк эдилер эм оларга уьйленмеге ярамаяк эди.

Кобан ногайларда суьт-ана акында бир кызыклы энъгиме сакланган. Оны ногай тарихтынъ тергевшиси азербайджан аьлим Светлана Алиева язып алган. Энъгимеди оьзинше анълатып, хабарлаган автор.

Тотай акында

Кавказ кавга басланмай, тав этеклерде яшаган ногайлар орыс патша аьскери мен бек каты бойсындырылган эдилер. Кобанда бек уйкен кантоьгисли согыс болган. Тав яшавшылары онда катыспай, агашлыкта ясырынып турганлар. Аз болса, ногайлар енъилгенде, пишелерин, балаларын казадан куткараяк болып, асыгыслы Кобанды оьтип кашаяк болганда, тавлылар оларга шапканлар, оьлтиргенлер, есирликке алганлар, малын эм байлыгын тонаганлар.

Сав калган ногайлар патшага бойсынганлар, шарт эткенлер, кесек мырзалар онынъ аьскеринде де согысканлар. Соьйтип Россияга ант эткен мырзалардынъ ишинде Капланов та болганлар. Каплановлардынъ авыллары Армавирден узак болмаган ерде Прочный окоп деген беркитпединъ касында орынласкан. Мырза, тувганлары эм ювык аьдемлери сав калганына муьсиревли болып, патшадынъ аскеринде йигитлерше согыскан. Ол оьзининъ юз йигитлери мен Кобаннынъ йогарында дазувларын саклаган.

Мырза аьдемлери мен алыста исин толтырганда, онынъ авылына патшадынъ аьскершилерининъ бир куьби келип, яшавшылардан коьмек тилеген. Оларга орыс беркитпелерге шапкынлык эткен яс шеркеш мырза Кургоковтынъ тавларда ясырылган ерлерин таппага тарык эди, сонынъ ушин йолды билетаган аьдемлер керек. Бу мырзалар ногайлар ман явласпай яшаган болса да, ногайлардынъ ишиннен эски оьпкелерди саклаганлар шыктылар. Олардынъ арасында Каплановтынъ эки улы да тавга бармага асыктылар. Атасынынъ орнына авылда калган уллары йырма эм он тогыз ясына толган эдилер. Олар савытларын алып, атларына минип аскер куьптинъ алдында кеттилер.

Яс мырзалар оьктемликлери ишине сыймай, йигитликлер этпеге алгасап, атларын огытып, алдыда шаптылар. Йолда куьпти ат уьстине минген кысаяклы озды эм ол кишкей коьпирге еткенде, аттан каргып туьсип, коьпирдинъ тувра ортасында, эки колын эки якка созды. Кысаяклы Капланов мырзадынъ пишеси Тотай аскер куьптинъ алдында барган яс мырзалардынъ анасы эди. Аьскерлер коьпирге ювыклап келгенде, кысаяклы колын онъ коькирегине салып:

– Бу коькирегим мен сизинъ, экевинъизди де эмгисткемен! – деп ол баска колын коькирегинънинъ сол бетине тийгистип, – Муны ман мен Кургоклардынъ яс мырзасын эмисткемен! Ол сизинъ суйтлесинъиз! Эндиги сиз ога яман

лык алып бараятырсыз! Оннан эсе де, мени бу ерде оьлтирип койынъыз! Мен сизге сол исинъызди эттиреек тувылман! – деп бакырып айтады.

Мырзалар атларыннан туьсип, басларын тоьмен салып, анасынынъ касына ювыкладылар. Тотай экинши улы ман бирге тувган Кургоклардынъ яс мырзасынынъ суьт-анасы болган экен. Соьйтип кыскаяклы эки улын да уьйге кайтарган. Аьскер куьпке болса, йолды коьрсетпеге конъысы авылда баска йигитлер табылганлар.

Биревлер Тотайдынъ аты Ханий болган дейдилер эм ол Кобанды оьтип, улларын кайтарган ерге Карамурзай авылда яшаганлар «Ханий-кешуьв» деп те айтадылар.

СЫБЫРА ШОЬПБАСЛЫ ЙЫРАВ

Сыбыра Шоьпбаслы йырав – ногай баьтир йырларда атаклы йырав, мифологияда йыравлардынъ атасы деп саналады. Халк арасында оны «Эдигеди» шыгарган деп те санайдылар. Тек соьйтип айтпага кыйын, неге десе ол оьзи де йырдынъ катнасувшысы: баска бирев де айталмаганда, Сыбыра-йырав Эдигединъ асылын хабарлаган эм хан баьтирге яманлык этпеге суьйгенин билип, ога кашпага да ярдамласкан.

Таварыхларда Сыбыра алдыда болаякты билген йоравшы, атаклы йыршы эм коьпти коьрген карт болып суьвретленген. Бир йырларда ол юз сексен, баскаларда уьш юз сексен йыл яшаган. Картайганыннан кавдыраганын оны атка да олтыртпай, оны пайтон ман кыдыртканлар. Тислери босаган оларды ший йибек пен байлап тургыстканлар.

Ногай эпосы баска халкларда кенъ ййылганнан себеп, Сыбырадынъ аты башкирлар, татарлар, казахлар, каракалпаклар, оьзбеклер, кыргызлар арасында да белгили. Солай кенъ белгилик ортаншы оьмирликлерде ногайлар айтылган халклар карысып яшаган оьзлерининъ фольклор, адабият шыгармалары ман оларды таныстырганлары ман бирге, Сыбырадынъ аты бек бурынгы заманда айтылган деген ойды тувдырады.

Йыравдынъ аты шаман, камлавышы кеспи мен байланыслы. Аьвелгиде *сытыфа* деп ас ишкен тоьгерек ас-тактага тоьселген сактыян яювга айтылган. Сол тоьсемеде бурынгы аьриплер, аьлем дуныядынъ суьвретлери болган, оларды бакшылар, камлавышылар йорав ислеринде кулланганлар. Аьлиги куьнлерде *сытыфа* деп кишкей тоьгерек столга айтылады.

Йыравдынъ атасынынъ иесими сейирли – *Шоьпбас. Шоьп* деген соьз биринши коьгоьлен деген маьнеде де айтылады. Ногайлар язлыкта ер коьгерип басласа «шоьп тувды» дейдилер. Иесим *шоьптинъ басы, тирилетаган заттынъ басы* дегенди де анълатады.

Белгили фольклоршы Ашим Сикалиев «Ногайлардынъ баьтир эпосы» деген китабында булай язады: «Ногайлар аякка куйылган ишимликти (кымыздан, аракыдан) ишкен аьдемге зарар этпеге болаяк шоьби бар деп, тостакайды созсалар «Шоьбин ал!» дегенлер. Ишеек аьдем йыр айтпага керек болган, йыр ишимликти таза, алал этеди деп анълатылады».

Бизим ойымызга коьре, бу мысалы бек бурынгы аьдет пен байланыслы. Аьвелгиде, колына аякты алган аьдем, ишеектен алдын алгыс, багыслав *шоьпке* (берекетке, ырызкыга) йыр ман айтпага керек болган, сол йорыктынъ туьп маьнеси Сабантой (Шопантой) байрамга аькетеди. Сол байрам бурынгыда *шоьп тувув* уьшин озгарылган. Байрамды йыр ман атаклы йырав ашкан, сол аьдемге *Шоьпбаслы* деп айтканлар. Иесимининъ сондай анълатувлары Сыпыра Шоьпбаслы ногай йыравлардынъ оьрметли атасы деп санамага амал береди.

Ногай фольклорда Сыбыра-йыравдынъ аты коьп таварыхларда сакланган. Солардынъ бирисин «Он» деген шыгармады Суюн Капаев халк авызыннан язып алган. Онда коьшпели аьдемлердинъ йорыклар кодекси сейирлише берилген.

Он

Токсан тогыз яшаган Сыбыра карттан эки орта ясларындагы киси бир акыл соьз айттага, сен бу дуныядан кешкенде де, эсимизге алып турармыз, дейдилер.

Карт ойлы болып уьндемей турады. Кисилер коймаганда, кубирденип «Бир, эки...» деп онга дейим санайды.

– Ва, муна алжыган карттан да акылы соьз эситкиси келетаган бизге не айтсын бу, – дейдилер ишлериннен кисилер. – Ол келеди де бала таьризиннен бизге онга дейим санайды...

Сол затты олар маскара ман Кубыгулга (Эдигеге) айтадылар. Сол йылларда Кубугул яс болса да, коьп акылбалык соьзлери мен, туврашыл тоьршилиги мен халкка янъы данък болып баслаган эди. Яс кисилерге суьйкенсиремей карап:

– Ой-вай, сизди... Ол кайдай акыллы соьзлер айткан, а сиз келесиз де селеке этесиз!

– Кайтип, кайтип? – деп кисилер ушып кеткендей боладылар.

– Буйтип, – деп Кубыгул соьзин баслайды.

– *Бир* дегени – бирлиги йок эл яман деви экен. *Эки* дегени – карт болганда дувлаган атынды ыслап бергендей аьдеминь болмаса, сол яман. *Уьш* дегени – ишинь шертсе, яман. *Доьрт* дегени – юреалмай доьртаяклап калсань, сол яман. *Бес* дегени – белсенип бес явынь келсе, сол яман. *Алты* дегени – аскынып кеткен авырув яман. *Ети* дегени – елкеден кылыш тийип яс оьлип, елпилдеген шымылдыкта яс келиннинь калганы яман. *Сегиз* дегени – сер болган ой яман. *Тогыз* дегени – торкалы тойынъа, топырак болып турган оьлимге келмеген дос яман. *Он* дегени – картайып, эш бир якка шыгалмай, тоьсекте ятып калсань, салам берип, аьлинъди бирев де сорамаса, баьриннен де, эне, сол яман! – деп шешеди.

ТАВАРЫХ

Таварых – бурынгы хабар, предание. Бу *тап* эм *арых* (ары, аргы, баска) деген эки соьзден куралган, «аргы билимнинь, билдируувдинь табы» дегенди аньлаткан. Ол ногай тилде барлыгы халкка уьйкен муйиз болады деп айтпага боляк, неге десе баска халкларда ондай соьз йок.

ТУЬЕ

Ногайлар коьшпели болып юргенде, мал ишинде туье-ди артык коьргенлер. Ол – бек мазаллы, шыдамлы айван, тез сувсамайды, ога ем де коьп керекпейди, оьзи авыр юклерди тасыйды, армай-талмай кень кумлардан оьтеди. Онынь юни де, эти де, суьти де пайдалы. Тек фольклорда тувыл, Коранда да туье акында коьп йылы соьзлер айтылган. Атаклы йырав Коркуттынь да, дугаьжи Сеит-бабадынь да суьйген коьлиги туье болган («Сеит-баба» деген басты каранъыз). «Туье-тав» деген энъгиме ногай топонимикасы ман байланыслы, онынь негизинде Коранда айтылган энъгиме турады.

Туе-тав

Бурын-бурын Бес-тав бетлерде бир авыл болган. Авыл яшаганлары кырлы аьдемлер болмаган. Олар Аллахка ассы турганлар, онынъ кушшилигине, яшавдынъ шынты яратувшысы болганына ийнангысы келмегенлер. Сол аьдемлерге, акыл берейим, оьтирик йолга туьскенлерин аньлатайым деп, туьеге минип пайхамбар келеди.

Алыс яктардан келген пайхамбар арып, сувсаган туьесине коьрсетип:

– Бу Аллах яраткан туье, ол арыган, сувсаган, ога сув беринъиз, – дейди.

Ама авылшылар, ишлериннен энъ намартты тавып, пайхамбардынъ айтканына бакыл этип, туьеге зыян этпеге, соьйлеседилер.

Сол намарт киси сувдынъ касына келген туьединъ аякларындагы кантамырларын, синъирлерин пышак пан кеседи... Туье сувягада йыгылып, шоьнкип олтырады.

Ол огырысызлыкты шыдамай, Алла ерди сенъкилдетеди эм авылды опыратып, онда бир зат та болмагандай этип, те-гислейди. Намартлык аьдемлердинъ эслеринде калсын деп, шоьнкип олтырган туьеди тавга айландырады. Куьнбатар беттен Бес-тавга келсенъ аьли де биринши болып Туье-тавы коьринеди.

ТУВ, БАЙРАК

Тув деп аьскерши байракка айтканлар. Аьр-бир уьйкен аьскер куьптинъ оьзининъ тувы болган. Ордада да тув ел-пилдеп турган ырымлы зат деп саналган эм аьскершилерге кайратлык эндирген. Кавга заманда аьскер басшылар тувга карап, буйырыклар бергенлер. Яв аьскери байракты тартып алмага шалыскан, сонынъ уьшин оны бек мукаят саклаганлар. Байракты йойывды корланув ман тенълестиргенлер, соннан себеп тынышлы заманда да бек саклаганлар, керек болса ясырып койгыстканлар.

Айлак аьвелгиде тувдынъ орнына тогыз куйрыклы, шашаклы бунчук (бойыншак деген соьзден) юргистилген. Тогыз куйрыгы оькиметтинъ даьветин билдирген. Бунчук тавда яшаган мазаллы яктардынъ юниннен этилген.

Бурынғы тюрк язуларда «Тогыз туглак хан» деп ханнынъ, элдинъ куышлилигин билдиргенлер. «Эдигеде» эпоста ногайлардынъ ханы Токтамыста токсан тувы болган деп йырланган. Бу ерде бурынғы тюрк язуларда *тув* деген соьзди *туг* деп айтканын билдирмеге керек. *Туг* дегени буьгинги ногайдагы *туьк* деген соьз. Тув токалган туьктен, юннен этилген. Туьк эм юн ата-бабаларымызда ырымлы зат болган («Туьк, шаш, кыл, юн» деген басты каранъыз). Йогарда «Баба» деген баста коьрсетилгенлей «туьклиси, шашлысы» Баба Туькли-Шашлы ас деген атта куьнли кудайдынъ белгиси. Айтпага, туькте, юнде, шашта саклавшы айылар (духи-хранители) турганлар. Сонынъ уьшин тув да, бунчук та, байрак та халктынъ саклавшысы болган. Оларга яшавдан тайган баьтирлердинъ аруаклары, суьлдерлери тартылган.

Бурынғы монголлар хабарлавларда тувга *суьлде* деп айтылган, айтпага, Шынъгыз-ханда *Хара-Суьлде* (Кара-тув) мен *Цаган Суьлде* (Ак-тув) деген эки тувы болган. Ногай йырларда да «Шынъыздынъ кара тувы» деген айтылув бар.

Кара тув согысларда, ак тув тынышлы заманда, орда коьринислерде кулланылган. Тувларда турган саклавшы-айылардынъ, оьлип кеткен бабалардынъ элес (дух предков) басшысына багысланып, курманлыклар этилип, явларынынъ канларын тоьккенлер. Калмыклар согысаяктан алдын аьскерининъ алдында яв есирди язалап соьйш, онынъ канын бетлерине якканлар. Сонынъ уьшин фольклорда оларга *канишкиф* деп те айтканлар.

Ногайлардынъ тынышлы заманларында коьп аьдетлерде ак эм сары тувлар кулланылганлар. Ырувларда, тайпаларда, коьбисинде оьзлерининъ тувлары болганлар, соларга тамгалар эм баска символика суьвретлер салынганлар. Мысалыга, бурынғы кыпшаклардынъ тувларында алтын бояк пан боьридинъ басы, огузларда уьш кашласкан ок суьвретленген.

Ногай эпоста тув деген соьз тез расатаган болса да, аьли коьбинше байрак деген соьз кулланылады. Аьвелгиде тойларда, ийгиликлерде байрак такканлар. Боьген де ат-шабыста байрак акашатаган сынас болган, оны биринши болып аькелген йигитке баргы берилген. Байрак деген соьздинъ этимологиясы *бай* эм *ьфак* (ак ырымлы) деген эки соьзден куралган.

Тув, байрак аьдем оьлгенде, кайгы аьдетлерде кулланылган. Халкта сакланган бозлавлардан, бирев оьлсе, онынъ термесинде сары-тув шыгарып салынган деп белгили. Казах аьлим Г.Алтынсарин сол зат казахлардынъ аьдетлеринде калай юргенин кенъ язган. «Оьлиди коьмип кайтканда, оьлген эр

аьдем болса, найзадынъ сабын ерге кадап, шанъарактан оьткир ягын шыгарганлар, ушына тув байлаганлар. Эгер оьлген яс болса – кызыл, орта яслы болса – кара, карт болса – ак туьсли тув кулланганлар. Ол аьдет уьйдегилер оьлгенди мутпайтаганын билдирген. Эгер авыл коьшсе, тувды да коьширгенлер. Ол аьелде, авылда кайгы болганды билдирип, коьшетаганлардынъ алдыларында куйырыгы кыскартылган атта барган» (Очерк обычаев при похоронах, поминках киргизов. Оренбургские ведомости. – Казань. 1880, вып.1, с.119).

Оьлидинъ йылы озганда, онынъ кардашлары найзады ортасыннан сындырганлар, аькетип кабырдынъ бас бетине салганлар. Сол аьдеттинъ калдыклары ногайларда да бар. Айтпага, караногайлар, баска Дагыстан халклардай болып, белгили ийнанган аьдем оьлсе, кабырынынъ бас бетине ясыл туьсли байрагы ман уьш метр узынлыгы курыкты кадаганлар. Байрак ширигишей онда турган. Кобан ногайларда оьлген аьдемнинъ бойын таяк пан оьлшеп, шонъкыр казып, сонъ таякты ортасыннан сындырып, кабырда калдырганлар. «Байтерек» деген баста биз мифопоэтикада таяк, курык Байтеректинъ символы болган деп айтып оздык. Аьдем оьлсе, Байтерек те сынады деп, бозлавларда айтылган, сонынъ уьшин кабырда таякты да сындырганлар. Байрак, тув таякка тагылганы – солай белги салганлар, аруак, суьлдер кыйынсыз оьзининъ кабырын, (термединъ басыннан шыгарса) уьйин эм уьйде оны мутпайтаган кардашларын тапсын деп. Эгер оьлгеннинъ элеси биревге керексиз болып канъып юрсе, ол аьдемлерге боьтен де оны эске алмаган ювыкларына каза аькелмеге («Тул» деген басты каранъыз) болады, дейдилер.

ТУЛ

Буьгуьн *тул* деген соьз кайгы ман байланыслы затларга айтылып кулланылады. Эгер пишединъ байы оьлсе, ога *тул болды*, оьзине *тул хатын* деп айтканлар. Бу соьз эр аьдемге кулланылмайды. Бурынгыда уьйдинъ эркеги оьлсе, оьлгенин билдирген затлар ясап, ога *тул* деп айтканлар.

Тул деген соьздинъ этимологиясын шешпеге кыйын. Ногайлар териден тигилген, сув йибермейтаган дорбага *тулык* деп айтканлар. Толы тулык аяксыз, колсыз аьдемнинъ кевдесине усаган, сонынъ уьшин ол кевде деген соьз болган деп айтпага яраак. Онынъ орысша *туловище* деген соьз бен

байланысы сезиледи. Бурынгылар эткен кувыршакка *тул* деп айтканнынъ маънеси сондай болса, анъламлы болады.

Белгили ногай алим Рамазан Керейтов сондай затларды кардаш тюрк халкларда коьргенин айтады. «Сонынъ арасында бирер тюрк халкларда, айтпага кыргызларда, эр киси оьлген уйде, оны мутпайтаганын билдирип, кувыршак ясаган аьдет болган, – деп язады алим, – турагалтып салынган ястыкка оьлгеннинъ халатын кийгисткенлер, басына шалма салганлар. Соны муьйиске олтыртканлар, муьйисти шымылдык пан япканлар, эм оны йылын бергишей соьйтип тургыстканлар» (с. 382). Алимнинъ ойынша, ногайларда кувыршак мутылган, эм сога усатып эткен затка кайгысын билдирген аьдет дегенлер.

Озган оьмирликтинъ 50–60 йылларында да кобан ногайларда эр киси оьлген уйде тоьр беттеги орындыкта ястыктынъ уьстине салынган боьркти коьрмеге болган. Сол зат йыл бойы турган, ызында боьрк иргеге илинген.

Ногайлар бирев оьлсе йылга дейим кайгы аьдетлерди эткенлер. Солардынъ ишинде байы оьлген кыскаякльдынъ кайгыда турган аьдетлери айырым эс эттиреди: эрсиз калган пише оьрилген шашларын таркаткан, уьстиндеги капталын, тонын авдарып, терисиннен кийген, басыннан кара явлыкты туьсирмеген. «Суьлдер» деген баста айтылган кепте, оьлгеннинъ элеси йылга дейим уьйине келип турган, сонынъ уьшин ювыклары кайгылы оны мутып болмайтаганын коьрсетпге шалысып, уйде тув шыгарып салганлар, кешелер мен шырак якканлар, биревлер кабырына да байрак кадаганлар, басказык, сынтас салганлар. Кайгы болган аьр уйде бийсемби (киши юма) сайын ийис шыгарылган. Уьйдинъ ишинде тул-кувыршак этилуьв де сол затлардынъ бир аьдети.

Баьри Евразиядынъ тюрк халкларындай, ногайлар да оьлгеннинъ етисин, кыркын, эли эки кешесин эм йылыннынъ дуваларын эткенлер. Бу куьнлер баьри де мусылман дин мен байланыслы тувыл. Олар тюрк халклардынъ бурынгы йорыклардынъ сайламлы куьнлери болады. Ата-бабалар сол куьнлерде эткенлерин булай хабарлап келгенлер.

Аьдем оьлгеннен ети куьн кетсе, лестинъ муьшелери бузылып баслаганлар, сонынъ уьшин онынъ элеси (яны) кыйналганды енъил этеек уьшин тувганларды йыйып дува эткенлер. Курманлык этилсе, оьлгеннинъ элесине (янына) тыныш болады деп сенгенлер. Оьлгеннинъ элеси кырк куьн баьри тувганларын, таныганларын йоклап турады эм сол куьнлердинъ ызында оьзининъ лесине кайтады, дейдилер.

Кырк куьнине кабырга сынтас салмага керекли болган. Кыркыншы куьнде лестинь этлери суьеклерден айырылган, яны бек кыйналган, сол куьн ювыклары уьйкен дува эткенлер эм баьри йыйылганлар кайгыды боьлетаганларын коьрсеткенлер. Элли эки кешесинде суьеклер бир-бириннен айырылады деп саналган. Мусылман динде де бу кешеге уьйкен маьне берилген. «Кыркын этпесень де болаяк, элли эки кешесин этпей болмайды» дегенлер моллалар. Халк элли эки кешеси оьлгеннинь элеси (яны) мен аманласув этилген (ол кабырга аз келген деп сенгенлер). Бесленген малды, йылкыды сойып, оьлгеннинь элесин разыласа, ол калганлардынь тынышлыгын саклавышы болып, тукумга, ырувга, халкка ярдамласады деп ынанганлар. Аьлиги заманда Ораза, Курман байрамларда мезарларда аьдемлер дува этедилер. Ногайлар бу аьдетлери мен оьктемсигенлер, «оьлсин сыйлаган, тирисин де сыйлар» мактанганлар эм аьдетлерди бузбаска шалысканлар.

Эгер йылы озып аьдетлер этилгенде, оьлгенлери туьсине энсе, аьруув деп санамаганлар. «Кет, биз сени мен биргемиз, сен бизим эсимизде!», – деп айтпага керек деп ясы уьйкенлер уьйреткенлер. Оьли оьзги туьске энмесин деп, садака этпеге керек дейдилер.

ТУЛПАР

Тулпар – канатлары болган мифологиялы ат. Ногай эпикалы йырларда баьтирлердинь атларына тулпар дегенлер.

Фольклоршы Ашим Сикалиев «Ногай баьтир йырлар» деген китабында халк шыгармаларында берилген сапатларга коьре тулпарды ярасык суьвретлейди, эм Айсылдынь улы Амет айткан тулпар акында белгилерди коьрсетеди:

- 1) шынты тулпар сув ишкенде, басын коьзлерине дейим сувга малады;
- 2) тулпар, тек юргенде тувыл, шапканда да арт аякларынынь тапларын алды аякларынынь тапларына тийгистеди;
- 3) тулпардынь танавларында уьшер тат бар;
- 4) тулпардынь азув тислери болмайды;
- 5) тулпардынь янбасларында канатлардынь ызлары коьринедилер;
- 6) тулпардынь колтыкларында туьк оьспейди;
- 7) тулпардынь тоьси кень болмайды.

Ногай таварыхларда атларга абайлап караганы акында «Аргымак, ат» деген баста айтып оздык. Мифологияда алты, сегиз аяклы аргымаклар тулпардай болып ушканлар, аьдем мен соьйлеген, кенъескен. А. Сикалиев тагы да бир «ногай атлар миндик сувдан шыккан араптай» деген такпак келтиреди.

Фольклорда энъ ийги ат болып тулпар коьрсетилген. Тулпар коькте ушкан, иесине акылы кенъеслер берген эм озининъ янын кызганмай, иеси уьшин яшавын да берген. Коьшпели халкларда ат яшавында энъ керекли зат болган, сонынъ уьшин ол бек сыйланган. Аттынъ келбети саха-якутларда коьринисли кудайлар болганлар. Ногайларда коьктеги юлдызларга атлардынъ иесимлери тагылганлар. Кишкой Аюв-анадынъ (Малая Медведица) шетиндеги эки юлдызга Ак-ат эм Коьк-ат, Сириуска Ак-Айгыр дегенлер. Бурынгы тюрк таварыхларга карап, ногай мифологияда да ат коьринисли кудайлы яратылув болганына шекленмейсинъ, тек мусылман динге коьшкенде, сол келбетлер йок болган. Фольклорда сыхырлы аьлеметликлер эткен, аьдемди казадан куткарган атлар сакланганлар. «Казадан куткарган Коьк-туяклы» деген эртеги сондайлардынъ бириси, ол «Алал косак» деген йыйынтыкта баспаланган.

Казадан куткарган Коьктуяклы

Эрте-эрте заманда, эшки боьрте заманда, караторгай кады заманда, ханнынъ кызы яды заманда, бозторгай сувда заманда бир уллы ногай Хан яшаган. Онынъ такыялы кызын бир ярасык яс айттырады. Бес туьеге алтын-куьмис юклетип, Хан киевин йолга салады. Ханнынъ кызы йолга шыгаякта: «атлы – баьтир, атсыз – котыр», «йолавшыдынъ канаты ат», «атсызлык – каьриписизлик» деген асыл соьзлер эсине туьсе-ди. Сол себептен кыз, аясыннан бал ялаткан, сув орнына суьт берген Коьктуяклы тулпарын атасыннан тилейди. Хан баласынынъ йигерин йыкпайды, атты береди. Туьелер шоьлден шыгып, тавдынъ этегине еткенде, ярасык яс, оьленде авнап, карыскырга айланады эм туьелерди ашап баслайды.

Сонда Коьктуяклы тулпар кызга аьдем тили мен соьй-леп:

– Атыл уьстиме! – дейди.

Кыз атылып минеди, тулпар казадан алып кашады. Карыскыр тулпардынъ ызыннан калмайды, сонда тулпар кызга:

– Алдым яйма шувак, артым каранъа туман болсын деп, бастарагынъды артка тасла, – дейди.

Кыз бастарагын таслайды, эм олардынъ алды яйма шувак, арты каранъа туман болады. Олар тагы да кашып барадылар. Бир заманнан сонъ карыскырдынъ кушли улувы эситиледи. Сонда Кобктуяклы кызга:

– Алдым яйма шувак, артым туьпсиз денъиз болсын деп, бияланъды тасла, – дейди.

Кыз тулпар айткандай этип этеди. Олар тагы да кашып барадылар эм алыс кетедилер. Тек бираздан тагы да карыскырдынъ авыр тынысын эситедилер.

Сонда тулпар кызга:

– Алдым яйма шувак, артым карыскыр оьткисиз тегенек болсын деп, каншынъды тасла, – дейди.

Кыз каншысын таслайды, акыйкатлай да карыскыр тегенектен оьтеалмай калады. Сонъ олар шаба-шаба баска ерлерге етедилер, бир кара термеге карсы келедилер. Кобктуяклы кызга:

– Баска дуныяга еткемиз. Бу ерден биз аьли бирге шыгып болмаспыз. шыгаяк йолды карайым. Сен куйырыгымнан бир кыл, ялымнан бир кыл аларсынъ, мен керексем, кылларды отка уйтарсынъ: ак болса – кешикпей етермен, кызыл болса – кешигип келермен, – дейди, – Сен хатын экенинъди билдирме, йигерли бол. Термединъ иеси тоьбединъ басына минип куьресип карайык десе, аягыннан алып булактырып, урып сал!

Кыз аттынъ кылын юлкады, тулпар куйындай эсип йок болады. Аягын ат, колын камшы этип кыз термеге барады, саламын берип, ишине киреди. Конакбай бир сабарши карт болады, ол кызга сынап карайды.

– Тоьбединъ басына минейик, конак. Не бар экен дуныяда карайык, – дейди конакбай.

Олар тоьбединъ басына минедилер, сынасадылар, алысадылар. Кыз йигерленип, картты булгалаклап ерге урады. Карт кыймылдамай ятады. Кыз кылды уйтады, кыл ак болады, тулпар кешикпей келеди, тек бек аксайды, аксап йылгага еткенде:

– Бу ерге аьдемлер келмейди, мага оларга коьринмеге ярамайды. Мен сенинъ яшавынъа яваплы, сол уьшин дуныяга. Эндиги мен оьлемен, сен коркпа, алдыда аьруьв яшавынъ бар. Сен кеш калмай, меним онъ аягымды кесерсинъ, карнымды ярып, ишине кирерсинъ, – дейди тулпар.

– Кайтип колым барар экен сени соймага, уллы бабледен куткардынъ, – дейди кыз, кобзясларын тобгип.

– Айтканымды этпесенъ, мурадынъа етпессинъ, – деп Коктуяклы тулпар аялсиз йыгылады.

Кыз тулпарды сояды, санын кесип, карынын ярып, ишине кирип уйкалды. Эрген турып караса, термеде олтыры, янында эки бала да ойнап ятырлар. Кыз балаларды карап, хыйлы заман яшайды.

Бир куын аксамда аьскер куьби коьринеди.

– Нагашакай, – деп эки бала ювырып шыгадылар.

Хан аьдемлери мен кызын излеп шыккан экен. Олар бир бирин коьрип суьйинедилер. Кыз атасына хабарын басыннан ызына дейим айтады.

Хан тынълап болып:

– Ети атасын билмей кызын киевге берип болмас. Мен янъылыс эткемен, – дейди. Эм мунълы болып:

– «Йорга – юзге, тулпар мынъа тийисли» деген ак соьз, «яхшы тулпар – ян тиреви» деген тувра соьзде дурыс, – дейди, – тулпар «яхшылык эт те сувга тасла, балык билер, балык билмесе, халк билер» деп эткен...

Соннан бери тулпардынъ алаллыгын халк мутпайды, аьдем ушин янын берген йылкы эстен кетпейди.

ТУРНА

Турна – ногайларда суьйдимли куслардынъ бириси, ога *кырлув* деп те айтадылар. Ногай мифологияда турнага уйкен маьне берилген, ол коьктеги Умайдынъ элшиси деп саналган. Турна акында коьп ярасык йырлар сакланганлар. Фашистлер мен согысып Аталык кавгада ян берген он доьрт ясындагы партизанка Кыргызхан Мижевага балалай Кырлу деп айтканлар. Язувшылар, шайирлер оны турна балапаны ман байланыстырып, ога коьп йырлар, дестанлар багыслаганлар.

Ногайлардынъ мифопоэтикасында коькте ушып барган турналардынъ куьби бек ярасык келбет деп коьрсетиледи. Аьдемлер кусларга оьзлерининъ мырадын айтпага шалысканлар, эм сол мырадлар толганлар. Сонынъ ушин йылы якка ушкан турналарга яхшы йол айтканлар эм кайтувларын бек карап турганлар. Эгер кырда бийиген турналарды коьрсе, оларга яхшы соьз айтпага керек болган. Фольклоршы Тахир Акман-

бетов бийиген турналарга айтылган йырды халк авызыннан язып алган:

Бийи турна, бийи турна,
Бийик коькке уш турна,
Шав-шув болсын ерде,
Сарнав болсын оьрде.

Эгер яхшы соьз яде бу йырды айтпасань, турна балапан-сыз калмага болады экен, а ол табиятка, аьдемге – кайгы.

Турнады оьлтирмеге ярамайды. Оны оьлтирувь Тангиридинь оьзинде ашувласув тувдырган, эм аьдемди талма мараз бан язаламага болган. «Турнады урма, талма авырувды алма», – дейди халк.

УВ-АВЫЗ-АТА

Ув-авыз-ата – ногай мифологияда белгили персонаж, ол мал эмлеген яракшылардынь атасы болган. Тахир Акманбетов язып алган таварыхта булай айтылады: «Бурын заманда Ув-авыз деген мал эмлевши болган, ол карлыгаш уясына усаган боьркти басына кийип юрген. Сыйыр яде кой авырса, эмлевши авызына уьскирилген сув алып буьрксе, авырган мал сав болады деп айтадылар.

«Ув-авыз деген эмлевши аьдемди, – деп язады Т. Акманбетов, – яракшылар маслагатласып, оьзлери аьзирлейтаган болганлар, сонь, мысалы, Ув-авыз Байтув Келдас улы деп атын элге шыгарганлар».

УШЫК

Ушыклав, шуклав – ушын аьдемди эмлев. Аьдем яман ерде (аяк йол касында, шымылдык баскан меканда, аьдем оьлтирилген ерде, тасланган юртта), яде коьз тийсе, себебсиз авырып кетсе – сога ушынган дейдилер. Аьдем ушынса, ишки дуныясы, ань-аньламы бузылады, этине котырлар, эринине яралар шыгады. Сол маразлыды туьрлише ушыклайдылар. Ушыклав озгарылганы акында Тахир Акманбетов («Ушыклав») эм Суюн Капаев («Шуклав») оьз ислеринде язганлар. Соларды мысалыга келтиремиз.

Ушыклав

Кобз тийсе, койды сойып, сыдырып, этине елде катырып, онъ кобзин, онъ кулагын, тилининъ ушын, маялыгыннан, бавырыннан, оькпесиннен, юрегиннен кесип алып, яракшы оларга уьскирип, молла окып сонъ ез аякка сорпа куйып, сапырып, ишине бурыш, соган, туз, боьри асыгы малынган сув, аьжибийдай, танъдагы шык, йьланнынъ кабыгын салып, араластырып, былгап, авырган аьдемге уш кере увьртлатадылар. Сорпа ман кол эм аяк тамырын басадьдылар, арка суьегине сынъдирип ысadyлар, басына, манълайына ягадылар. Онъ колына койдынъ сорпасы ман ялгав алып, сол колына койдынъ талагын алып ушыклайдылар. Ушыклаганда кагымшы булай деп айтады:

Ушык болсанъ, ушып кет,
 Шыгарактан шыгып кет,
 Ястык бийикке, тоьсек калынга,
 Ядав кийикке, яйдак кулынга,
 Олардан кетсин, каргага етсин,
 Кулагына кирсин, карга оьлсин.
 Байтал сойылсын, басы тесилсин,
 Майы ийтке, маразы бийтке.
 Ушык болсанъ, ушып кет,
 Аьри кет, бери кет,
 Кери кет, баьри кет,
 Арып кет, талып кет,
 Янып кет, оьрге кет,
 Коьрге кет!

Сорпады аьдем аягы баспайтаган ерге тоьгип коьмедилер. Кой талагына кырк шоьп кадайдылар, талакка уьскирип, оны эсикке илиделер. Кырк куьн бойынша куьн сайын бир шыбыкты алып турадылар. Кырк куьн озганнан сонъ, талакты кырып, сувга эгип, ушык тийген аьдемге иширтедилер.

Шуклав

Бир ногай каранъа туьскенде кой излеп шыгады. Сонъ туьннинъ заманында оны тасланган сувсыз куйыдынъ ишиннен табадылар. Молла онынъ юзине окып, сонъ кагымшы ушыклайды. Кой сойдырып, мойынын, сан этининъ, оькпесининъ, бавырынынъ, юрегининъ, онъ бетлерин алып, онъ кобзин,

куйырыгынынъ ушын алып, бир кере кайнатады, отга болатты кыздырады, сонъ сорпасын кызган болатка бууркеди.

Басыннан тай,
Кулагыннан шык,
Эки танавыннан,
Етпис эки тамырыннан,
Азаларыннан шык,
Шыкпасанъ сага наьлет,
Шыгармасам мага наьлет!
Ушык ушып кет,
Шыгарактан шыгып кет! –

деп айтып ушыклайды. Сонъ уьстине ети туурли кийим ябады. Сорпа асылган табакты куьн онъгышай авлакка таслайды, куьн онъган сонъ алмага ярайды.

Эси келгеннен сонъ авырыган аьдем булай хабарлаган. «Авылдан шыктым, алдыма арба ман ак шал карт келди, салам берди, арбасына миндирди, бирден арба йок болды... Эки ий-ниме авыр болды, тизимге шоьгилдим, ювырып юрген эсим-де бар, кайтип куйыга атылганымды эм ак суьек бутымнынъ арасында болганын билмеймен».

УЙКЕН ЭМ КИШКЕЙ

Ногай халкта дайым ясы уйкен аьдем сыйланган, ол келсе, баьри де турганлар, тоьр беттен орын бергенлер. Орамда карт озса, йол бергенлер, алдыннан бирев де оьтпеген. Тойларда, ийгиликлерде, йыйынларда биринши соьзди ясы уйкен айткан, оны боьлмей тынълаганлар, айтканын тусирмей эткенлер.

Карт аьдем аьр дайым онъ бетте турган. Онъ бет тюрк халкларда сыйлы деп сайылган. Ордада тоьрелер олтырганда, онъ бетте уйкенлер, сол бетте кишкейлер олтырганлар.

Халк йыйналган ерде ясы уйкенди тамада этип сайлаганлар. Тамада тилек этип, соьз айтып ишимликти энъ алдын увьртлаган, калганлар онадан сонъ ас ишкенлер. Тамада разылык этпей, бирев де сыпырадан турмаган. Ол соьз бермей бирев де айтпаган. Бу аьдет баьри тюрк халкларда нызамды, яшав турмысты уйгынлаган эм яслардынъ канына терен синъен. Сонынъ ушин ногайларда да тербиялав маьнели энъгимелер, айтувлар, эртегилер коьп. Бу йорык мифология-

да кенъ белгили, оны суьвретлеген бек сейирли энъгимелер, таварыхлар бар. Мысалыга ногай эртегиден уьзик беремиз.

Собйлемес кыз

Бурын-бурын Батирбек деген ярлы яшаган. Онынъ бир сынъар ялгыз карындасы болмаса, биреви де болмаган. Ду-
ныяда аруьв кызлар аз болмаса да, уйленмеген Батирбекте
калымга малы йок эди. Бир куьн карындасы келип:

– Оьлмес-ханнынъ Собйлемес кызы бар, сол кызды ким
соьйлетсе, хан сога эрге береек болады, – деп айтады.

Батирбек, сол затты эситип, ханнынъ Собйлемес кызын
соьйлетпеге токтасады. Ол ханга барып, тиз буьгип, тоьмен
энъкейип:

– Салам аьлейкум, хан аьпенди, – дейди. – Меним ке-
луьвим яхшылык. Сиз кызынъызды ким соьйлетсе, сога бе-
реексиз деп эситтим. Мен сизинъ кызынъызды соьйлетпеге
келдим.

Хан Батирбекке карап:

– Ол уьшин. Кызымды ким соьйлетсе, оны сога береек-
пен, ким соьйлете алмаса, онынъ басын кыркаман. Сендей
каны еткен нешевлер басларын кырктырган, сенинъ де ка-
нынъ етип турган болар, балам, – деди. Ама Батирбектинъ
йигит коьриниси, оьзине ынанымлыгы енъеди, эм хан
вазирлери мен оны кызынынъ уйине йиберди. Вазирлер
онынъ соьйлегенин эситеек болып, кыздынъ уйининъ
терезе туьбинде калды. Батирбек карындасы ман соьйлеп,
экевлери бирге уйге кирдилер. Карындасы илгишке илин-
ген тоннынъ ишине ясырынады. Ханнынъ Собйлемес кызы
ястынъ алдына шыгып, тоьрге олтырады, Батирбек тонды
колындагы шыбыгы ман согып:

– Оьлмес ханнынъ Собйлемес кызы, соьйле, – деди.

Тоннынъ ишинде турган карындас:

– Эситкенимди соьйлейиме, коьргенимди соьйлейиме,
– дейди.

Батирбек тонга карап:

– Эситкенге ынанмага ярамас, коьргенинъди соьйле,
– дейди.

Тон соьйледи:

– Мен бир авылда уьш агалы-инили йигит коьрдим. Олар-
дынъ бираз койлары бар эди. Олар койларын кезуьв мен аьр
куьн биреви багады. Йигитлердинъ уйкенлери агаш устасы

эм алатларыннан айырылмай, оьзи мен алып юретаган эди. Бир кере агашлыктынъ янында койларын багып турганда, эриккеннен уста агаштан аьдемге карап тургандай кыз ясайды. Кеште кайтаякта, кыз кевдесин ол бир ерге олтыртып кетеди.

Экинши куьн сол йигитлердинъ ортаншысы кой багып, агашлыкка барады эм бир аьдем олтырганын коьреди. Янына барып караса, агаштан ясалган кыз экенин коьреди. «Муны бирев эрикпей ясапты. Мен ога кийим аькелип кийдирсем, ол шынты кыздай боляяк», – деп авылына барып, туькеннен бастан аякка дейим бир сыдыра кийим сатып алып, кыз кепли агашты кийиндиреди. Кеш болганда, кыз еринде калдырып, койын айдап, уьйине кайтады.

Уьшинши куьн кой багув кезуьви кишкейлерине келеди. Ол да койларды айдап, сол баягы агашлыкка барады эм кыз турганын коьрип, койды калдырып, касына барып караса, кыз тувыл, агаштан ясалган кыз кевдеси. «Муны бирев аьруьв этип ясап, ийги кийдирипти, ама ян салган йок. Мен ога токсан тогыз оьленнен ясалган дарманымды буьркейим», – деп кыз буьрккенде янланып, онъ колын коьтерип, аясы ман коьзлерин уйкалап, керилип, коьзлерин ашады. Йигит кыздынъ янланганына суьйинип, кешке кайтаятканда оны оьзи мен уьйге алып келеди. Агалары муннан кызды кайдан тапканын сорайдылар. Яс калай тапканын эм дарман севип янландырганын айтканда, уьйкен агасы:

– Бу кыздынъ кебин мен ясагаман, мен ясамаган болсам, сен не затты янландырар эдинъ? Бу кыз мага тийисли, – дейди.

Ортаншысы:

– Сен яасанъ да, ога бирев де карамай, касыннан оьтип кетер эди, эгер оны аьдем сыпатына мен келтиргемен болсам... Кыз мага тийисли, – деди.

Кишкейлери:

– Эй, агайлар, сиз яасанъыз да, кийиндирсенъиз де, сиз калдырган еринде турар эди. Яны болмаса, ол кимге керек эди? Дарман буьркип, янландырган мага тийисли, – деди.

– Ал, йигит болсанъ, бу уьш яска тоьре шык, сен кызды кимге тийисли коьресинъ? – деп сорайды тон ишиндеги Батирбектинъ карындасы.

Батирбек ойланмай ок:

– Агашты тирилтип аьдем эткен кишкейине тийисли, – дейди.

Ханнынъ Сойлемес кызы Батирбектинъ терис эткен тоьресине шыдайалмай:

– Батирбек, йигит яс, сен тоьреди тувра этпединъ: ата-бабаларымыздынъ аьдетине караганда, уйкен агасы турып инилери уйленмейтаган... Бас деп йок ериннен куры агаштан кыз сыпатын ясамаса, кишкейи не затты тирилтер эди? Ата аьдет бойынша ол кыз уйкенине тийисли, – деди.

Батирбек ханнынъ кызынынъ соьйлегенине суьйинип:

– Ол кыз ога тийисли болса, сен мага тийисли, – дейди.

Сонъ суьйинип, уйден шыгып, ханга барып:

– Хан аьфендим, соьйлемес кызынъды соьйлеттим, – дейди...

УЪСКУЪБИ

Уьскуьби – бек бурынгыдан белгили бир ногай ырувдынъ аты. Бу ырувдынъ асылы ырымлы деп саналган. Аьлиги заманда ол Караногайда сакланган. Аьвелгиде XIX-нши оьмирликте коьшип кеткен азав ногайлар арасында да бу ырув болган. Онынъ этимологиясы *уз* (огуз, увыз) эм *куьп* деген эки соьзден курылган. *Уз*, *увыз* деген соьз кардаш деген маьнеди аньлаталды, сонынъ уьшин ырувдынъ аты кардашлар куьби дегенди билдиреди. Бизим ойымызша, бу ырув бурынгы скифлер мен байланыслы. Урым (грек) тарихли билдируьвлерде скифлердинъ атлары *скуф* деп язылган, сондай язылув бизим уьскуьби деген ырувдынъ атына ювык. Ногайда скиф пен байланыслы этнонимлар тагы да бар, айтпага, кобан эм Нефтекум районда яшаган ногайларда *сифак* эм *карасифак* деген ырувлар.

Уьскуьби ырувдынъ асылы акында энъгимеди фольклоршы Тахир Акманбетов халк авызыннан язып алган. Энъгимеде ырув тувывуна Умай-ана катнаслыгы бек кызыклы.

Уьскуьби акында энъгиме

Бурынгы заманларда бек коьп согыслар, кантоьгисли кавгалар болганлар. Сондай бир кавгада бир халк савлай кырылган, болса да отта янган авылда тек бир бала сав калган. Балады ана-боьри коьрип оьзининъ инине аькелип, буьлдириклери мен бирге асыраган. Бала оьсип, аяк уьстине басып, мыйы каткан яс болганда, авырып баслаган. Соннан себеп аьдемлерге бармага керегин экенин анълаган.

Ол бир авылга барып, яшап баслайды. Авылда Эмши-атай оны улындай этип карайды, эмлейди эм аьдемше соьйлеп уьй-ретеди, болганда, оны уьйлендиреди. Ястан ул бала тувады, ол да уьйкен болады, эм ань авламага юрип баслайды.

Бир кере яс аньга барганда, Суьт-коьлдинь ягасына шыгады. Сонда ол ушып келген ак-кувды коьреди. Ак-кув уьстиннен кушнасын туьсирип, аьлемет ярасык кыз болып, сувга киреди. Яс сувга туьскен кызды яратады. Кыз сувдан шыгып, уьстине кушнасын кийип, баягы ак-кувга айланып, ушып кетеди. Яс эси-дерти сол кызда болып, кайгырады. Не зат этеегин билмей турганда, коьктен кара кийимлер кийген Умай-ана ушып туьседи эм ястынь кайгысын аньлап, оны да ак-кув этеди:

– Экевиньгиз де ярасыксыз, экевиньгиз де де шыктай таза юрекли. Ашык болганга ушыньгиз, ерде яшаган аьдемлерди ярасыклыгыньгиз бан, коьтеринки суьювиньгиз бен кувандырыньгиз! – деп айтады.

Сол яс пан кыздан балалар тувып, уьскуьби деген ырув басланган. Сол ырувдынь аьдемлери аккувды оьлтirmeге ярамайды деген оьсиетти айтадылар.

Тек сол йорыкты бузатаган амаллары да болган. Эгер бирев эсин йойган мараз бан авырса, ак-кувды ыслаганлар, туьнде, Аьжи-йол ашык коьрингенде, ялгыз теректинь касында от якканлар, кусты суьтке малып, сойганлар эм казанга салып асканлар. Маразлыга сол этти ашатканлар. Аьдемлердинь айтканларына коьре, авырган киси эсине кайткан.

ШАЛ-КИЙИЗ ЙЫРАВ

Шал-кийиз Тилениши улы – айтылган атаклы ногай йырав, шайде. Ол аьлимлер билдиргенше, Эдиге оьлген 1419–1420-ншы йыларда тувган. Халк арасында усталыгы билингенде, аты даньк болганда, ол ногай бийлердинь ордаларында йырав болган, боьтен де Эдигединь немереси Темир-бийдинь ордасында коьп йылар яшаган. Бу затка Шал-кийиздинь Темирге багыслаган ятлавлары да шаат боладылар. Ногай халкы онынь яратувшылыгын бу кубнге дейим саклаган. «Мен коьремен», «Алай яным», «Аскар-тав», «Аспанды булыт курсайды», «Эй, бий Темир» эм тагы да бир неше оьлимсиз ятлавлары ногайлар яшаган Иртыштан Манан-сувга (Дунай) дейим кень яйылган эм халк авызыннан туьспей айтылган. Коьп ятлавлары йырга айланганлар, тойларда, байрамларда йырланганлар.

Йыравдынъ Шал-кийиз Тиленши улы деген иесими мифология ман байланыслы. Оны ога халк берген. Бир энъгимеде йырав ак кийиз уьстинде тувганга ога «Шал-кийиз» деп ат берилген, дейдилер. Ак, шал кийизлер тоьрге тоьселгенлер, ак кийизде ханды коьтергенлер. Сонынъ уьшин бу иесим йырав халкымыздынъ энъ сыйлы, оьрметли орнында турганыны белгилеген. «Тиленши улы» деп те ога босына айтылмаган. «Тиленши – тилекши» дегени халкымызга тилеклер этип юрген йырав дегенди анълатады.

Пишеси Шал-кийиздинъ Конъырмаз Кейкуват кызы йырав оьлгенде, аьлемет бозлав шыгарган, эм ол бу куьнлерге дейим еткен. «Конъырмаз, Ак-каз» деген басты карагъыз.

ШАБДЕН

Шабден деп язлыкта биринши болып тувган шешекейге айтылады. Мифологияда бу оьсимлик яхшы болаяк туьрленислерди белгилейди, ярасыклык пан тенълестириледи.

Шабден деген соьздинъ этимологиясын шешпеге кыйын. Ол *шап* эм *ден* эки соьзден ясалганы сезиледи. Ногай таварыхларда шабден энъ суьйдимли шешекейлердинъ бириси болган. Онынъ акында коьп йырлар, ога ятлавлар багыслаганлар. Язык байрамларда балалар терек бутакка шабденлерди байлап юргенлер, шабден акында йырды йырлаганлар. Ногай фольклорда Шабден деген атлы кыз акында энъгиме де бар. Энъгимеди оьзинше анълатып хабарлаган автор.

Шабден акында энъгиме

Бир ханнынъ Шабден деген ярасык кызы болган. Хан ога тийисли киев излеген. Бир кере олардынъ авылына бирев де танымаган Шабтай деген яс келеди. Хан оны оьзине ыргат этип алады. Яста ак тоньннан баска бир байлыгы да болмаган. Сол ясты ханнынъ кызы коьрген эм олар бир бирлерине ашык болганлар. Олар хан кызын ярлыга береек тувылын экенин биледилер эм авылдан кашпага токтасканлар. Ханнынъ энъ аьруьв ак атларын урлап, минип, яслардынъ кашканларын савыскан коьрген эм сол саьатлей ханга еткерген.

Хан бек ашувланып, ноьгерлерин йыйып, кашқанлардынъ артларынан кувады, Карт-кешуьвге де (Кишкей Йилиншик оьзенде) етеди. Сувдынъ ортасына еткен ясларды коьрип, артларынан етип болмаягын билген хан ол ноьгерлерине Шабтайга ок атынъыз деп буйырык береди. Ноьгерлери мен бирге яйын шыгарып хан оьзи де атады. Онынъ тускалап атылган огы ястынъ аркасына тиеди. Яс аттан тымалап туьседи эм агынлы сув онынъ кевдесин алып кетеди. Шабден болса, аты ман бирге карсы ягага шыгады. Онынъ суьйгени сувга атылганын коьрип, кыз яга бойлап ястынъ артыннан шапкан, ама етеалмайды. Сонда кыз кайгыдан аьлсизленип, ерге йыгылып:

– Мен деп яшаяк тувылман! Ал мени оьзинъе, кара ер! – деп кышкырып йылаган.

Сол соьзлерди айтканда, ол ярасык Шабден шешекей болган, сув ман аькеткен яралы Шабтай коькке котерилип юлдызга айланган.

Ак тонлы яс ак ат уьстинде ерден тайып, сувга туьсип кеткенде, кыстынъ сонъында шабденлер тувадылар. Шешекейлер тувмага бек асыгадылар эм аьдетинше тувра кардынъ тайып баслаганда оьседилер.

ШЕКСЕК-АТА

Шексек-ата – эшкилердинъ эм эшки каравшылардынъ ырымлы иеси. Онынъ акында билдируьвлер бек аз сакланганлар. Белгили алгыста («Ата» деген баста) булай деп айтылады:

Эшки-атасы – Шексек-ата,
Эшки берсенъ, этлисин бер.

Таьнгриге багыслап эмшилер ногай кагымшылар, ма-разлыды эмлегенде кара эшки соьдырганлар. Сабантойды да озгарганда, энъ сыйлы персонаж деп Теке болып кийинген киси саналган. Бу персонаж бек бурынгы аьдетлерден келген. Сабантой Текесининъ бетинде кийизден кап, уьстинде эшки терисиннен тигилген тоны болган, ыстаныныныъ артына куйырык салынган. Ол колына туьрли туьсли камышы ыслап, аьдемлерди ойнап-кагып, оьзи шоршып-маскаралап йыйылганларды куьлеткен, кажавлар айткан, биревлерди селекелеген. Бирер энъгимелерде атаклы Йийренши-шешен де эшки егип юрген.

ШОПАН-АТА

Шопан-ата – мифологияда койларга бас-коьз болган эм койшылардынъ атасы деп саналган персонаж. «Ата» деген бастагы алгыс йырда онынъ акында булай айтылады:

Кой атасы – Шопан-ата,
Кой берсенъ, юнлисин бер.

Онынъ акында аз таварыхлар сакланганлар. Халк арасында Шопан, Шабан деген атлар да кенъ яйылган. Орыс халкына ол ат Чобан деп коьшкен, айтпага, Кара-тенъиздинъ ягасында, Анапа деген каладынъ касында XIX-нши оьмирге дейим Чобан-эли деген ногайлардынъ уйкен куьби яшаган.

Шопан деген соьздинъ этимологиясы *шопн* эм *ан* (ан – кенъликти анълаткан соьздинъ косымшасы) деген эки соьзден туьзилген. *Шопнли*, *оты бар кенълик* дегенди анълатады. Шопан деген соьз оны коьктеги Андир-Шопайдынъ аты ман бириктиретаган. Бурынгда *шопн тувганда* уйкен байрам озгарганлар, ога *Шопантой* деп айтканлар. Тюрк халклар эгиншилик пен де каьр шеккенде, *Шопан* деген соьз *сабан* (плуг) деген соьзге айланган, байрамнынъ аты да *Сабантой* деп аталган.

Ногайда «Кыздынъ аягыннан, Шопаннынъ таягыннан», «Кыз (наьсип аькеледи) аягы ман, Шопан-ата таягы ман» такпаклар бар. Шопан-ата малды, койды сакатлаган, оьлтирген аьдемлерге мал оьстирге ярдамласпаган, байлыгын кемиткен. Йогарда берилген «Кой коьл» деген энъгиме сога шайыт. Шопан-ата кой кашымга да, тоьл алув да болады, сонда бас коьз болып турган. Фольклоршы Тахир Акманбетов кой кашым заманда йырланган Шопан-атадынъ йырын халктан язып алынган:

Суьт себемен бу юртка,
Кудайым наьсип берсин деп,
Кошкарга беремен юмыртка,
Койды бек кашырсын деп.
Козыларымыз болсын эгиз,
Болса эгиз болар тенъиз,
Козыларым юнли болсын,
Койларым суьтли болсын.
Кысым болсын йылы,
Козыларым болсын этли,
Кошкарым болсын кутлы,
Тоьлим болсын келимли.

Ногай койшыларда *тоьл басы* деген аьдет те болган. Ырым бойынша сол вакытта асык ойнамага ярамаган. Койлар козлаганда, биринши козыды Шопан-атага, муьсиревлигин билдирип, багыслап соймага керек болган.

ЭДИЛ-ЮРТ

Эдил-юрт – мифологияда ак-топырак ер мен тенъ болып, ногайлардынъ элин билдирген юрт деп саналган. Сога «Эдиге» йыры шаат болады.

«Ханнынъ зорлавыннан кашып юрген Эдиге, Токтамыс пан согысаяктан алдын Эдил юртта аттан туьсип, бир увыс топыракты алып, обьип, булай деген:

Эдил, Эдил, Эдил-юрт!
Ак капталы кийилип,
Атам киев болган юрт.
Ак буьркеншек салынып,
Анам келин болган юрт.
Ийилип салам айткан юрт,
Киндигимди кескен юрт,
Кирым-когым ювган юрт,
Сазагандай куйрык таслатып,
Саф аргымак оьскен юрт,
Агашы айбар коьринген,
Маллары сувга йыйылган,
Бакасы койдай шувлаган,
Япыраклары калкандай,
Бутагы кумис алкадай,

Алмасы бар юректей,
Балдырганы билектей,
Сен тувылма, тувган юрт!
Аш тамагым тойган юрт,
Кутлы болсын, тувган юрт!
Эдил минен Яйыгым,
Сендей журтым болганда,
Сени меннен айырган,
Мени сеннен айырган,
Бай журтымды кул эткен,
Ток журтымды аш эткен,
Токтамысты шабайым деп,
Оьз журтымды алайым деп,
Сага келдим, тувган юрт!»

ЭМШИ-АТАЙ

Эмши-атай – мифологияда баьри эмшилердинъ атасы, таварыхларда оьрмекшидинъ майыннан дарман этип обьилерди тирилткен деп белгили. Ол езден, куьмистен тислер ясап, оларды ший йибек пен байлап картлардынъ авызларына салган.

XX-ншы оьмирде Кобанда яшаган айтылган Ажбекир-аьпенди Джемакуловка да Эмши-атай деген ат берилген. Онынъ усталыгы акында коьп таварыхлар сакланганлар. Мысалы, бир кере Токтамыс-авылда иринбопаз (проказа) мараз бан авырган бир киси келген. Ога бирев де ярдам этип болмаганда, Ажбекир-аьпенди коьмекке табылган. Эмши йылан ыслап,

онынъ терисин маразлыдынъ иринлескен ярасына уйкалап, коьгоьлен ишине йиберген. Сонъ онынъ ызыннан барып караган. Йылан кайсы оьленге уйкаласа, соны уьзип алган. Йыйган оьленлерден дарман этип, авьрганнынъ яраларына аккан, иштеге де берген. Мараз киси сав болган.

ЮВСАН

Ювсан – ногай эм баска тюрк халкларда ырымлы коьгоьлен. Бу оьсимлик баьри Евразия кырларын бийлеп оьседи. Онынъ айлак бек коьп хайыры бар. Ногайлар янъы ерге коьшсе, онынъ урлыгын уьйлерининъ тоьгерегинде шашканлар. Ювсан коьп маразлардан дарман да болган.

Бурынгы орыс йыльязбаларда Кыпшак далада кенъ таралган ювсан акында хабарлаган энъгиме берилген. Бурынгы документлерде *евшан* деп айтылган, XIX-ншы оьмирдинъ басында яшаган орыс шайири Аполлон Майков негизине энъгиме салынган дестанын «Емшан» деп атаган. Озган оьмирликте Алма-Атада яшаган язувшы Морис Симашко оьзининъ хикаесин «Емшан» деп атаган. Оны язбага ой белгили казах шайири Олжас Сулейменов берген. Шыгарма атаклы мамлюк, аьскер басшысы Бейбарс акында. Ногай халкта ювсан акында бир неше энъгиме бар. Язувшы Суюн Капаев соларды оьзининъ «Ювсан» деген асарында эм койшылар акында язган очерклеринде кулланган.

Ювсан акында энъгиме

Грузиядынъ патшасы Давид 4-нши сельджук аьскерине енъилип, тагын йойганда, Урым (Византия) басшысынынъ кенъесин тынълап, кыпшак ханлардан ярдам излеген. Сол заманда кыпшаклар конъысыларга ярдамласпага бек авас эдилер. Олар Урым патшасынынъ шақырувы ман бажанаклар (печенеглер) ман согысканлар, орыс князьлер бир бири мен алысканда, кардаш болганларына князьлерге як болып, ярдамласканлар.

Суйтип Давид 4-нши ярдамга шақырганда, кыпшак ханнынъ кардашы Артык 45 мынъ атлысы ман Кап тавларды оьтип Грузияга келген. Патшадынъ гуьржинлерден, эрмелилерден, осетинлерден йыйылган тек 15 мынъ аьскери болган. Тбилисидинъ алдында Грузиядынъ патшасы явды енъген болса да, сельджуклер шапкынлыкларын коймагын билип, кыпшакларды артка йибергиси келмеген, эм ол, кыпшак басшыдынъ Турандохт атлы кызын алып, ер бе-

рип, Артык пан кардашласкан. Аьеллери болган кыпшаклар даладагы пишелерин, балаларын аькелгенлер, уьйленмеген яслар гуьржин кызларды алып, аьел курганлар. Кыпшакларга бай Грузия яраган, оларга берилген ерлер бай Тбилисидинь касында болган. Кыпшаклардынь басшысы буьрше ырувдан болганга, кыпшаклар яшаган ерге Борчалы дегенлер.

Бир кесек заман кеткенде, Дешт-и-Кыпшакта хан болып турган Сыржан каты авырыйды. Ол аьдет бойынша басшылыкты, ордасындагы такты оьзининь кардашына бермеге керек эди. Сонынь уьшин ол Артыкка аьдемлерди йибереди. Тек эшлилер не айтса да, Артык далага кайтпага макул болмайды, неге десень бу ят ерде ога да, халкына да яшав бек яраган эди. Сол заманда эшлилердинь уьйкени, Сыржан уьйреткен кепте, онынь уьстине карап бир байлам ювсанды булактырып таслайды. Артык сол заттан адалайды, ерден байламды асыкпай коьтерип, ийискиледи. Ол, шырайы туьрленип, ердеслерине сукланышлы карайды. Яшав Грузияда калай оньлы болса да, ол ноьгерлерине атланмага керек деп, буйырык береди. Орыс йылязбаларын авторы язгандай, ол:

– Ят ерде атаклы болганнан, тувган ериньде сьегинь ятканы колай! – деди.

Бу ерде «Баска ерде солтан болганнан, тувган ерде ултан бол!» – деген ногай такпак келисли болады.

Бир кесек кыпшаклар Турандохт кызынынь аьдемлери болып Грузияда калды, Артык халкынынь коьбиси мен далага кайтты. Мунда кыпшаклар оны хан этип, яйылган ак кийизде коьтердилер. Йыллар озып, орыс тарихка онынь улы Кончак та кирген. Кончак «Игорьдинь полкы акында соьз» деген айтылган адабият эстеликтинь бас персонажы Новгород-Северский князь Игорьдинь кудасы болган.

ЯЯ

Яя – мифологиялы сапаты болган ногай иесими, оны муьсылман пайхамбары Яхья ман да байланыстырадылар. Бизим ойымызга коьре, бу иесим бурынгы тюрк халкларда болган *Яювши, Йайчи, Яаячи* (алтай тюрклерде) деген йогар кудайлы яратылув ман байланыслы.

Тоьмен Кобанда Ея (ногайша Яя) деген Кобан-оьзенге коьсылатаган сув бар. Ол язлыкта кар иригенде, ямгырлар коьп явганда, ягаларыннан шыгып, бек яйылып агады, сонынь уьшин ога сондай ат берилген.

Ногайларда Яя-баьтир акында эньгимелер айтылганлар, тек фольклоршылар оларды язып алмаганлар.

КУЛЛАНЫЛГАН ЛИТЕРАТУРА:

1. *Тергевге алынган ислер*: Ногай халк йырлары. – М., 1969; Ногайдынъ кырк баптири // Ногай халк баптир йырлар. – Махачкала, 1991; Ногай халк эртегилер. – Черкесск, 1967; Алал косак // Ногай халк эртегилер. – Черкесск, 1985; Домбыра // Ногай халк дестанлары, т. I. – Черкесск, 1993; Ногайские народные сказки. – М. 1979; Коъз ясым нур болсын / Бозлавлар, Махачкала, 2009; Сикалиев А.И.-М. Ногайский героический эпос. – Черкесск, 1994; Суюн Капаевтинъ, Иса Капаевтинъ эм Тахир Акманбетовтынъ колязба йыйынтыклары.
2. Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы. – Нукус, 1986.
3. Акманбетов Т. Сынтастынъ йылувы. – Махачкала, 2008.
4. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1992.
5. Гаджиева С. Очерки истории семьи и брака у ногайцев XIX – начала XX века. – М., 1979.
6. Геродот. История. – Москва, 2006.
7. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1993.
8. Гумилев Л.Н. Черная легенда. – М., 1994.
9. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Москва, 1974.
10. Календарь и календарная обрядность народов Карачаево-Черкесии. – Черкесск. 1989.
11. Калмыков И., Керейтов Р., Сикалиев А., Ногайцы. – Черкесск, 1988.
12. Капаев И.С. Бессмертная смерть. Ставрополь, 2004.
13. Капаев И.С. Гармонистка. – М., 1985.
14. Капаев И.С. Мониста. Москва, 2007.
15. Капаев И.С. Опыт мифологического словаря. Ногайские мифы, легенды и поверья. – М., 2012.
16. Капаев И.С. Уплывающие тени. – Ставрополь, 1999.
17. Керейтов Р. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры. – Ставрополь, 2009.
18. Кондыбай С. Казахская мифология. Алматы, 2005.
19. Крамер С. История начинается в Шумере. Москва, 1973.
20. Круг земной. «Наука», Москва, 1980.
21. Лубсан Данзан. Алтан Тобчи. – М., 1973.
22. Мифы народов мира. Электронная энциклопедия. Этрруская мифология.
23. Нарты. Героический эпос балкарцев и карачаевцев. – М., 1994.
24. Отемиш-хажы. Чингиз-наме. – Алматы, 2005.
25. Сулейменов О. Собрание сочинений в семи томах, т. 4, кн. 2. – Алматы, 2004.
26. Суюнова Н.Х. Ногайская поэзия XX века в национальном и общетюркском историко-культурном контексте. – М., 2006.
27. Турсунов Е.Д. Древнетюркский фольклор: истоки и становление. – Алматы, 2001.
28. Эвлия Челеби. Книга путешествий, т. 2. – Москва, 1979.
29. Эдвин К. Крапш. Легенды и предания. – М., 2000.

БИРИНШИ КОСЫМША:

*Язушы Суюн Капаев «Ногай уй»
китабында эм тептерлеринде булай
ырымлар эм эмлер язып калдырган*

Ырымлар ЭМ ЭМЛЕР

«**Я**мгыр явмаганда тасты авдарганлар. Алакай авылдынъ янынъ сондай тас бар эди. Авылшылар дува окып, тилек тилеп, мал сойып тасты авдарганлар.

Кургак болса, Орак-элинде суьйдимли шая пишединъ баьпишин урлап, сувга атканлар. Баьпиш сувда калкып кеткен де (обзим коьргемен) ямгыр явады.

Суьтти аяк астына тоькпегенлер, ол куьна деп санайтаганлар. Соннан себеп ак урсын деген каргыс та бар.

Биревден айран уйткы тилесе: «Уйткы бер демей, айран берши», – деп алганлар. Уйде уйткынъ уьзилмеге керек тувыл деген ырым болган.

Соймага алган малдынъ авызына сув тамгыстып, оразасын ашканлар.

Сыйлы эт уьлислер – бас, янбас, асык йилик, тоьс, явырын калак.

Эртеникте орыннан турсанъ, онъ аягынъа баспага керексин. Ийги ис этилеек болса да, онъ аяк пан абыткылайсын. Бетти онъ колы ман сыйпаганлар, ювганлар. Аьбдес салса, сол колы ман ювынганлар. Эки адем барса, уйкен аьдем онъ бетте бармага керек. Уьш аьдем болып барса, уйкен аьдем ортада барады, онынъ тетеси – онъда, энъ кишкейи – солда.

Суьйтип тоьмен мен йогары да каралган. Эсикке карсы ер йогар, тоьр деп саналган. Тоьрде конаклар олтырганлар. «Конак атанънан уйкен» деген такпак бар.

Сыйлы конакты атка мингисткенлер, тек суьйген атын бермегенлер. Суьйген малын берсе, аттынъ ялыннан бир кылын алып, силекейине тийгистип уйде калдырганлар.

Уйде сызгырмага ярамайды, дейдилер. Сызгырса – ел болар дегенлер.

Ямышы илинип турганда – уйде эр киси болганын билдирген.

Кыскаяклы эр аьдемди коьрсе, йолын кесип оьтпеген. Эр аьдем яс болса да, озганын карап турганлар.

Келин болып туьскен киевдинь ювыклары ман коьп заман соьйлемей турган. Оны соьйлетеек уьшин мал сойганлар. Оьмир яшавы кайынаталары ман соьйлемеген келинлер болганлар. Кайынларынынь атларын да яшав бойы айтпаганлар, оларга баска суьйдимли ат такканлар.

Эгер 5–7 йыл хатын эри мен яшап, яс таппайтаган болса, байынынь коьйлегин яде белбавын тагып юрсе, айлы болатан эди, деп айтадылар.

Шуьшин билген аьдем хаьтерин калдырган аьдемге уьйине келип, ожакка янасып, казан илинген шынжырды ыслап кешируьв тилеген.

Халк оьтирик соьйлеген аьдемди яратпаган. Сонынь уьшин халкта коьп айтувлар тувганлар. (Эркин-юрт авылында яшаган Зейнап курткадан язып алгаман) солардынь бириси:

Бирев аманатка – кыянат деп, биревдинь аманат этип берген кунажынын сойып ашайды да:

– Ай, ян акам, айыплыман, эс этпей калдым, кунажынды боьбриге ашаттым, – деп кайгырган киси болады.

Оьтириктинь оьркени йок деп, киси ян-маян онынь оьтирик айтканын сезеди эм булай толгайды:

Ясыннан алып тувар баккан,
Таьтли деп этти еп, даьмин тарткан,
Таньлайын бес баладынь кептирдинь-ав,
Тилиньди кесейимме оьтирик айткан.

Кунажынды еген уялады, не айтаягын билмейди эм тоьлемеге керек болады.

Коркыт эл кезип, йыр йырлап юрген, дейдилер. Ол оьнерден оьлмес оьмир табады.

Ногайларда, каракалпакларда да «Соқыр Эсжан» деген куьйи юреди. Залым бий туврашыл йырлар айткан домбырашыдынь бир коьзин шыгарган. Эсжан сол заттынь акында домбыра шалып йырлаган. Бийдинь аты да мутылган, куьйи болса оьмирлерди оьтип сакланган.

Каргыс:

Кудань сенинь кум есин,
Кудагыйынь ув ишсин,

Кумрайып турган шал картынъ
Оъзи куйып, оъзи ишсин...

Куйрыклы юлдыз ушканын кыйынлыкка аькеткенлер:
ашлыкка, кавгага, деп санаганлар.

«Басынъа таьж кондыма? – Медаль тактынъма? Кокьктен
туьстинъме?» деген маъне де сейир. Халк ишинде «Эки аягынъ
салпырап, коьктен туьстинъме?», дейдилер.

Дос бол, дос болмасанъ бос бол.
Ат арыса – тулак, эр арыса – аруак.
Адыроспан – суьек сызласа эм болады.
Адыроспан сен болсанъ
Аьр маразга эм болсанъ, –

деп онынъ туьбине бир апас (йьрма капийк, нияз этип) тас-
лайдылар, сонъ тамырын казып алып, казанда кайнатадылар
эм авырган аякты, колды тутадылар, белин ысадылар.

Телмизан – тис авырувына эм. Телмизаннынъ урлыгы
тарыга усайды, онынъ урлыгын кайнатадылар эм авырган
тисти бувлайдылар.

Ишибой – маразланган баладынъ иши сисип ятса,
ишибойды коьк шуьберекке туьйип йылытадылар, сонъ май
ягып ас казанына байлайдылар... Ишибойдынъ ийиси бек
оьткир, куьшли, бир неше йыллар дейим ол таймайды. Оны
кабырга салаяктан алдын ян берген аьдемнинъ кевдесине
себедилер.

Кыйвот – баладынъ ас казаны коьбип сиссе, юка этип
яйма ясайдылар, кыйвотты себедилер эм баладынъ ишине
байлайдылар.

Куврай дарман – тамак, курт авырувга эм. Оны шавып,
туьйип кайнатадылар, ети куьн иширедилер. Бурында кув-
райдан аядай кишкей тузсыз тандыр калакай эткенлер, оны
куьлге коьмип писиргенлер.

Кекре – сызлайтаган суьекке эм. Оны кайнатып аякка
якканлар.

Ювсан – термеше авырувга эм. Бала карувсыз, каны
кашып, коьзлери сисип, коьгерип ятса, ювсанды уватып
кайнатадылар, баладынъ юзин сыйпайдылар, коьйлегин
сувына малып, кептирип кийдиредилер. Бурынгылар ювсан-
ды буьрше (бийт) туьспесин деп кийиздинъ астына тоьсеп
салганлар».

ЭКИНШИ КОСЫМША:

Кавказ халкларда ул бала оьлген атасынынъ канын алатаган йьфлар кенъ белгили. Кабартыда, шержеште, адыгейде Ашамас, осетинлерде Ацамас, карашайлар ман балкарларда Ачемез акында нарт йьфлар бар. Кавгадан алдынгы йьлларда шайир А. Мурзабеков соларга усаган «Крымхан» деген йьфды ногайларда язып, газетада баспалаган (э-та «Кызыл Черкес, №15, 10.01.1940 г.,).

Автор да 1976 йьлда Балта авыл (Кызыл-Юрт) яшавшысы Магомед Есеневетен «Ашамай» акында йьфды язып алган. Тек ногай йьфда атасынынъ оьшин алган Ашамайдынъ иесими тоьбеге де аталган, эм оны белгили ногай ырду да юргистеди. Бу текстке адабият туьрленислер киргистилип бериледи.

АШШЫ-БАЪТИРДИНЪ

улы Ашамай

Куба ханы Кобан бетлерге ясак алмага келеди. Ногайлар атын, малын, койын, аты-малы яде аслыгы йок болса, кол ман ясаган, тиккен затын бередилер. Ханнынъ ноьгерлери авыл авылдан айланып, ясак аладылар, Куба хан Ашшы деген баьтирде конак болады.

Бир кере ога йылкы соядылар, казан-казан этип ас асодылар. Хан уьш куьн сыйланады, аракы-баллар ишеди, йыр тынълайды, ойын карайды. Доьртинши куьн танъда турып, Крым бетке кетеди. Хан тоьгерекке алган ноьгерлери мен алдыда, атлылары йылкыды, малды, коьды бираз эректе айдап барадылар. Йолда атлыларга Ашшы баьтирдинъ атлары расады эм олар сол йылкыларды да алып кетедилер. Аьдетинше, ясак этип алынган йылкыга, малга, муьлкке хан тамгасы салынган, бир ерде токтаганда, хан соьйтип оьзи тамгасын бастырады. Оны уьш куьн сыйлаган Ашшы-баьтир йылкысын излеп таппайды. Сонда коьрген бир киси Ашшыдынъ атлары ханнынъ йылкысы ман карысып кеткен дейди. Баьтир артыннан кувады эм алыс ерлерде ясак алушылардынъ артларыннан етеди эм ханга хабарын айтады.

– Мага меним атларым керек! – дейди.

– Сеникилер бар болса, ал ишиннен, – дейди Куба хан.

Ашшы-баытир атларын излейди, озындикине усаганларга коырсетеди. Йылкышылар атларга хан тамгасы басылган дейдилер. Ашшы куыйгелеклейти, неге десе бир неше юзлеген йылкы ишиннен озынининъ атын тавып болмайды. Сонда ол Йылкы-атасы Камбарга булай тилейди:

Коыл иеси Камбар-ав,
Шоыл-иеси Камбар-ав,
Камбар озыинъ коллассанъ,
Мага колласкан кимим бар-ав?!

Сол заман ханнынъ йылкыларыннан сувырылып Ашшы-баытирдинъ Алагаз аты шыгады. Алагаз ат йылкышылардан кашып, тамга бастыртпаган экен. Ашшы-баытир атта тамга йок деп айтады.

– Атынъды ал да кет! – дейди хан ашувланып.

Конагынъды сыйлап сен,
Салам мага бермединъ,
Урылар ман теньлетип,
Артымнан кувып келдинъ!

Сонда Ашшы-баытир соыйлейди:

Куба хан сага келгеним,
Салам сага бермегеним,
Конакбайдан мал акашпа,
Аьдетти сен бузбаспа! – деп.

Куба хан ашувга толып екирди:

Тилинъди тый деп тилеймен,
Тынълаган созым яраса,
Токтаганды билмесенъ,
Исим болар тамаша!

Ашшы-баытир: «Атларымды кайтар! Атлар сенде!» – деп кажымады. Куба хан тагы да булай деди:

Койсана, Ашшы, койсана,
Ашувды тындыр болсана,
Кой дегенди коймасанъ,
Тувдырырман ой сага!

Ама Ашшы-баытир коймады. Ол атларын тагы да излеп, табалмай шыккан сонъ, Куба хан, ол мени оытирик шуышлеген деп, ноыгерлерине оны оылтирмеге буйырык береди. Ноыгерлери баытирди оылтирип, лесин Алагаз атына салып, уыйине кувып йибередилер.

Ашшы-баыттирдинъ юртында аягы авыр пишеси калган. Байы оылгеннен сонъ бираз заман кеткенде, ол ул табады. Эбия куртка балады колга алып, йогар коытерип:

Эй, Ашамай, Ашамай!
Ашавдан тувган балакай!
Бу дуныядан ол таймас
Атадынъ оышин алмай! –

дейди Эбия куртка суыти боыри ийисли болсын деп оызи мен аькелген боылтирикке баладынъ анасынынъ эмшегин ялатады. Балага Ашамай (Ашшы, Ашав боыри деген соыздинъ синонимлери, Ашамай деген иесим Боырибай деген ат пан тенълес – И.К.) деген атты бередилер. Анасы болса, эбия айткан соызлерден коркады, баласын аяйды, атасы ким экенин билдирмей оыстиреди. Ашамай ярасык яс болып. Он ясына келгенде, малда юреди, йылкы багады, авылдынъ балалары ман асык та ойнайды.

Ашамай асык ойнады,
Мутканын мутып алады,
Муталмаган баладан
Асыкты тартып алады.
Бир куы ойнап ол
Бир баладынъ асыгын мутады,
Мутылган байдынъ баласы
Эки коызи ясланады.
Байдынъ баласы йылайды,
Йылап, анасына барады.
Анасы орамга шыгады,

Келип, балага шабады:

– Орамда асык ойнамай,
Меним баламды корламай,
Атанънынъ канын тоыккенге
Ие шыгып турган болгай!

Суытитип айтып, асыкларды тартып алып, Ашамайды кувады. Ойлы болган яс уйине келеди. Анасы: «Улым, сага не болган? Шырайынъ неге бузылган?» – дейди. Сонда бала: «Аш болгаман, мага талкан эт», – дейди. Анасы табада тары кувырып увысына алады. Ашамай тез ок анасынынъ колын кысады. «Йибер колымды!» – деп шыдаялмай анасы кышкырады. «Меним атамга не болган? Ол калай оылген?» – деп сорайды. «Мен билгенмен бу куын келеегин. Атанъ ман не болганын айткан йокпан, сен оышин аламан деп айтаягынънан корккаман. Сени аяп айткан йокпан!» – дейди. Ашамай бек колын тагы

да кысады: «Айт деймен! Мен атамнынъ йолын куваман, мен билмеге керекпен!» – дейди кыстап улы. «Атанъ Куба ханды конак этип алган эди. Хан сыйланып кеткенде, йолда атанънынъ йылкыларын акашкан. Атанъ артыннан етип, атларды кайтар деген, Куба хан кайтармай, атанънын канын тоьккен», – дейди. Ашамай анасынынъ колын ййберип, сонъ анасыннан: «Атамнан асаба болып мага не калган? Савыт-садак, ат?» – деп сорайды. «Атанънын аты суьегин аькелген, аьли ат кайыни-нилеримде, савыт-садагын бирев аькетпесин деп манъгазыга ясыргаман», – дейди анасы. Ашамай кардашларына барып, Алагаз атты алады, уьстине минип уьйине келеди. Манъгазыга ясырылган атасынынъ савыт-садагын тавып алады эм уьстине киеди. Атасынынъ кылышын ошактагы куьл мен ыскылап, йылтыратады. Сонъ атка минип, Аскар-тау бетке карап булай деп айтады:

Аскар, Аскар, Аскар тау,
Хан яйлаган Карлы тау,
Бий бийлеген бийик тау!
Кудайымнан сорасам,
Кудайым мага йол ашса,
Атам тоьккен кызыл канды
Алмай артка кайтпаспан!

Суьйтип Ашамай баба (*аьдетти толтыратаган*) йолга шыгады.

Ашшыдан тувган яс бала,
Каарланып атка минеди,
Шолпан коькте янганда,
Танъ агарып атканда,
Тоьменге карап кетеди.
Арув-талув билмеди,
Оьши ишине сыймады,
Астындагы Алагаз аты
Ашшыдан тувган балады
Баба йолга шыгарады.
Ана тоьбе, муна тоьбе,
Бавыры ала гуьл тоьбе.
Атка минген Ашамай
Эски йол ман келеди,
Ак Кобаннан оьгеди,
Азав туьзден юреди,
Крымга сонда етеди,
Куба ханды коьреди.

Куба хан балады коьрип, аьжейипленип: «Сен ким-синъ?» – деп сорайды.

Мен Ашшыдың ялгызы,
Ашамай бала мен,
Излегенимди сорасанъ,
Баба йолга туйскемен.

Хан сонда айтады:

Эй, Ашамай, Ашамай,
Ашшыдан тувган балакай!
Келдинъ иенъе карамай,
Салам бермей, салам алмай?

Ашамай яваплайды:

Мен Ашшыдың ялгызы,
Ашамай бала мен деди.
Сиз бетте бар бир киси,
Эсапсыз бизге борышлы.
Куба хан сага келгеним,
Саламласып юрмеске,
Дослык отты соьндирип,
Душпан отты уьзбеске.
Атамга колды созгасынъ,
Шуьшсиз канын алгансынъ,
Соравыма явап алмай,
Мен артымга кайтпаспан.

Куба хан ашувдан агарып булай дейди:

Эй, Ашамай, Ашамай,
Боьриден тувган балакай,
Кетеегинъ коьринмейди,
Боьрилигинъди ясамай.

Ашамай сонда соьйлейди:

Мен Ашшыдың ялгызы,
Ашамай йигит мен.
Ахыреттеги азабыннан
Ердеги намыс кушли,
Конакбайды корлаган
Хан болганга карамаспан,
Менимен согыспага шык, дейди.

Куба хан айтады:

Йигитлигинъди коьремен,
Тек уйкенмен мен сеннен,
Кезегинъди бересинъ,
Мунъымды кабыл этесинъ!

Куба хан яйын алып ок атты. Ол да барып баладынъ са-
вытына тийди. Бала аттан тымалап кетти.

Ашшыдынъ улы яс бала
Туъзелип атка мингенше,
Колын иерге салганша,
Куба хан ваъдеде болмады,
Балага огын алдырмады,
Кезегин ога аттырмады,
Касына келип алысты,
Ягасына кол салысты.
Ашамай ога берилмеди,
Обзин ханга енъдирмеди.
Ашшыдынъ улы яс бала
Касарткыдай каптырысты,
Баътирлерше согысты,
Арсланлардай йыртысты.
Соны коърип, ноъгерлер
Балага аркан таслады,
Аркан ман ерге йыктылар,
Уъстине барып яттылар.
Хан ман согыскан баладынъ
Кабыргасы кайысты,
Омырткасы майысты.

Куба хан арканды алып, атына байлап, балады суъйреп,
уыйине аъкетеди. Ак шатырда яс пишеси Крымханга арканды
таслап, балады коърсетеди: «Бу Ашшыдынъ боълтириги Аша-
май! Эш мырады болмагай!» – деп уыйкламага кетеди. Крым-
ханды Куба хан шапкынлыкта олжа этип алган эди. Хатын
ханнан бек яс болган.

Крымхан сылуды
Хан алды он уыш ясында,
Куънасыз кыз балага
Нокта туъсти басына.
Куба хан келсе касына
Акылы кыздынъ туърленип,
Кайгы туъсти басына,
Эссиз болып калады,
Ерге барып йыгылады.
Кызалак тенъин ойлап,
Кеше-куъндиз тарыкты,
Яс йигитке заър болып,
Коъзиннен ясы сарыкты.

Куба хан, кыз ога уйренер деп, ниетленип, оны оъзи мен шатырында юргистеди. Крымхан суьйрелип аькелинген Ашамайды коьрип, басында коркты, сонъ язаланган ясты аяды, ярасыклыгын айырганда, яс пан сукланды. Ол, арканды шешип, кумган алып, сув куйып, кедединъ яраларын ювды, яраларына дарман якты. Ясты манълайыннан суьйди: «Эгер сен сав болсанъ, мен сендейге барар эдим», – деди. Ашамай соьзлерден тирилди, тек билдирмеди, тынысын катырып ятты. Кеш болады, каранъа да туьседи. Орындыкка яткан Куба хан яман туьс коьрип уянады: «Бу огырсыз бала сав экен! Меним басымды меним семсер кылышым ман алмага келген!» – дейди.

Элде патша Куба хан,
Аьскеринъ сенинъ мынълаган,
Неге коркасын баладан?!
Аьжелинъ сенинъ баскадан:
Сандыкта яткан кылыштан,
Сандыктынъ ашкысы – ийнанмасанъ,
Кара, ястык астыннан! –

деп Крымхан явап береди. Куба хан ястыктынъ астына колын созып, ашкыш орнында экенин билип, тагы да уй-клайды.

Хан уйклаганда, Ашамай ашкышты алады, сандыкты ашып, ишиннен семсер кылышты алып, Куба ханнынъ басын кеседи, онынъ шорылдап аккан канын тулыкка куяды. Танъ атар-атпас Ашамай Крымханды тургыстады. «Йолга аьзир бол!» – деп екиринип, ханнынъ басын, тулукты, сандыктагы карызнады дорбасына тыгып, атына минеди. Крымханды артка олтыртып эм ярык туьспей Крымнан кетеди.

Ашамай уйине кайтканда, Куба ханнынъ басын анасына таслайды, канын тулыктан ерге тоьгеди. Сонда Крымхан: «Куба хан мени яслай алган эди. Мен суьймей, ога баргаман. Мени оьлтирмеш!» – деп тилейди. Ястынъ анасы: «Келин болсын! Мага ярдамшы болар!» – дейди.

Ашамай йигиттен белгили ашамайлы деген ногай ырув басланган. Балта авылдынъ касындагы уйкен тоьбеге Ашамай-тоьбе дейдилер. Онда Ашамай бала шагында асык ойнаган, деп хабарлайдылар.

ИШТЕЛИК

ТАВАРЫХ ХИКАЯЛАР

Алтын ядыра	6
Хота ман Мария	58
Сувга кеткен Янсурат	101

КОБК-БОРИ ЯНЛЫ НОГАЙМАН

(*Ногай таварыхлар, энъгимелер, эртегилер, ырымлар*)

Аьлем дуныя. <i>Кирис соъз</i>	125
Астроном таварыхлар эм энъгимелер	135
Эски табынувлар эм табиат анълатувлар	153
Азазил тириликлер	253
Баьтир, обьнер, кеспи, аьдет йорыклар ман байланыслы затлар	293
<i>Кулланылган литература</i>	436
<i>Косьмшалаф:</i>	
Капаев Суюн. Ырымлар эм эмлер	437
Ашшы-баьтирдинъ улы Ашамай (<i>йыф</i>)	440

Иса Суюнович Капаев

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

4
ТОМ

Ногайские мифы, предания, легенды, приметы

На ногайском языке

Редакторы: *С. А. Кукаева, Ф. А. Кусегенова*
Художественно-технический редактор — *А.Я. Алимова*
Компьютерная графика и вёрстка — *А.Я. Унежова*

Подписано к печати 18.03.16.
Формат 84x108^{1/32} Бумага офсетная.
Гарнитура «NewBaskervilleСТТ». Печать офсетная.
Усл. печ. л. 24. Усл. кр.-отт. 25,5. Уч.-изд. л. 18,85.
Тираж 300 экз. Заказ №

Издательство «Голос-Пресс»
127051, Москва, Цветной бульвар, д. 32
Тел./факс: (495) 625-44-61
E-mail: golos-press@km/ru

К 70

Капаев И.С. Собрание сочинений в четырех томах. Том 4.
Ногайские мифы, предания, легенды, приметы. 2016—448 с.

ISBN 978-5-7117-0749-3

84(2Рос-Нор)6-4